

Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde

- et bebyggelsehistorisk regionalstudie

Tekst

Ph.d.-afhandling af Jesper Hansen

Afleveret: 9.10.2015

Institut for Historie, Kartografisk Dokumentationscenter, Syddansk Universitet, Odense

Hovedvejleder: Lektor, lic.phil. Per Grau Møller

Antal typeenheder: 622.466

Village Formation and Settlement Structure in the first Millennium

a settlement historical regional study

Indhold

Forord.....	4
1. Præsentation.....	5
1.1. Formål.....	5
1.2. Afhandlingens opbygning.....	6
2. Introduktion.....	8
2.1. Terminologi.....	8
2.1.1. Arkæologiske periodebetegnelser anvendt i afhandlingen.....	8
2.1.2. Bebyggelseshistoriske nøglebegreber.....	9
2.2. Forskningshistorik.....	14
2.2.1. Problemstilling.....	30
2.3. Teori og metode.....	33
2.3.1. Teoretisk udgangspunkt.....	34
2.3.2. Teoretiske valg og fravalg – metodisk betydning.....	38
2.3.3. Metode.....	48
2.3.3.1. Arkæologiske kilder.....	49
2.3.3.1.1. Detektorlokaliteter – en metodisk ekskurs.....	51
2.3.3.1.2. ¹⁴ C-dateringer, muligheder og begrænsninger – en metodisk ekskurs.....	54
2.3.3.1.2.1 Datering af huse.....	56
2.3.3.1.2.2. Datering i og af landsbyer.....	57
2.3.3.2. Skriftlige kilder.....	59
2.3.3.3. Kartografiske kilder – arkæo-kartografisk metode.....	60
3. De fynske bebyggelser i 1. årtusinde e.Kr.	62
3.1. De arkæologiske data.....	65
3.1.1. Repræsentativitet.....	69
3.1.2. Kontinuitet og forandring.....	72
3.1.2.1. Geografisk kontinuitet og forandring.....	72
3.1.2.2. Bebyggelsesorganisatorisk kontinuitet og forandring.....	78
3.1.2.3. Enkeltgård og landsby.....	82
3.2. Husene.....	84
3.2.1. Hovedtyperne.....	85
3.2.1.1. Treskibede langhuse.....	86

3.2.1.2. Dobbeltstolpehuset.....	87
3.2.1.3. Enskibede huse.....	87
3.2.1.4. Trelleborg(lignende) huse	90
3.2.1.5. Grubehuse	92
3.2.1.6. Bebyggelsesmodeller og hustyper – en analytisk rettesnor	95
3.2.2. Husenes holdbarhed – en tolkningsmæssig ekskurs	96
3.2.2.1. Generelle forhold	98
3.2.2.2. Bygningsteknologi	99
3.2.2.3. Rekonstruerede huse	101
3.2.2.4. Konklusion	102
3.3. Gårdene og tofterne.....	103
3.3.1. Ældre romertid	103
3.3.2. Gården indtil ca. 600 e.Kr.	104
3.3.2.1. Gårdens tofte	110
3.3.3. Gården efter ca. 600 e.Kr.	114
3.3.3.1. Gård og gods i 1. årtusinde	116
3.4. Landsbyerne	118
3.4.1. Landsbyen indtil ca. 600 e.Kr.	118
3.4.2. Landsbyen efter ca. 600 e.Kr.	122
3.4.2.1. Udflytning fra landsbyen efter ca. 800 e. Kr.....	123
3.4.3. Konklusion	124
3.5. Ejerlavene.....	126
3.5.1. Yngre germanertid og vikingetid	131
3.5.1.1. Opsummering	142
3.5.2. Yngre romertid og ældre germanertid.....	142
3.5.2.1. Opsummering af etableringsfasen.....	144
3.5.3. Oldtidsbygderne før torpekspansionen – et retrospektionsforsøg.....	148
3.5.4. Perspektivering.....	155
3.5.5. Ejerlavene og tyngde.....	157
3.5.5.1. Knud den Helliges gavebrev 1085, og de danske ejerlav.	172
3.5.5.2. Konklusion	176
3.6. Herrederne.....	177

3.7. Sognene og kirkerne.....	182
3.8. Riget	186
3.9. Bebyggelsesnavne	191
3.9.1. Teori og metode – mål og midler	191
3.9.2. Empiri, bebyggelsesnavne og marknavne.....	194
3.9.3. Behovet for at navngive	196
3.9.4. Navnenes alder	197
3.9.5. Hvad betyder navnet?.....	198
3.9.6. Bebyggelseskontinuitet	199
3.9.7. Navnekontinuitet og navneskifte	201
3.9.8. Navngivning og bebyggelse – en model om navnedannelse og navnedød.....	205
3.9.9. Eksemplet Vorbasse – navn og landsby	215
3.10. Identiteter og social stratificering	217
3.11. Drift og demografi.....	220
3.11.1. Drift	220
3.11.1.1. Lovtekster.....	224
3.11.1.2. Ploven.....	230
3.11.1.3. Kornet.....	232
3.11.2. Arkæo-kartografi	233
3.11.2.1. Dyrkningsgrænserne	235
3.11.2.2. Vangene	238
3.11.3. Arealforbrug – en tentativ model	243
3.11.4. Demografi	246
3.11.5. Konklusion	249
3.12. Ideologi og offertradition	255
3.12.1. Offerfund og symbolanvendelse - empiri	257
3.12.1.1. Ideologi og bebyggelsesorganisation	263
3.12.2. Kosmologi og bebyggelse	266
4. Opsummering, konklusion og syntese	268
5. Litteratur og kilder	276
Resumé.....	306
Summary	310

Forord

Forskningsprojektet *Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i 1. årtusinde* er et bebyggelsehistorisk projekt, der har taget sit udspring i det feltarkæologiske arbejde. Projektets overordnede sigte er at udarbejde en ny bebyggelsehistorisk syntese på baggrund af det markant øgede arkæologiske datamateriale dateret til perioden ca. 200-1200 e.Kr.

Projektet er tænkt og gennemført som et tværfagligt forskningsprojekt med undertegnede som projektansvarlig og hovedforfatter. Projektet omfatter også bidrag fra to kollegaer, arkæobotaniker, cand.mag. Peter Mose Jensen samt arkæolog og stednavneforsker, ph.d. Lisbeth Eilersgaard Christensen, der hver især i selvstændige rapporter har bidraget med analyser af hhv. det arkæobotaniske materiale og stednavneanalyser i tre udvalgte områder (Christensen 2013, Jensen 2013). Jeg takker begge forfattere for løbende og gode diskussioner.

Der skal tillige lyde en stor tak til Museumsinspektør Mogens Bo Henriksen og Professor Bent Jørgensen for mange frugtbare kommentarer gennem hele projektperioden. Tilsvarende skal der lyde en stor tak til Første Forskningsarkivarie Per Vikstrand, Namnarkivet i Uppsala, og Professor Mads Kähler Holst, Aarhus Universitet, for spændende diskussioner i forbindelse med de gennemførte forskningsophold. Takkes skal også de mange dygtige arkæologer, der gennem årene har udgravet de mange lokaliteter, og som dermed helt grundlæggende har muliggjort projektet.

En stor tak skal der også lyde til Kulturstyrelsen og Kulturministeriets Forskningsudvalg, der gavmilde bevillinger fra Rådighedssummen i december 2011, Hastesummen i 2013 og Ph.d.-puljen i 2014 har skabt det nødvendige økonomiske grundlag for projektet.

Projektet er udarbejdet i et samarbejde mellem Syddansk Universitet og Odense Bys Museer i regi af Maskot-netværket. I den anledning skal der lyde en særlig tak til Syddansk Universitet, Institut for Historie v. Instituttleder Jesper Carlsen, der har bidraget til projektets økonomi og organisation. Ligeledes en stor tak til Museumschef Torben Grøngaard Jeppesen, Kulturarvschef Jens Toftgaard Jensen og Overinspektør Mads Thagård Runge, der alle har bakket op om og muliggjort projektets gennemførelse. Endelig skal der lyde en stor og dybfølt tak til Lektor Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, der har fungeret som hovedvejleder på projektet.

1. Præsentation

Aldrig før og aldrig siden har Danmark markeret sig så markant på den internationale scene som i vikingetiden. Handelsforbindelser førte driftige købmænd mod alle verdenshjørner, mens andre med våben plyndrede eller bosatte sig i nye erobrede områder, alt imens fremtrædende slægter udnyttede magtpolitiske åbninger til at indtage centrale positioner i de stadig unge og skrøbelige kongeriger. Men på skuldrene af hvilken udvikling og hvilket samfund stod de mænd, der i vikingetiden drog ud og ”erobrede” store dele af den kendte verden. Netop dette spørgsmål har længe været et forskningsmæssigt paradoks, da præcis perioden før og under den tidlige vikingetid, på en række afgørende områder glimrer ved sit fravær i de arkæologiske kilder.

Hvordan forholder de arkæologiske bebyggelser sig i det hele taget til skiftet mellem jernalder og vikingetid samt vikingetid og middelalder? Kan der i landbebyggelsen ses tydelige brud netop her, eller forløber vikingetidens begyndelse og afslutning hen over den almindelige bondebefolkning som et kontinuum, og hvis det er tilfældet; hvornår og hvordan indtraf de ændringer, der muliggjorde vikingetidens ekspansive strategi og forvandlede det nuværende Danmark fra stammeforbund til kongerige?

1.1. Formål

Landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde er et tværvideenskabeligt forskningsprojekt om bebyggelsesudvikling og dannelsen af de endnu eksisterende landsbyer på Fyn.

Projektet skriver sig ind i en bebyggelsesarkæologisk forskningstradition, hvor formålet er tostrengt, dels målrettet udviklingen af landbebyggelsen i et internt perspektiv med fokus på den indre udvikling og dynamik og dels et eksternt perspektiv, hvor udviklingen af landbebyggelsen undersøges med fokus på den helt overordnede samfundsudvikling. Det er således et helt overordnet formål at skabe et opdateret og regionalt rodfæstet billede af den agrarbebyggelse, der i løbet af yngre jernalder og vikingetid udgjorde den produktive basis i et samfund, som i stigende grad begyndte at spille en overregional og international rolle.

Forskningsprojektet tager dermed fat på en række klassiske bebyggeshistoriske problemkomplekser og vil som udgangspunkt undersøge rækkevidden af den bebyggeshistoriske model, der siden ca. 1980 har været altdominerende i syntesedannelser i dansk bebyggelsesarkæologi og -historie, også kaldet Vorbassemodellen. Projektet målrettes dermed velkendte bebyggeshistoriske problemkomplekser, men tilgår disse med en bred teoretisk tilgang

og med nye kvantitative metoder og redskaber, primært muliggjort gennem tilgang af et stort arkæologisk materiale, digitale kartografiske data samt forbedrede feltarkæologiske muligheder for gennemførelse af naturvidenskabelige analyser, herunder især ^{14}C -dateringer og arkæobotanik.¹

Projektet tager sit empiriske udgangspunkt i et omfattende arkæologisk bopladsmateriale fra Fyn og Øer dateret til perioden fra yngre romersk jernalder til middelalder, her ca. 175/200-1200 e.Kr. På basis heraf vil der i afhandlingen blive udarbejdet en revideret og opdateret syntese for landsby- og bebyggelsesudviklingen på Fyn i perioden. Sammenholdt med øvrige igangværende forskningsprojekter om bl.a. gravskik samt centralitet og vækst,² indgår nærværende bebyggelsesstudie i en lang fynsk tradition for forskning i jernalderens og middelalderens samfund. Projektets udgangspunkt er fynsk, men i et større perspektiv er der grund til at anskue projektets resultater i en såvel dansk som (syd)skandinavisk forståelsesramme. Dette fordi en lang række af de fundmønstre og bebyggelsehistoriske processer, der afspejles gennem de arkæologiske kilder fra Fyn, synes at kunne genfindes i andre dele af Sydsandinavien og i særdeleshed i det gammeldanske område.

1.2. Afhandlingens opbygning

Afhandlingen består af tre dele; en tekstdel, en katalogdel og en bilags- og appendiksdel. Tekstdelen er inddelt i tre hovedafsnit, henholdsvis 2, 3 og 4.

Afsnit 2 fungerer som en grundig introduktion, der overordnet klarlægger afhandlingens forskningshistoriske udgangspunkt, afhandlingens problemstilling samt den anvendte teori og metode. Oversigten tilstræber at give et overordnet indblik i karakteren og udviklingen af de faglige diskussioner, men gør selvsagt ikke krav på at fremstå fuldstændig. I metodeafsnittet er der udarbejdet to ekskursioner om brugen af hhv. detektorfund og ^{14}C -dateringer i de bebyggelsehistoriske studier. Dette har været vigtigt, da begge disse kildegrupper i løbet af de seneste ti år er kommet til at spille en stadig større rolle i det arkæologiske kildemateriale, hvorfor det også på et helt konkret plan har været nødvendigt eksplicit at konkretisere baggrunden for anvendelsen af de to kildegrupper i den resterende del af afhandlingen.

¹ Strukturelt er mulighederne forbedret med den nye Museumslov, der trådte i kraft i 2002, og teknisk er især ^{14}C -dateringerne forbedret ved bedre maskinel, der kan datere mere præcist på mindre mængde prøvemateriale.

² Projektet *Centrality and growth on Funen in the Late Iron Age and Viking Period* er et toårigt post.doc.-projekt støttet af det Frie Forskningsråd for Kultur og Kommunikation i 2013. Mogens Bo Henriksen har gennem de seneste 25 år arbejdet med bl.a. jernalderens ligbrænding og brandgravsskik. Foruden et tobindsværk med udgangspunkt i en romertidsgravplads ved Brudager nær Gudme (Henriksen 2009)

Afsnit 3 udgør afhandlingens datafremlæggelse og analyse. Der vil blive sat fokus på kvantitative såvel som kvalitative analyser, der har som mål at klarlægge de fremtrædende tendenser, og som derfor også kun i begrænset omfang dvæler ved mindre afvigelser, der forekommer i materialet, med mindre de er helt væsentlige for afhandlingens resultat og afsluttende syntese. Afsnittet vil bl.a. tilgå bebyggelsesdata på et statistisk grundlag – herunder spørgsmålet om repræsentativitet. Der foruden arbejdes der i afsnittet i vidt forskellig skala, strækkende sig fra det overregionale niveau ned til den enkelte hustomt.

Afsnit 4 vil fremstå som en opsummering og syntesepræget sammenfatning af afhandlingens hovedresultater.

Afhandlingen suppleres af et Katalog med kernedata om de udvalgte arkæologiske lokaliteter samt af et bilags- og appendiksbind. Inden for projektrammen er der tillige udarbejdet to analyser af hhv. agrarhistorie og stednavne. Disse undersøgelser er udført af Peter Mose Jensen og Lisbeth Eilersgaard Christensen. Mens det initierende og problematiserende aspekt for disse to arbejder (altså de agrarhistoriske³ og stednavnebaserede rapporter) således har været en del af afhandlingsarbejdet, så har udarbejdelsen og indholdet heraf ikke.

³ Tilvejebringelsen af det datagrundlag, der var nødvendigt for at opdatere den agrarhistoriske udvikling for Fyn i 1. årtusinde, er genereret inden for rammerne af den lovbestemte kap.8.-arkæologi, primært siden efteråret 2006. Det har i den forbindelse været helt nødvendigt at udarbejde en feltarkæologisk metode, der skabte grundlag for erhvervelsen af det ofte stærkt fragmenterede og under alle omstændigheder meget heterogene og i udgravningssituationen ”usynlige” forkullede plantemateriale. Dette arbejde er nøje beskrevet i Hansen 2011.

2. Introduktion

2.1. Terminologi

Eksplicit terminologi er væsentlig for at kunne sammenligne forskningsresultater frembragt af forskellige forskere og i forskellige sammenhænge. I nedenstående følger derfor en gennemgang af den terminologi, der ligger til grund for nærværende arbejde. Enkelte termers anvendelse diskuteres i nedenstående, mens en behandling af andre termer er yderligere adresseret i selvstændige afsnit i afhandlingen (ejerlav, landsby osv.).

2.1.1. Arkæologiske periodebetegnelser anvendt i afhandlingen

Den absolutte tidsfastsættelse af de arkæologiske periodebetegnelser er gentagne gange justeret gennem de seneste 100 års forskning (se f.eks. Näsman og Roesdahl 1993). Det forhold, at der anvendes to forskellige dateringsrammer, dels hovedperioder med historisk set varierende tidsrammer og dels absolutte tidsfastsættelser, kan potentielt skabe usikkerhed omkring en lang række arkæologiske funds tidsmæssige forankring. I herværende afhandling anvendes de traditionelle periodebetegnelser ældre/ynge romertid, ældre/ynge germanertid, ældre/ynge vikingetid og ældre/ynge middelalder ud fra en bebyggelsehistorisk synsvinkel uden forankring i specifikke oldsagstyper o.lign. I afhandlingen jævnføres ældre romertid med perioden ca. 0-175/200 e.Kr., yngre romertid med perioden ca. 175/200-375 e.Kr., ældre germanertid (folkevandringstiden) med perioden ca. 375-575/600 e.Kr., yngre germanertid (vendeltiden) med perioden ca. 575/600-800 e.Kr., ældre vikingetid med perioden ca. 800-900 e.Kr., yngre vikingetid med perioden ca. 900-1050 e.Kr., ældre middelalder med perioden ca. 1050-1250 e.Kr. I langt de fleste dele af afhandlingen har det imidlertid vist sig hensigtsmæssigt at arbejde med en grovere inddeling, der direkte afspejles i det arkæologiske bopladsmateriale; yngre romertid-ældre germanertid ca. 175/200-575/600 e.Kr., yngre germanertid-ældre vikingetid ca. 575/600-900 e.Kr. yngre vikingetid-ældre middelalder ca. 900-1250 e.Kr. Ved afhandlingens interne referencer til det fynske bopladsmateriale er det disse perioder, der henvises til. Perioderne er etableret med delvist overlap imellem tilgrænsende perioder. Da såvel absolutte dateringer som periodebetegnelserne er forsynede med en række usikkerheder afspejler disse mindre overlap blot en typisk tilsvarende usikkerhed for det daterede materiale, hvad enten der er tale om typologisk daterbare smykketyper, udførte ¹⁴C-dateringer eller andet. Ligeledes anvendes termen 1. årtusinde bredt i afhandlingen forstået som perioden fra ca. Kr. f. til ældre middelalder.

2.1.2. Bebyggelsehistoriske nøglebegreber

Bebyggelsehistorie

Ved et opslag i *Ordbog over det Danske Sprog* (ODS) angives *bebyggelse/bebygge* i to let forskellige betydninger. Dels i betydningen *samlinger af bygninger*, men også i betydningen *at forsyne med bygninger*, eller i ældre sprogbrug i betydningen af *at tage i besiddelse; opdyrke eller kolonisere* (ODS).

Bebyggelsehistorie skal inden for rammerne af nærværende afhandling defineres i sin absolut simpleste og bredeste form som *studiet af bebyggelser*. Der findes inden for denne ramme utallige fokusområder og traditioner, men her anvendes termen generelt og således også omfattende studier baseret på udelukkende arkæologisk materiale (jf. bl.a. Grau Møller 1990:5ff, Nørbach 2003). Bebyggelsearkæologi, som er helt grundlæggende for nærværende studie, opfattes således som en metodisk term inden for det bredere begreb bebyggelsehistorie.

Paradigme

Paradigme og paradigmeskift har, siden Thomas Kuhn i 1962 introducerede begreberne inden for naturvidenskaben, vundet indpas inden for stort set alle videnskaber (Olsen 1997:22, 64). Begrebet adresserer helt overordnet den erkendelsesteori samt de processer og faser, der præger og kendetegner forskningen til forskellig tid. Ved et paradigmeskifte menes ændringer, der medfører, at forskellige paradigmer er så forskellige, at de ikke kan bedømmes efter de samme videnskabelige normer.

I arkæologien anvendes termen *paradigme* dog også i daglig tale om langt mere afgrænsede problemkomplekser, inden for hvilke der eksisterer meget dominerende og stærke traditioner. Inden for rammerne af nærværende arbejde anvendes termen *paradigme* i en sådan snæver forstand – konkret i betydningen *bebyggelsehistorisk paradigme*.

Landsby

Termen *landsby* er så vidt udbredt og anvendt, at vi ofte slet ikke reflekterer over brugen af ordet. Til trods for den hyppige anvendelse er det forbundet med usikkerhed at forholde sig til begrebet som en eksplicit term, og særligt i en arkæologisk kontekst, hvor landsbyen skal erkendes gennem bevarede levn og ad den vej adskille sig fra f.eks. enkeltgårde. Den moderne anvendelse af landsby-terminen er forholdsvis let at forholde sig til, da ordet endnu er en aktiv del af vores sprog, og defineres som ”*en samling af gårde og huse i sluttet gruppe*” (SDE: Landsby). Ordet landsby er

imidlertid kendt helt tilbage fra middelalderlige dokumenter, her oftest anvendt som samlebetegnelse for den bebyggelse, der ikke var omfattet af købstæderne (GSS: Landsby). Dette tydeliggør i en arkæologisk kontekst begrebets åbenlyse betydningsmæssige udfordring – et forhold, der også tidligere er gjort opmærksom på (bl.a. Porsmose og Grøngaard Jeppesen 1976:112, Kaldal Mikkelsen 1999).

På baggrund af bl.a. præsteindberetningerne fra 1600-tallet har det kunnet konkluderes, at en landsby omkring denne tid opfattedes som ”...en bebyggelse bestående af flere enheder – minimum to gårde – under fælles navn, i topografisk sammenhæng og i ejerlaug.” (Porsmose og Grøngaard Jeppesen 1976:113). Rent principielt kan denne definition synes på én gang åbenlys og operationel forstået på den måde, at man i forhold til det arkæologiske materiale kan betragte en landsby i modsætning til en enkeltgård.

I det følgende anvendes begrebet *landsby* dog om bosættelser bestående af minimum tre samtidige gårde i en umiddelbar geografisk nærhed. Denne definition forekommer ikke nødvendigvis mest logisk på baggrund af ovenstående, men den er operationel ved direkte at kunne sidestille projektets resultater med tilsvarende tidligere arbejder.⁴ At definitionen i forhold til jernalderens bebyggelses- og dyrkningsorganisation i særlig grad er problematisk, da bosætningsfællesskaber kan antage mange forskellige fysiske former, er tidligere illustreret af Dorthe Kaldal Mikkelsen (1999) og Mats Riddersporre (1999).

Inden for rammerne af en organisatorisk struktur giver det imidlertid god mening at sondre mellem bebyggelser bestående af to eller flere agrarenheder. Særligt afgørende er forskellen her inden for rammerne af forskellige arbejdsfællesskaber eller ressourcefordelingsaftaler, for netop fra og med tre ligeværdige enheder optræder muligheden for, at et mindretal kan pålægges flertallets afgørelser. Her må der ikke associeres med demokratiske principper i en moderne kontekst, men blot understreges, at enkeltgården og enestegården til dels kan agere autonomt, mens to-gårdsbebyggelser kan fungere og agere i dialog mellem to ligeværdige parter, der principielt skal tale sig til rette. I kontrast hertil er de større bebyggelser, der, hvis gårdsenhederne betragtes som relativt ligeværdige parter, fordrer mere udbyggede og formaliserede regler og sædvaner. Tilsvarende skelnen er anvendt af Callmer i hans undersøgelser fra Skåne blot med den sondring, at termen ”*family-based habitation site*” anvendes om bebyggelser med en-to gårde alt imens

⁴ Samme er bl.a. anvendt af Porsmose Christensen og Grøngaard Jeppesen 1976:116, Porsmose Christensen 1981:465 og Kaldal Mikkelsen 1999).

landsbyer,⁵ forstået som bebyggelser konstitueret af mere end en familiegruppe, betegnes som ”*agglomerated settlements*”, når bebyggelsen over en længere periode konstitueres af mindst tre gårde (Callmer 1991:339).

For den videre anvendelse af afhandlingens resultater, må det imidlertid understreges, at arbejdets metode og resultater også vil kunne appliceres på en todelt bebyggelseshistorisk niveaudeling, hvor sondringen er baseret udelukkende på fraværet/tilstedeværelsen af fællesskab, dvs. enkeltgårde vs. flergårdsbebyggelser.⁶

Enestegård⁷/enkeltgård og togårdsbebyggelse

I arbejdet her er terminologien omkring enkelt- og togårdsbebyggelser anvendt som en samlebetegnelse, der blot betegner bebyggelser, der ud fra det nuværende kendskabsniveau har en svag fysisk tilknytning til yderligere bebyggelse og derfor ikke opfylder kriterierne opstillet for landsbyer. Analytisk er det en lidt svag arkæologisk gruppe, fordi relationerne til anden samtidig bebyggelse ofte vil fremstå uafklaret. Ganske vist vil der ofte være langt til nærmeste nabo, men betyder det rent faktisk også, at gårdene er driftsmæssigt adskilt (enestegårde), og at adskillelsen derfor også har organisatorisk og driftsmæssig karakter (jf. Riddersporre 1999 og bilag 45, Kaldal Mikkelsen 1999, Schacke 2006:178)?

Ovenstående medfører, at en kategorisering som enkelt- eller togårdsbebyggelse i mange tilfælde ikke kan opfattes som endelig, da nye udgravninger vil kunne ændre billedet af den enkelte bebyggelse.

Vandrelandsby eller vandrebebyggelse

Begrebet vandrelandsby er introduceret af C. J. Becker i forlængelse af undersøgelserne af de sluttede landsbyer ved Grøntoft i slutningen af 1960'erne og er siden hen implementeret som en fast, men desværre udefineret, term i dansk forhistorisk arkæologi og historie (Becker 1971).

I faglitteraturen anvendes termen *vandrelandsby* således i en bred betydning om landskabeligt labile bebyggelser. Dette hvad enten bebyggelsesvandringerne for landsbyens gårde anses som

⁵ Termen *landsby* (village) anvender Callmer udelukkende om bebyggelser fra landskabslovenes samtid, hvorfra vi har forholdsvist godt styr på de organisatoriske principper forbundet hermed (Callmer 1991:347).

⁶ Undtaget herfor er selvsagt en række statistiske analyser, f.eks. diakrone studier af forholdet imellem enkelt-/togårdsbebyggelse og landsbybebyggelse.

⁷ For en skematisk sondring mellem enestegård og enkeltgård henvises til Schacke 2006.

episodiske eller successive.⁸ For helt generelt at løsrive studiet for det episodiske præg som anvendelsen af vandrelandsby kan associeres med anvendes betegnelsen *vandrebebyggelse*, frem for vandrelandsby. Dette gælder såvel enkeltgårde som større bebyggelser med mindre, der er grund til at antage en episodisk vandring. Vandrebebyggelse er således blot et begreb, der adresserer labile gårdsenheder uanset om perspektivet er enkeltgården eller landsbyen.

Adelby, torp og bymark

Adelby, torp, moderby, mark osv. er begreber, der med største naturlighed indgår i landskabslovene, men som i vore dage volder besvær at konkretisere bebyggelseshistorisk og arkæologisk.

I herværende afhandling anvendes begrebet torp som udgangspunkt i en bebyggelsesorganisatorisk kontekst om bebyggelser, der er tydeligt geografisk løsrevet et ældre bebyggelseslag – hvad enten det så måtte være som isolerede koloniseringer eller som udflytninger fra ældre og principielt set stationære moderbyer/adelbyer. Adelbyen opfattes derimod som en udelukkende juridisk term, hvortil en række strukturelle pligter og rettigheder var tilknyttet. Mark, bymark o.lign. anvendes i betydningen ressourceområde og har på den måde stor lighed med ejerlavet. For yderligere konkretisering henvises til afsnit 3.5. om ejerlav og afsnit 3.9.8. om navngivning og bebyggelse.

Bebyggelseskontinuitet

Kontinuitet og brud var et udbredt bebyggelseshistorisk forskningsområde i en periode fra omkring midten af 1970'erne (jf. bl.a. Thrane 1977, Grøngaard Jeppesen 1981).

Mens forestillingen om regulære brud var en del af den tidlige diskussion, så voksede der i de efterfølgende årtier en udbredt skepsis over for det generelle indtryk af diskontinuitet på tværs af de forhistoriske og historiske perioder (Brink 1984:33, Callmer 1986:171, 1991:338, Grøngaard Jeppesen og Porsmose 1987a:82, Näsman og Roesdahl 1993:183 og Porsmose 1994:101). I nyere forskning argumenteres da også for, at det er i bedre tråd med de historiske realforhold at tale om grader af kontinuitet (Callmer 1986:171), mens brud bør forbeholdes situationer, hvor en befolkning som helhed forsvinder fra et område i en længere periode (f.eks. Porsmoses 1994). Denne overordnede sontring tilslutter jeg mig på en sådan måde, at jeg ikke mener at nærværende undersøgelsesområde og undersøgelsesperiode oplever egentlige generelle kontinuitetsbrud.

⁸ For diskussion af vandrelandsbyen som term henvises til Holst 2010.

Inden for nærværende arbejde opereres der generelt med kontinuitet forstået som pladskontinuitet eller stedskontinuitet som anført af hhv. Becker og Grøngaard Jeppesen (Becker 1977:30, Grøngaard Jeppesen 1977:76). Kontinuitet skal imidlertid ikke opfattes statisk, da en bebyggelseskontinuitet således godt kan omfatte omstruktureringer lige så vel som ekspansions- og regressionsfaser. For at tale om kontinuitet er det – som modstykke til vandrebebyggelsen – blot vigtigt, at disse processer sker i tilknytning til bebyggelsens etablerede toftestruktur. Over tid kan der således argumenteres for kontinuitet selv inden for landsbyer, der har ændret såvel struktur som udbredelse – når blot der kontinuerligt har været bebygget inden for en eller flere af landsbyens tofter.⁹ I tilgift til ovenstående anvendes kontinuitetsbegrebet også i to andre versioner. Dels en lempelig version, *domænekontinuitet* og *ressourceområdekontinuitet*, der blot angiver en bebyggelses kontinuerlige relation til en given og større geografisk ramme, og dels det mere vidtgående kontinuitetsbegreb *total pladskontinuitet* som udtryk for, at den enkelte bebyggelses gårde er stationære (Vikstrand 2013:46, Porsmose 1987b:13ff).

Superstruktur

Termen superstruktur er introduceret af Karl Marx i 1800-tallet (Valgreen 2011). I herværende afhandling anvendes termen som en samlebetegnelse for økonomiske, religiøse og politiske overbygninger i en bred organisatoriske forstand, f.eks. ejerlav, herred, kirkesystem, retssystem, (rigs)magtsystem osv. Superstrukturer er således en integreret del af samfund i såvel forhistorisk som historisk tid.

Tynge, skat og afgift

Betegnelserne skatter og afgifter undgås i videst muligt omfang i afhandlingen. Årsagen hertil er, at begreberne ofte har været anvendt implicit. Samtidig vil grundlaget for en præcisering af økonomiske bestemmelser i en skriftløs tid som hovedregel være forbundet med omfattende usikkerheder, hvormed en sondring under alle omstændigheder kan synes nyttesløs. Som alternativ terminologi foretrækkes *tynge*, der jf. *Ordbog over det Danske Sprog* er beskrevet som en forpligtelse over for en myndighed (f.eks. konge, rige eller stat) med hensyn til arbejdsydelse, udrustning af militær hjælp eller udredelse af afgifter. Baggrunden for dette valg af terminologi er præciseret i afsnit 3.5.5. og skyldes i grove træk, at afhandlingens fokusperiode fra yngre romertid

⁹ Tilsvarende Johan Callmers *statiske* eller *semistatistiske* bebyggelse (Callmer 1986, 1991).

til vikingetid samfundsøkonomisk må karakteriseres inden for et overvejende naturaliebaseret økonomisk system – et forhold der i øvrigt strakte sig langt op i middelalderen. Tyngeforpligtelser må desuden formodes at have eksisteret i personspecifikke forhold mellem f.eks. frie og ufrie, lokale jordejere og tilknyttede gårdbrugere o.lign.

2.2. Forskningshistorik

Forskning vedrørende etableringen og udviklingen af jernalderens og middelalderens landsbyer har en over 100-årig lang tradition. Endnu i 1890'erne var den arkæologiske forskning dog temmelig anonym på området, og arkæologen Sophus Müller formulerede eksempelvis ikke nogen egentlig bebyggelsesarkæologisk jernaldersyntese i oversigtsværket *Vor Oldtid* fra 1897 (bilag 1). Det gjorde derimod en af samtidens store historikere, Johannes Steenstrup (Steenstrup 1894, 1896, 1908:36ff). Steenstrups arbejde var primært baseret på bebyggelsesnavnestudier, og bebyggelsesnavnene opfattedes som direkte vidnesbyrd om etableringstidspunktet for de konkrete landsbyer. Ud fra den tankegang blev det antaget, at en del af de eksisterende landsbyer – bl.a. landsbyer med navneendelserne *-lev* og *-sted* – blev anlagt tilbage i yngre jernalder, mens *-torp*, *-bøl* og *-rød* formodedes anlagt i 11. og 12. århundrede.

Fra arkæologisk side ændredes situationen i 1906, da Thomas Thomsen fra Nationalmuseet udgravede rester af to stolpesatte hustomter fra førromersk jernalder ved Kraghede i det sydlige Vendsyssel. Hermed kunne jernaldermenneskenes konkrete bosteder for første gang iagttages på dansk grund (Müller 1912:113, Kjær 1928:9, Hatt 1928:254, 1936:98).

Det var Müller, der i 1912 som den første omtalte fundet fra Kraghede, men hvad der er væsentligere i denne sammenhæng er, at Müller i samme artikel konkluderede, at jernalderens bebyggelser måtte antages at være tættere og samtidig mere stedbundne end de forudgående bronzealderbebyggelser (Müller 1912:112ff). Dette kan opfattes som dansk arkæologis første spæde forsøg på at bevise eksistensen af egentlige jernalderlandsbyer.

I 1925 udgiver historikeren Erik Arup første bind af hans *Danmarks Historie*, hvori han fremstiller en egentlig samlet syntese om landsbydannelsen med en for tiden ny fokus på den almene bonde (Arup 1925:64ff). Arup var i sit arbejde meget inspireret af tyske og engelske forskere.¹⁰ Herfra adopterede han således hovedvægten i sin forklaringsmodel, hvor introduktionen

¹⁰ Frederick Seebohm og K. Rhamm (Aakjær 1934a:210).

af den oksetrukne¹¹ hjulplov blev opfattet som det element, der i løbet af nogle få århundreder så at sige drev bebyggelsesudviklingen fra en udpræget enkeltgårdsbebyggelse sammen til en egentlig landsbydannelse med udpræget dyrkningsfællesskab.¹² Arup daterede denne udvikling til en hovedanlæggelsesfase i århundrederne op til vikingetidens start ca. år 800 e.Kr. på baggrund af stednavnematerialet. Som resultat af bebyggelsessammentrækningen frigjordes der ifølge Arup agerland, der følgelig dannede grundlag for en sideløbende bebyggelsesekspansion i de samme århundreder. Sådanne små udflytterbebyggelser var i følge Arup ikke afhængige af fællesskaber omkring de tunge hjulplove, men anvendte formentlig i stedet en plovtpe kaldet *Krogen*. Den bestod af en simpel ard påmonteret en muldfjæl. Med denne enmandsbetjente muldfjælsplow kunne agre forberedes til dyrkning af periodens (iflg. Arup) primære kornsort "...*rugen*...". Arup nævner ikke sin kilde til forekomsten og betydningen af rugdyrkingen i germansk jernalder, men han angiver, at denne antagelse er fundbaseret (Arup 1925:65).

Arup baserede ligesom Steenstrup hovedparten af sin bebyggelseshistoriske syntese på filologiske studier, og han konstaterede på den baggrund, at ca. halvdelen af de danske byer var anlagt ved indgangen til vikingetiden (Arup 1925:64ff).

Arups syntese kom imidlertid ikke i første omgang til at spille en langvarig rolle i bebyggelsesforskningen i Danmark. Dette skyldtes, at selve syntesens grundpræmis om introduktionen af landsbyer i germansk jernalder var under nedbrydning med udgravningerne af byhøjen Ginderup, hvor først Hans Kjær fra 1922-1932 og siden Johannes Brøndsted og Gudmund Hatt i 1933-1934 fritlagde dele af en landsby fra (før)romersk jernalder. Allerede med sin foreløbige præsentation af materialet fra Ginderup åbner Hans Kjær for usikkerheden om bosættelsesformen: "*Er det et Antal af Enkeltgårde, hvis Rester dannede de flade Banker, som vi nu undersøger; eller var det en Landsby?*" (Kjær 1928:20). Endnu i 1930 synes Kjær ikke fuldt afklaret om jernalderbosættelsens sluttede eller spredte struktur (Kjær 1930:19, 29), men få år efter har Kjær fejlet tvivlen af bordet, og ved en international kongres i London d. 3. august 1932 holder han et foredrag, der samme dag trykkes som kronik i Berlingske Tidende med titlen "Det Danske Hus –

¹¹ Arup beskriver hjulploven som et redskab, der krævede betydelig trækraft "...*almindeligst vistnok 8 okser*..." (Arup 1925:66). Denne antagelse med forbehold var selvsagt udfordret af Bayeux tapetets almindeligvis meget detaljerede gengivelser af dragter, våben, redskaber etc. (bestilt omkring 1070). Her ses en hjulplov trukket af et enkelt æsel.

¹² Udviklingen antages dog ikke at gælde for Bornholm samt dele af Vendsyssel og de vestjyske hedeegne, hvor udpræget enkeltgårdsbebyggelse fortsatte ifølge Arup (Arup 1925:70).

den danske Landsby ved Kristi Fødsels Tid” (Bech 2005:11). Den arkæologisk verificerede jernalderlandsby var således en forskningsmæssig realitet!

Endnu et slag mod Arups hypotese blev rettet af historikeren Svend Aakjær i et foredrag på Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Kolding i 1934. Foruden en gentagelse af Kjærs førromerske landsbyudgravninger fra Ginderup rettes der et direkte slag mod selve grundlaget for Hjulplovsteorien, som jo var kernepunktet i Arups syntese. Således fortsætter Aakjær sin kritik med flg.: ”*For det andet forekommer det mig ganske umuligt at tænke sig, at en hel Landsbys Tilliggende overhovedet nogensinde kunde pløjes med én plov. Hjulploven kan ingenlunde sammenstilles med en bekostelig Tractor eller Selvbinder. Aldrig i Verdens Kulturhistorie har man hørt, at et helt Landsby-Samfund paa flere Gaarde kunde dyrke deres Jorder med én Plov, hver Helgaard maa mindst have én Plov.*” (Aakjær 1934a:210).

Sideløbende med den ophedede debat fortsatte Hatt igennem 1930’erne sin publiceringsvirksomhed, der var koncentreret omkring agerbruget og huskonstruktionerne i ældre jernalder. Hatt havde dog allerede i 1928 udgravet en hustomt ved Fredsø på Mors, der qua oldsagsmaterialet må opfattes som det først udgravede yngre romertids hus fra det nuværende Danmark¹³ (bilag 1, Hatt 1930:102, Brøndsted 1960:181).

Næsten tredive år efter udgravningen og fremlæggelsen af bebyggelsen fra Fredsø publicerede Hatt det første udgravede gårdsanlæg fra ældre germanertid. Der var tale om en lokalitet ved Oxbøl i Sydvestjylland, som Hatt allerede havde undersøgt i førkrigsårene (1937-38), men som først publiceredes med tyve års forsinkelse i 1958 (Hatt 1959, Brøndsted 1960, bilag 1).

Hovedparten af Hatts udgravningsfokus var koncentreret om karakteren af den enkelte gård og de bygninger og marksystemer, der udgjorde det agrare grundlag herfor. Men foruden de meget detaljerede konstruktionsbeskrivelser nåede Hatt også frem til en række konklusioner af mere overordnet organisatorisk karakter. I midten af 1930’erne havde Hatt kendskab til mere end et halvt hundrede udgravede jernaldertomter i Jylland. Tomterne kunne alle dateres til ældre jernalder (ældre førromersk jernalder-yngre romersk jernalder) og var struktureret som enkeltgårde såvel som egentlige landsbyer (Hatt 1935:54ff, 1936:99, 1937:113 og 1938:260). Hatt undredes over, at de mange bebyggelser alle dateredes til jernalderens ældre del (inklusive yngre romertid), mens husfund

¹³ Hatt benævner i artiklen yngre romertid som folkevandringstiden. Rester af et husgulv fra yngre romertid var i forskningsmæssig ubemærkedhed allerede udgravet af Nationalmuseet ved Torpe på Langeland i 1925 (jf. Brøndsted 1966).

fra yngre jernalder var fraværende¹⁴ (Hatt 1936:128, 1937:135 og 149). Ud fra denne iagttagelse fremlagde Hatt gentagne gange en blanding af en bebyggelsehistorisk hypotese og et forslag til en konkret arkæologisk undersøgelsesstrategi, der senere har vist sig at være helt central for udforskningen af jernalderens såvel som middelalderens bebyggelsehistorie. "*Vi har endnu ikke etableret Forbindelse mellem det arkæologiske Materiale og Stednavnematerialet. Maaske lærer vi først noget om den senere Jernalders Landsbyer, naar vi udstrækker vore Gravninger til Affaldslag og Hustomter i selve de Landsbyer, Stednavneforskningen betegner som særlig gamle.*" (Hatt 1936:129 og i revideret form 1937:149ff). Hatt konstaterer desuden året efter, at "*Vore Gravninger har endnu ikke afdækket nogen Landsby fra Vikingetid, og vi har ikke fundet øde Agre fra Oldtidens slutning. Derfor kan Arkæologien endnu ikke klarlægge den Proces, som omdannede den ældre Jernalders Landsbysamfund og Agersystemer til den historiske Tids Landsbyfællesskab.*" (Hatt 1937:135).¹⁵

Hatt afviste Arups Hjulplovsteori (Hatt 1936:127) og opfattede snarere opkomsten af det historisk kendte landsbyfællesskab i nær sammenhæng med udviklingen af et egentlig struktureret politisk system i løbet af yngre jernalder. Omlægningen og etableringen af de blivende landsbyer, som Hatt formodede stammede fra sen romersk jernalder, opfattedes som foranlediget af det, han kaldte statsmagten.¹⁶ Den sene jernalders internationale magtpolitiske ageren, mente Hatt netop lod sig gøre qua omstruktureringen af bebyggelsen og etableringen af regulerede landsbysamfund, hvor en magtelite kunne påligne bymændene (jordejere bosat i landsbyerne) pligter i overensstemmelse med deres ejendomes størrelse (Hatt 1937:149).

Nærmest sideløbende med Arup samt Hatt og Kjærs bebyggelsesundersøgelser gennemførte Wilhelm La Cour sammenstillende analyser af arkæologisk materiale og bebyggelsesnavne med den såkaldte arkæo-filologiske metode (La Cour 1927:28 og 34). Disse blev senere fulgt op af La Cours doktordisputats om *Sjællands ældste bygder* og Therkel Mathiassens *Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse* (Mathiassen 1948), hvor sidstnævnte på bygdeniveau undersøgte sammenfald af

¹⁴ Altså indtil 1937/1938.

¹⁵ Denne problematiske fundmangel er understreget gentagne gange af en lang række forskere, f.eks. Christensen 1969:53 og Grøngaard Jeppesen 1981:118. Hatt understreger desuden den manglende viden om dyrkningssystemernes karakter for perioden mellem Celtic Fields i ældre jernalder og frem til den velkendte agerstruktur fra historisk tid (Hatt 1937:149, og Porsmose 1981:463).

¹⁶ Også Steen Hvass anvender til tider termen statsmagt om den regulerende superstruktur i yngre jernalder (eks. Hvass 1988:90). Hverken Hatt eller Hvass synes dog at anvende termen, som den traditionelt opfattes i en moderne historisk kontekst med formaliserede politiske systemer osv.

stednavnetyper og arkæologiske fund. Som så mange andre forholdt Mathiassen sig også til den markante fundknaphed i yngre jernalder (tiden efter 400 e.Kr.). Som forklaring fremhævede Mathiassen i 1948 Gudmund Hatts teori om stedsammenfald mellem de ældste eksisterende landsbyer og den sene oldtidsbebyggelse. Mathiassen tilsluttede sig dog Hatts teori med forbehold, idet han undrede sig over, at der ikke oftere var fundet affaldslag eller husrester i landsbyerne, der kunne dateres til perioden.¹⁷ Forklaringen på fundmanglen kunne dog ifølge Mathiassen være, at møddingerne blev kørt på marken som gødning (og dermed også de fleste oldsager), samt at lerkarmaterialet var dårligt brændt og således forvitret. Yderligere noterede Mathiassen at: *"I øvrigt gælder denne Fundtomhed jo også det meste af Middelalderen, da man ad historisk Vej ved, hvilke Steder der har været beboet. Men med Ældre Romersk Jernalder bortfalder faktisk Grundlaget for arkæologiske Bebyggelsesstudier."* (Mathiassen 1948:124). I sin ca. ti år yngre analyse af *Nordvestsjælland Oldtidsbebyggelse* kredsede Mathiassen igen omkring forklaringen på fundmanglen i oldtidens senere del (dvs. yngre romertid og frem). En udvandringsteori bortforklares med henvisning til det meget store antal grave fra yngre romersk jernalder, men samtidig udviste Mathiassen tydelig usikkerhed (sammenlignet med Mathiassen 1948) mht. validiteten af Hatts teori om den meget lange landsbykontinuitet. Var den lange kontinuitet et generelt gældende fænomen, burde der ifølge Mathiassen langt oftere være beretninger om oldtidsfund i tilknytning til anlægsarbejder i de eksisterende landsbyer (Mathiassen 1959:51).

En ny tid i dansk landsbyforskning stod dog på spring i kulissen. Det var i første omgang særligt Carl Johan Becker, der med de omfattende udgravninger i starten af 1960'erne ved Grøntoft i Vestjylland fik totaludgravet en klart defineret landsbyenhed (Becker 1965:209ff). Beckers omfattende udgravningskampagner i Grøntoft gav anledning til de landsbyorganisatoriske tanker, der ligger bag betegnelsen *vandrelandsby* (Becker 1971:108 og 1975:295), som siden hen har haft en helt fast plads i den bebyggelsesarkæologiske og -historiske terminologi. Sideløbende med at udgravningerne i Grøntoft stod på arbejdede historikeren, og Arups elev og efterfølger, Aksel E. Christensen på sin bog om *Vikingetidens Danmark*, der udkom i 1969. I Christensens oversigt over det forskningsmæssige krydsfelt mellem arkæologi og historie, er det tydeligt, at han nærer en særlig veneration over for hans lærer og forgænger Erik Arup (Christensen 1969:22ff). Hvor Arup,

¹⁷ Det efterfølgende fremhævede sammenfald mellem de ældste stednavnelag og ældre jernalders bopladsfund skal udelukkende opfattes på bygdeniveau (Mathiassen 1948:129). Dette er formentlig en konsekvens af Hatts og Steensbergs allerede publicerede opmålinger og analyser af agersystemer fra ældre jernalder og det her konkluderede brud med middelalderens agersystem og dyrkningsfællesskab (Hatt 1937:135).

som ovenfor anført, betragtede landsbydannelsen som opstået med de stadig eksisterende landsbyer i jernalderen, så mente Christensen ikke, der var kildemæssigt grundlag for, at de eksisterende bebyggelser kunne føres længere tilbage end til middelalderens begyndelse i 1000-tallet. Med udgangspunkt i stednavneforskningens datering af de ældste landsbynavne til præ-vikingetid afslørede således med Christensens ord ”...et bebyggelsesarkæologisk tomrum bag middelalderen...” (Christensen 1969:37). Christensen var bevidst om, at hans tilgængelige arkæologiske og filologiske datamateriale ikke entydigt kunne belyse dette problematiske tomrum, men mente dog han med disse kilder kunne indsnævre problemets omfang. Spørgsmålets grundlæggende væsentlighed understreges tydeligt: ”Men hvad er årsagen? Og hvorledes skal det udfyldes? Det er spørgsmål af central interesse for forståelsen af samfundsstrukturen i kong Gudfreds tidsalder.” Med en tosporet arkæologisk og filologisk metodetilgang gennemgår Christensen systematisk de kendte kilder. I stednavnematerialet finder Christensen på baggrund af en relativ tredeling af stednavneendelsernes produktive perioder sammenholdt med vikingernes bosteder i Danelagen og Normandiet, præcis som sine forgængere ”...uimodståelig...” støtte for, at den fra middelalderen kendte landsbyorganisation må føres tilbage til tiden forud for Kong Gudfred (Christensen 1969:48). Christensens hypotese om etableringen af den stationære landsby byggede ligesom Arups teori på et argumentationsfundament om introduktionen af den store hjulplov. Dette med fornyet kraft da Tømmerbyploven til Christensens tydelige glæde i 1959 blev dateret vha. ¹⁴C-metoden til 1600-tallet (Christensen 1969:42).

At størsteparten af de gamle landsbyer senest i folkevandringstiden opstod som selvgroede bebyggelsesfortætninger og samtidig kunne/skulle opfattes som afløsere for ældre jernalders landsbyer, var på dette tidspunkt stadig et generelt accepteret synspunkt. Langt mere kompliceret, men helt afgørende, var det ifølge Christensen at klarlægge, hvorvidt sådanne bebyggelsesfortætninger eller landsbyer var udtryk for et egentligt landsbyfællesskab (dvs. en reguleret landsby) eller blot afspejlede relativt ukomplicerede bebyggelsesfortætninger. Som hjælp til afklaring af dette spørgsmål vender Christensen endnu en gang tilbage til stednavnene og deres betydningsindhold. På baggrund af sammenkoblingen af de nordiske stednavneendelser *-toft* og *-by* med bl.a. indlånt nordisk ordstof i Danelagen (skriftligt belagt fra 1300-tallet) konkluderes det, at betegnelserne *-toft* og *-by* har betegnet egentlige regulerede landsbysamfund, og at sådanne allerede har været kendte i Danmark og Norden forud for ekspansionen i Danelagen (Christensen 1969:59, 62). ”*Toft er agers moder*” citerer Christensen fra landskabslovene og understreger, hvorledes toften har fungeret som det organiserende og delende element i landskabslovenes landsbysamfund.

Toftens størrelse var således bestemmende for den enkeltes pligter og rettigheder, og gennem rebning af toften fordeltes agre i vangene. Christensen mente, at det var denne form for regulerende egenskab ved tofte-begrebet, der er navnedannende i landsbynavnene på *-toft*, og han ser det som sandsynligt, at navneformen stammer fra en tid, hvor denne regulering var både ny og aktuel. Mens *-by* og *-toft*-bebyggelser således opfattes som regulerede landsbyer helt fra anlæggelsestidspunktet, opfatter Christensen ikke de ældste landsbyer navngivet med *-hem* og *-inge* etableret i en lignende reguleret landsbyorganisation. Det vil med andre ord sige, at han regner med muligheden for omlægning af jernalderens ældre landsbyer fra en ureguleret til en reguleret organisation.

Christensen opsummerer sin syntese i to hovedpunkter. Dels, at der i ældre jernalder er sket en intensivering af landbruget med en flytning fra de lette til de tunge jorde, og dels at der inden folkevandringstidens slutning er skabt en ny landsbyorganisation, der er den direkte forløber for landsbyfællesskabet, som vi kender det indtil landbrugsreformerne omkring 1800 (Christensen 1969:56-61).

Selve organiseringen af landsbyerne mente Christensen ikke, at der var tilstrækkeligt grundlag til at udtale sig konkret om i hans samtid. Egentlige paralleller til 12 årh. store jordbesiddere vil han ikke drage, men han regner med, at der på en og samme tid har eksisteret landsbyer med frie bønder såvel som landsbyer i egentlig stormandseje. Konkluderende for anlæggelsen af de danske landsbyer afslutter Christen dog som følger: *"den regulerede landsby med et vist fællesskab har sandsynligvis eksisteret som en udbredt bosættelsestype allerede paa kong Gudfreds tid."* (ibid.:62).¹⁸

Christensens arbejde fremstilles således som en stor og kompleks syntese fokuseret mod udviklingen af og ophavet til vikingetidens bebyggelsesmønstre og samfundsorganisation. Men lige som sin forgænger Erik Arup måtte også Christensen se sine resultater kompromitteret af de nybrud, der fulgte umiddelbart efter udgivelsen af hans arbejde i 1969. Man fristes næsten til at gentage Christensen i hans eget tilbageblik på Arups arbejde: *"...men navnlig kom hans oldtidsafsnit til at lide under, at arkæologien netop paa den tid red fort med mange nye landvindinger og omvurderinger."* (Christensen 1969:23).

¹⁸ Hvorvidt Christensen hermed implicit mener de eksisterende stedbundne landsbyer, eller om han henviser til på dette tidspunkt nedlagte/flyttede landsbyer, som de af Kjær og Hatt udgravede fra ældre jernalder, er ikke eksplicit angivet. Den almindelige antagelse har dog været (f.eks. Grøngaard Jeppesen 1977:76, 1982:160), at Christensen har henvist til de eksisterende stedspecifikke landsbyer og således støttet bl.a. Arup og Hatts teori.

Mens mellemkrigsårene på mange måder kan ses som dansk landsbyforsknings første guldalder, kan 1970'erne betragtes som den anden. Optakten hertil udspillede sig i 1968 med etableringen af Statens Humanistiske Forskningsråd, der blandt sine første forskningsprojekter etablerede Det Arkæologiske Bopladsudvalg. Det var Professor Becker, der i 1960'erne havde forestået udgravningen af landsbyen ved Grøntoft, og som kom til at stå i spidsen for Det Arkæologiske Bopladsudvalg. Formålet var – for forskningsrådet generelt – gennem målrettet økonomisk støtte, at fremme egentlige tværvideenskabelige forskningsprojekter som supplement til de mange enkeltmandsprojekter, som de humanistiske videnskaber generelt havde tradition for. Og for forskningsprogrammet Det Arkæologiske Bopladsudvalg var formålet konkret at imødegå en aktuel risiko for tab af videnskabeligt set vigtige bopladser pga. nye pløjningsteknikker (Becker 1976 og 1980 samt Larsen 2006:149). Blandt de midt- og vestjyske lokaliteter, der blev udgravet de følgende år, findes en række bopladser, som for længst har indtaget positionen som mønsterpladser for den generelle beskrivelse af landsbyudviklingen i Danmark. Bedst kendt er de omfattende undersøgelser fra Vorbasse, der på initiativ af Det Arkæologiske Bopladsudvalg blev udgravet i perioden 1974-1987. Her blev der undersøgt ca. 260.000 m² bopladsareal, hvorved en landsby kunne følges i perioden fra ca. 1. årh. f.Kr. – 12. årh. e.Kr. i otte-ni udskilte bebyggelsesfaser herunder bl.a. den eksisterende landsby (Hvass 1979a, 1984, 1986:541, 1993, Bilag 2). Fra Vorbasse forelå således for første gang i dansk arkæologi en ubrudt udviklingsserie af landbebyggelsen dækkende hele det første årtusinde e.Kr.

I tilgift hertil blev der foretaget udgravninger i den førromerske landsby Hodde samt fra yngre jernalder og vikingetid ved bl.a. Omgård, Sædding, Trabjerg m.fl. Pludselig kunne yngre jernalders bebyggelser ”...findes overalt.”¹⁹, og samtidig kunne lokaliteterne alle indpasses i den bebyggelsesudviklingsmodel, der blev udarbejdet på baggrund af materialet fra Vorbasse, som sidenhen har været anvendt som mønsterby for landsbyernes udvikling i Danmark (Becker 1976, Stoumann 1981, Jørgensen og Skov 1981, Hvass 1981 og Nielsen 1981). De første arkæologiske fremlæggelser af Vorbassebebyggelsen er meget koncentreret om den umiddelbare beskrivelse af de udgravede fysiske spor, men de forholder sig også i mindre omfang til de organisatoriske aspekter heraf (Hvass 1979a, 1979b, 1981 og 1986). Således opfatter Steen Hvass i sin foreløbige publikation fra 1979 bebyggelsesfaserne fra 4.-5. årh. som udtryk for en meget styret bebyggelsesorganisation. Særligt bebyggelsen fra det 5. årh. betegner Hvass som en reguleret

¹⁹ Citat fra Lund 1988:142.

bebyggelse – og betragter reguleringen som initieret af beboeren i den største gård i landsbyen, der betegnes som stormand. Baggrunden for reduktionen i gårdenes størrelse i 5. årh. så Hvass i lyset af en landbrugsøkonomisk krise, som bl.a. afspejles i en reduceret staldstørrelse i de enkelte langhuse (Hvass 1979a). I nyere tekster har Hvass anført, at en lokal stormand/fyrste i 700-tallet indordnede landsbysamfundet i et nyt afgiftssystem (1001 fortællinger). Dette kan opfattes som en meget lokalt styret proces, imens selvsamme udvikling i 1988 blev tilskrevet en udefineret statsmagt (Hvass 1988:90).

Sideløbende med udgravningerne i Jylland dannede bl.a. Henrik Thrane et bebyggelseshistorisk forskningsmiljø i Odense. Blandt de mest markante tiltag i det fynske miljø var afholdelsen af en række bebyggelseshistoriske seminarer i 1975-85 med en tværfaglig dagsorden og efterfølgende publicerede seminarrapporter.

Allerede på det første bebyggelsesseminar fremlagde Becker en foreløbige bebyggelseshistorisk syntese inklusiv hans personlige forventninger til fremtidige udgravninger i de eksisterende landsbyer. Her udtrykte han på baggrund af bopladsudvalgets igangværende udgravningsaktiviteter, at han så en generel bebyggelsesændring i tiden omkring 1100 e.Kr. Samtidig mente han ikke, at de eksisterende landsbyer ville kunne føres længere tilbage end til ca. dette tidspunkt, og endelig opfattede Becker denne bebyggelseshistoriske udvikling som et generelt træk dækkende det sydsandinaviske område (Becker 1976:79ff, 83). Dette synspunkt repræsenterede et regulært nybrud i dansk landsbyforskning, og det var da også genstand for nogen diskussion blandt mødets deltagere (Becker 1976:83ff). Becker var dog helt klar over, at syntesen hvilede på et særdeles begrænset datagrundlag, og at ”væsentlige korrektioner” måtte forventes i fremtiden (Becker 1976:81ff).

Blandt de produktive bidragsydere til møderne i Odense var også Torben Grøngaard Jeppesen og Erland Porsmose, der netop i efteråret 1975 indledte det bebyggelseshistoriske forskningsprojekt ”*Landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid. En bebyggelseshistorisk undersøgelse*” (herefter landsbyprojektet). Det var et forskningsprojekt, der siden hen har fyldt meget i den hjemlige debat, og som de to drivkræfter hver især afsluttede med licentiatafhandlinger (Grøngaard Jeppesen 1981, Porsmose 1981). Forskningsprogrammet omkring den fynske landsbybebyggelse var særdeles omfattende og skal ikke gøres detaljeret rede for her. Dog er det i denne sammenhæng relevant at tage udgangspunkt i en del af projektets oprindelige arbejdsplan og tidlige ideer.

I en projektfremleggelse fra efteråret 1975 beskrev projektdeltagerne målet med undersøgelsen "...at beskrive og forklare landsbybosættelsesformens udvikling fra de i historisk tid kendte landsbyers opståen indtil de store matriklers tid (5.-11. årh? til slutningen af 17. årh.) i et udvalgt arbejdsområde." (Porsmose og Grøngaard Jeppesen 1976:106). Forskningsobjektet tog således udgangspunkt i de stadig eksisterende landsbyers tidlige historie og ikke mindst optakten hertil.

Med det som udgangspunkt blev den metodiske arbejdsgang valgt. De i landsbyforskningen hidtil så bærende stednavnestudier fandt Grøngaard Jeppesen i denne sammenhæng ikke umiddelbart anvendelige. Dette med henvisning til kontinuitetsproblematikker i forholdet imellem bebyggelsesnavn og bebyggelsesstruktur (Grøngaard Jeppesen 1977:77ff, 1979:25ff og 1981:82ff). På samme måde fandt Grøngaard Jeppesen heller ikke i den arkæo-filologiske metode (som bl.a. La Cour, Mathiassen og også Erling Albrechtsen tidligere havde anvendt) et grundlag for at undersøge de eksisterende bebyggelses alder, da undersøgelsesformen kun i bedste fald ville kunne illustrere områdekontinuitet, men ikke bevise egentlig stedskontinuitet (Grøngaard Jeppesen 1979:37ff, Kousgård Sørensen 1969:IX).

Grøngaard Jeppesens eget arbejde byggede da også på det, han kaldte "...direkte arkæologisk datering.". Med dette udgangspunkt udførtes der i regi af det fynske landsbyprojekt en række udgravninger i 13 udvalgte landsbytomter af varierende navnetyper (Grøngaard Jeppesen 1981:82). Det blev således det fynske landsbyprojekt, der som det første i løbet af 1970'erne, gennemførte målrettede forskningsudgravninger i de gamle landsbyer, præcis som Gudmund Hatt havde opfordret til næsten 40 år tidligere.

Efter to udgravningskampagner lod genstandsmaterialet formode, at de eksisterende landsbyers kontinuitet ikke rakte bag om vikingetiden (Porsmose og Grøngaard Jeppesen 1976:115). Året efter blev der på baggrund af yderligere ni landsbyundersøgelser konkluderet, at "...stedskontinuitet tilbage til ældre germanertid må henvises til mytternes verden." (Porsmose 1977:66).

De fynske landsbyundersøgelser resulterede imidlertid ikke i fund af egentlige hustomter, så undersøgelsesernes arkæologiske konklusioner var i stedet bygget på det fundne genstandsmateriale og en række naturvidenskabelige dateringer; termoluminiscens og ^{14}C (Grøngaard Jeppesen 1978:98 og Grøngaard Jeppesen 1981). De fynske resultater stemte imidlertid fint overens med de af bopladsudvalget initierede arkæologiske undersøgelser i Vorbasse i det centrale Jylland hvor den sidste bebyggelsesvandring kunne registreres omkring 1100 (Hvass 1979a, 1981, 1983 og 1986).

Yderligere komparative landsbyundersøgelser blev i starten af 1980'erne udført på Stevns i et forskningsprojekt, der i sin metodik var nøje inspireret af de fynske landsbyundersøgelser. Søgefelter blev udgravet, og de arkæologiske vurderinger blev foretaget med udgangspunkt i det fundne skårmateriale. På den baggrund konkluderes det, at de ni undersøgte landsbyer på Stevns etableredes på deres nuværende placering i det 10. eller 11. århundrede, præcis som tilfældet var for de fynske landsbyer. Konklusionen var også – i lighed med bl.a. Becker og det fynske landsbyprojekt – at dette billede antydede en bebyggelsehistorisk regularitet, der kunne betragtes på nationalt niveau (Hedeager 1982:131, Hedeager, Poulsen og Tornbjerg 1982). Kort herefter blev disse resultater suppleret med tilsvarende udgravningskampagner og resultater fra svensk side (Skåne) (Skansjö 1983:80ff, 145ff). Mens Johan Callmer få år senere (Callmer 1986:186, fig. 9, 1991:344) justerede den sydsvenske bebyggelsesmodel således, at op imod halvdelen af de historiske landsbyer måtte kategoriseres som geografisk statiske eller semistatiske (stedfaste) med kun mindre geografiske korrektioner siden vendeltid²⁰ eller tidlig vikingetid, så har en lignende justering af den oprindelige bebyggelsesmodel fra Vorbasse aldrig rigtigt vundet indpas i det danske forskningsmiljø, og modellen synes endnu også at spille en rolle i Sydsverige.²¹ Fælles for de svenske og danske teorier er det imidlertid, at stedskontinuiteten i landsbyerne ikke anvendes som indicium for strukturelt kontinuitet på tværs af forhistorisk og historisk tid, da der antages en markant omlægning af gårdene i løbet af ældre middelalder (Callmer 1991:346 med henvisning til Grøngaard Jeppesen 1981 og Hedeager et.al. 1982, Jönsson og Persson 2008:145, 183ff).

På baggrund af ovenstående landsbyprojekter opstod der fra slutningen af 1970'erne og starten af 1980'erne et nyt bebyggelsehistorisk paradigme og en konsensus inden for landsbyforskningen i dansk arkæologi og historie. Dette har medført, at Vorbasse siden hen er anvendt som en *mønsterby*, repræsenterende en generel landsbyudvikling og overordnet bebyggelsesstruktur for hele det middelalderlige Danmark, herunder etableringen af de eksisterende landsbyer i tiden omkring 1000-tallet (eks. Liebgott 1989:21ff, Porsmose 1993:265, Roesdahl 1996:112ff, Jensen 2004:289ff, Jensen 2010:14, 200, Poulsen og Sindbæk 2011:6ff). Mens der

²⁰ Ældste belæg for (semi)statisk beliggenhed er omkring 550 e.Kr., Löddeköpinge (Callmer 1986:188). Det bør bemærkes, at der i intet tilfælde er registreret bebyggelser med kontinuitet, der går bag om vendeltiden.

²¹ F.eks. delprojektet *Det organiserede landskapet*, der som del af *Øresundsprojektet* definerede sit forskningsmål som en behandling af bebyggelsens stabilisering i skiftet vikingetid/tidlig middelalder samt den middelalderlige bebyggelse og dyrkningslandskabets tilblivelse og forandring (Jönsson og Persson 2008:15).

således længe har været rimelig konsensus om landsbyetableringstidspunktet²² for de eksisterende landsbyer, er enigheden omkring alderen af selve den regulerede landsbystruktur knap så entydig. På den ene side har Porsmose udtrykt, at der er en forholdsvis snæver sammenhæng mellem netop etableringen af de stationære landsbyer og indførelsen af det regulerede driftssystem, vangebruget, udtrykt gennem introduktionen af muldfjælspløven, rugen, sognestrukturen og centralt styrede afgiftssystemer med udgangspunkt i landsbytofterne i perioden netop omkring 1000-1100 (Porsmose 1981:452ff og 1993:265).²³ På den anden side har andre med et argument om stærkt strukturerede landsbyer fra yngre romersk og ældre germansk jernalder dateret introduktionen af den regulerede landsbyorganisation med toftens særjord og de omgivende fællesdyrkede marker til dette tidspunkt (f.eks. Grøngaard Jeppesen 1981 137ff, Robinson, Mikkelsen, og Malmros 2009:137, Holst 2010). Tilsvarende har graden af ”politisk” indflydelse i forbindelse med etableringen af regulerede landsbyer været genstand for forskellige tolkningsforsøg helt fra landsbyforskningens tidlige år. Arup opfattede etableringen af de regulerede dyrkningsfællesskaber som selvgroede nødvendigheder, der byggende på en teknologisk baggrund med udgangspunkt i introduktionen af hjulpløven (Arup 1925:65). I modsætning hertil står resultaterne fra de store landsbyprojekter, hvor et styrende element flere gange er foreslået med udgangspunkt i såvel lokale magthavere i sen romersk jernalder (eks. Hvass 1979a), som en kongelig magthaver i det tidligmiddelalderlige kongerige (Porsmose 1977:69ff, 1981:453ff, Hvass 1993:193) eller som led i en egentlig ”statsstyring” (Hatt 1937, Hvass 1988, Randsborg 1988:17, delvist Porsmose 1995:39).²⁴

²² Med enighed menes i denne forbindelse perioden ca. 900-1200 e.Kr., dvs. sen vikingetid eller tidlig middelalder.

²³ I 1987 tager Porsmose dog en række forbehold for de relativt klare dateringsmæssige landbrugstekniske brud og nyskabelser, der er beskrevet i licentiatafhandlingen fra 1981. Dette i en erkendelse af, at det arkæologiske datamateriale ikke tillader så snævre tolkninger (Porsmose 1987a:51). Denne tendens fortsættes i de kommende år (Porsmose 1994), og med publiceringen af det imponerende oversigtsværk *Danske Landsbyer* kan man notere sig forklaringsmodeller, hvor de nævnte landbrugstekniske omvæltninger i perioden omkring middelalderens begyndelse blev ”dominerende” og ”...for alvor taget i brug...”, for hhv. trevangsbrug og hjulpløven, i modsætning til tidligere, hvor der var tale om egentlige introduktioner. Ovenstående landsbyhistoriske genealogi/teori bibeholdes dog med udgangspunkt i Vorbasse (Porsmose 2008:36). Senest har Jørgen Elsøe Jensen i sin doktordisputats også sat landbrugsomlægningen i forbindelse med introduktionen af hjulpløven i tidlig middelalder som en udløsende faktor for etableringen af den landsbystruktur, der er kendt fra historisk tid (2010:198).

²⁴ For en dybere diskussion af forholdet mellem det selvgroede og det styrede henvises til Holst 2010.

Endnu i perioden efter 1980 var der dønninger fra de foregående ca. 80 års faglige diskussioner imellem de filologiske, arkæologiske og historiske forskningsmiljøer (Jensen 1980:65 og Christensen 1969:23). Kort herefter (i 1982) afholdtes NORNA's niende symposium i København. Det var et symposium, der med titlen *Bebyggelsesnavne og bebyggelsesnavnes alder* bl.a. måtte ses i lyset af de mange nye arkæologiske resultater fra de danske landsbyundersøgelser. Med udgangspunkt i bl.a. en artikel publiceret af John Kousgård Sørensen i *Fund og Fortid* året forud for symposiet kunne der på baggrund af diskussionen i forlængelse af Torben Grøngaard Jeppesens bidrag konkluderes: ”*Det fremhævedes, at meningsdivergenserne mellem stednavneforskning og arkæologi ikke var så store som hævdedet, idet de til dels beroede på, at arkæologerne arbejder med en forældet navnekronologimodel, der ikke tager tilstrækkeligt hensyn til begrebet bebyggelsesrevir og til navnetypernes produktivperiode, som ofte er større end tidligere antaget.*” (Grøngaard Jeppesen 1984:161ff og 168, diskussion i forlængelse af oplæg). Kort herefter opstod der i landsbyforskningen det man vel bedst af alt – med et udtryk fra Kuhns paradigmeteori – kan kalde en tilstand af *normalvidenskab*.²⁵ Herfra rådede den bebyggelsehistoriske model, der var modnet siden slutningen af 1960'erne og som i de kommende årtier dannede rammen om en meget betydelig videnskabelig produktion.

I 1984 lancerede Statens Humanistiske Forskningsråd projektet *Fra Stamme til Stat i Danmark*, der havde til formål at udrede opkomsten af et dansk kongerige ved at studere samspillet mellem økonomiske, sociale og politiske forandringer fra romersk jernalder til vikingetid (Näsman 2006:205). Som tidligere pointeret udgjorde den på den tid nye jyske bopladsmodel et grundvilkår for materialiseringen af *Stamme til Stat*-projektets (Mortensen og Rasmussen 1988:7, Lund 1988:140). Måske er det ligefrem med øje for *Stamme til Stat*-projektets mere overordnede samfundsstrukturelle sigte, at Jørgen Lund opfatter de særligt store bebyggelser som ”...*en art ”central” landsby*” og ”...*innovationscentre i bredeste forstand.*” (Lund 1988:147, 149). Dermed tydeliggøres det, at der på såvel individ- som bebyggelsesniveau er tale om et stratificeret samfund i jernalderen – også set inden for rammerne af det vi betragter som regulære agrarbebyggelser.

Stamme til Stat-temaet udviklede sig i de næste tiår voldsomt, og herfra er der i dansk såvel som i skandinavisk og nordtysk forskning genereret et enormt korpus af ny teori og nye resultater

²⁵ For yderligere karakterisering af Kuhns *normalvidenskab* henvises til Bjørnar Olsen, der perspektiverer begrebet i forhold til den arkæologiske forskningsverden (Olsen 1997 s.20).

lige siden. Særligt de mange centralpladsstudier og -teorier²⁶ har fyldt boghylderne, men også mere socialt, organisatorisk, regionalt og retsligt baseret teoridannelse og metodeudvikling om bebyggelsernes indre dynamik er udarbejdet gennem de senere årtier (f.eks. Berglund 1991). I en dansk forbindelse skal arbejdet af bl.a. Mads Kähler Holst fremhæves. Holst lægger helt grundlæggende afstand til den i dansk forskning ofte stereotype anvendelse af landsbyudviklingsmodellen *vandrelandsbyen*. Holst betragter i stedet bebyggelsesudviklinger og landsbyflytninger som en successiv proces, der tager afsæt i den enkelte gårdsenhed; en tankegang, som allerede Steen Hvass gjorde opmærksom på i sin præsentation af Vorbasselokaliteten i 1979 (Holst 2010:159 og 162 med noter samt Hvass 1989:97). Holst argumenterer i sit arbejde for, at opkomsten af et operationelt og vidtrækkende arvebaseret aristokrati ikke kan eller skal verificeres inden for de kendte centralpladser, men i langt højere grad bør underbygges gennem strukturelle studier i de mere almindelige agrare bebyggelser, da det er her relationen imellem aristokrati og ”folk” tydeliggøres (Holst 2010:156). Et centralt fokus i Holsts arbejde har tillige været målrettet undersøgelser af de bagvedliggende organisatoriske principper, der har præget og formet de sociale strukturer i 1. årtusinde (Holst 2014). Holst argumenterer imod det, han betragter som et evolutionistisk syn på den organisatoriske udvikling, hvor landsbyorganisationen som repræsentant for stammesamfundet blev afløst af en tidlig rigsdannelse baseret på en militær-aristokratisk organisation. I stedet opfatter Holst de to organisatoriske principper som sameksisterende, men altså parallelle systemer, der gennem hele 1. årtusinde udviklede sig under gensidig påvirkning, og som hver især fungerer inden for bestemte domæne- og situationsspecifikke rammer (ibid:193).

I virkeligheden fokuserer Holsts arbejde her meget præcist på relationen mellem de to store forskningssatsninger, der mere end noget andet har tegnet dansk bebyggelsesarkæologi de seneste 40 år, nemlig *Det Arkæologiske Bopladsudvalg* og *Stamme til Stat*.

Som illustreret har de bebyggelseshistoriske paradigmer til forskellig tid været rammesættende for de metoder, teorier og problemkomplekser, der har adresseret spørgsmålet omkring bebyggelsesudvikling og landsbydannelsen i Sydsandinavien.

²⁶ Foruden *Fra Stamme til Stat*-projektet bør nævnes de fra Aarhus Universitet udgåede internationale seminarer omkring *Settlement and Landscape* og *Social stratifikation og regional variation* foruden de forskningsmiljøer, der er opbygget omkring udgravningskampagnerne i Uppsala og Uppåkra i Sverige samt Gudme, Tissø og Lejre i Danmark. Senest er projekterne *Kongens Borge* og *Jellingprojektet* også repræsentanter for store (inter)nationale forskningsprojekter, der må ses i lyset af denne strømning.

Helt overordnet kan man tale om et *filologisk bebyggelsesparadigme*, der, især for yngre jernalder, stod stærkt fra slutningen af 1800-tallet indtil midten af 1970'erne (Steenstrup 1896, Clausen 1916, Arup 1925, Hatt 1936, Albrechtsen 1951a, 1974, Kousgård Sørensen 1958a, Brøndsted 1960, Christensen 1969). Paradigmet var kendetegnet ved – og ofte i mangel på alternativer – at bedrive landsby-genealogiske studier nærmest udelukkende på baggrund af filologisk materiale, herunder særligt stednavne, men også danelagens skandinaviske låneord nedskrevet i angelsaksiske og gammeldanske lovttekster mv. Paradigmet var grundlæggende præget af en tro på, at den bebyggelsehistoriske udvikling objektivt kunne udledes af bebyggelsernes navne i kraft af navnetypernes alder og semantiske indhold. Dette da de navngivne bebyggelser helt grundlæggende blev opfattet som en fastfrosset og geografisk uforanderlig bebyggelsesspredning, der repræsenterede en struktur med rod tilbage i bebyggelsesnavnenes produktionsperiode fra ca. 200-1200 e.Kr. På den baggrund opfattedes den bebyggelsehistoriske udvikling fra folkevandringstiden til de store landbrugsreformer omkring år 1800 på mange måder som et bebyggelsehistorisk kontinuum, bundet sammen af en kildekontinuitet repræsenteret ved stednavnematerialet.

Det filologiske bebyggelsesparadigme blev efter årtiers tilløb efterfulgt af det, man kan kalde et arkæologisk *locus classicus bebyggelsesparadigme* i løbet af 1970'erne. Skiftet skal ses som et resultat af, at der i takt med, at antallet af udgravede jernalderbebyggelser hurtigt voksede fra 1920'erne og fremefter, langsomt opstod et forskningsmæssigt behov for at konkretisere en bebyggelsehistorisk hypotese eller teori, der direkte forholdt sig til, at ”alle” de udgravede bebyggelser var ældre end ca. 300 e.Kr. Så tidligt som i midten af 1930'erne blev der gjort et forsøg gjort på at forklare denne bias ved at foreslå, at bebyggelser fra yngre jernalder formentlig ville kunne lokaliseres ved arkæologiske undersøgelser i landsbyer med navn fra præ-vikingetid (Hatt 1936). Hypotesen fra 1930'erne lå sådan set i fin forlængelse af det på den tid rådende filologiske bebyggelsesparadigme, men som årtierne gik og den arkæologiske databank voksede, blev de stadig manglende bebyggelsesspor fra yngre jernalder og vikingetid på åbent land såvel som i landsbyerne mere og mere problematisk. I løbet af 1970'erne førte det til en udbredt skeptisk holdning over for Hatts bebyggelsehistoriske hypotese og en direkte henvisning til de manglende arkæologiske kilder som kontinuitetsproblemet for den historiske landsby (Thrane 1976a, 1976b s.5).

Inden for rammerne af 1970'ernes dominerende bebyggelsehistoriske forskningsprojekter var det, i modsætning til det filologiske paradigme, en udbredt holdning, at der ikke var en direkte geografisk kontinuitet imellem de eksisterende landsbyer med gamle navnetyper og de forhistoriske

landsbyer, der oprindeligt havde fået stednavnene tillagt (f.eks. Grøngaard Jeppesen 1977). Med andre ord blev det afgørende grundlag for det filologiske bebyggelsesparadigme betragtet som ugyldigt i forhold til at beskrive den enkelte landsbys konkrete og stedbundne kontinuitet bag om middelalderen, og som resultat heraf blev de ældste stednavnetyper ekskluderet som analytisk brugbare data i konkrete bebyggelseshistoriske detailstudier.

Ovenstående havde den overvældende konsekvens, at der med afvisningen af det filologiske paradigmes metode, i tillæg til det arkæologiske kontinuitets- og repræsentativitetsproblem, opstod et kildevakuum, hvorved den geografiske og temporale forbindelse mellem de mange udgravede bebyggelser fra yngre romertid og de kendte landsbyer fra middelalderen pludseligt og effektivt var brudt. Det var dette vakuum, som 1970'ernes jyske bopladsudgravninger dateret til hele 1. årtusinde e.Kr. (især Vorbasse) fyldte – og det er samtidig det heraf afledte grundlæggende skifte i det bebyggelseshistoriske kildegrundlag, metode, spørgsmål, svar og terminologi²⁷, der kan karakteriseres som udtryk for et egentligt paradigmeskifte i den forhistorisk bebyggelsesforskning i Sydsandinavien gengivet i et utal af autoritative værker (bl.a. Grøngaard Jeppesen 1981, Lund 1988, Hedeager 1988, 1990, Hvass 1988, 1993, Liebgott 1989, Egeberg Hansen, Hvass og Kaldal Mikkelsen 1991, Jensen 2003, 2004, Roesdahl 1996, Näsman 2006 og Poulsen og Sindbæk 2011, Holst 2010, 2014).

Bebyggelsesudviklingen i det 1. årtusinde er i de senere årtier traditionelt sammenfattet i en forenklet konsensusmodel, der gennem de senere årtier har dannet det helt grundlæggende udgangspunkt for forståelsen af den sene jernalders og tidligste middelalders samfundsudvikling. Hele det 1. årtusinde opfattes generelt ud fra princippet om vandrende bebyggelser.²⁸ Det fremhæves som oftest, at bebyggelserne ved indgangen til yngre romersk jernalder voksede markant i Jylland, mens enkeltgården kom til at spille en helt underordnet rolle.²⁹ For østdanske forhold

²⁷ I forlængelse af udgravningerne i Vorbasse er defineringen af vikingetiden gentagne gange foreslået ændret med henvisning netop til bebyggelsesudviklingen (f.eks. Hvass 1988:87ff, Jørgensen og Eriksen 1995:15).

²⁸ For en præcisering af termen vandrelandsby eller vandrebebyggelse henvises til afsnit 2.1.2 om bebyggelseshistoriske nøglebegreber samt Holst 2010.

²⁹ En af de senere års markante arkæologiske nyopdagelser er de ekstremt strukturerede rækkelandsbyer. Her skiller det Sydvest- og Midtjyske område sig ud ved at omfatte samtlige af de indtil videre mindst otte kendte lokaliteter, der kan fremvise bebyggelsesmæssige strukturer, som i den overordnede organisation fremstår ekstremt reguleret og nærmest egaliseret (Egeberg 2009 og bilag 3). Disse stærkt regulerede jyske rækkelandsbyer har dog endnu ikke fundet vej ind i den overordnede bebyggelseshistoriske teoridannelse.

peges på mere løst strukturerede landsbydannelser.³⁰ Omkring år 700³¹ påpeges den næste markante ændring, hvor arealet af de enkelte gårde øges markant, dels qua et udvidet indhegnet areal, dels ved en regulær udvidet bygningsmasse. Her formodes bebyggelserne at udtrykke en egentlig reguleret landsbyplanlægning eventuelt styret af en magthaver/fyrste (Hvass 1988 s.88ff og Näsman 2006). Endelig omstruktureredes bebyggelserne endnu en gang ca. i løbet af 1000-tallet +/- . Denne omlægning ses som oftest forbundet med introduktionen af ny teknologi i form af hjulploven, nye afgrøder i form af rug og kirkens rolle som indkræver af afgifter og som ideologisk innovator. Det var med denne omlægning, at bebyggelsernes tusindårige vandring i kulturlandskabet afsluttedes, og det fra historisk tid kendte bebyggelsesbillede etableredes.

Den faglige begejstring over udgravningerne i bl.a. Vorbasse og den heraf afledte mulighed for at formulere en empirisk funderet syntese omfattende hele det 1. årtusinde har i praksis medført, at landsbyudviklingen i Vorbasse analytisk er blevet anvendt som en udbredt normalsituation, og som sådan danner den en styrende tolkningsramme om de ofte langt mindre og begrænsede arkæologiske nødudgravninger. Praksis illustreres tydeligt af Jørgen Jensen i hans perspektivering af og ønsker for dansk arkæologi fra 1993. Jensen skriver her ”*Kun gennem store, og helst også fuldstændige undersøgelser af særligt udvalgte lokaliteter kan man forstå det ellers kalejdoskopiske billede, som de mange små nødudgravninger danner, idet de normalt kun tillader undersøgelser i begrænsede områder.*” (Jensen 1993:11).

2.2.1. Problemstilling

Som anført i ovenstående har Vorbasselandsbyen i mere end tre årtier fungeret som en *locus classicus*-lokalitet for forståelsen af – og teoridannelsen omkring – landsbydannelse og bebyggelsesstruktur i det 1. årtusinde i Danmark. Som sådan kunne man også forvente, at modellens samlede kernefortælling til stadighed styrkes i sit empiriske fundament i takt med, at antallet af arkæologiske udgravninger stiger, og udgravningernes repræsentative udsagnsværdi øges. Gennem mit job som museumsinspektør ved Odense Bys Museer har jeg siden 2004 foretaget omfattende udgravninger i det åbne land og har i den forbindelse bemærket, at det udgravede arkæologiske kildemateriale – til trods for systematisk og konsekvent udførte feltundersøgelser – på

³⁰ Som eksempel ”...Skandinavien, inkl. de danske øer, hvor jernalderbebyggelserne domineres af uregelmæssige landsbyer eller enkelgårde” (Näsman 2006:213, inkl. henvisning) samt Porsmose 1988:223ff.

³¹ Tidspunktet ansættes almindeligvis til ca. 700 e.Kr., men omtales af Hvass ved flere lejligheder lidt løsere – f.eks. ”...fra 7. årh. til 8. årh. sker der en større flytning både i Vorbasse og Nr. Snede,...” (Hvass 1988:86).

en række afgørende punkter afviger fra det forventede, når det betragtes med udgangspunkt i Vorbassemodellen. Mens bebyggelser fra f.eks. yngre romersk og ældre germansk jernalder synes at optræde spredt ud i alle kroge af det midtfynske kulturlandskab, er det i samme område kun sjældent lykkedes at lokalisere og udgrave bebyggelser fra de efterfølgende perioder, yngre germansk jernalder og ældre vikingetid.

Jørgen Lund adresserede allerede i 1985 problemstillingen ved en *locus classicus*-baseret tilgang; på den ene side fremlægges en grundlæggende viden om, at de udvalgte lokalitetstyper (f.eks. landsbyer fra yngre germansk jernalder) er sjældne, men samtidig udtrykkes en forventning om, at lokaliteterne kan findes ”overalt”. Samtidig antages det, at de få *locus classicus*-lokaliteter kan anvendes som repræsentanter for en generel udvikling (Lund 1988), og de betragtes dermed ikke som anomalier trods deres begrænsede antal.³²

Desværre har denne tilgang til det bebyggelseshistoriske kildemateriale i praksis betydet, at de tidligere helt centrale og frugtbare forskningsspørgsmål omkring den landsbyhistoriske optakt til vikingetiden ikke vedvarende har været tilstrækkelig problematiseret i Danmark. Væk fra den brede debat er de endnu helt åbenbare repræsentative problemer, der – set ud fra den eksisterende bebyggelseshistoriske forståelsesramme kombineret med de sidste tiårs høje udgravningsaktivitet og systematiske forundersøgelserstrategier – burde have været elimineret for yngre jernalders bebyggelse.

Måske vi med rette kan hævde, at det bebyggelseshistoriske *locus classicus*-paradigme netop i disse år gennemlever en Kuhn’sk krisefase, hvorved den bebyggelsesteoretiske model, der reelt har fungeret som et bebyggelseshistorisk paradigme for en hel generation af arkæologer, historikere, geografer og stednavneforskere, ikke kan eftervises i de empiriske data.

Det forhold giver anledning til nogle helt centrale fokuspunkter og arbejdsproblemer, der søges besvaret i denne afhandlingen. Et væsentligt fokuspunkt er rækkevidden af Vorbassemodellen, og herunder spørgsmålet om, i hvilket omfang den stadig med rette kan appliceres på en fynsk kontekst. I den forbindelse er det helt afgørende at afklare, om de fraværende bebyggelsesspor fra yngre germansk jernalder og ældre vikingetid gemmer sig på de bopladsområder fra yngre romersk/ældre germansk jernalder, vi allerede kender i så rigt mål, eller om de (som Gudmund Hatt foreslog for snart 80 år siden) gemmer sig under en del af de ældste eksisterende landsbyer. I undersøgelsen af bebyggelsesstrukturen på tværs af det 1. årtusinde er det

³² Henrik Thrane har tidligere påpeget de ofte åbenlyse repræsentative problemer forbundet med formuleringen af arkæologiske synteser på baggrund af et fåtal lokaliteter (Thrane 1987:101).

væsentligt at undersøge, i hvilke perioder og på hvilke niveauer kontinuitet kan iagttages i det arkæologiske kildemateriale. Dette fører frem til et endeligt kernespørgsmål: Hvornår etableres den grundlæggende organisatoriske struktur, der kendetegner de historiske landsbyer, og hvad – ikke mindst – er årsagerne bag?

Det er afhandlingens hypotese, at væsentlige elementer i den bebyggelseshistoriske udvikling på Fyn adskiller sig fra den eksisterende bebyggelsesmodel, og at et grundlæggende skifte fra labil til stabil bebyggelsesstruktur i perioden omkring år 1000+/- ikke kan bekræftes for området. I stedet er det antagelsen, at dette grundlæggende skifte skal føres tilbage til tiden omkring midten af årtusindet, fra den periode, hvor de arkæologiske bebyggelsesspor i stort omfang forsvinder fra udgravningerne foretaget i det åbne land.

Et helt grundlæggende formål i projektet er at skabe et opdateret og regionalt billede af den bebyggelsesstrukturelle udvikling i agrarbebyggelsen i perioden yngre romersk jernalder til tidligste middelalder. Det er yderligere en ambition at afklare, i hvilket omfang og på hvilke strukturelle niveauer, der bør tales om kontinuitet eller forandring mellem den forhistoriske vandrebebyggelse og de fra historisk tid kendte stationære landsbyer. Særlig fokus rettes naturligt mod omstændighederne omkring etableringen af de ældste stadig eksisterende landsbyer.

Den overordnede landskabelige bebyggelsesdynamik danner udgangspunkt for større dele af afhandlingens undersøgelse, herunder også en begrundelse af de ændringer, der kan afspejles i materialets ligheder og forskelle. Flere forskere har foreslået en forbindelse mellem stabile ejendomsforhold samt fiksering af bebyggelser og ejerlav og etableringen af tidlige feudalsystemer og egentlige landskabsriger (Meyer 1949:28, Steuer 1989:120ff). Det har derfor været et afgørende punkt i afhandlingen at undersøge netop den bebyggelsesmæssige og landskabelige labilitet på tværs af 1. årtusinde. Det antages her, at bebyggelsesdynamikken kun kan forstås ved at sammenstille de empiriske bebyggelsesdata med såvel økonomiske som ideologiske og sociologiske (samfundsstrukturelle) aspekter af samfundets udvikling i den pågældende periode (jf. afsnit 2.3.2 om teoretiske valg og fravalg).

De sidste ti års intensive arkæologiske undersøgelsesaktivitet har skabt et nyt og forbedret kvantitativt og kvalitativt grundlag for at hæve blikket ud over det arkæologiske materiale og udfordre det eksisterende bebyggelseshistoriske paradigme. Med de mange udgravede lokaliteter kan jernalderens bebyggelsesudvikling således med fornyet styrke perspektiveres i en diakron kontekst. Dette skaber en mulighed for at fokusere en større del af de bebyggelseshistoriske udviklingsprocesser på en differentieret tilgang til landbebyggelse i et komplekst og

mangefacetteret landbrugssamfund. Samtidig har de seneste års tekniske muligheder for anvendelse af GIS bevirket, at rumlige strukturanalyser på tværs af forhistoriske og historiske kilder forholdsvis enkelt kan foretages på et helt nyt kvalitativt grundlag. De mange nye muligheder åbner således for besvarelsen af en række spørgsmål, som vi for få årtier siden ikke havde teknologi og datagrundlag til at afklare.

I ønsket om at forklare større afvigelser fra Vorbassemodellens grundfortælling fokuseres der på to spor – dels et metodisk orienteret spor, der gennem feltarkæologisk praksis søger at påpege eventuelle problemer og uudnyttede potentialer i tolkningen af materialet, og dels et spor orienteret mod helt grundlæggende ændringer i den overordnede bebyggelseshistoriske rammefortælling.

De undersøgte fokusområder er resultatet af en slags trial-and-error proces, der har forløbet som et strategisk analysearbejde af det empiriske datamateriale og den feltarkæologiske metode over de seneste ca. 7 år, med fokus på en lang række bebyggelseshistoriske spørgsmål (jf. afsnit 2.3.3. om metode). Jeg vil i fremlæggelsen koncentrere analysepræsentationen til de områder, hvor materiale og analyser supplerer eksisterende forskning eller står i opposition til denne.

Da afhandlingens problemkompleks er meget sammensat og består af såvel snævre metodiske og grundforskningsrelaterede problemstillinger som egentlige større syntesedannelser, tilvejebringes der i afhandlingen en lang række selvstændige delresultater. Disse kan foruden den væsentlige rolle for den samlede syntesedannelse, betragtes uafhængigt af det samlede hele. Dette gælder for såvel repræsentativitetsstudier, kontinuitetsstudier, stednavnemodeller, agrarhistorie, hustyper, religion, landskabsorganisation, teoretisk og metodisk tilgang mv.

2.3. Teori og metode

Følgende konkretisering af mit teoretiske ståsted er særligt målrettet de årsagsforklarende analyseafsnit om landsbydannelsen og bebyggelsesorganisationen i 1. årtusinde e.Kr. Dette skal ses på baggrund af, at konsekvenserne af mit teoretiske ståsted er særlig tydelige i disse dele af afhandlingen.

Foruden den samlede årsagsforklarende syntesedannelse rummer afhandlingen en række delspørgsmål, som behandles i særskilte afsnit. Her vil eventuelt supplerende teoretiske og metodiske greb og historik blive klarlagt.

Indledningsvis fremlægges dog den teoretiske og metodiske tradition, der har præget forskningsfeltet, og som sådan ligger til grund for den forskning, der er fremlagt i ovenstående forskningshistoriske gennemgang, afsnit. 2.2. Det skal retfærdigvis siges, at der er tale om en

oversigtelig gennemgang, og derfor også en på mange måder forenklet fremstilling af de anvendte teorier og metoder.

2.3.1. Teoretisk udgangspunkt

Som det fremgår af ovenstående, har bebyggelsesstudier gennem de sidste mere end 100 år primært været ført inden for rammerne af fire fagligheder; stednavneforskning, historie, kulturgeografi og arkæologi. Det er en stor styrke, at der har været så mange fagligheder i spil, men samtidig står det klart, at de forskelligartede kildemæssige forhold har haft grundlæggende indvirkning på forskningsområdets vinkling og terminologi inden for de forskellige fag (Porsmose 1987b:12ff). Dette er selvfølgelig ikke overraskende, men netop de forskellige fagligheders empiriske grundlag har vist sig helt afgørende for selve indholdet af begrebet *bebyggelsehistorie*, som er omdrejningspunkt for denne afhandling.

I sin licentiatafhandling fra 1981 lancerede Erland Porsmose en grundmodel, der har dannet udgangspunkt for hans imponerende arbejde om etableringen og udviklingen af landsbyerne på Fyn. Porsmoses model har siden hen fungeret som hovedinspiration for en lang række bebyggelsehistoriske studier inden for det, der til tider benævnes ”den fynske tradition” (f.eks. Porsmose 1981, 1987a, 1987b, 2006, Grau Møller 1990, Schacke 2006).

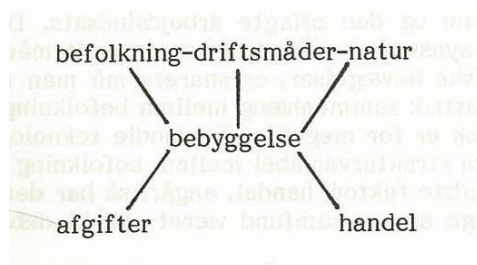

Fig. 1. Undersøgellesmodellen, som blev udarbejdet af Erland Porsmose i forbindelse med det fynske landsbyprojekt i 1970'erne, er målrettet økonomiske faktorer (Porsmose 1981:25).

Porsmoses bebyggelsehistoriske forklaringsmodel følger med forfatterens egne ord et ”økonomisk princip...hvor produktionens tilvejebringelse og dens fordeling bliver nøglebegreber”, mens der af praktiske årsager må ses bort fra psykologiske, sociale og normative faktorer (Porsmose 1981:25).³³

³³ Den svenske arkæolog Johan Callmer har gennem sit arbejde argumenteret meget direkte for nødvendigheden af at inddrage såvel demografiske, økonomiske, sociale, religiøse og kulturelle faktorer i forståelsen af bebyggelsesdynamikken i 1. årtusinde (Callmer 1991:341).

I centrum for modellen er *bebyggelsen*, der analyseres ud fra et tosidet økonomisk pres. Dels et nedre pres bestående af samspillet mellem de naturgivne og demografiske forhold bundet sammen af en teknologi og driftsform og dels af et ovenfra virkende tryk bestående af handelsrelationer og afgiftsstrukturer (besiddelsesforhold, godsstrukturer). Modellen håndterer dermed bebyggelseskonceptet som et produkt af en række konkrete målbare økonomiske forhold, der inden for en vis balance/elasticitet afspejler en given – og som udgangspunkt logisk – optimal situation inden for de gældende og begrænsende økonomiske faktorer (Porsmose 1987b:8). Netop balancebegrebet er et omdrejningspunkt i modellen, der med forfatterens ord ”...ikke angiver årsagssammenhængen, men styrer forskningsindsatsen mod bestemte vigtige relationer, idet det antages, at bebyggelsesbilledet vil være stabilt, så længe de angivne faktorer er i ligevægt, hvorimod en væsentlig ændring i en eller flere af disse vil afstedkomme modreaktioner i bebyggelsens organisation.” (Porsmose 1981:27).

For at forstå modellens konceptuelle betydning, er det helt afgørende at adressere den bagvedliggende grundtanke, som modellen bygger på. Her er det centrale udgangspunkt økonomi (Porsmose 1981:25). Økonomi anvendes i denne forbindelse i en årsagsforklarende betydning, som forskellige former for målbar behovsmaksimering. Bebyggelsen kan altså betragtes og forstås som en funktion af agents strukturerede behovsmaksimering i den agrarøkonomiske udvikling, rammesat af modellens fem økonomiske parametre. Det vil med andre ord sige, at modellen, med det bevidste fravalg af psykologiske, sociale og normative faktorer, er nært beslægtet med den økonomiske handlingsteori, der populært benævnes *The Economic Man*, som igen er en delteori af det økonomiske teorikompleks kendt som *Rational Beslutningsteori* (Rational Choice Theory) (Hodgson 2012). Opfattelsen af behovsmaksimering som generativ kausalitet fungerede inden for økonomisk teori som et nærmest altdominerende³⁴ paradigme i perioden fra 1950'erne til 1990'erne: “*Payoff rationality and self-interest were regarded as articles of faith among mainstream economists from the 1950s to the 1990s, and to question them was enough to lose one's credentials as an economist.*” (Hodgson 2012:95ff). Inspiration fra dette paradigme vandt indpas i sociologien i løbet af 1980'erne. Samtidig hermed blev paradigmet markant svækket inden for økonomisk forskning og er de senere årtier i stigende grad suppleret af en *adfærdsøkonomisk*

³⁴ Med altdominerende henvises til Bjørnar Olsens beskrivelse af paradigmers forskellige faser som beskrevet af Kuhn i 1962. Af ovenstående citat fremgår det tydeligt, at Hodgson beskriver den økonomiske teori i perioden fra 1950'erne til 1990'erne som den ”Normalvidenskabelig fase”.

(*behavioral economic*)³⁵ tradition (Bourdieu og Wacquant 1996:106, Hodgson 2012:94, Hagen 2013:251).

Idégrundlaget i Porsmoses bebyggelsesmodel betyder, at bebyggelser forskningsmæssigt betragtes som et økonomisk rationelt produkt af den samtid (og umiddelbare fortid), som bebyggelsen udspringer af, og samtidig at den enkelte handling er formet og påvirket inden for rammerne af det samfundsmæssige subsystem, som landbrugsproduktionen udgør. Netop derfor opfattes de fysiske og økonomiske rammer for selve produktionen også på modelniveau som værende de væsentligste for analyser af bebyggelsesudviklingen.

Mens der således igennem de seneste årtier inden for historiefaget i Danmark har udviklet sig en stærk fagtradition for at analysere bebyggelser i betydningen agrarøkonomiske produktionsenheder, så har der i arkæologisk sammenhæng udviklet sig en tilsvarende dominerende tradition for at analysere bebyggelser med særlig fokus på gårdens og landsbyens fysiske udtryk som ramme for sociale relationer og økonomiske grundstrukturer (f.eks. Albrechtsen 1946, Hatt 1957, Becker 1971, Hvass 1981, 1985, 1993, Mikkelsen og Nørbach 2003, Kristiansen 2005, Runge 2009, 2010, Holst 2010, 2014, Sørensen 2011). Særligt fremtrædende er det sociale aspekt blevet i den del af den arkæologiske faglighed, der definerer sig som landskabsarkæologi;³⁶ "...[the] concept of landscape archaeology is the spatial study of human interaction, in which the landscape is primarily a social scene and the subsistence production merely a backdrop." (Fabech, Hvass, Näsman og Ringtved 1999:20). Dette er en tendens, der set i en skandinavisk kontekst, har stået særlig stærkt inden for de norske og ikke mindst svenske fagmiljøer (f.eks. Callmer 1991, Hansen 2000, Schmidt Sabo 2005, Thomasson 2005, Jönsson og Persson 2008, Hedeager 2011).

I bebyggelsesarkæologien spiller de økonomiske aspekter dog endnu en helt central rolle. Blot er der en række kvalitative begrænsninger i de tilgængelige data, der helt grundlæggende betyder, at resultaterne er af en meget overordnet karakter og relationen *bebyggelse-driftsøkonomi* er meget svag sammenlignet med materialet fra historiske arkivalier. Omvendt er de arkæologiske

³⁵ Den *adfærdsøkonomiske* tradition er karakteriseret ved at undersøge de økonomiske konsekvenser (her relateret til bebyggelses) ved påvirkning af bl.a. forskellige sociale og psykologiske faktorer og har samtidig indarbejdet tanken om konsistent handling og nytte-maksimering, som også kendes fra *Homo economicus-paradigmet* (Hodgson 2012:96).

³⁶ Landskabsarkæologien adresserer som udgangspunkt bredt funderede samfundsteorier mens bebyggelsesarkæologien i højere grad målrettes bebyggelsen.

bebyggelsesspor meget artikulert i den forhistoriske kontekst, hvilket understøtter afklaring af sociale fokusområder, stik modsat situationen i de præ-kartografiske historiske kilder.³⁷

Inden for de seneste årtier har der udviklet sig en bebyggelsesarkæologisk fagtradition i Sverige og Norge med rødderne solidt plantet i nyere handlingsteoretiske retninger (f.eks. Giddens 1984 og Bourdieu 1997), mens der inden for dansk bopladsforskning generelt set ikke har været en så udbredt tradition for at konkretisere det handlingsteoretiske grundlag, som analyserne bygger på i de bebyggelsesarkæologiske studier.³⁸

Dog kan det dominerende fundament for bebyggelsesarkæologien godt udledes af bl.a. den generelle karakteristik af dansk arkæologi, som Jørgen Jensen præsenterede i *Da klunger i muld...* i 1993, og som endnu er aktuel for store dele af bebyggelsesarkæologien. Her beskrives det danske bebyggelsesarkæologiske forskningsmiljø i en tradition, der ikke i særlig stort omfang har optaget ideerne i de post-processuelle teorier, men altså i stedet primært har fokuseret på økonomiske aspekter: ”...på grund af sin stærke empiriske tradition og sit stærke engagement i bosættelsesstudier, der netop kaster lys over økologien og økonomien, ...” (Jensen 1993:11).

Begge ovenstående bebyggelseshistoriske ”skoler” (arkæologi og historie) har således i en dansk sammenhæng – mere eller mindre artikulert – analyseret bebyggelsesorganisation ud fra modeller, der må forstås ud fra en økonomisk vinkel. Ikke sådan at forstå, at stringente økonomiske forhold påstås monokausale for den bebyggelseshistoriske udvikling, men derimod på en sådan måde, at økonomiske forhold i vid udstrækning har udgjort den primære forskningsramme, som større primære bebyggelsesstudier har været baseret på.³⁹

Dette skal sandsynligvis ses i forlængelse af den teoretiske strømning, der gennem den amerikansk inspirerede processuelle arkæologi spredte sig fra starten af 1960’erne og som i løbet af 1970’erne fik indflydelse på skandinavisk arkæologi. Det var som nævnt en strømning, der lagde vægt på en stringent metodik inspireret fra naturvidenskaben og med en stærk fokus på målbare

³⁷ For eksemplificering heraf henvises bl.a. til Porsmose 1981:462.

³⁸ Fra denne generelle karakteristik af bebyggelsesarkæologien forekommer selvsagt en række undtagelser; f.eks. Lund Johansens anvendelse af Giddens teori om strukturernes dualitet (2011) og Mads Holsts arbejde med bebyggelsesorganisation som udtryk for sociale normer (2010, 2014).

³⁹ Hvad enten det handlingsteoretiske udgangspunkt søges inden for den snævre *profitmaksimerende* tradition eller den bredere ramme forstået som *egennyttmaksimering* er det væsentligt, at der ved udelukkende at analysere økonomiske forhold, kun vil opnås resultater forstået i en profitmaksimerende ramme. For en nærmere karakteristik af *rational handlingsteori* henvises til Hodgson 2012.

”objektive” data. Denne tradition kom således også til at præge ikke alene den arkæologiske forskning, men for så vidt hele den omkalfatring af bebyggelsehistoriske studier, som materialiseredes i forbindelse med og i forlængelse af 1960’ernes og 1970’ernes store strategiske bebyggelsehistoriske forskningssatsninger.

2.3.2. Teoretiske valg og fravalg – metodisk betydning

Som supplement til det eksisterende bebyggelsehistoriske paradigme, der grundlæggende bygger på et fundament inden for en rationel handlingsteoretisk doxa, foretages i nærværende studie med udgangspunkt i en handlingsteoretisk ramme, der tager udgangspunkt i begreberne *habitus*⁴⁰ og *strukturdualitet* (Bourdieu og Wacquant 1996:106ff, Giddens og Sutton 2013:89ff, Hodder:1991:124). Dette valg er grundlæggende motiveret af ønsket om at aktivere de teoretiske og analytiske muligheder, der opstår ved applikationen af handlingsteorier, som vi kender det inden for rammerne af de post-processuelle teorikomplekser – ikke som et selvstændigt forskningsmål, men i stedet som et operativt forskningsmiddel (Hodder 1991, Hansen 2004:19ff, 2006:119ff).

Grunden til, at jeg i min syntesedannelse supplerer det rationelle handlingsorienterede teorikompleks, skyldes primært to forhold. Dels den markante kvantitative udvikling det arkæologiske materiale har undergået, og de analytiske muligheder det har åbnet (jf. afsnit 2.2.), og dels et helt grundlæggende syn på bebyggelsesudviklingen som en dynamisk social praksis (Kaspersen 2013:468) rammesat af, fungerende i og formet igennem en kompleks samfundsudvikling. Jernalderens og den ældre middelalders landbebyggelse er i den sammenhæng et formidabelt forskningsobjekt, da bygningerne qua tidens flygtige byggemateriale (træ) blev ”(re)produceret” i et socialt rum, med ca. 25-60 års mellemrum. Det vil sige, at der ved ”(re)produktionen” konstant foregik en mere eller mindre bevidst ”forhandling”, implementering og adaptation af de holdningssystemer, som den enkelte – og mange enkelte i fællesskab – agerede efter på et givet tidspunkt.

Når jeg ikke mener, at jernalderens bebyggelsesorganisering alene skal analyseres som et økonomisk rationelt system om personlig behovsmaksimering, skyldes det hverken en generel holdning imod en funktionalistisk tankegang eller en negligering af økonomiske forholds åbenlyse væsentlighed. Det skyldes i stedet et ønske om netop at undersøge de grundlæggende kausale

⁴⁰ Habitus er et begreb, der især forbindes med den franske sociolog Pierre Bourdieu. Begrebet forklarer baggrunden ”...for den ensartede livsstil der gør at praktikerne og goderne hos en enkelt agent eller en hel klasse af agenter udgør et sammenhængende hele.” (Bourdieu 1997:23).

strukturer. Her anses den rationelle økonomiske variabel som én blandt flere mulige væsentlige faktorer (Buch-Hansen og Nielsen 2005:58, Bourdieu og Wacquant 1996:108).

Når det er fundet nødvendigt at nærme sig psykologiske aspekter i bebyggelsesundersøgelser, skyldes det foruden den principielle teoretiske holdning også en række konkrete bebyggelsehistoriske observationer i såvel forhistorisk som historisk tid, der indikerer, at en økonomisk rationel forklaringsramme med fordel kan suppleres, og at den som generel teoretisk model dermed er udfordret. Således synes det registrerede bebyggelsesbillede i flere tilfælde helt blottet for umiddelbar økonomisk rationel logik (f.eks. Frandsen 1983:87, 256, Hoff 1997:125). På den anden side kan markante produktions- og bebyggelsesændringer registreres synkront på tværs af de grundlæggende forskellige landskabstyper (Porsmose 1981:462, Hedeager 1990:192, Kaldal Mikkelsen 2006:129). I endnu andre tilfælde er det konstateret, at konkrete landskaber omfatter landbebyggelse fra alle agrare tidsperioder trods tidens markant ændrede driftsforhold (Klitgaard 2002, Kaldal Mikkelsen 2006:129, Runge 2009, Hansen og Lundø 2015). I tilgift hertil kan vi i det gammeldanske område observere en lang række forskellige måder at organisere sig på inden for rammerne af sammenlignelige bygdetyper og sågar inden for snævre lokalområder. For yngre romertid og ældre germanertid er dette eksempelvis illustreret gennem byhøje, enkeltgårde, vandrebebyggelse af Vorbassetype, de stærkt strukturerede rækkelandsbyer samt den for Øerne umiddelbart mere løst strukturerede bebyggelsesorganisation med gårde beliggende i større eller mindre klynger inden for lokaltopografiske bakketoppe (Runge 2009, Hvass 1987, Egeberg Hansen 2009, Sørensen 1994b). De økologiske, driftsmæssige og demografiske variabler fungerer således, når de står alene, som analytiske forhold, der kan forklare fravær af bebyggelse gennem egentlige vådområder og særligt skarpe landskabsprofiler, men derimod ikke som determinerende faktorer for tilstedeværelse, struktur og organisation af bebyggelsen. Landskabskulturtyper og landskabsprofiler har dog selvsagt været overordnet rammesættende for det enkelte ressourceområdes erhverv og bæreevne set i forhold til antallet af gårdsenheder og produktionsformen og er som sådan afgørende for analyser af bebyggelsesforhold. Problemerne opstår imidlertid, hvis vi projicerer meget determinerende forhold (eksempelvis demografiske faktorer) for ganske små ressourceområder ud som en generel forklaringsmodel for bebyggelsesorganisatorisk innovation i stor skala i et trods alt forholdsvis tyndt befolket landskab med et uudnyttet produktionspotentiale. På baggrund af de konkrete spredninger af jernalderbebyggelser på Fyn, forekommer det endnu ikke sandsynliggjort, at der i forhistorien var større områder (af f.eks. herredstørrelse) i det fynske morænelandskab, hvis produktionspotentiale syntes presset eller i regulær krise, vurderet ud fra pollenanalyser og

klimatiske forhold (Mikkelsen 2003:142ff., Odgaard 2009, Odgaard og Nielsen 2009) i forhold til den samtidige produktionsteknologi, landskabsudnyttelse⁴¹ og demografi (se også Albrechtsen 1973b:40).⁴² I så fald er der en markant diskrepans imellem teori og data for de retningsbestemte forklaringsmodeller, der gennem 1. årtusindes bebyggelsesudvikling ser befolknings- og ressourcepres samt samfundskriser som primær drivkraft i de samfunds- og bebyggelsesorganisatoriske dynamikker.

Jeg vil derfor supplere de rammesættende økonomiske analyser med psykologiske aspekter, der i samklang med det økonomiske felt kan have dannet grundlag for den udvikling, stringens og variation som bebyggelsesbilledet udtrykker til forskellig tid.⁴³

Ambitionen forudsætter, at der udarbejdes en undersøgende handlingsorienteret bebyggelsesarkæologisk model, der nok i sit udgangspunkt udstikker retninger for analysen, men som ikke på afgørende vis prædefinerer en enkelt generisk handlingsmotivation som universel.

Komponenterne til etablering af den teoretiske model er hentet fra sociologien og særligt Anthony Giddens og Pierre Bourdieu, der begge har arbejdet med at kombinere system/aktør perspektivet (Giddens 2013:89, Bourdieu og Wacquant 1996, Olsen 1997:141). Begge kredser om samme problem vedrørende konstruktionen af og dynamikker i sociale strukturer.⁴⁴ Disse processer

⁴¹ Se bl.a. kort med de rekonstruerede storejerlav og større sammenhængende skovområder (Bilag 35).

⁴² Dette forhold adresseres yderligere i afsnit 3.11. om drift og demografi. Tolkningen af det driftsmæssige råderum på Fyn i yngre romersk jernalder kan efter min vurdering overføres til hovedparten af det sydsandinaviske morænelandskab (se f.eks. Jensen 2010:169, fig. 80), dog må der ses bor fra evt. meget små afgrænsede ressourceområder eller områdespecifikke fænomener som eksempelvis sandflugt (f.eks. Runge 2009). For tilsvarende overvejelser om densiteten af akkumulerede bebyggelsesindikatorer henvises til Germundsson, Olausson og Riddersporre 1991:49.

⁴³ Dermed tages der (som udtalt af Bourdieu) ikke udgangspunkt i "...forestillinger om, hvad praksis er,..." men i stedet i "...de relevante aktørers socialt konstituerede praktiske sans.". (Bourdieu og Wacquant 1996:108ff). Bourdieu står således i grundlæggende opposition til *Rational Choice*-teoretikere. Dette er tydeligt udtrykt i følgende citat: "*Rationel handlingsteori er et typisk eksempel på en akademisk kortslutning, hvor man „tager logikkens elementer for tingenes logik“,... Fejlen består i, at den rationelle handlingsteori opererer med nogle akademiske forestillinger om, hvad praksis er, i stedet for at tage udgangspunkt i de relevante aktørers socialt konstituerede praktiske sans.*" (Bourdieu og Wacquant 1997:108).

⁴⁴ Giddens er i sine analyser blevet kritiseret for, ureflekteret, at konstruere sin samfundsteori ud fra konkrete historiske vestlige normer byggende på klassekamp og økonomisk udnyttelse med den indbyggede svaghed, at modellen ikke er særlig velegnet til at beskrive processer i samfund, der fungerer på grundlæggende anderledes vilkår (Fuchs 2002).

opfattes som kontinuerlige,⁴⁵ hvor påvirkningen mellem det objektive (systemiske og utilsigtede) og det subjektive (personligt handlingsrettede og intentionelle) ses som den primære drivkraft. Det er denne sammensmeltning af det subjektive og objektive (som Giddens kalder strukturernes dualitet), der udgør et kernepunkt i såvel Giddens som Bourdieus arbejde (Parker 2010 afsnit 2.1. Olsen 1997:136, 141). Det er dette generative fundament, jeg vil anvende som katalysator, i forsøget på at udkrystallisere de empiriske analyser i en bebyggelsehistorisk syntese.

Det særligt perspektivrige fra Giddens' og Bourdieus teoriapparater er for denne afhandling tanken om, at handlinger betragtes som en kontinuerlig proces (i modsætning til enkeltstående fænomener), hvilket på flere niveauer ligger naturligt indlejret i dette arbejdes diakrone perspektiv. Dernæst udfordrer de dynamiske begreber *Felt* (Bourdieu) og *Social Praksis* (Giddens) på hver sin måde den ofte lidt fastlåste analytiske håndtering af subsystemer⁴⁶ som tilnærmelsesvis isolerede enheder. Endelig ses en fordel i implementeringen af en dualistisk handlingsmodel og dermed muligheden for – inden for én teori – at samtænke funktionalistisk⁴⁷ inspireret modelpraksis med aktørrettede og normbaserede praktikker, der meningsgivende kan favne en betydelig bebyggelsesmæssig variation inden for rammerne af en rimelig økonomisk konsistens.

Jeg ønsker med andre ord at analysere den sociale praksis, som bosættelsesmønstre og bosættelsesdynamik er udtryk for, som en kontinuerlig proces, der udvikles gennem en dualistisk sammensmeltning af objektivistiske og subjektivistiske strukturer og systemer. Den sociale praksis omfatter desuden latent kimen til regulære omvæltninger, hvis de inter-strukturelle modsætningsforhold enten qua akkumulation eller episodiske begivenheder sprænger rammerne for det eksisterende samfundssystem (Friedman 1974:447ff, fig. 2, Giddens 1987:60, Olsen 1997:143, Hansen 2000:10ff).

På den måde adskiller arbejdet sig fra den deling af det arkæologiske materiale, som Lewis Binford stod fadder til med New Archaeology, hvor empirien analyseres rimeligt snævert inden for

Dette kompromittererefter imidlertid, efter min vurdering, ikke anvendelsen af Giddens begrebsapparat på et helt grundlæggende niveau.

⁴⁵ Der opereres således ikke som i funktionalistisk og systemteoretisk teori med et grundlæggende balancebegreb, da kimen til forandring er latent, præcis som anskuet inden for marxistiske teori.

⁴⁶ Her tænkes på klassisk anvendte subsystemer som *produktionsapparatet*, *religion*, *sociale systemer* mv.

⁴⁷ Med funktionalistiske modeller menes her såvel funktionalismen overordnet set, hvor samfundsændringer opfattes som social respons på ekstern tilgået ubalance, såvel som eksempelvis marxismen, hvor det funktionalistiske grundsyn kommer til udtryk ved opfattelsen af, at den ideologiske overbygning underbygger de indre klasse-mæssige modsætninger (Olsen 1997:114ff).

rammerne af undersystemer af enten teknologisk, socioteknisk eller ideoteknisk karakter (Binford 1962:219), og hvor man let kommer til at tildele særstatus til ganske få og prædefinerede generative faktorer.⁴⁸ Jeg mener modsat, at der er et påtrængende behov for at samtænke mulige generiske elementer i en i højere grad afsøgende model, for at modarbejde en ukritisk fristelse til at implementere de genkendelige markedsøkonomiske aspekter og rationaler, vi som moderne mennesker har let ved at forholde os til, men som vi ikke uden videre bør tillægge et så grundlæggende anderledes samfundssystem som det præ-statslige og præ-monetære Sydsandinavien i 1. årtusinde (Hodder 1991:125).

Men hvordan kobles struktureringsteoriens idégrundlag med det konkrete empiriske kildestof, så det minimerer konsekvensen af den hypotetisk-deduktive svaghed; nemlig at den teoretiske model har en tendens til at prædefinere de resultater, der opnås?

Dette spørgsmål er helt centralt, da herværende projekt netop fokuserer på at undersøge dynamikken mellem de forskellige strukturelle relationer, der har fungeret som de bærende drivkræfter i 1. årtusindes bebyggelsesudvikling, og samtidig illustrere inden for hvilke rammer, de har fungeret.

For at løse den udfordring er der behov for en teoretisk model, der meget konkret ser individer som socialt handlende agenter som beskrevet i struktureringsteorien. Ifølge Giddens agerer mennesker ud fra (u)bevidste motiver og med en begrænset viden om deres samtid (Kaspersen 2013:456ff). Beslutninger træffes ud fra konkrete hensigter, der i den givne sammenhæng opfattes som særligt vigtige for den enkelte handling, men som samtidig påvirker langt ud over den beslutningsbestemmende intentionalitet. Det betyder, at de menneskelige handlinger får en lang række ubevidste sideeffekter (Giddens 1987:220ff).

I nedenstående diagram er det forsøgt at anskueliggøre, hvorledes *praksis/sociale systemer* (re)produceres i tid og rum.

⁴⁸ Som oftest har det vist sig at være det driftsmæssige (Porsmose 1981) og det demografiske (Grøngaard Jeppesen 1981:fig. 110, Skansjö 1983:146ff) aspekt, der er fremhævet som særlig generativt. Dette kan ses som et resultat af, at kravene til modeludarbejdelse generelt er operationelle, hvilket Erland Porsmose udtrykker meget direkte "... *at modellens enkelte faktorer enten direkte eller indirekte lader sig måle.*" (Porsmose 1981:25). I den proces har der udformet sig en præference for numeriske data eksemplificeret ved antal gårde, høstudbytte, befolkningstal, arealstørrelse osv., frem for de mere psykologiske data artikuleret gennem begreber som identitet, ideologi, religion, rumforståelse osv.

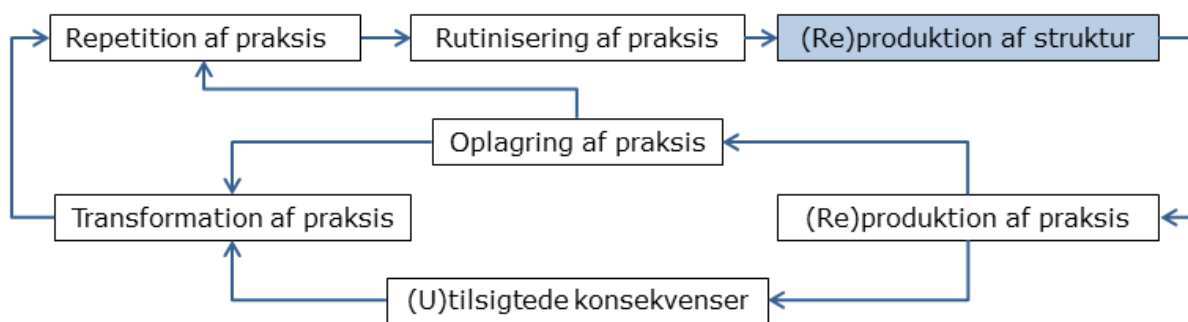

Fig. 2. Modellen illustrerer (re)produktionen af *sociale systemer* (egentlige handlinger). *Sociale systemer* forstås som *social praksis*, der på en aktørrettet *strukturel* (virtuel) baggrund reproduceres, således at et læsbart mønster opstår. Som angivet i modellen skiller *struktur* sig ud ved at være en virtuel aktørbundet konstruktion af muligheder og begrænsninger, bundet til praksis i aktørens hjerne. Som en naturlig konsekvens forstås handling ikke som rationelt overvejede enkeltstående fænomener, men som en konstant proces (Udarbejdet med inspiration fra Jarrett samt Kaspersen 2013).

Praksis ses som resultat af en konstant proces, der formes gennem *struktur*⁴⁹ i den enkelte aktørs hjerne. *Strukturen* er såvel mulighedsgenererende som begrænsende, og skal som en hjerneaktivitet opfattes som en virtuel baggrund for *praksis*, der modsat er karakteriseret ved at udgøre egentlig handling. *Praksis* er således konstitueret gennem en aktør/struktur-dualistisk handlingsteori. Da *struktur* er defineret som en aktørbundet virtuel opfattelse af muligheder eller begrænsninger genereret på baggrund af den enkelte aktørs ”samlede” livsforløb, er det klart, at om end der for forskellige nært tilknyttede aktører vil være markante strukturelle overlap, så vil der aldrig være strukturelt sammenfald. Ændringer i praksis, er således indbygget i selve grundtanken, hvorfor hele ideen om ”et system i balance” er fremmed for modellen. Som det fremgår af modellen, kan ændringer af praksis dels skyldes ændring af struktur, divergerende monitorering eller oplagring af praksis, (u)tilsigtede konsekvenser osv.

Som modvægt til denne komplekse årsag-virkning relation er det nødvendigt at konkretisere sammenhængen mellem teori og empirisk udtryk gennem detaljerede undersøgelser af objektets relationer – dette i såvel den forhistoriske kontekst som i den nutidige forskningstradition (Hodder 1991:125, 132). Til trods for, at ideen om en objektiv forskning er uforenelig med mit arbejdes grundtanke, må det alligevel være en ambition at benytte metoder og teorier, der i udgangspunktet – og så langt i processen det lader sig gøre – er så forklaringsåbne som muligt.

⁴⁹ *Struktur* udgør inden for struktureringsteorien den virtuelle mulighedshorisont (bevidst og ubevidst) bestående af regler og ressourcer, som agenten trækker på i (re)produktionen af socialt liv og dermed også strukturen. *Struktur* er således på en og samme tid karakteriseret ved fraværet af handlende agenter og ved at være bundet til agenten. Dermed også sagt, at struktur er situationsafhængigt og ikke en ydre begrænsende ramme (Kaspersen 2013:458).

Dette skal ikke alene forstås på den måde, at der ved at vedkende sig kritiske normer kan skabes grundlag for reflekterende at nærme sig gyldigheden af de fremsatte hypoteser, og dermed måske en tilnærmelse af meningen med de forhistoriske handlinger (Gjesdal 2009:185). Det er også metodisk væsentligt, at de iværksatte analyser i udgangspunktet skal kunne udvikles til mange forskellige synteser, hvis ønsket som her er at undersøge de helt grundlæggende generiske forudsætninger og processer for 1. årtusindes udvikling og innovation set fra et bebyggelsesorganisatorisk udgangspunkt. Dette sætter imidlertid også en række krav til det arkæologiske materiale. Dels er der et omfattende behov for grundlæggende rammesættende analyser, og dels er der behov for at operere med forholdsvis store datasæt, der kan udpege enkeltstående anomalier set i forhold til den opstillede problematik – på sin vis elementer, der ligger i fuldstændig tråd med det kontekstuelle udgangspunkt (Hodder 1991:123). Om end mit primære empiriske udgangspunkt og forskningsobjekt således søges meget snævert inden for rammerne af bopladser – forstået som de udgravede og bygningsførende agrare bopladskontekster – så etableres den egentlige bebyggelsehistoriske syntese på et bredere empirisk grundlag med udgangspunkt i den grundholdning, at meningsfulde tolkninger af forhistorien skal kunne sandsynliggøres og forstås gennem forskellige aspekter af datamaterialet (Hodder 1991:139).⁵⁰

Mens der i de rammesættende analyser således er et ønske om at strukturere og studere ligheder/reproduktioner, er der i synteselementerne i højere grad fokus på materielle og konceptuelle brud/produktioner som særligt informative forskningsobjekter (Hodder 1991:131, Näsman 1997:48). Dette imidlertid vel vidende, at vi ikke ukritisk kan jævnføre de arkæologisk registrerbare materielle brud med tilsvarende perceptionelle brud i den (for)historiske kontekst.⁵¹

Ovenstående har pointeret det problematiske i at anvende en låst grundmodel for social og kulturel forandring, hvor forandringer næsten udelukkende betragtes som *reaktion*, dvs. handlinger båret af ekstern tilgået ubalance (krise) i sociale strukturer, økonomi, ressourcer, teknologi el.lign.,

⁵⁰ Det er oplagt, at der i det beskrevne teoretiske og metodiske udgangspunkt er en klar parallelitet til den *kritiske realisme*. Kritiske realister vedkender sig grundlæggende en tværfaglig tilgang og anerkender eksistensen af en konkret virkelighed, der kan undersøges, men samtidig også at denne er niveaudelt. Viden om virkeligheden er derimod en social konstruktion uløseligt forbundet med den enkelte forskers samlede ballast. Dermed kan virkeligheden ikke beskrives absolut og udtømmende, og alle teorier og forklaringsmodeller opfattes principielt som fejlbarlige (Buch-Hansen og Nielsen 2005:58).

⁵¹ Eksempelvis kan man forestille sig, at et ønske om at bo samlet/tæt har forskellige organisatoriske udtryk i forskellige kontekster og ved forskellige individer og grupper, om end hensigten og følelsen af nærhed og dermed fuldbyrdelsen af hensigten kan være den samme.

som vi kender det inden for systemteorien og funktionalismen (Olsen 1997:122). Samtidig står det klart, at bebyggelsesstruktur (ressourcer og regler) er direkte relateret den enkelte handling (Kaspersen 2013:460), og som en klar konsekvens heraf bliver *perceptioner* af flygtige begreber som sted/rum og identitet væsentlige historiske filtre for de bebyggelsesorganisatoriske studier og individets rolle derfor også helt afgørende for den etablerede analysemodel.⁵² Også etableringer og nedlæggelser af forskellige fællesskaber defineret gennem f.eks. superstrukturer af administrativ, religiøs og driftsmæssig karakter, bliver derfor afgørende analyseobjekter i en undersøgelse med markante rumlige aspekter.

Som teoretisk ramme er det således væsentligt, at social (re)produktion er direkte forbundet med det enkelte individ, og dermed givet at samfundets ”ressourcestærke” aktører (ofte magtpersoner), er kernepersoner i sådanne (Hansen 2000:13). Organisatoriske såvel som andre innovative tiltag eller ændringer bør som konsekvens heraf kunne tolkes som såvel *reaktion* på eksternt tilgået subsystemisk ubalance som en egentlig *initierende aktion*, der er udsprunget af overskud, ambitioner og muligheder både inden for og på tværs af rammerne af sociale grupperinger og relationer, ligesom der er tradition for inden for den kulturarkæologiske forskning (Olsen 1997:122).

Hermed bliver fokuseringen på det stærkt forøgede arkæologiske datamateriale pludselig meget relevant. Det empiriske materiale, der pt. er til rådighed i form af digitale arkæologiske udgravningsplaner, digitalt kartografisk materiale samt naturvidenskabelige analyser, skaber således basis for helt grundlæggende at betragte bebyggelser som udtryk for egentlige komplekse individ-baserede netværk. Når eksempelvis fællesskabet, udtrykt ved adelbyens gårdbrugere, i 1200-tallets landskabslove var tildelt en ret til at bestemme over individet repræsenteret ved udflyttergården (JyL. 1§47, Hald 1965:141, Hoff 1997:124), illustrerer det meget godt, hvorfor en kontinuerligt redefinerende bebyggelsesorganisation må betragtes inden for rammerne af netværker af enkeltindivider, og samtidig kun i begrænset omfang kan tolkes ud fra en stærk stedbunden økonomisk vurdering af den enkelte bebyggelse.

Som jeg tidligere har godtgjort i en analyse af offerskik i ældre jernalder, så genererer, opfatter og handler aktører i en strukturdualistisk praksis, der på et (u)bevidst plan medfører en markant (re)produktion af social praksis i nært beslægtede sociale praksisser; religiøs praksis i forskellige kontekster osv. (Hansen 2004, 2006). I studierne af offerpraksis var det således tydeligt,

⁵² Som eksemplet henvises til den fastlåste struktur for romerske taberner (Ørsted 1999:136).

hvordan de rituelle praksisser på tværs af forskellige kontekster (vådområder, marker, gravpladser og bopladser), udviste en omfattende strukturel lighed (ibid:121, fig.2.). Jeg har her valgt at kalde fænomenet for *strukturel interaktion*.

Ved *strukturel interaktion* i relation til bebyggelsesorganisation er det oplagt at sammenholde social praksis på tværs af landskabsorganisatoriske ordninger på mikro- og makroniveau (Giddens 1984:139ff, Bourdieu og Wacquant 1996:34). Det betyder, at generelle samfundsforhold, der i skala og organisatorisk kontekst umiddelbart kan synes fjernt adskilt, bør sammenholdes i analysen. Ved synteseudarbejdelsen må organisationsprincipper på rigs-, område-, landsby-, og gårdsniveau, således gøres til centrale internrelaterede generiske analyseobjekter i forståelsen af social praksis udtrykt ved bebyggelsesorganisation på alle niveauer.

Som et illustrativt eksempel på sammenhæng mellem bebyggelsesorganisation og verdensanskuelse kan der fra vores samtid fremhæves en række forskellige strømninger, der gennem de sidste 50 år har dannet baggrund for så forskellige bebyggelsesorganisatoriske principper som lejlighedsbyggeri, parcelhusbyggeri, kollektiver, osv., der hver især næppe kan forklares meningsfuldt ud fra rent økonomiske og/eller teknologiske forudsætninger. Det er netop strukturer, der skal analyseres inden for rammerne af et samspil mellem det enkelte individ og den overordnede samfundsudvikling udtrykt gennem såvel økonomi som ideologi og sociologi.

Set ud fra ovenstående bliver *relationer* det helt centrale begreb og undersøgelsesobjekt til forståelsen af de bebyggelsesorganisatoriske dynamikker. Relationer er således et helt centralt fokusområde i synteseudarbejdelsen. Det er derfor også min ambition at udarbejde og anvende en bebyggelsesteoretisk model, der skal kunne favne den variation, som kan registreres i det bebyggelsehistoriske udtryk, og samtidig strukturere analysens fokus.

Nedenstående model skal således opfattes i sammenhæng med modellen om principperne bag selve strukturationen (fig.2) på en sådan måde, at strukturationsmodellen skal anvendes som en synteserettet og tolkningsmæssig katalysator i modsætning til nedenstående, der er en empirisk rettet model, hvis primære formål det er at strukturere og målrette de empiriske analyser i de retninger, der er særlig væsentlige for problematikken. Modellen er udarbejdet dels som en generel model (hvid skrift) og dels som en konkret model for dette studies fokus på bebyggelsesorganisation i yngre jernalder og ældste middelalder (hele modellen).

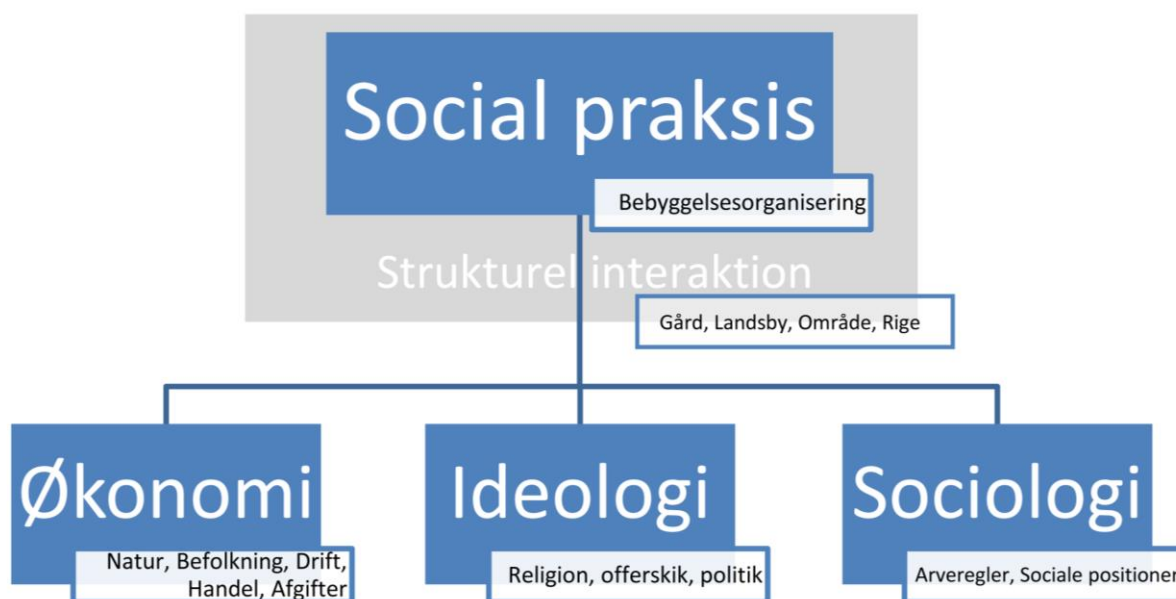

Fig. 3. Undersøgellesmodel med to niveauer. Den grundlæggende/generelle teoretiske model er illustreret med hvid skrift, mens de med sort angivne emnekasser udgør det konkrete tolkningsrettede empiriske niveau tilpasset det konkrete forskningsobjekt – bebyggelsesorganisation.

Helt grundlæggende anlægges en grundbetragtning om, at samfundet er konstitueret gennem et ”uendeligt” antal *socialle praksisser*. Disse sociale praksisser har i varierende omfang efterladt et empirisk aftryk med økonomisk, ideologisk og social egenart. Væsentligt for modellen er således, at der ikke opereres med et empirisk og forskningsrettet udgangspunkt i fast definerede og genstandstypebaserede subsystemer (enten økonomi, ideologi eller sociologi), men i stedet med positioner, der i vidt forskellige målestok vil konstituere økonomiske, ideologiske og sociologiske forhold i en dynamisk relation til konkret empirisk materiale.

I det konkrete tilfælde udgør *praksis* en bebyggelsesorganisatorisk (re)produktion. I analysen har jeg i den *økonomiske* praksis valgt at fokusere på *natur, befolkning, drift, handel og afgifter*.⁵³ ”Drift” henviser såvel til den landbrugstekniske driftsform som karakteren af den tilknyttede bygningsmasse og bebyggelsernes mobilitet. I den *ideologiske* praksis fokuseres analyser på forhold omkring *kosmologi, offerskik og politik*. I centrum vil her være udviklingen af de centrale guders karakteristika, udviklingen af offerskik med særlig fokus på de bebyggelsesrelaterede ofringer samt en vurdering af overordnede politiske tendenser på regionalt eller overregionalt niveau. Endelig vil jeg anlægge en vinkel, der bygger på en kort karakteristik af social praktik udmøntet som

⁵³ Denne del af analysen modsvarer den økonomiske vinkel, som Porsmose konkretiserede i 1981:25.

strukturerende arveregler på bopladsniveau ligesom en kort vurdering af samfundets kompleksitet udtrykt gennem sproglige vidnesbyrd om forskellige sociale klasser vil blive adresseret. Som ramme for den *konceptuelle interaktion* skitseres organisatoriske niveauer og udviklinger i spatiale ordningsprincipper på gård-, landsby-, område- og rigsniveau – dette med henvisning til såvel mentale som konkrete rum.

I afhandlingens forskellige dele gøres der brug af induktive såvel som deduktive slutningsprocesser, men der foruden er der i de kausale analyser anvendt en abduktiv⁵⁴ metodik. Den abduktive slutningsproces anvendes som led i en kreativ analytisk proces, der systematisk søger at forklare de konkrete observationer bedst muligt i forlængelse af analysens overordnede teoretiske model. Dette vel vidende, at det teoretiske eller empiriske grundlag fremadrettet kan vise sig at være forkert, hvorfor enhver teori (inkl. den her præsenterede) må opfattes som ufuldstændig, og som sådan principielt set blot udgør det pt. bedste forklaringsalternativ ud af mange mulige. Som sådan er der gennem afhandlingen metodiske og teoretiske referencer til den *kritiske realisme*, der med den britiske filosof Roy Bhaskar i spidsen siden midten af 1970'erne har placeret sig imellem de klassiske positivistiske og postmoderne videnskabelige retninger (Buch-Hansen og Nielsen 2005:61, 105).⁵⁵

2.3.3. Metode

Afhandlingen er som udgangspunkt tværfaglig og baseret på arkæologiske såvel som skriftlige og kartografiske kilder. Som fagarkæolog er udgangspunktet naturligt lagt ved de arkæologiske kilder, men det har været et væsentligt metodisk greb, så vidt muligt, at supplere de arkæologiske kilder og metoder med naturvidenskabeligt, kartografisk og skriftligt kildemateriale for samlet set at kombinere udsagnet af de enkelte analyser med teorier af økonomiske, sociologiske og ideologiske elementer.

I udvælgelsen af datamateriale har det været afgørende, så vidt muligt at tage udgangspunkt i et så omfattende og komplet bebyggelsesarkæologisk datasæt som muligt. Heri ligger også et

⁵⁴ Abduktion (retroduktion) tager udgangspunkt i det, der populært kan kaldes ”den bedste forklaring”. Hermed menes en slutningsproces, hvor der på baggrund af en serie observationer opstilles en regel eller teori af formen ”hvis F så I” og herefter formoder, at F er en sandsynlig forklaring på at I-række foreligger (SDE: Abduktion, Buch-Hansen og Nielsen 2005:61).

⁵⁵ Den kritiske realisme arbejder med aktør/struktur-dualiteten som også Anthony Giddens beskrev i struktureringsteorien (Buch-Hansen og Nielsen 2005:49).

fravalg af den *locus classicus*-metodik, der igennem årtier har præget bebyggelsesforskningen, hvor ofte enkeltlokaliteter er fremlagt og i sidste ende gjort til genstand for overordnede teorier med en generel (inter)regional gyldighed. Dette til trods for, at de syntesebærende lokaliteter i et bredt perspektiv ofte må betegnes som usædvanlige, og måske netop derfor har fanget arkæologens opmærksomhed på bekostning af det undselige, almindelige og karakteristiske. De i afhandlingen fremførte bebyggelsehistoriske teorier er søgt belyst gennem generelle bebyggelsehistoriske karakteristika, bredt funderet i det arkæologiske materiale og dermed med inddragelse af hele det direkte bebyggelsesansvisende kildegrundlag, som den lovbestemte arkæologi har genereret.

Den bebyggelsehistoriske model, der for Fyn blev formuleret for ca. 35 år siden, var som et helt afgørende element baseret på en teori om en generel bebyggelsesomstrukturering i 1000/1100-tallet. Teorien etableredes, qua det meget begrænsede fundmateriale, med Grøngaard Jeppesens egne ord som ”...et »negativt udsagn«...”, og for at underbygge teoriens gyldighed var det ifølge Grøngaard Jeppesen nødvendigt feltarkæologisk ”...»at levere et positivt udsagn...«”; dvs. at finde og udgrave vikingetidslandsbyer (og landsbyer fra yngre germanertid), der var geografisk adskilt fra de fra historisk tid kendte landsbyer og samtidig undersøge om sådanne repræsenterede egentlige nedlagte bebyggelser eller bebyggelser, der var flyttet til en anden lokation (Grøngaard Jeppesen 1979:7, 1981:86, 147).

Grøngaard Jeppesens ambition er videreført som et centralt omdrejningspunkt i herværende arbejde. Da det i løbet af de mellemliggende årtier kun i særdeles begrænset omfang⁵⁶ har vist sig muligt at erkende bebyggelsestyper i det åbne land fra den ”kritiske” periode, har jeg i det daglige lovbestemte udgravningsarbejde på museet siden 2006 arbejdet ud fra en arbejdshypotese, hvormed denne bias ville kunne forklares. Arbejdshypotesen går i al sin enkelhed ud på, at de fynske bebyggelser fra yngre germansk jernalder/ældste vikingetid i stor stil gemmer sig enten på de bopladsområder fra yngre romersk/ældre germansk jernalder, vi allerede kender i så rigt mål, eller også gemmer bebyggelserne sig, som Gudmund Hatt foreslog for snart 80 år siden, under en del af de ældste eksisterende landsbyer.

2.3.3.1. Arkæologiske kilder

Det empiriske udgangspunkt for undersøgelserne er det meget store arkæologiske materiale, der primært i perioden efter gennemførelsen af de store nationale landsbyprojekter i 1970'erne er tilgængeligt

⁵⁶ Jf. afsnit 3.1.1. om repræsentativitet.

den arkæologiske datapulje. Hustomter skal således nu tælles i tusindvis, og der er derfor et helt andet grundlag at vurdere tendenserne ud fra end tidligere.

De arkæologiske data foreligger for en stor del som upublicerede datasæt i form af udgravningsberetninger, bygherrerapporter og tilhørende naturvidenskabelige rapporter. Der er i al væsentlighed tale om et materiale, der er afledt af det lovbestemte kap. 8-arbejde, der nøje har fulgt konjunkturerne i den samfundsmæssige anlægsaktivitet. At materialet primært er frembragt som resultat af anlægsaktivitet medfører en række udfordringer og muligheder. På den ene side er det samlet set en repræsentativ styrke, at de arkæologiske undersøgelsesområder ikke er udvalgt på baggrund af et eksisterende bebyggelsesmodeller. Hermed mindskes nemlig risikoen for ubevidst at komme til at bekræfte en allerede eksisterende teori og samtidig forsømme at afprøve nye. Omvendt er det oplagt, at den lovbundne arkæologi, i mindre grad end rent forskningsmotiverede undersøgelser, giver mulighed for at målrette undersøgelsesaktiviteten mod konkrete objekter med et særligt potentiale for at besvare helt centrale (del)problematikker.

En meget betydelig fordel ved den akkumulerede lovbestemte undersøgelsesvirksomhed er imidlertid, at der af den vej er skabt et solidt kvantitativt såvel som kvalitativt grundlag, der ikke alene er afgørende for projektets syntese, men tillige skaber grundlag for at tage et par klassiske bebyggelsehistoriske metoder op til (gen)overvejelse. Blandt sidstnævnte er stednavnedynamikkens sammenspil med bebyggelsesdynamikken ofret særlig opmærksomhed, for om muligt at revitalisere anvendelsesmulighederne af stednavnestoffet for arkæologer og historikere. Dette i bebyggelsehistoriske detailstudier såvel som i relation til mere overordnede organisatoriske aspekter. Der foruden er ^{14}C som dateringsmetode i stærkt akkumulerede bebyggelseskontekster såvel som på tværs af store og fragmenterede datasæt behandlet særskilt ud fra et ønske om at klarlægge det metodiske dateringsgrundlag, men i lige så høj grad for at rette fokus mod hidtil uudnyttede aspekter af dateringsmetoden i akkumulerede bebyggelseskontekster som f.eks. de historiske landsbyer.

Hvis arbejdshypotesen omkring bebyggelserne fra yngre germanertid og ældste vikingetid viser sig at være rigtig, så kan de hidtidige få husfund ikke alene forklares med, at bebyggelserne fortrinsvis er meget oldsagstomme og derved problematiske at datere arkæologisk (Hvass 1988:89). Det vil i givet fald tillige indicere, at den i store dele af Danmark nærmest paradigmatisk anvendte hustypologiske ordning bør justeres og/eller suppleres (jf. afsnit 3.2.) – i hvert fald for Fyns vedkommende.

For at efterprøve arbejdshypotesen om placeringen af yngre germanertids landbebyggelser har det været et naturligt udgangspunkt at teste den anvendte hustypologi i en fynsk kontekst og i en kronologisk ramme baseret på absolutte dateringsmetoder.

Det er imidlertid problematisk, at selve huskonstruktionerne fra de tilgrænsende perioder (yngre romersk jernalder/ældre germansk jernalder og yngre vikingetid/ældre middelalder) oftest fremstår genstandstomme – et forhold vi tillige må forvente for yngre germansk jernalder og ældre vikingetid.⁵⁷ At der vitterlig er en metodisk udfordring forbundet med dateringer af huse fra yngre jernalder og vikingetid illustreres tydeligt ved udgravningen af jernalderlandsbyen ved Sdr. Næraå (katalog samt Hansen og Lundø 2015). Her er der udgravet ca. to hundrede huse fra en landsby dateret til yngre romertid og ældre germanertid, mens daterende artefakter fra selve hustomterne som vanligt var en absolut undtagelse. Tilsvarende gør sig gældende for en indtil 2008 ukendt (middelalder)landsby ved Tved nord for Svendborg. Her udgravede Svendborg og Omegns Museum landsbyens ca. 40 hustomter helt uden daterende fund (Rasmussen 2009).⁵⁸

Udvælgelsen af de relevante bebyggelsesarkæologiske kildegrupper omfatter som angivet velovervejede tilvalg og fravalg. Særlig fremtrædende er her to områder – ¹⁴C-dateringer og metaldetektorpladser – der hver på sin måde spiller en stadig større rolle i de bebyggelseshistoriske studier og syntesedannelser. I nedenstående ekskursioner har jeg begrundet og diskuteret mine overvejelser omkring de to kildegrupper i relation til afhandlingens problemkompleks. Håbet er, at arbejdets metodiske stringens fremstår velbegrundet og velafgrænset i forlængelse heraf.

2.3.3.1.1. Detektorlokaliteter – en metodisk ekskursion

Antallet af lokaliteter fra sen jernalder, vikingetid og middelalder er gennem de senere årtier mangedoblet bl.a. gennem brugen af metaldetektorer. De mange detektorlokaliteter omfatter lokaliteter fra senneolitikum til middelalder, men i nærheden af de historiske landsbyer er det især materiale fra perioden yngre germansk jernalder til middelalder ca. 550-1200 e.Kr., der præger fundbilledet (se bl.a. Feveile 2014, 2015, Henriksen og Horsnæs 2015). Som udgangspunkt er det derfor også oplagt at betragte detektorfundenes spredning som direkte udtryk for bebyggelsesstrukturelle forhold i samme periode.

⁵⁷ I modsætning hertil fremstår de spredte handels- og håndværkspladser, der modsat de agrare bebyggelser ofte omfatter relativt store mængder af daterbare fund i de udgravede grubehuse.

⁵⁸ Der henvises yderligere til beretningsteksten for udgravningerne v. Anne Garhøj, Øhavsmuseet (se kataloget ved Tved).

Som primærkilde i bebyggelseshistoriske studier er detektorfundene imidlertid problematiske. Dette fordi talrige arkæologiske undersøgelser har vist, at selv markante koncentrationer af fund langt fra altid repræsenterer en underliggende jævngammel agrarbebyggelse (se f.eks. Nielsen 2002). Grundlæggende ved vi således ikke med sikkerhed, hvad en koncentration af detektorfund fra pløjelaget repræsenterer (bebyggelse, gravplads,⁵⁹ handelsplads, offerplads osv.) før egentlige udgravninger og detaljerede analyser er foretaget (Henriksen og Horsnæs 2015:240).

Der er i en lang række tilfælde observeret en nær tilknytning imellem middelalderlige kirker og ældre handels- og værkstedsområder med grubehuse og detektorfund fra yngre germansk jernalder og vikingetid (se f.eks. Henriksen 2000:38, Helles Olesen og Mauritzen 2015). Relationen mellem kirker og detektorpladser fra den sene jernalder, vikingetid og middelalder er også kendetegnende for talrige fynske lokaliteter, og det kan tolkes som udtryk for, at kirker i løbet af 1000/1200-tallet ofte blev anlagt på arealer i landsbyernes nære omgivelser, der allerede i forvejen havde en særstatus – evt. som periodevis markedsplads el.lign. (se f.eks. Aunslev, kort 2 og afsnit 3.7. Sogne og kirker). Samme tolkning kunne for så vidt foreslås for en række af de landsbykirker, der er beliggende i de middelalderlige landsbykroppe, hvor kirkerne nærmest synes tillagt landsbystrukturen og derved udfylder en formodet oprindelig fælles forte (se f.eks. appendiks 3. Marslev). I begge scenarier er det væsentlige i forhold til detektorfundene, at vi i tilknytning til landsbyen kan forvente markante fundførende kontekster uden direkte relation til de bebyggede tofter. Hvad der derfor er afgørende for en bebyggelseshistorisk anvendelse af detektorpladserne er, at vi ikke umiddelbart antager, at metalfundene repræsenterer direkte underliggende agrarbebyggelse, punktuelt bundet til metallernes findested og datering. Lige så sandsynligt er det nemlig, at metallerne repræsenterer aktivitetsområder (gødskede marker, markeder, anløbspladser mv.) tilknyttet landsbyerne, men adskilt fra de beboede tofter.

Den udbredte reduktion af metalfund fra marker omkring landsbyer og kirker fra tiden efter ca. 1100/1200-tallet og kan ikke anvendes som et direkte indicium for generelle agrare bebyggelsesomlægninger i perioden. I stedet bør periodens ændrede dragtmode tillægges betydning og i særdeleshed udfasningen af fiblerne, der trods alt er dominerende på detektorpladserne. Særlig oplagt er det dog at tolke ændringerne i fundspredningerne i tid og rum omkring vore ældste

⁵⁹ Detektorafsøgninger ved Vesterskov på Nordøstfyn har således resulteret i et fundinventar, der af Claus Feveile foreslås at repræsentere en nedpløjet gravplads fra yngre germansk jernalder – en anlægstype der nærmest er fuldstændig fraværende på Fyn. Lokaltiden havde forhøjet bonitet som så mange andre detektorpladser (Feveile, under udgivelse).

landsbyer i direkte tilknytning til udbygningen af et voksende privilegeret købstadssystem. Allerede i løbet af den ældre middelalder knyttedes markedsfunktionerne således stadig tættere til torvehandlen i byerne (Vestergaard 1966). For middelalderens Fyn angiver *Jyske Lov* 2§92 (1241) således, at en beskyldning om hæleri kan afvises ved ed, såfremt man med to vidner kan godtgøre, at de erholdne genstande specifikt er købt på torvet – her indgår altså ikke alternative handelssteder. Af det efterfølgende lovstykke (§93) fremgår tillige, at man skal have mindst to vidner på køb af tilskåret klæde,⁶⁰ redskaber, våben, heste, kvæg og andre dyr samt til særlig mærkede genstande (Skautrup 1933:304ff).

Senest med Christian d. II's landlov fra 1521⁶¹ udstedes et regulært forbud mod at holde marked "...paa landzbyerne eller paa Kirckegorde, Herregorde, Clostergorde, Prestegorde, eller noget andensteds på Landit, uden allæneste skulle Marckit holdes i Kiöbstederne..." (Kolderup-Rosenvinge 1824:105, Vestergaard 1966).

At håndværk og handel for alvor koncentrerer på færre udvalgte steder i løbet af 1000-tallet er tidligere foreslået (Andrén 1998:140ff). Er teorien om øget regulering/koncentrering af handlen korrekt, vil det have haft helt afgørende påvirkede på genstandsbaserede spredningen i tid og rum af de fundmønstre, vi kan se på baggrund af detektormaterialet.

Områder anvendt til markedspladser eller lignende kan i detektormaterialet afspejles som afgrænsede koncentrationer af metalfund. Markedspladser kan såvel periodevis som permanent have være snævert geografisk tilknyttet landsbyen i ejerlavet (Hjulby), eller de kan have udgjort en mere fjern satellit⁶², som vi kender det fra bl.a. Strandby Gammeltoft på Sydfyn (Henriksen 1997a). Foruden ovenstående kan anvendelsen af detektorfundene selv i en snæver agrar kontekst være problematisk at fortolke inden for den gødskningszone på op til ca. 1000 meter fra landsbyen, som kulturgeografen Viggo Hansen tidligere har anvist som den maksimale afstand for rationel udkørsel med gødskning (Hansen 1973). Problematikeringen er søgt illustreret på bilag 4, hvor det tydeligt fremgår, hvorfor vi ikke kan påregne snævert stedsammenfald mellem hverken

⁶⁰ Da fibler er et tilbehør til klædedragten er det helt oplagt, at et forbud mod at omsætte klæder i ureguleret handel potentielt har stor indvirkning på det nu iagttagne spredningsmønster.

⁶¹ Loven blev som den første omfattende danske rigslov vedtaget 6.1.1522. Allerede året efter blev loven imidlertid ugyldiggjort i forbindelse med at Christians II blev afsat som dansk konge. Middelalderens landskabslove var således igen lovgrundlaget for de danske områder (SDE: Reformarbejde).

⁶² I forlængelse af *Øresundsprojektet* ved Malmø er det tilsvarende bemærket, at grubehus-lokaliteterne ofte lokaliseres perifert i ejerlav og sogne (Jönsson og Persson 2008:16).

affaldsdeponering/gødskning eller arbejdsrelateret tab og de faktiske gårdtofter – dette hverken på gårds- eller landsbyniveau, inden for rammerne af labile eller stabile bebyggelser eller i forhistorisk såvel som historisk tid. Bebyggelsehistoriske detailanalyser og teorier fortrinsvis baseret på spredninger af detektorfund må derfor tilgås med stor forsigtighed, da datamaterialets svage fundkontekst kun sjældent tillader entydige punktuelle tolkninger, som eksempelvis tilstedeværelse af beboet tofte tofte.

De mange forbehold til trods er der ingen tvivl om, at detektormaterialet principielt set har potentiale som et væsentligt bebyggelsesarkæologisk kildemateriale, der på baggrund af et opdateret bebyggelsehistorisk grundlag rummer et væsentligt forskningspotentiale, eksempelvis i tilknytning til tolkningen af konkrete landsbyers udvikling i tid og rum.

Landsbyen Åsum er et godt eksempel på sidstnævnte (Åsum kort 3). Som resultat af vedvarende metaldetekteringer på markerne omkring matrikelkortets tofter er der fundet jævnt spredte metalfund yngre end ca. 550 e.Kr. Sammen med omfattende udgravninger i ejerlavet viser fundene, at hovedbebyggelsen i det historiske Åsum ejerlav senest omkring 600 e.Kr. er fraflyttet et område mod nord og formentlig rykket de ca. 1200 meter mod sydvest – til et område nær Odense Å forholdsvist centralt placeret i det historiske ejerlav.

En meget betydelig del af de fundne metalfund må antages at udgøre tabte eller redeponerede genstande i forbindelse med det daglige markarbejde. Sådanne fund anviser derved en ufuldstændig skygge af det daværende dyrkningssystem omkring bebyggelserne.⁶³ Sådanne skygger ses ved et stort antal fynske landsbyer (f.eks. Vindinge, kort 3 samt Feveile 2015 og under udgivelse). Fundskyggerne, der oftest indeholder genstande fra perioden ca. 550-1200, kan altså opfattes som et indicium på bebyggelses- og dyrkningsmæssig stedskontinuitet hen over perioden. Isoleret set bør detektorfundene dog ikke anvendes som en direkte punktuelt stedfæstelse af agrarbebyggelsen (frem for f.eks. tilknyttet markedsplads, agre el.lign.), hverken i eller uden for de historiske landsbyer.

2.3.3.1.2. ¹⁴C-dateringer, muligheder og begrænsninger – en metodisk ekskurs

At foretage pålidelige og præcise dateringer er helt grundlæggende for udfærdigelsen af den overordnede bebyggelsehistoriske syntese, der præsenteres i herværende studie.

⁶³ Fosfatkarteringer kan tilsvarende indicere dyrkningsstrukturer i landskabet ældre end matrikelkortene (Feveile 2014, 2015). Hvor fosfatkarteringen anviser en komprimeret gødskningshorisont over mange århundreder, så kan genstandsmaterialet med sit ofte gode dateringsmuligheder udskilles i langt mere afgrænsede perioder.

For at imødegå den udfordring, som ovenfor er beskrevet for hustypologien og genstandsmaterialet, er dateringerne for en lang række bebyggelser i vid udstrækning baseret på en systematisk anvendelse af ^{14}C -dateringer. Anvendelsen af ^{14}C -dateringer er ligesom alle andre dateringsmetoder forbundet med en række udfordringer, begrænsninger og muligheder. Af de mange arkæologiske udfordringer er det, foruden den i forhistorien nødvendige afbrænding og efterfølgende deponering af organisk materiale (bilag 5), særligt tre centrale forhold, der gør sig gældende. For det første, det daterede materiales egenalder (f.eks. kornkerne versus kerneved fra en egestamme). For det andet, den daterede strukturs maksimale levealder (f.eks. huset) og dermed den maksimale periode inden for hvilken ^{14}C -materialet kan være deponeret i løbet af strukturens brugsperiode. For det tredje spørgsmålet om, hvorvidt den fælles fundkontekst i det enkelte tilfælde også reelt er udtryk for samtidighed mellem det daterede materiale (kornet) og den struktur, det er fundet i (huset). For sidstnævnte adskiller ^{14}C -materialet sig principielt set ikke fra andet arkæologisk genstandsmateriale.⁶⁴

Dateringerne i herværende projekt er for at imødegå problemet omkring det daterede materiales egenalder primært udført på kornkerner eller alternativt små kviste med lav egenalder. Samtidig er materialet udvalgt til bestemmelse på baggrund af en gennemgående metodik, der er baseret på gennemsyn af et stort antal jordprøver målt i forhold til pladsens størrelse og antallet af senere udførte ^{14}C -dateringer.⁶⁵ Herved afdækkes relationen imellem struktur og objekt på baggrund af en samplemængde, der overskrider det faktiske antal udførte dateringer. Dateringerne kan på den baggrund så vidt muligt udføres på fundkoncentrationer og øvrige anomalier, hvorved sammenhængen imellem struktur (hus) og objekt (kornkerne) underbygges, jf. Hansen 2011.

Fordelen ved at basere store og væsentlige dele af dateringsgrundlaget på de udførte ^{14}C -dateringer er åbenlyse til trods for en række metodiske udfordringer. Dels er dateringsmetodens absolutte årstal i sig selv afgørende, men mindst lige så væsentligt er det, at dateringerne er uafhængige af strukturernes typologiske og rumlige variation. Disse egenskaber medfører, at der meget direkte kan foretages valide sammenstillinger på tværs af lokaliteter og regioner.

Med den her anvendte sample, der samlet set tæller mere end 1450 ^{14}C -dateringer fordelt på næsten 100 arkæologiske lokaliteter, er det for første gang i en fynsk såvel som dansk sammenhæng

⁶⁴ Her tænkes f.eks. på neolitiske stenøkser ofret i huse fra jernalderen (Hansen 2006).

⁶⁵ Fra Rynkeby ejerlav således samlet 987 floterede jordprøver og 158 ^{14}C -dateringer, Sdr. Nærå 620 jordprøver og 204 ^{14}C -dateringer og Bellinge 396 jordprøver og 135 ^{14}C -dateringer.

lykkedes at indarbejde et så omfattende og statistisk velfunderet absolut dateringsgrundlag som baggrund for den bebyggelseshistoriske syntese.

Til trods for at de enkelte dateringerne teknisk set har stort set samme statistiske måle(u)sikkerhed, så er det for den fremadrettede anvendelse af dateringerne nødvendigt at knytte et par generelle bemærkninger til to af projektets principielt set forskellige undersøgelsesobjekter, hvor ^{14}C -dateringerne spiller en særlig fremtrædende rolle, nemlig huset og landsbyen.

Som antydnet er bebyggelsesundersøgelsesperspektivet flerstrengt (huset, gården, landsbyen), og vi bør derfor ikke forfalde til metodisk at betragte huset som et særligt undersøgelsesniveau med analytisk og metodisk fortrinsret i relation til ^{14}C -dateringer. Et sådan udgangspunkt vil være for ureflekteret og basalt set afskære en række afgørende fordele og potentialer ved fundmaterialets daterende egenskaber.

I en række tilfælde er ^{14}C -materialet fra en huskonstruktion analyseret med det udgangspunkt at datere det daterende materiale og egentlig ikke det hus, som materialet er fundet i. Dette blandt andet i forbindelse med en række agrarhistoriske analyser, hvor f.eks. en absolut datering af en ært, en rug- eller en hvedekerne har været det helt centrale undersøgelsesobjekt. At vi derforuden oftest kan anvende selvsamme datering i tilknytning til huset bør i den forbindelse betragtes som en sidegevinst. Mens hustypologiske analysestrategier naturligt er rodfæstet i huset som det primære undersøgelsesobjekt, så forholder det sig principielt set anderledes for forsøget på at lokalisere egentlige bebyggelsesområder/landsbyer, hvor fokus ikke i så høj grad er lagt på de enkelte huskonstruktioner, men i stedet på bebyggelsesområdet som sådan.

Som det med al tydelighed fremgår, så eksisterer der ikke én rigtig strategi at udtage dateringer efter. Strategien skal derimod tilpasses den konkrete videnskabelige og teoretiske vinkling på det enkelte spørgsmål. Vigtigt er det dog, at der generelt udvælges materiale på kvalificeret vis, hvilket bl.a. kan ske ud fra en samlet sample, der er betydeligt større end mængden af materiale, der sendes til datering.

2.3.3.1.2.1 Datering af huse

Med enkelte undtagelser er ^{14}C -dateringer af og fra huse i dette projekt, udført på materiale deponeret i stolpehuller, der som små fundfælder, indgår i udskilte huskonstruktioner.

Projektets tilgang til dateringer af hustomter med ^{14}C -metoden er illustreret på bilag 6. Af bilaget fremgår et tænkt eksempel, hvor der er udført dateringer af tre forskellige materialer, der alle er deponeret i huset og samtidig daterer aktive punktnedslag i husets biografi/brugsperiode. På trods af differencen mellem husets faktiske biografiske forhold (500-550 e.Kr.) og ^{14}C -dateringerne (480-

570 e.Kr. +/-40 år) er det åbenlyst, at det er problematisk at implementere krav om f.eks. mindst to eller tre samstemmende dateringer for at godtage dateringsrelationen til den konkrete hustomt. I det konkrete tilfælde ville en sådan metodik medføre, at en række rigtige dateringer overensstemmende med husets faktiske brugsfase ville blive karakteriseret som afvigende eller endog fejlagtige.

For anvendelsen af ^{14}C som dateringsgrundlag for huse, er det altså afgørende at husenes biografier anses som periodiske (ikke episodiske) og derved i realiteten ikke beskrives særlig præcist ved kun ét gentaget årstal.

Af modellen bilag 7 fremgår det tydeligt, hvorledes forkullet materiale må forventes deponeret i husene gennem hovedparten af husets brugsfase og dermed også, at husenes levetid på henved 50 år må forventes afspejlet i variationen af det daterede ^{14}C -materiale fra det enkelte hus. Det er imidlertid klart, at en enkelt ^{14}C -datering fra en hustomt isoleret set, hverken må eller kan anvendes blindt som absolut datering af en konkret hustomt/hustype. Omvendt er det dog lige så klart, at også huse, hvorfra der kun er udført en enkelt datering, er dateringsmæssigt værdifulde. Her er det blot vigtigt at opfatte fundet som en del af en større sample for en overordnet dateringsramme af den enkelte hustype. Herved kan et gentaget fundmønster inden for eller på tværs af lokaliteter bestyrke ^{14}C -udsagnets relation til de enkelte hustomter/-typer, mens markant afvigende dateringer kan frasorteres som sandsynlige kontamineringer, dvs. på lige fod med huse, hvorfra der er taget mange prøver inden for én lokalitet.

2.3.3.1.2.2. Datering i og af landsbyer

I forlængelse af den tidligere omtalte arbejdshypotese er det oplagt, at anvendelsen af ^{14}C -dateringer udtaget fra bebyggelsesområder med markante akkumulerede konstruktionsspor er metodisk afgørende.⁶⁶ ^{14}C -dateringsmetoden kan imidlertid opfattes som særlig udfordret i de stærkt akkumulerede kontekster, da risikoen for sammenblanding af de undselige makrofossiler fra bebyggelsens forskellige tidsafsnit øges med bebyggelsens anlægsintensitet og varighed. Problematikken er tidligere påpeget (Hansen 2011), men som det også er fremhævet ved den lejlighed, har dette risikomoment i praksis vist sig langt fra så omfattende, som man umiddelbart kunne frygte.

Mens problemerne omkring kontaminering af stolper i de enkelte hustyper kan afsløres og afhjælpes ved at sprede ^{14}C -samplingen over flere huse og lokaliteter, så udgør den akkumulerede

⁶⁶ Altså typisk landsbyer typologisk dateret til yngre romersk jernalder/ældre germansk jernalder eller yngre vikingetid/ældre middelalder.

kontekst en ganske anderledes udfordring i de tilfælde, hvor forskningen som det primære fokus har at datere konkrete bebyggelsesområders tidsdybde, alt imens den entydige relation til én konkret konstruktion frem for en anden er af sekundær betydning.

Her er det imidlertid afgørende at have øje for kontamineringens karakter og især ophav. Som tidligere anført (Hansen 2011) kan vi ved udtagning og gennemsyn af et stort antal jordprøver fra en lokalitet få et indtryk af, om der er generelle kontamineringer på lokaliteten, f.eks. som resultat af en skovbrand, markafbrænding el.lign. Hvor dette ikke synes at være tilfældet, må et ^{14}C -baseret dateringskontinuum udtrykke en tilsvarende bebyggelsesmæssig stedskontinuitet ud fra den simple årsag, at stedskontinuiteten netop er stedbundet og ikke konstruktionsafhængig. Med andre ord kan kontaminering kun forekommer på tværs af stedets aktivitetsperioder, hvorfor selv kontaminering med materiale på tværs af perioderne/husene tolkningsmæssigt forudsætter aktivitet i den periode, hvortil kontamineringen dateres.⁶⁷

Potentialet ved anvendelsen af ovenstående metode er tidligere anskueliggjort i en artikel om bebyggelsesudviklingen i den midtfynske landsby Rynkeby.

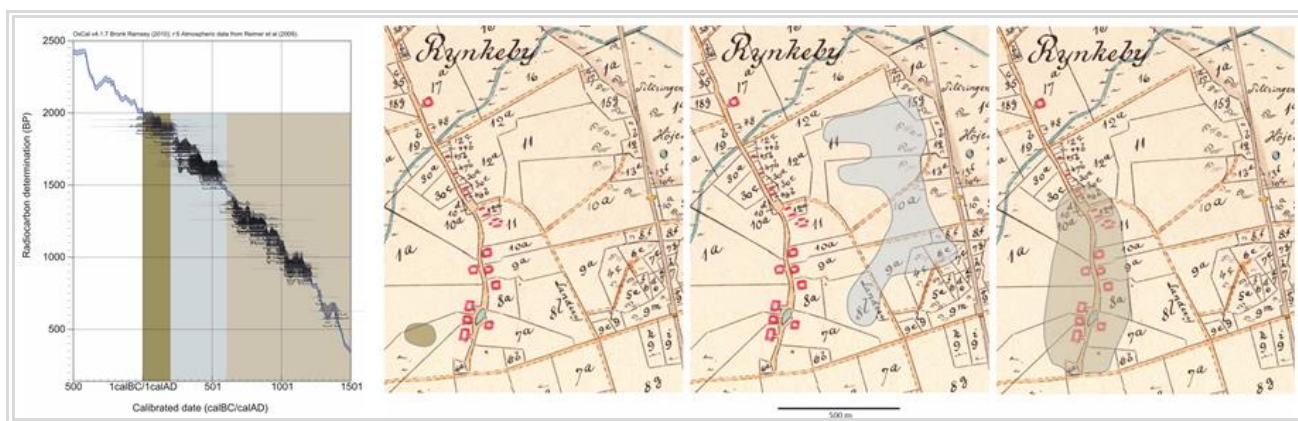

Fig. 4. Relationen mellem de ^{14}C -baserede dateringsgrupperinger og de arkæologisk baserede bebyggelsesgrupperinger i Rynkeby på Midtfyn. Grøn: ældre romertid. Lysegrå: yngre romertid og ældre germanertid. Mørkegrå: yngre germanertid og frem. Den samlede dateringssample afspejler stedskontinuiteten i den historiske landsby tilbage til 600-tallet (jf. Hansen 2011).⁶⁸ Fremgår tillige af Rynkeby kort 27.

Her viste de mange ^{14}C -dateringer tydeligt, at konstruktioner med forkullet materiale fra yngre germansk jernalder og vikingetid kun optræder inden for den historiske landsbytomt. Om relationen mellem de enkelte ^{14}C -dateringer og de strukturer, hvori de er fundet, også i hvert enkelt tilfælde er fuldstændig entydig, er usikker, men der kan ikke være tvivl om, at det registrerede ^{14}C -

⁶⁷ Se f.eks. kort 3-4 fra Torup.

⁶⁸ Siden figuren er udfærdiget er der gravet videre i Rynkeby. De i alt 158 ^{14}C -dateringer fra ejerlavet understøtter entydigt den anviste bebyggelsesdynamik.

baserede dateringskontinuum i landsbyens huskonstruktioner må og skal tolkes i tilknytning til stedets kontinuerlige bebyggelse i samme periode.

Det let forøgede risikomoment for kontaminering af den enkelte prøve bør altså ikke afholde os fra at foretage og anvende ¹⁴C-dateringer af materiale fra akkumulerede bebyggelsesstrukturer – hverken i de forhistoriske eller historiske landsbyer.⁶⁹ At metoden skal anvendes med omtanke og i kombination med øvrige klassiske dateringsmetoder er imidlertid evident, og at samplingsstrategi og tolkningspotentialer er intimt forbundet med problemstillingens karakter (datering af hustype eller undersøgelse af stedskontinuitet) er lige så sikkert som det forhold, at ¹⁴C-dateringer analytisk set fungerer bedst som led i store samples frem for som få enkeltstående udsagn.

2.3.3.2. Skriftlige kilder

I afhandlingen refereres der til en række skriftlige historiske kilder, der på hver sin måde kan relateres til forskellige aspekter af bebyggelses- og landskabsorganisationen i jernalder, vikingetid og middelalder. I modsætning til behandlingen af det bebyggelsesarkæologiske⁷⁰ materiale er der for det skriftlige materiale langt fra tale om nogen udtømmende analyse. Udvælgelsen af de skriftlige kilder er således foretaget på baggrund af en konkret vurdering af en række forhold. Dels ud fra kildernes forskningshistoriske rolle, men i særdeleshed ud fra en vurdering af, hvor de konkrete kilder bedst supplerer de arkæologiske primærdata og sågar adressere bebyggelseshistoriske problemkomplekser, der umiddelbart ligger uden for rækkevidde af de arkæologiske data, men som til gengæld virker forklarende for det arkæologiske aftryk udkrystalliseret i det omfattende materiale.

Ud over de korte sproglige vidnesbyrd, der fremgår af jernalderens og vikingetidens stednavne og runeindskrifter, omfatter de skriftlige kilder også regulære diplomer og gavebreve fra vikingetid og middelalder samt landskabslove, jordebøger og sagaer fra middelalderen. Foruden disse nordiske tekster indgår der spredt fra 1. årtusinde også romerske, frankiske, tyske og britiske dokumenter, der som samlede historiske beretninger, annaler, juridiske bestemmelser og gavebreve

⁶⁹ Baggrunden for, at problemet omkring kontaminering (materialevandring) trods alt ikke er så udtalt som man kunne frygte, er endnu ikke fuldt afdækket. En oplagt mulighed er dog, at det forkullede materiale er sårbart over for mekanisk slid. Som konsekvens heraf nedbrydes materialet hurtigt, hvis det er eksponeret på jordoverfladen og derved reduceres kontamineringsrisikoen meget markant. Stolpehullernes indhold af forkullet materiale vil således også primært udgøres af materiale tilgået i forbindelse med eller efter anlæggelsen af stolpekonstruktion (jf. bilag 7).

⁷⁰ Det vil sige udgravede agrare huse.

alle omtaler elementer, som mere eller mindre direkte kan relateres til sydiskandinaviske og danske samfundsforhold i sen jernalder, vikingetid og middelalder.

2.3.3.3. Kartografiske kilder – arkæo-kartografisk metode

De landskabelige analyser af bl.a. arealudnyttelsen og de administrative delinger af bebyggelsernes ressourceområder tager afsæt i analyser af strukturelle skel og grænser set på tværs af de arkæologiske, onomastiske og kartografiske kilder.

Odense Bys Museers digitalisering af udgravningsgrænser fra hele museets feltarkæologiske virkeperiode har i den henseende haft afgørende betydning for muligheden herfor. De digitaliserede arkæologiske opmålingsdata har således sammen med en tilsvarende tilgængeliggørelse af digitaliserede kortdata – især matrikelkort, videnskabernes selskabs kort og kulturtypekort⁷¹ – styrket mulighederne for at udføre analyser af bebyggelsernes dynamik i tid og rum, og særligt med henblik på at afdække lag i de landskabelige udviklingsprocesser set i et tusindårigt perspektiv.

Jeg arbejder i afhandlingen med en arkæo-kartografisk metode. I den arkæo-kartografiske metode, anvendes sammenstillinger af rumlige kartografiske og udgravningstekniske observationer af strukturrelationer meget direkte som grundlag for landskabsorganisatoriske tolkninger og modeludarbejdelse set i et langtidsperspektiv. Metoden anvendes i argumentation og hypoteser om forskellige strukturers etableringstidspunkter og karakter, og derved skaber et grundlag for at vurdere grader af strukturel kontinuitet – også på tværs af perioder præget af et begrænset bebyggelseshistorisk kildegrundlag som f.eks. i perioden fra yngre germansk jernalder og ældste vikingetid.

Retrospektioner udført på baggrund af kartografisk materiale fra perioden omkring 1800 er en velkendt metode, som bl.a. Erland Porsmose og Karl-Erik Frandsen i en dansk sammenhæng har anvendt under betegnelserne retrospektiv kulturgeografi og historisk-geografi (Porsmose 1978, Frandsen 1983:37ff). I Skåne har især kulturgeografen Mats Riddersporre været metodisk toneangivende i sin sammenstillinger af korttyper og arkæologiske udgravningsdata, for retrospektivt at kunne drage slutninger om strukturelle mønstre og bebyggelseshistoriske realforhold i den sene oldtidsbebyggelse (Riddersporre 1995:92ff, 178 og 1999:174).

I herværende arbejde anvendes de arkæo-kartografiske sammenstillinger på ejerlavsniveau såvel som gårds- og agerniveau. De arkæo-kartografiske forhold spiller en afgørende rolle i

⁷¹ Se introduktionen til kataloget.

konkrete landskabsanalyser såvel som for modeludarbejdelser af driftsorganisatorisk og samfundsorganisatorisk karakter.

3. De fynske bebyggelser i 1. årtusinde e.Kr.

Undersøgelser af de fynske jernalderbebyggelser blev skudt i gang med Erling Albrechtsens undersøgelser ved Lundsgaard nær Åsum i slutningen af 1930'erne (Albrechtsen 1946). De udarbejdede bebyggelsehistoriske teorier for perioden fra yngre romertid til middelalder var dog i de efterfølgende 33 år stærkt præget af, at de udgravede huse var så få (Albrechtsen 1946, 1951a, 1972, 1974) (Bilag 8).⁷²

I 1979 lokaliseredes de første spor af vikingetidshuse ved Bytoften ved Røjerup, og ved efterfølgende udgravninger i 1981 og 1989-1991 blev større dele af en gård fritlagt (Henriksen og Porsmose 1995). Stort set samtidig med fundet af vikingetidshusene udgravede museet i Odense de første hustomter fra middelalderen (Grøngaard Jeppesen 1982b), mens en gård, der muligvis bør dateres til yngre germanertid eller ældre vikingetid, blev udgravet ved landsbyen Killerup nogenlunde samtidig (Grøngaard Jeppesen 1981:98ff). Det var således i forbindelse med nøddudgravninger i 1980'erne, at det endelig lykkedes at få lokaliseret vikingetidens og middelalderens hustomter i de historiske landsbyer (Porsmose 1989), jf. bilag 8. I 1984 omfattede museets arkiv samlet set oplysninger om 65 husfund fra førromersk, romersk og germansk jernalder. Sikre husfund fra germanertid var derimod ukendte, og yngre romertid var kun repræsenteret gennem de hustomter, som Albrechtsen havde publiceret fra Lundsgaard næsten fire årtier tidligere. I 1984 udgravede museet dog yderligere tre lokaliteter med hustomter fra yngre romersk jernalder og Nationalmuseet iværksatte ligeledes udgravningen af en bebyggelse fra yngre romertid; Gudme. Med ét slag var mængden af fynske hustomter fra yngre romertid mangedoblet, jf. bilag 8 (Jacobsen, Madsen og Thrane 1984). Som resultat af stadig stigende udgravningsaktiviteter talte hustomterne fra jernalder og middelalder i midten af 1990'erne ca. et par hundrede (Lorentzen 1996)⁷³, og i 2003 udgjorde alene huse fra yngre germansk jernalder til middelalder samlet set 106 stk. (jf. bilag 8). Mogens Bo Henriksen udarbejdede en meget tiltrængt oversigt over fundene, og i artiklen oplistede han en række generelle iagttagelser omkring udgravningsmetode, oldsagsfund og finkronologi af keramik, der tilsammen danner et

⁷² Albrechtsen modtog sidenhen kritik fra John Kousgård Sørensen for brugen af de onomastiske kilder (Kousgård Sørensen 1958a og 1969).

⁷³ Et arbejde blev iværksat med at publicere bopladsfundene, men er aldrig afsluttet (Lorentzen 1996, Henriksen, Jacobsen og Lorentzen 1997 og Jacobsen 2001).

tolkningsmæssigt grundlag for – og en forklaring af – tidligere tiders problemer med lokalisering af egentlige middelalderlige hustomter (Henriksen 2003a og delvist 1993).

Det seneste større bebyggelseshistoriske arbejde om Fyns jernalderbebyggelse i perioden mellem Kr. f. og middelalder er første bind i serien *Fyn i fortiden* med undertitlen *Det levede liv 500 f.Kr. – 150 e.Kr.* Bogens fremstillinger baseres på et omfattende arkæologisk materiale, der fra perioden førromersk jernalder til ældre romersk jernalder samlet omfattede mindst 500 treskibede hustomter; 250 for hver af de to perioder (Lundø 2011:36 og Therkelsen 2011:77 samt mundtlig meddelelse). Ud fra en gennemgang af det fremlagte materiale må det konkluderes, at det er overordentligt svært på det nuværende grundlag, at argumentere for integrerede landsbysamfund i ældre romertid med flere end seks samtidige gårde (se bl.a. Lundø 2011:57-72, Therkelsen 2011:107-118). Nærmere synes man at kunne argumentere for, at egentlige landsbydannelser med mere end tre samtidige gårdsenheder i en nær fysisk tilknytning er undtagelsen frem for reglen gennem hele ældre jernalder til og med ældre romertid. Anderledes er situationen fra og med yngre romersk jernalder, hvorfra der er udgravet egentlige landsbyer på Fyn. Den forskningsmæssigt mest profilerede bebyggelse er utvivlsomt Gudme på Sydøstfyn (jf. ovenstående), men der er også udgravet andre store bebyggelseskomplekser de senere år (fx Rynkeby, Sdr. Nærå, Seden, Fraugde og Åsum), og konturerne af de større fynske jernalderlandsbyer fra sen romersk jernalder og tidlig germansk jernalder begynder efterhånden at tegne sig som et udbredt bebyggelsesorganisatorisk fænomen (Hansen 2011, Hansen og Lundø 2015).

Siden vandrebebyggelsesprincippet integreredes i den bebyggelseshistorisk teoridannelse i løbet af 1970'erne har et centralt forskningsspørgsmål været rettet mod en forståelse af, hvorfor og hvornår dette bebyggelseskoncept opgives. Det er i den diskussion afgørende, om de ældste eksisterende landsbyer bør opfattes som det sidste skridt i en lang række af flytninger i et gammelt vandrebebyggelsessystem, eller om de bør ses som et resultat af en ændret organisation og dermed som udtryk for en ny og grundlæggende anderledes bebyggelsesorganisatorisk struktur?

Ud fra den første tilgang har en række forskere rettet opmærksomheden mod årsagssammenhænge så sent som i 1100/1200-tallet ud fra den idé, at vi først på dette tidspunkt kan se den for bebyggelsesorganiseringen afgørende samfundsændring udtrykt ved egentlige udeblevne bebyggelsesflytninger (f.eks. Paludan 1982:314, Callmer 1991:349, Riddersporre 1995:11, Carelli 2001:39, 68ff, 2004:24f). Andre har i højere grad opfattet etableringen af de stationære landsbyer som udtryk for en ny struktur formentlig affødt af en udefineret centralmagt, nye afgiftskrav samt

evt. nye teknologier og driftsformer, opførelsen af stenkirker mv. (f.eks. Grøngaard 1981, Porsmose 1987a:59, Hvass 1988:90, Jensen 2010:201).

Tilsvarende er jernalderens labile bebyggelsesdynamik forsøgt forklaret ud fra en række forskellige elementer. Grøngaard Jeppesen har bl.a. hæftet sig ved den forladte og velgødskede landsbytomts dyrkningspotentiale (Grøngaard Jeppesen 1981), mens Erland Porsmose tidligere har set flytningerne som nødvendige qua forurening af toften med gødning og affald (Porsmose 1987a:59). Mads Holst har peget på en række sociale og arveretlige processer som de primære bebyggelsesdynamiske generatorer (Holst 2010 og 2014⁷⁴), mens Johan Callmer har opfattet jernalderens vandrebebyggelse⁷⁵ som udtryk for en slags religiøs og ideologisk cyklus (Callmer 1991:349). Religions- og normskiftet fra hedenskab til kristendom, og de sociale ændringer dette medførte, er dermed også af Callmer opfattet som helt afgørende for bebyggelsesfastfrysningen – uden at dette i øvrigt konkretiseres yderligere.⁷⁶ Samtidig har Callmer, ligesom en række andre forskere, anset ændrede afgiftsstrukturer og ejerforhold til jord samt en stadig skarpere territorial deling som væsentlige årsagsforklarende elementer for de generelt set fraværende bebyggelsesvandringer fra ældre middelalder og frem (Callmer 1991:349, Paludan 1982 og Porsmose 1987).

Spørgsmålet om hvornår det ældste lag af eksisterende landsbyer etableres er som tidligere anført også et omdrejningspunkt i denne afhandling, og gennem en analyse af det samlede materiale fra Fyn er det målet at kunne komme bag om dette væsentlige spørgsmål og forhåbentlig kunne sandsynliggøre om nogen, og i så fald hvilken, af de to ovenstående tolkningsrammer, der bedst kan jævnføres med det fynske materiale.

Det er et væsentligt spørgsmål, om det eksisterende landsbybillede som udgangspunkt udtrykker den seneste af en lang række sammenlignelige flytninger, eller om det historisk kendte landsbybillede må opfattes i en helt ny ramme, der rumligt og mentalt er adskilt fra det ældre labile bebyggelsesbillede kendt fra jernalderen.

⁷⁴ Holst er inspireret af den hollandske arkæolog Fokke Gerritsen, der har studeret hollandsk jernalderbebyggelse ud fra en kulturbiografisk vinkel med udgangspunkt i husets biografi og introduktionen af mere formaliserede slægtsbaserede rettigheder til jorden. Formaliserede slægtsdynamikker er ud fra denne tankegang direkte afgørende for bebyggelsesdynamikken (Gerritsen 1999).

⁷⁵ De korte flytninger på under 500 m.

⁷⁶ Dette forhold adresseres yderligere i afsnit 3.12. om ideologi og offertradition.

3.1. De arkæologiske data

Grundstenen i de arkæologiske analyser og det bebyggelseshistoriske studie er som tidligere angivet det efterhånden meget omfangsrige arkæologiske datamateriale. Mængden af data bevirker, at det ikke er muligt at redegøre for de undersøgte lokaliteter og deres karakteristika i prosaform. I stedet illustreres lokaliteterne og de elementer, der har særlig relevans for nærværende problemstilling, i katalogform⁷⁷. På tilsvarende måde præsenteres de omfattende og sammenstillende analyser, der ligger til grund for den overordnede tolkning af materialet og dets anvendelse i afhandlingens sammenfattende konklusioner og synteser, i skematisk form (bagerst i kataloget). Kataloget indeholder således den empiriske rygrad for afhandlingens tolkninger, konklusioner og syntese. Overvejelser omkring samt til- og fravalg i det empiriske analysearbejde præsenteres imidlertid her. Materialet omfatter en opgørelse over fynske lokaliteter med udskilt agrarbebyggelse⁷⁸ fra perioden yngre romersk jernalder til ældre middelalder. Inddraget er udelukkende lokaliteter, hvor der er udredt huskonstruktioner, der med rimelighed kan tolkes som udtryk for en egentlig primær landbrugsbebyggelse. I det konkrete tilfælde er der tale om de et- to- og treskibede huskonstruktioner, der er dateret til fokusperioden – hvilket samlet set omfatter mere end 1500 husgrundplaner, jf. bilag 8. Denne selektion af materiale står i kontrast til en lang række forudgående arbejder, hvor betegnelsen ”jernalderboplads” foruden lokaliteter med regulære bygningsspor tillige anvendes for lokaliteter, hvor der udelukkende er fund af gruber, ildsteder, fundførende kulturlag, eller lign. (f.eks. Albrechtsen 1951a, Hedeager 1988:115, Sørensen 2001:134). Senere forskning har imidlertid godtgjort, at lokalitetsvariationen i jernalderen er stor og omfatter mange fundførende aktivitetsområder, der ikke kan tolkes som egentlig agrarbebyggelse i betydningen bosteder. Analyser af bebyggelses- og landsbyudviklingen bør derfor renses for kildegrupper, som afsætter markant forskellige arkæologiske spor samt handels- og håndværkspladser, isoleret beliggende specialpladser, gødskede marker og offerpladser, der til trods for deres tilhørsforhold til en boplads, ikke i sig selv udgør bostedet, men i praksis kan være fjernet betydeligt herfra. Fravalgt er ligeledes specialpladser som eksempelvis Strandby Gammeltoft Syd

⁷⁷ Navne og placering af de udvalgte bebyggelser/ejerlav fremgår af katalogets indledende oversigtskort. Katalogets opbygning fremgår i øvrigt af katalogets introducerende tekst.

⁷⁸ Med betegnelsen agrarbebyggelse menes enkeltgårde eller landsbyer, der antages at have en primær subsistensøkonomisk agrarproduktion. For lignende definition og udvælgelse af arkæologisk materiale henvises til Grøngaard Jeppesen 1979:9 og Porsmose 1981:23. På landsplan er der tidligere foretaget lignende optællinger i forbindelse med eksempelvis naturgasprojektet (Näsman 1987:70).

(080209-57, AUD 1997 nr. 164), der tolkes som en ladeplads, og som trods sine mindst 43 grubehuse ikke omfatter en egentlig fast agrarbebyggelse med langhuse (Henriksen 1997a). Lokalteter med høj anlægsintensitet, men uden erkendelsen af egentlig udskilte huskonstruktioner fra perioden, er heller ikke inddraget. Endelig er (middelalderlige) fundlokaliteter fra købstædernes bykerner ikke medtaget, ligesom bebyggelser repræsenteret af borge og voldsteder er fravalgt.

Lokaliteterne er udskilt på baggrund af en systematisk søgning i registreringer på Fund og Fortidsminder for hele den fynske region. Desuden er der foretaget en gennemgang af *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* i perioden 1984-2005 for hhv. Odense Amt og Svendborg Amt. Endelig er årsskrifter gennemgået for Svendborg Museum (Årbog 1980-2013), Østfyns Museer (Cartha 1982-2013) og Odense Bys Museer (1951-2015).

Det skal understreges, at det ikke kan garanteres, at opgørelsen er komplet. For en række lokaliteter er der tale om grænsetilfælde i vurderinger af såvel dateringen som forekomsten eller fraværet af ”sikkert udskilte” agrare huskonstruktioner i forhold til katalogets fokus. Lokaliteterne er opgjort pr. 1.3.2013, men med talrige senere tilføjelser.

Katalogets opgørelser bærer i øvrigt præg af, at materialet fra Gudme ejerlav ikke er detaljeret bearbejdet. Dette på trods af, at materialet er særdeles omfangsrigt og dateringsmæssigt bredspektret. Når det alligevel kun perifert er søgt inddraget i kataloget skyldes det primært to hovedpunkter. Dels at lokaliteten i såvel rigdom som størrelse fremtræder enestående på Fyn, og således ikke er velegnet som repræsentant for en generel bebyggelsessituation i perioden og dels materialets pt. utilgængelige og spredte form.⁷⁹

Stamdata om de enkelte lokaliteter fremgår af Kulturstyrelsens hjemmeside ”Fund og Fortidsminder” (<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder>), hvorfor det enkelte anførte journal nr. samt litteraturhenvisningen i kataloget reelt fungerer som en reference til yderligere beskrivelse.⁸⁰ Katalogets udgravningsdata er derimod som udgangspunkt udtrukket direkte af beretningerne for de enkelte udgravninger, hvorfor netop journalnummeret opfattes som den grundlæggende reference.

⁷⁹ Palle Østergård Sørensen arbejder på en samlet Gudme-publikation, der vil råde bod på denne uheldige situation.

⁸⁰ Ved søgning af referencen, skal der gøres opmærksom på, at det kan variere hvorvidt journalnumre er angivet med, OBM 1613, eller uden, OBM1613, mellemrum imellem akronym og journal nr. Som udgangspunkt er det lettest at tilgå stamdata ved at google journal-nummeret og her tilgå via FundogFortidsminder – dette da databasefunktionerne i brugerklinten ikke omfatter journalnumre.

At der i kataloget og projektet som sådan fokuseres på bebyggelsens relation til ejerlav og ikke sognet, skyldes projektets geografiske forståelsesramme, der netop tager udgangspunkt i de enkelte bebyggelsers agrare ressourceområde, og ikke en strukturel flerhed af bebyggelser som tilfældet ville være med en registrering ordnet efter 1100-1200-tallets sognestruktur.⁸¹ For hver enkelt lokalitet er afstanden imellem de udgravede bebyggelser og den kartografisk kendte navngivende ejerlavsbebyggelse opmålt som kortest mulige⁸² afstand, ud fra georefererede matrikelkort. Afstande mindre end 60 meter angives som samhørende, dvs. 0, med henvisning til landsbyernes tidligere stortofter.

Fra de enkelte journalnumre er det samlede *antal udskilte stolpebyggede huse og hegn* optalt. Denne optælling omfatter alle⁸³ konstruktioner udskilt ved (kombinationer af) stolpehuller. Inddraget i denne optælling er dog ikke konstruktioner i form af skelgrøfter, brønde mv. på trods af, at sådanne i mange tilfælde er tilknyttet netop huskonstruktioner, der repræsenterer spor efter en agrar bygningsmasse fra projektets fokusperiode fra yngre romersk jernalder til ældre middelalder. Yderligere er der foretaget en kvalificeret optælling af stolpebyggede huse⁸⁴, der kan tilknyttes bebyggelsen i en mere snæver dateringsmæssig ramme, hhv. yngre romertid-ældre germanertid, yngre germanertid-ældre vikingetid og yngre vikingetid-ældre middelalder; hver periode ca. 325-400 år. Samtidig foretages der en indledende vurdering og kategorisering af de registrerede arkæologiske vidnesbyrd som hhv. enkeltgård/togård eller landsby. Kategoriseringen følger ikke ikke fuldstændig stringent de skiftende udgravningslederes tolkninger fra udgravningsrapporter, men er vurderet samlet ud fra mængden af huse og dateringsmæssig spredning. Som anført i afsnit 2.1.2. er det klart, at optællingen af især enkeltgårde/togårde oftest vil være behæftet med

⁸¹ Vedrørende kirkernes relation til landsbyerne henvises i øvrigt til afsnit 2.3.3.1.1. om relationen mellem kirker, grubehuse og metaldetektorfund med materiale, der almindeligvis dateres til perioden fra yngre germansk jernalder til ældste middelalder.

⁸² Ved sammenligning med f.eks. Vorbasse skal man være opmærksom på, at flytninger her er angivet fra midte til midte (jf. Hvass 1988:86 og fig. 32) og ikke kant til kant som i herværende arbejde. Kant til kant er notorisk kortere for ens flytninger.

⁸³ Med alle menes i denne forbindelse alle udskilte konstruktioner. Dette uanset at den enkelte lokalitet kan rumme anlægsspor fra andre og flere perioder end dette projekts fokusperiode i jernalder og ældre middelalder.

⁸⁴ Optællingen omfatter alle et-, to-, og treskibede huskonstruktioner dateret til den angivne periode. Hvert hus kan i den forbindelse kun optræde i én optælling. Ved grænsetilfælde er der som konsekvens heraf valgt det mest sandsynlige! Dette hvad enten sandsynligheden bygger på hustypologi, genstandsfund, beretningstekst, ¹⁴C -datering eller stratigrafi – oftest dog en samlet vurdering heraf. Optællingen omfatter således hverken hegn, staklader eller grubehuse.

betydelige usikkerheder pga. undersøgelsernes geografiske begrænsninger og den mulige løse bebyggelsesstruktur.⁸⁵ Ved større bebyggelser kan det imidlertid som oftest afgøres, om der er tale om en egentlig landsbybebyggelse med minimum tre samtidige gårde (jf. afsnit 2.1.2.).

Datamaterialet i herværende projekt er så omfangsrigt, at eventuelle statistiske problemer må anses for begrænsede, når materialet betragtes i et diakront perspektiv. I alle tilfælde, hvor bebyggelser fra yngre germansk jernalder, vikingetid og middelalder er fundet i direkte strukturel tilknytning til de eksisterende landsbytomter (som de fremtræder på matrikelkortene), betegnes de som "landsby" med henvisning til den historiske kontekst.⁸⁶ For hver bebyggelse er der ligeledes angivet en tidsramme, inden for hvilken bebyggelsen så vidt muligt kan afgrænses. En konsekvens af den anvendte metode er imidlertid, at en enkelt gård, der kun består af én løst dateret konstruktionsfase, i skemaet kan være henført til et meget bredt tidsafsnit, eks. 200-500 tallet. Dette betyder, at præcisionen af den temporære udstrækning af den enkelte bebyggelse kan variere kraftigt, og at enkelte perioder som konsekvens heraf er overrepræsenteret i analyserne. Dog efterlader summen af de registrerede data et analyserbart datasæt, som trods stedvis 200-300 årige dateringsrammer er anvendeligt i de kulturhistoriske vurderinger. Da et meget væsentligt arbejdsredskab har været de mere end 1450 ¹⁴C-dateringer, der understøtter arbejdets absolutte dateringsramme, er der ved hver enkelt journalnummer anført, hvor mange ¹⁴C-dateringer der er gennemført. Optællingen omfatter alle udførte ¹⁴C-dateringer pr. lokalitet, hvad enten der er tale om en enkelt gårdsfase fra fokusperioden eller om multifasebebyggelser, der tillige omfatter strukturer fra perioder uden for projektets fokusområde. Fremgangsmåden har været nødvendig, da netop lokaliseringen af bebyggelser fra 7.-9. århundrede samt afsøgning af fejkilder i eksisterende anvendte hustypologier har været en hjørnesten i projektet. Angivet er ligeledes enkelte tilfælde, hvor der er dateret tømmer via dendrokronologiske analyser.

For alle udgravninger i Odense Bys Museers ansvarsområde foreligger der digitaliserede udgravningsplaner og georefererede matrikelkort.⁸⁷ Med baggrund i en visuel arkæo-kartografisk vurdering af strukturer og skel fra udgravninger og matrikelkort, er det i oversigten for en betydelig

⁸⁵ Lignende usikkerheder er tidligere påpeget af Joakim Thomasson (1998:77).

⁸⁶ Dette valg er truffet på et analytisk grundlag som et resultat af projektets indledende arbejde. Forholdet afspejler tydeligt de udfordringer, vi står med i perioden fra yngre germansk jernalder til middelalder, hvor udgravning og undersøgelse i strukturens helhed ikke er muligt.

⁸⁷ For enkelte ældre OBM-udgravninger i kataloget er kun feltgrænsen digitaliseret ligesom udgravningsmateriale fra LMR, KTM/ØFM og SOM ikke er jævnført med det kartografiske materiale på detailniveau.

del af lokaliteterne angivet, hvorvidt de udgravede arkæologiske strukturer helt grundlæggende er i konflikt med de skelstrukturer, der fremtræder på matrikelkortene fra årtierne omkring 1800 e.Kr.⁸⁸

I de følgende afsnit fokuseres der på datafremlæggelsen og i særdeleshed de karakteristika, der præger bebyggelserne på hus-, gård-, landsbyniveau osv. Forud for de konkrete analyser af materialet er det imidlertid nødvendigt at knytte en række kommentarer til projektmaterialets repræsentative egenskaber i et historisk såvel som nutidigt lys

3.1.1. Repræsentativitet

Før resultaterne af de arkæologiske bebyggelsesdata i herværende afhandling kan sammenholdes, vurderes og teoretiseres er det afgørende på et eksplicit grundlag at fremlægge det grundlag, som det tilgængelige datasæt er genereret på baggrund af. Den repræsentative vurdering er primært afhængig af to forhold; dels omfang, metode og spredning af de udførte arkæologiske undersøgelser og dels en karakteristik af det arkæologiske undersøgelsesobjekt – her den agrare landbebyggelses bygningsmasse.

Det arkæologiske objekt

Med hensyn til det arkæologiske objekts størrelse og karakter er det helt indlysende, at bebyggelser forstået som hhv. enkeltgårde og landsbyer er meget forskelligartede i deres fysiske udbredelse. Med udgangspunkt i afhandlingens fokus på bebyggelse og landsbydannelse er det oplagt at tage et analytisk udgangspunkt i de klassiske lokaliteter fra Jylland og Fyn (f.eks. Vorbasse, Sædding, Rynkeby, Sdr. Næraå og Gudme). Disse bebyggelser er gennem hele 1. årtusinde karakteriseret ved en betydelig udbredelse og anlægsintensitet,⁸⁹ og det er på den baggrund rimeligt at antage, at periodens bebyggelser generelt set afsætter identificerbare spor, der kan udskilles som samlinger af stolpehuller og huse ved almindelig arkæologisk metodik (se f.eks. Näsman 1987:71, Hvass 1988:88, Jensen 2004:292, Hansen 2011:101, Hansen og Lundø 2015). Dermed bør landsby- og bebyggelsesstrukturer fra hele 1. årtusinde også som udgangspunkt udgøre genkendelige fysiske arkæologiske manifestationer, der spredt over århundreder, hverken på gårdsniveau eller

⁸⁸ I den forbindelse er det væsentligt at notere, at graden, hvormed strukturer fra perioden før udskiftningen angives på det tilgængelige kortmateriale varierer meget. Således er eksempelvis kortmaterialet fra Bellinge fantastisk detaljeret, mens kortet fra Seden er helt anderledes blottet for det ældre informationslag fra perioden forud for udskiftningen.

⁸⁹ Bebyggelserne kan således følges over arealer, der ikke sjældent overstiger 500 meter og med meget intense anlægsaktiviteter.

landsbyniveau, bør være vanskeligere at iagttage end foregående eller efterfølgende perioders bebyggelse, dog med forbehold for f.eks. et varierende folketal.

Direkte afledt af ovenstående følger, at hvis anlægssporene fra hele perioden rent faktisk er afsat og identificerbare i den arkæologiske arbejdsmark, så kan den arkæologiske undersøgelsesrepræsentativitet principielt set udregnes på baggrund af omfang og beliggenhed af de arkæologiske udgravninger⁹⁰ – set på baggrund af de fra historisk tid kendte landsbyer, ejerlav og herreder.

I perioden 2005 til 2012 har medarbejdere ved museet i Odense digitaliseret og georefereret samtlige feltgrænser fra museets eget arkæologiske arkiv.⁹¹ På den måde kan der tegnes et opdateret billede af undersøgelsesernes spredning og omfang (bilag 9 og 10). På baggrund af de digitaliserede feltgrænser er det samlede (for)undersøgte areal i museets ansvarsområde⁹² pr. 1.3.2015 opgjort til ca. 2.860 ha.⁹³ I forhold til ansvarsområdets samlede areal på ca. 248.388 ha udgør det en dækningsgrad på ca. 1,15%. Hvis der korrigeres for de største sydfynske søer samt de inddæmmede områder (for sidstnævnte, jf. Videnskaberne Selskabs kort) er ansvarsområdet 4.325 ha. mindre, dvs. ca. 244.063 ha. Den (for)undersøgte del af det tidligere ansvarsområde udgør på den baggrund ca. 1,17 %, og det er denne undersøgelsesaktivitet, som teoridannelsen omkring jernalder- og middelalderbebyggelsen på Fyn skal ses på baggrund af.

Hvis der desuden korrigeres for de stærkt vandførende og/eller kuperede arealer, hæves undersøgelsesgraden betydeligt i forhold til de potentielt bebyggelsesegnede arealer. Endelig styrkes repræsentativitetsgraden (i relation til denne artikels bebyggelsesorienterede

⁹⁰ (For)undersøgelser omfatter i denne sammenhæng arkæologisk aktivitet, hvor pløjelaget afrømmes, således at eventuelle stolpespor kan registreres. For en kort introduktion til arkæologisk forundersøgelserstrategi og metodens begrænsninger henvises til Henriksen 2008 (red) samt Lundø og Nielsen 2011:22ff. Markrekognosceringer, vurderinger af antal fundsteder fordelt på arkæologiske hovedperioder, fundtilvækst opdelt i tiår igennem de seneste par århundreder osv. (se bl.a. Sørensen 2001:136ff, Michaelsen 2015:49ff, 66) udgør således ikke anvendelige analytiske redskaber til vurdering af de arkæologiske datas repræsentative kvaliteter eller udsving i bebyggelsesintensiteten i brede diakrone perspektiver.

⁹¹ Primært Tomas A. Hunnicke, Allan Larsen og Kristine Stub Precht, der alle har været tilknyttet museets tegnestue og landmålerfunktion.

⁹² Ansvarsområdet omfattede indtil 1.1.2014 Middelfart, Nordfyn, Assens, Faaborg-Midtfyn, Nyborg og Odense kommune. Herefter har Øhavsmuseet overtaget det arkæologiske ansvar for Faaborg-Midtfyn kommune og Østfyns Museer for Nyborg kommune.

⁹³ Sammentællingen er foretaget på baggrund af museets registreringer i GIS-systemet ARK-Kort, udviklet på Odense Bys Museer.

problemkompleks) af det forhold, at forundersøgelserne i vid udstrækning er foretaget i forbindelse med udbygning af bolig- og erhvervsområder i tilknytning til eksisterende byzoner, og således overvejende er foretaget i umiddelbar nærhed af de eksisterende (lands)byer.⁹⁴ Som supplement her til står undersøgelser af meget lange tracéarbejder (primært el-, kloak- og vejprojekter), der i ubrudte forløb gennemskærer landskabet på tværs af skiftende bebyggelseshistoriske forhold (emnet tematiseres i artikler fra Henriksen 2008). Her har især Odense-Svendborg motorvejen, udbygningen af den vestfynske motorvej mellem Middelfart og Nr. Åby, nedlægning af strømkabler fra Nyborg til Odense samt en række større kloakprojekter – alle gennemført i perioden fra ca. 2002-2012 – bidraget med kilometerlange snit, der sammen med ovenstående styrker vurderingen af det forhåndenværende arkæologiske materiales repræsentative egenskaber (Adamsen et.al. 2003, Henriksen 2005, Jensen 2009, Bonde og Lundø 2014).

Som det fremgår af bilag 9 så er (for)undersøgellesaktiviteten spredt over store dele af øen. Selv om den arkæologiske aktivitet har været særlig intensiv i den historiske agerbygd omkring Odense,⁹⁵ så er der tillige foretaget omfattende arkæologiske undersøgelser i de historiske skovbygdområder omkring Ringe/Kværndrup og Årup/Vissenbjerg samt i regulær kystbygd på Vestfyn ved Middelfart.

Hvis vi betragter forundersøgellesintensiteten på baggrund af de administrative geografiske grænser, som herrederne er udtryk for, kan vi se, at undersøgelsesintensiteten varierer herrederne imellem, (jf. bilag. 10 og 11). Helt i særklasse fremstår Åsum Herred, der ved en mangeårig udbygning af infrastruktur, erhvervsarealer og boligudstyknings pt. er (for)undersøgt i et omfang af hele 6,6%. Tilsvarende er Vends, Gudme, Vindinge og Odense herreder, der alle er (for)undersøgt i et omfang, som overstiger 1%, mens de resterende herreder er mindre velundersøgte.

Mens det selvfølgelig kan problematiseres, hvor repræsentativ en undersøgelsesgrad på omkring 1% skal opfattes på detailniveau, så står det fast, at datamaterialets repræsentative kvaliteter på makroniveau styrkes af udgravningernes primært bygningsrelaterede udgangspunkt (anlæg af bolig- og erhvervsarealer ved eksisterende bebyggelse) i kombination med referencematerialet genereret i tilknytning til de store tracéarbejder.

Hvis vi går endnu tættere på og betragter undersøgelsesområder på ejerlavsniveau (nuværende ejerlav), er der igen markante forskelle (bilag 12). Fraugde ejerlav skiller sig her markant ud i

⁹⁴ Heri ligger et potentielt kildekritisk forhold i relation til bebyggelsessporenes afstand til de historiske landsbyer, jf. nedenstående.

⁹⁵ For de kulturhistoriske bygdetyper henvises til Grau Møller og Porsmose 1997.

materialet med en (for)undersøgelingsgrad på 63%, men også Rynkeby⁹⁶ (17%), Seden (17%), Skrillinge (13%), Åsum (9%), Hjulby (9%), Bellinge (7%), Asperup (7%) og Sdr. Nærrå (6%), der alle omfatter betydelige bebyggelsesspor, må samlet set betegnes som forholdsvis velundersøgte ejerlav. Der er således tale om et datasæt, der hvad enten perspektivet er Fyn, enkelte herreder eller enkelte ejerlav er bredt funderet på tværs af såvel geografi, kulturbygdetyper og stednavnegrupper. Mens undersøgelsesgrundlaget for at lokalisere bebyggelse fra hele afhandlingens fokusperiode således må betragtes som statistisk velfunderet, så optræder der, som det fremgår i det følgende, markante mønstre i materialet, der påkalder sig umiddelbar opmærksomhed, jf. bilag 13 og 14 *Fynske gårde og huse fordelt på hovedperioder og Fyns Kulturbygder*.

3.1.2. Kontinuitet og forandring

Kontinuitet og forandring har som allerede illustreret udgjort de to dominerende fokuspunkter for de bebyggelseshistoriske studier gennem årtier. Herværende studie er på den måde ingen undtagelse, og i det følgende skitseres det, hvorledes det arkæologiske husmateriale fra ca. 200-1200-tallet statistisk fordeles jf. begreberne kontinuitet og forandring. Analyserne foretages ud fra to grundlæggende forskellige indfaldsvinkler, der, selv om de er relaterede i den forhistoriske realitet, må opfattes som analytisk uafhængige undersøgelsesobjekter; dels en geografisk vinkel og dels en bebyggelsesorganisatorisk vinkel.

3.1.2.1. Geografisk kontinuitet og forandring

Ved et gennemsyn af det kvantificerede katalog for de fynske bopladsudgravninger springer især et forhold meget tydeligt frem i relation til den kontinuitetsdebat, der med varieret styrke har stået på i snart et århundrede. I ingen af de 86 ejerlav,⁹⁷ hvor der sammenlagt er udgravet mere end 1500 agrare hustomter⁹⁸ suppleret af over 1450 ¹⁴C-dateringer, har det været muligt at eftervise veldateret stedskontinuitet hen over 600-tallet.

⁹⁶ I Gudme herred.

⁹⁷ Fra de 86 ejerlav er der udgravet næsten 200 selvstændige journalnumre, og medregnes de enkelte udgravningsetaper er der anslået tale om mere end 250 selvstændige udgravninger.

⁹⁸ De over 1500 hustomter dateres til projektet fokusperioden fra yngre romersk jernalder til ældre middelalder.

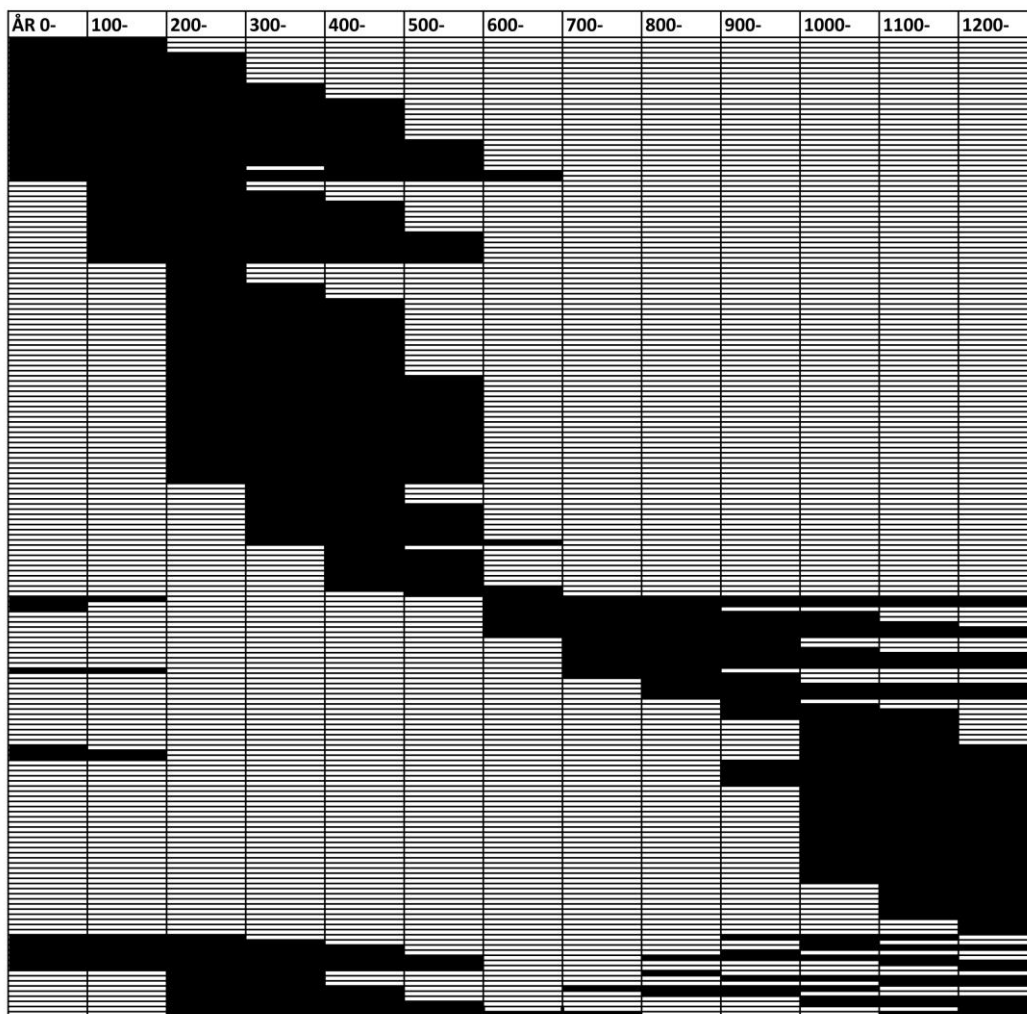

Fig. 5: Diagram af samtlige fynske lokaliteter med udgravede huse fra perioden fra ca. 200-1200-tallet e.Kr. samt en så vidt muligt præciseret⁹⁹ stedskontinuitet for de enkelte bebyggelsesområder.

Ganske vist er der enkelte udgravninger, hvor det ikke entydigt kan afvises,¹⁰⁰ at bebyggelsesarealerne anvendt i første halvdel af første årtusinde endnu var udgangspunkt for gårde få årtier ind i 600-tallet, og omvendt kan enkelte gårde i direkte tilknytning til de historiske

⁹⁹ Da en typologisk dateringsramme (f.eks. yngre romersk jernalder på ca. 200 års varighed) i mange tilfælde står alene og samtidig er betydelig længere end den enkelte gårds maksimale levetid (ca. 50 år), vil der for især enkeltgårde i én eller få faser ofte være angivet en dateringsramme, der er større end realforholdene. Denne usikkerhed slører imidlertid ikke det overordnet set ganske entydige billede med et bebyggelseskifte omkring 600 e.Kr.

¹⁰⁰ Hermed menes, at ¹⁴C-dateret materiale fra enkelte hustomter med to standardafvigelser teoretisk set kan tilhøre de første årtier af 600-tallet på pladser, der i øvrigt strukturelt og typologisk er konstitueret som typiske bebyggelser fra 200-500-tallet, og tilsvarende kan enkelte bebyggelseskontekster efter omlægningen omkring 600 e.Kr. ikke statistisk afvises dateret til de sene årtier af 500-tallet.

landsbyer være anlagt i de sidste årtier af 500-tallet. I Killerup, OBM 5525, (kort 1-2) og Sdr. Nærå OBM 1613 (kort 9) syd for Odense, har de yngste gårde således muligvis endnu været beboede i det tidlige 600-tal, ligesom det tidligere er foreslået, at der fra jernalderlandsbyen Gudme, SOM 97.603, er bygninger, der kan dateres til 600-tallet. Omvendt er enkelte huse og grubehuse umiddelbart nord for Seden kirke, OBM 2819, dateret til århundredet fra det sene 500-tal til det tidlige 600-tal (kort 4-5).¹⁰¹ Fælles for lokaliteterne er imidlertid, at konstruktionselementerne på de enkelte lokaliteter følger en overordnet skillelinje omkring ca. 600 e.Kr. Således bør de udgravede anlæg i Seden geografisk såvel som typologisk ses i sammenhæng med den sene bebyggelsestradition og den historiske landsby, mens omvendt Killerups og Sdr. Nærås mere veldefinerede jernalderhuse og hegn er udgravet i en bygningskontekst, der hustypologisk og geografisk peger bagud mod ældre germanertid.

Sammenholdt på tværs af hele det 1. årtusinde fremstår tiden omkring år 600 e.Kr. under alle omstændigheder særdeles markant, og det er oplagt her at tale om en regulær og omfattende omlægning og flytning af de fynske bebyggelser. Dette ikke blot som resultat af mere eller mindre tilfældige organiske intervaller, som ellers prægede bebyggelsesudviklingen igennem første halvdel af første årtusinde (Hansen 2011, Hansen og Lundø 2015), men i stedet som et resultat af en konsekvent reorganisering, der på det forhåndenværende grundlag synes at have omfattet stort set alle agrare bebyggelser på Fyn¹⁰², og som umiddelbart også forekommer markant i det øvrige Danmark.¹⁰³ På baggrund af de anvendte ¹⁴C-dateringer, genstandsfund og hustypologiske vurderinger på de enkelte pladser, kan denne omlægning typisk ikke dateres nærmere end ca. 550-650 e.Kr. I en samlet vurdering af bebyggelsesmaterialet er der dog meget, der indikerer, at skiftet er foregået inden for en kortere periode i årtierne omkring 600 e.Kr.

¹⁰¹ I den historiske landsbytomt i Rynkeby er der tillige udgravet enkelte jernalderhuse, der er ¹⁴C-dateret inden for perioden 260-532 e.Kr. og 326-438 e.Kr. (Rynkeby bilag 18). Disse huse knytter sig til den spredte bebyggelse, der i øvrigt præger ejerlavet i tiden forud for bebyggelsesomlægningen omkring 600 e.Kr. og repræsenterer ikke nogen direkte kontinuitet til den historiske landsby – hverken strukturelt eller dateringsmæssigt.

¹⁰² Se f.eks. Sdr. Nærå kort 2-10, Rynkeby kort 4-20, men også Asperup, Bellinge, Fraugde, Gudme, Hjulby, Seden, Skrillinge, Åsum osv.

¹⁰³ F.eks. Drenghed, Snorup, Østergård, Nr. Snede, Lerdal osv. (Mikkelsen og Nørbach 2003, Ethelberg 2003, Holst 2010) i Jylland. Det samme billede af et bebyggelsesorganisatorisk skifte omkring 600 e.Kr. er tilsvarende registreret på Sjælland, udtrykt ved udbredt sted-diskontinuitet imellem 500-tallets og 700-tallets bebyggelse (venligt meddelt af museumsinspektør Jens Ulriksen, Museum Sydøstdanmark).

Omvendt må det konkluderes, at geografisk bebyggelseskontinuitet på tværs af ældre/ynge romersk jernalder, var meget udbredt i det indsamlede datamaterial, og det er på baggrund af bebyggelsesmønstrene umiddelbart svært at bekræfte teorien om noget særskilt eller markant bebyggelsesorganisatorisk brud omkring 200 e.Kr. (jf. bilag 15 *Arkæologisk bebyggelse og historisk landsby*). Tilsvarende udvises indtrykket af et skel mellem vikingetidens og middelalderens bebyggelsesbillede i takt med, at de mange ¹⁴C-daterede landsbystrukturer spiller en stadig større rolle og de reviderede hustypologiske dateringsrammer følgelig løsner de snævre tolkningsmønstre, der hidtil har præget bebyggelsesarkæologien (jf. afsnit 3.2.1.6. om bebyggelsesmodeller og hustyper).

Set på den baggrund må spørgsmålet om grader af bebyggelsesorganisatorisk kontinuitet i løbet af 1. årtusinde og starten af middelalderen overordnet set betragtes i en todelt kontekst, delt omkring ca. 600 e.Kr. Dette må dog ikke automatisk forveksles med et sammenfaldende socialt, religiøst, teknologisk og økonomisk skel, ligesom det overordnede bebyggelsesorganisatoriske kontinuum i de tilstødende perioder på tværs af ældre/ynge romertid og vikingetid/middelalder langt fra afspejler social, religiøs, teknologisk og økonomisk stilstand.

Hvis vi betragter bebyggesspredningen ud fra en simpel metrisk relation til matrikelkortenes landsbyer (bilag 16), ser vi igen en klar todeling af bebyggelserne før og efter ca. 600 e.Kr. Mens bebyggelser fra yngre romersk jernalder/ældre germanertid findes spredt ud i ejerlavens fjerneste kroge op til ca. 2 km fra de historiske landsbytomter, så er bebyggelserne fra såvel yngre germanertid/ældre vikingetid som yngre vikingetid/ældre middelalder anderledes bundet til de historiske landsbyer. Der er imidlertid ikke tale om nogen jævn spredning eller for den sags skyld nogen jævnt stigende intensivering ind mod de historiske landsbyer – hverken for den ældre eller yngre bebyggelse.

Bebyggelser fra yngre romertid/ældre germanertid er, sammenlignet med de yngre perioder, markant underrepræsenteret i og i umiddelbar tilknytning til de historiske landsbyer, mens modsat bebyggelser fra såvel yngre germanertid/ældre vikingetid som yngre vikingetid/ældre middelalder er særlig stærkt repræsenteret her. For alle grupper (200-1200 e.Kr.) gælder det imidlertid, at husfund fra undersøgelsesperioden forholdsvist sjældent synes adskilt ca. 60-150¹⁰⁴ meter fra de

¹⁰⁴ Da arealerne (koncentriske mål omkring et punkt) stiger eksponentielt med radius, kan de enkelte mål ikke sammenlignes direkte på tværs af zonerne. Arealet af en zone 350-450 meter fra et punkt er således dobbelt så stor som zonen 150-250 meter fra punktet.

historiske landsbyer. Kommer vi lidt længere væk, ca. 150-250 meter, finder vi forholdsvis mange bebyggelsesenheder fra yngre romertid/ældre germanertid, mens vi ca. 350-1500 meter fra de historiske landsbyer igen finder bebyggelse fra jernalderens slutning og ældre middelalder og dette med særlig intensitet inden for en afstand af ca. 500-1000 meter. Noget egentligt billede af den strukturelle udvikling giver analysen imidlertid ikke, da der ikke sondres imellem enkeltgårde og større akkumulerede bebyggelser/landsbyer, hvilket er helt afgørende for at forstå udviklingen.

Hvis vi derfor opløser fundspredningen ud fra en vurdering af den enkelte bebyggelses sociale kontekst som værende enkeltgård eller landsbygård¹⁰⁵ (fig. 6), så begynder dele af det arkæologiske materiale at opløse sig i nogle forholdsvis klare strukturer (jf. nedenstående fig.).

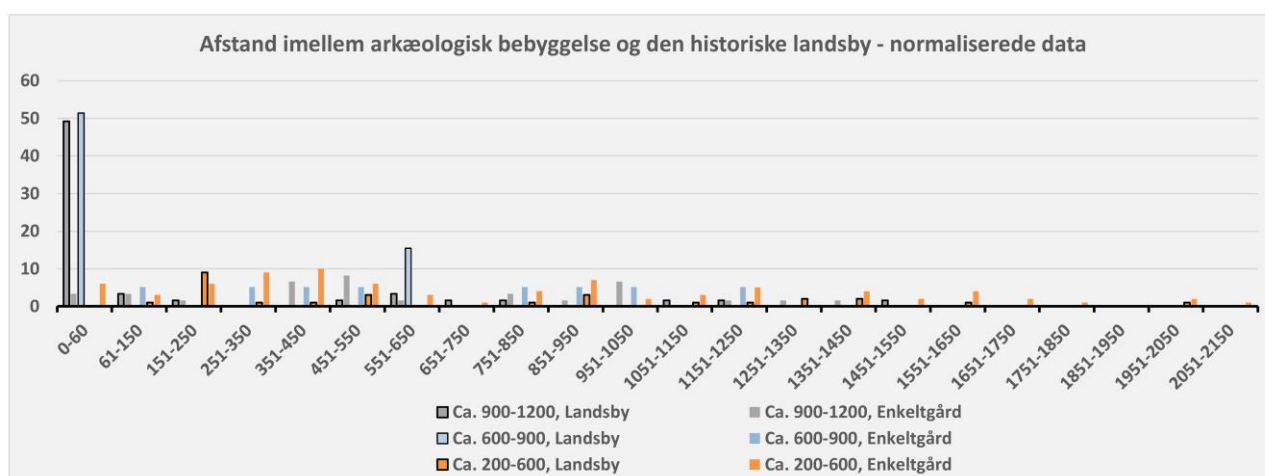

Fig. 6. Afstanden fra den historiske landsbytomt til de arkæologiske bebyggelser som hhv. enkeltgårde og landsbyer. Data er normaliseret (jf. bilag 17) således alle perioders bebyggelsesspredning vægtes ens. (Diagrammet er tillige gengivet på Bilag 18).

Der kan udlæses mange spændende tendenser ud af ovenstående diagram, men i denne sammenhæng er det væsentligste, at de få afdækkede landsbyer dateret til yngre germanertid/ældre vikingetid, ligesom de langt mere talrige fra yngre vikingetid/middelalder, helt overvejende er sammenfaldende med de historisk kendte landsbyer. Ideen fra Gudmund Hatts hypotese om, at den yngre jernalders landsbyer ligger gemt under de historiske landsbytomter af ældre stednavnelag, kan således bekræftes for en række nyere udgravninger, hvor der er afdækket større områder i tilknytning til selve landsbyen, og hvor der er anvendt naturvidenskabelig dateringsmetodik (¹⁴C) på

¹⁰⁵ Som allerede angivet må en sådan karakteristik ofte forbindes med store forbehold, da den er baseret på en subjektiv vurdering af samtidighed og tilknytning i det enkelte tilfælde, jf. afsnit 2.1. terminologi.

de oftest genstandstomme huse.¹⁰⁶ Forholdet fremgår tilsvarende tydeligt af bilag 15, hvor bebyggelsesfundene er rumligt relateret til matrikelkortets landsbytomter.¹⁰⁷ Som det fremgår af diagrammet, er stort set samtlige fund fra yngre romertid/ældre germanertid fundet uden for landsbyzonerne og således forholdsvis upåvirket i diagrammet, når der fraregnes alle lokaliteter registreret inden for denne zone. Modsat forholder det sig for bebyggelser fra yngre germanertid/ældre vikingetid og yngre vikingetid/ældre middelalder, der tydeligt relateres statistisk ens til de historiske landsbytomter. Hvad der i øvrigt er særlig iagttagelsesværdigt er, at bebyggelse dateret til yngre vikingetid/ældre middelalder findes betydeligt oftere end bebyggelse fra yngre germanertid/ældre vikingetid – også uden for landsbyzonerne. De to perioder viser dog samstemmende omtrent en halvering af antallet af lokaliteter, når landsbyzonerne fraregnes. Diagrammet indikerer således en tilsyneladende strukturel landskabelig kontinuitet på tværs af yngre germanertid og ældre middelalder.

At der ikke er tale om noget entydigt billede, fremgår imidlertid af diagrammet fig. 6. Landsbystrukturer, der etableres i yngre germansk jernalder/vikingetid, er således i enkelte tilfælde afdækket ca. 500-1200 meter fra ejerlavets historiske landsbytomt. Her er der dog i modsætning til de foregående eksempler af gammel stednavnetype (og i direkte forbindelse med de historiske landsbytomter) primært tale om ejerlav af yngre stednavnetype.¹⁰⁸ Betydningen heraf vil jeg senere vende tilbage til i afsnittene om hhv. ejerlavsetableringen og stednavne som bebyggelsesanalytisk kilde.

Mens landsbystrukturer fra yngre germanertid og fremefter alt overvejende er fundet rumligt tilknyttet de eksisterende landsbytomter, så forholder det sig altså diametralt modsat for de lidt ældre landsbyer fra yngre romertid/ældre germanertid. Her er der i intet tilfælde konstateret stedsammenfald med den historiske landsby og som tidligere nævnt aldrig stedsammenfald med de efterfølgende landsbyfaser fra yngre germanertid. Først når vi udgraver i en afstand af ca. 200 meter fra de historiske landsbyer, støder vi jævnligt på grænserne af egentlige jernalderlandsbyer fra 200-

¹⁰⁶ Jf. katalogets fremlæggelse af bl.a. Rynkeby og Skrillinge og i mindre grad Ullerslev, Aunslev og Lumby. Hatts hypotese om, at ældre jernalders landsby-efterfølgere ligger under de endnu eksisterende landsbyer, er selvsagt ikke i modstrid med en påstand om, at hovedparten af de historiske landsbyer er anlagt i sen vikingetid og/eller ældre middelalder. Dette da landsbyantallet i vikingetid og ældre middelalder to- eller tredobledes bl.a. ved torpudflytning.

¹⁰⁷ Der tages udgangspunkt i matrikelkortets landsbyfigur, men plus en zone på ca. 60 meter. Den ekstra zone repræsenterer hypotetisk de større tofter, der prægede bebyggelsen i yngre germansk jernalder, vikingetid og ældre middelalder (jf. afsnit 3.3.3. om gården efter ca. 600 e.Kr.)

¹⁰⁸ Jf. Katalogets fremlæggelse af bl.a. Allerup, Asperup, Hjulby, Torup.

600 e.Kr. Her er der imidlertid ikke tale om noget gennemgående billede, og selv om en afstand på omkring et par hundrede meter er fremtrædende, så ser vi også regulære jernalderlandsbyer mere end en kilometer fra de historiske landsbytomter (f.eks. Seden og Åsum).

Billedet forstærkes yderligere, hvis vi også ser på enkeltgårdene fra yngre romertid/ældre germanertid. Enkeltgårdene udgraves ofte nogle hundrede meter væk fra de historiske landsbyer, men der er langt fra tale om noget stringent billede. Set i et lidt længere perspektiv bærer den rumlige bebyggelsesudvikling i yngre romertid/ældre germanertid da også præg af et temmelig kaotisk "mønster", der så at sige ikke forholder sig entydigt til en stringent og blivende strukturering af landskabet, men i stedet udviser udtalt labilitet spredt over store områder (se f.eks. bilag 19-21 om jernalderbygder).

Mens fordelingen af enkeltgårde og landsbyer i det udgravede materiale tydeligt angiver en overordnet bebyggelsesgeografisk udvikling gennem 1. årtusinde og ældre middelalder, så afspejler fordelingen imidlertid intet afgørende om den bebyggelsesorganisation, som bebyggelsen udvikledes i – altså graden af bebyggelsesorganisatorisk labilitet på tværs af perioden.

3.1.2.2. Bebyggelsesorganisatorisk kontinuitet og forandring

Ved et hurtigt blik på det kvantificerede katalogs sammentælling af udgravede agrare huse fordelt i de tre forholdsvis sammenlignelige tidsafsnit, springer den ujævne frekvens af husfund i øjnene; fra yngre romertid/ældre germanertid (ca. 400 år) er der udgravet 966 huse, fra yngre germanertid/ældre vikingetid (ca. 325 år) 91 huse, mens der fra yngre vikingetid/ældre middelalder (ca. 350 år) er udgravet 490 huse (bilag 13 - udgravede huse). De forholdsvis sammenlignelige tidsafsnit til trods er der altså langt fra tale om nogen jævn fordeling af husfund.

På baggrund af de omfattende (for)undersøgte områder, den absolutte dateringsmetodik (primært ^{14}C og dendrokronologi) og den store sample (over 1500 huse) er der imidlertid grundlag for at afklare, hvorvidt den registrerede fundspredning også er statistisk signifikant afvigende fra en forventet fundspredning, set på baggrund af den gældende bebyggelsesmodels overordnede hypotese, her konkretiseret ved et bebyggelseskifte fra overvejende landskabelig labil til stabil i perioden omkring ca. 950-1100 e.Kr. (*Chi i-anden-test*/ χ^2 -test¹⁰⁹). χ^2 -testen forudsætter

¹⁰⁹ I χ^2 -testen udregnes sandsynligheden for statistisk signifikant uafhængighed i forholdet mellem en formuleret teori, *0-hypotese* (de forventede observationer), og et eksperiment (de faktiske observationer), dvs. sandsynligheden for at få et testresultat med samme afvigelsesgrad som de faktisk observerede data, hvis *0-hypotesen* er sand. Er sandsynligheden (signifikansniveauet) for *0-hypotesen* mindre end 0,05 (5%), set på baggrund af de faktiske observationer, forkastes den almindeligvis.

formuleringen af en hypotese til test i det faktisk observerede fundbillede, og det er sandsynligheden for, at de hypotetiske og de faktiske observationer skal kunne tilhøre samme population, der afsøges, hvilket konkret vil sige, om fundmaterialet kan afvises at repræsentere hypotesens formulering på de opstillede vilkår.

0-Hypotesen 1:

Bebyggelsesorganiseringen var på tværs af de forskellige tidsafsnit sammenlignelig, og variationen i fundmønstret skyldes tilfældigheder.

Hvis bebyggelsesorganiseringen i de tre omtrent lige lange tidsafsnit var organiseret i et overordnet sammenligneligt labilt vandrebebyggelsessystem, og iagttagelsesmulighederne for erkendelse af periodens undersøgelsesobjekter i øvrigt er sammenlignelige (visibilitet og udbredelse af huse med jordgravede stolper), vil fordelingen af observationer (huse, inkl. ¹⁴C-daterede), ikke udvise markante grupperingsmæssige udsving, men derimod fremstå statistisk jævnt fordelt i henhold til periodernes indbyrdes længde.¹¹⁰

Udregning, eksempel: Det forventede antal observationer udregnes ved at sammenstille længden af observationsperioden (f.eks. YR/ÆG, 400 år) i forhold til den samlede observationsperiode YR-Æ.MIA, 1075 år $(400/1075) \times 100\% = 37,21\%$. Dette holdes efterfølgende op mod det samlede antal observationer; 1547 huse. Det forventede antal husfund fra YR/ÆG er på den baggrund $0,3721 \times 1547 = 576$ osv.

0-Hypotese 2:

Som ovenstående, men med følgende tilføjelse: Da de forventede observationer af huse¹¹¹ principielt set opfattes som delvist forbundet med befolkningsudviklingen, må der i de forventede observationer korrigeres herfor.

Som det er anslået i afsnittet om demografisk udvikling er der grund til at formode, at befolkningstallet på Fyn er steget omtrentligt fire gange fra yngre romertid til ældre middelalder; fra ca. 25-30.000 til 100-120.000. Da mange forskere har argumenteret for en befolkningsmæssig tilbagegang/stilstand i bl.a. 500-700-tallet påregnes ikke befolkningsvækst for denne periode som

¹¹⁰ Perioden yngre romertid til ældre middelalder er sammenlagt ca. 1075 år – 175-1250 e.Kr. i runde tal. Heraf udgør perioden YR/ÆG 400 år (37,21%), YG/Æ.VIK 325 år (30,23%) og Y.VIK/Æ.MIA 350 år (32,56%).

¹¹¹ Befolkningsvækst afspejles ud fra dette standpunkt mest direkte i en vækst i bygningsmassen og dermed ikke nødvendigvis en tilsvarende vækst i antallet af gårde. Dette ligger i tråd med den almindeligt accepterede udvikling af gården fra jernalder, vikingetid og middelalder, bl.a. karakteriseret ved en ændring fra familiebaserede gårdbrug til store gårdbrug med et hushold, der klart må overskride kernefamilien (Holst 2010:174).

helhed – om end store udsving må formodes. Derimod forudsættes en befolkningsvækst på ca. 1:4 i perioden fra ældre vikingetid til ældre middelalder; ca. 900-1250 e.Kr.

Udregning, eksempel: Jf. hypotese 1, men tilføjet en korrektion i forhold til befolkningens formodede størrelse. I det konkrete tilfælde at befolkningstallet var forholdsvis jævnt gennem de to første perioder, men fire gange så stort i den sidste.¹¹² Dvs. $576x + 468x + 4(503x) = 1547$. $x = 1547/3956 = 0,5062$. Hypotesens forventede antal observationer er derfor $YR/ÆG = 576x0.5062 = 291$. $YGJ/Æ.VIK = 0.5062x468 = 237$. $Y.VIK/MIA = 0.5062x4(503) = 1019$.

	Antal agrare huse, Fyn	YR/ÆG (400 år)	YG/Æ.VIK (325 år)	Y.VIK/Æ.MIA 350 år	Samlet (1075 år)	Chi.test
1	Faktisk	966	91	490	1547	
	Forventet_0-hypotesen (1)	576	468	503	1547	4,367E-124
	Forventet_0-hypotese (2)	291	237	1019	1547	0
2	Faktisk	966	91		1057	
	Forventet_0-hypotesen (1) + (2)	583	474		1057	4,8915E-124
3	Faktisk		91	490	581	
	Forventet_0-hypotesen (1)		280	301	581	1,70657E-55
	Forventet_0-hypotese (2)		110	471	581	0,1321079

Fig. 7. χ^2 -test baseret på de faktisk observerede huses kronologiske fordeling sammenholdt med to hypoteser (1 og 2) og husenes forventede kronologiske fordeling i henhold hertil. Figuren afspejler tre testserier i forhold til de formulerede hypoteser. 1: yngre romertid-ældre middelalder. 2: yngre romertid-ældre vikingetid. 3: yngre germanertid-middelalder. (Testen er udført i Excell).

Jeg har valgt at teste de faktiske observationer fordelt på de tre dateringsrammer YR/ÆG, YG/Æ.VIK og Y.VIK/Æ.MIA, stillet op imod to forskellige hypoteser, hhv. 1 og 2. Som det fremgår af nedenstående, er den primære forskel mellem hypoteserne, at der i hypotese 2 tages højde for en markant demografisk udvikling og dennes formodede aftryk på det arkæologiske materiale.

Resultatet af den første χ^2 -test (4,367E-124) viser, at det i praksis kan udelukkes, at de samlede observationer (ca. 200-1200 e.Kr.) skulle repræsentere et tilfældigt udsnit af bebyggelsesspor afsat i et grundlæggende ens bebyggelsessystem, bestående af genkendelige og sammenlignelige observationselementer, der alle kan dateres forholdsvist præcist. At denne hypotese kan afvises var selvsagt forventeligt, og der er vel næppe heller nogen, der har betvivlet grundlæggende bebyggelsesorganisatoriske forskelle på tværs af perioden fra 200-1200 e.Kr. At der

¹¹² Jf. afsnit 3.11.4. om demografi. Fremskrivningsfrekvensen i perioden er selvsagt tilnærmet, og mens en samlet vækst på 400% i løbet af godt og vel 350 år kun repræsenterer en akkumuleret vækst svarende til 1:2,5, så har de senere analyser af hustyperne tydeligt angivet, at et betydeligt antal huse typologisk bestemt til middelalder reelt tilskrives yngre germansk jernalder. Som konsekvens heraf er 1:4 opretholdt i modellens beregning, Danmarks befolkningstal steg til sammenligning med ca. 1:4 fra 1801-1935 jf. Danmarks Statistik (DST).

i hypotese 2 tages højde for en formodet befolkningsudvikling ændrer således ikke på dette forhold – tværtimod.

Mere overraskende er det imidlertid, at samme hypotese med nærmest tilsvarende sandsynlighed (4,8915E-124) må forkastes på tværs af yngre romertid/ældre germanertid og yngre germanertid/ældre vikingetid (serie 2). Her ville man ellers med udgangspunkt i den gældende bebyggelsehistoriske model¹¹³ (vandrebebyggelse indtil overgange vikingetid-middelalder) forvente at se en langt større sandsynlighed for, at de faktiske observationerne statistisk set skulle kunne repræsentere et tilfældigt udsnit af hypotesens forventede bebyggelsesspor.¹¹⁴ Dette er imidlertid ikke tilfældet.

Endelig er testen foretaget på tværs af yngre germanertid/ældre vikingetid og yngre vikingetid/ældre middelalder (serie 3). Også for denne periode må hypotese 1 klart afvises (1,70657E-55). Anderledes forholder det sig for hypotese 2. χ^2 -testen viser her et signifikansniveau (0,1321079), 13,21%, der adskiller sig markant fra de resterende analyser. Udregningen af den hypotetiske befolkningsudvikling kan bestemt diskuteres og må ikke tages for pålydende, men uanset om der justeres i udregningsmodellen for befolkningsvæksten, må vi konkludere, at bebyggelsesspredningen på tværs af yngre germanertid/ældre vikingetid og yngre vikingetid/ældre middelalder i højere grad synes at repræsentere et tilfældigt udsnit af bebyggelsesspor afsat i et grundlæggende ens bebyggelsessystem, bestående af genkendelige og sammenlignelige observationselementer, der kan dateres forholdsvist præcist.¹¹⁵ At hypotese 2 i serie 3 ikke kan afvises, betyder imidlertid ikke i sig selv, at hypotesen for det givne tidsafsnit er sand – blot at den ikke kan afvises. Som udgangspunkt for en vurdering af den eksisterende bebyggelsesmodel er χ^2 -testens resultater imidlertid tankevækkende og må mane til refleksion. Sammen med de øvrige statistiske analyser er det derfor rimeligt at konkludere, at bebyggelsessystemerne på tværs af ca. 600 e.Kr. er grundlæggende geografisk og bebyggelsesorganisatorisk forskellige. Hvori denne

¹¹³ Som altså er udpræget baseret på bebyggelsesudviklingen i Vorbasse.

¹¹⁴ Da der ikke påregnes nogen markant udvikling i befolkningstallet spredt over perioden er forholdet 1:1, og hypotese 1 og 2 i serie 2 er dermed sammenfaldende.

¹¹⁵ Det skal yderligere bemærkes, at blot få eksempler på huse, der fejlagtigt er hustypologisk tilknyttet yngre vikingetid/ældre middelalder, men som reelt tilhører yngre germanertid/ældre vikingetid, vil øge sandsynligheden for at der kan være tale om populationssammenfald. At der må påregnes sådanne korrektioner fremgår af afsnit 3.2. om husene – herunder især de enskibede huse.

forskellighed bestod, skal vi prøve at se nærmere på og forklare i det følgende, men før vi vender os mod de enkelte udgravninger, skal vi se på forholdet imellem *enkeltgård* og *landsby*.

3.1.2.3. *Enkeltgård og landsby*

Mens ovenstående analyser af de historiske realforhold har været udført på et overordnet lokalitetsniveau, så er det for at tilnærme en fordeling af befolkningens geografiske forankring i integreret landsby eller spredt enkelt-/togårdsbebyggelse nødvendigt at opløse de enkelte bebyggelser ned til huseniveauet, og gruppere disse i de tre overordnede analyseperioder. Da analysen skal sammenstille gårde internt i de overordnede tidsafsnit, er det ikke afgørende, at en vikingetids- eller middelaldergård kan bestå af væsentligt flere huse end en gård fra yngre romersk jernalder. Blot må vi lægge til grund, at bebyggelserne inden for hver af de tre hovedperioder er indbyrdes sammenlignelige på tværs af den socialgeografiske kontekst, dvs. hhv. landsby eller enkelt-/togård. Analysen skal ses med forbehold for de udfordringer, der har været med at klassificere de enkelte udgravninger som hhv. landsby eller enkelt-/togård.¹¹⁶ Forbeholdene til trods kan der imidlertid ikke herske tvivl om, at vi kan se fordelingen som en overordnet indikator for den udvikling, som bebyggelsesorganisationen gennemgik i løbet af 1. årtusinde og ældre middelalder.

Som det fremgår af diagrammet (fig. 8), sker der en markant socialgeografisk ændring i forbindelse med det bebyggelsesskifte, der også på en række andre områder afspejles markant i materialet omkring 600 e.Kr. Fra at den sociale gårdforankring i yngre romertid/ældre germanertid var delt forholdsvist ligeligt imellem labile landsbygårde og tilsvarende enkelt-/togårde, så ændredes dette billede markant efter 600 e.Kr. I forlængelse af omlægningen synes nærmest alle gårdbrugere forankret i landsbyerne. Først fra perioden omkring 800 e.Kr. ses der tendenser til en egentlig opbrydning af landsbystrukturerne og udflytning af enkeltgårde.¹¹⁷ Indledningsvis lader det imidlertid til at være begrænset, men i vikingetid og middelalder udflytter gårde i stor stil, og det har i torpfasen udgjort et forholdsvist markant bebyggelseselement.

¹¹⁶ Se bl.a. terminologiafsnit 2.1. om enestegård/enkeltgård togård og landsby samt afsnit 3.1. om de arkæologiske data. Heraf fremgår det, at bebyggelsesspor fra yngre germansk jernalder, vikingetid og middelalder, der er fundet i direkte strukturel tilknytning til de eksisterende landsbytomter (som de fremtræder på matrikelkortene), er anført som ”landsby” med henvisning til den historiske kontekst.

¹¹⁷ Bl.a. Asperup, Ejby Mølle, Marienlund Hgd., Kværndrup, Ryslinge, Staurby og Søndersø. Se yderligere i afsnit 3.4.2. om landsbyerne efter 600 e.Kr. samt bilag 33.

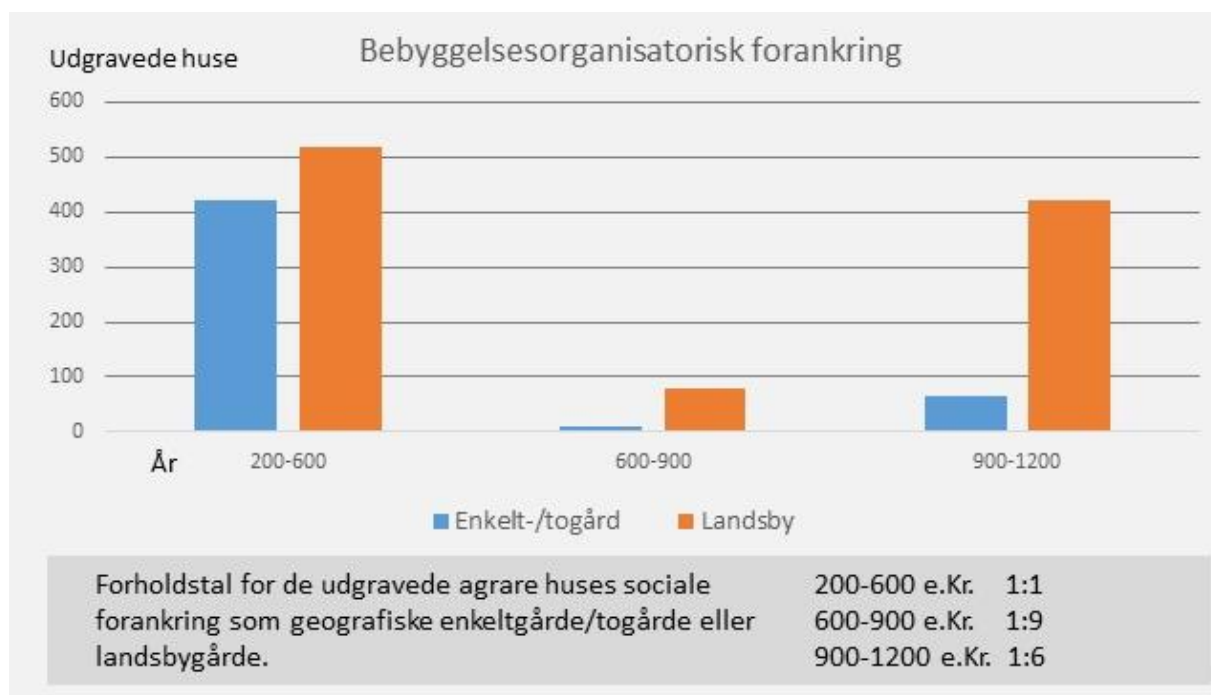

Fig. 8. Den socialgeografiske forankring af gårdbrugerne på tværs af yngre romertid/middelalder. $\Sigma=1547$

Mens således den rådende socialgeografiske forankring i yngre romertid/ældre germanertid må opfattes som stærkt heterogen og et resultat af den enkelte gårdbrugers selvbestemmelse, hvad enten gårdene etableredes som labile enkeltgårde eller labile landsbygårde (jf. afsnit 3.3. om gårde og tofter), så fremstår gårdbrugerne repræsenteret ved gårdene i yngre germansk jernalder utrolig landsbybundet – et forhold der dog med stigende intensitet løses op for i løbet af vikingetiden og ældre middelalder.

Der kan på det foreliggende grundlag ikke være tvivl om, at bebyggelsesomlægningen omkring 600 e.Kr. havde karakter af en egentlig grundlæggende reorganisering, hvor såvel enkeltgårde som mindre eller større landsbyer inden for et større område samledes i nyetablerede landsbyer. Hvad der imidlertid er tilsvarende væsentligt er, at omlægning ikke alene bør betragtes som en fysisk reorganisering af bebyggelsen, men tillige bør ses som en markant mental reorganisering, hvor gårdbrugere knyttede sig sammen, i – for fynske forhold – hidtil uset stabile og samlede bebyggelsesklynger, uden at dette i øvrigt må ses som tegn på aristokratisk regulering på gårds- og/eller landsbyniveau. Jeg skal senere vende tilbage til årsagerne bag denne udvikling, og i stedet indledningsvis forsøge at konkretisere de bebyggelsesorganisatoriske ændringer direkte i det arkæologiske materiale og samtidig påpege de forskningsmæssige sædvaner og typologiske ordninger, der har medvirket til den tilsyneladende store diskrepans mellem den etablerede bebyggelsesmodel og den teori, der toner frem af ovenstående.

3.2. *Husene*

For bebyggelsesstudier og bebyggelsessynteser målrettet forhistorisk og tidlig historisk tid er de overordnede hustypologiske dateringsrammer af afgørende betydning. Årsagen hertil er, at husene i mange tilfælde kun dateres ud fra de helt overordnede typologiske rammer.¹¹⁸ Dette forhold er særlig relevant for den sene del af jernalderen samt vikingetid og ældre middelalder, hvor husene kun undtagelsesvis indeholder snævert daterbare oldsager, og hvor anlægsintensiteten på findestedet ofte er så høj, at ¹⁴C-datering er fravalgt til fordel for en hustypologisk datering. De anvendte hustypologier danner derfor ofte grundlaget for tolkningerne af de bebyggelsesarkæologiske lokaliteter, hvilket efterfølgende har betydning for dannelsen af de overordnede bebyggelsehistoriske hypoteser. Spørgsmålet er derfor også, om der i en overordnet analyse af de fynske hustyper kan afdækkes et behov for typologiske justeringer, der underbygger de allerede illustrerede behov for justeringer i bebyggelsesmodellen – herunder etableringstidspunktet for de ældste eksisterende landsbyer.

Gennem de seneste årtier har de overordnede hustypologiske rammedateringer primært været funderet på typologier etableret før implementering af ¹⁴C-dateringer i nødarkæologien slog bredt igennem for snart 10 år siden (Egeberg Hansen, Hvass og Kaldal Mikkelsen 1991, Skov 1994) (Bilag 22). Hovedlinjen i de omtalte arbejder er ved tidligere lejlighed skitseret af bl.a. Steen Hvass ”Fra jernalderens begyndelse og til omkring år 1000 er hovedbygningens basale arkitektur den samme, et treskibet langhus med et tag, der bæres af to rækker kraftige stolper på langs gennem huset...Først omkring år 1000 forsvandt det treskibede langhus, og husene konstrueres nu med kun et skib...” (Hvass 1993:189).¹¹⁹ De hustypologiske ordninger blev for jernalderdelen primært

¹¹⁸ Udgravningerne af bebyggelsen Østergård i Jylland er et klassisk eksempel herpå. Qua en imponerende anlægssekvens fravalgtes en generel absolut ¹⁴C-strategi pga. risikoen for kontaminering. Bebyggelsen blev imidlertid rammesat i en absolut dateringsramme med udgangspunkt i et typologisk bestemt trelleborghus, der helt enkelt besluttedes anlagt efter opførelsen af vikingeborgene omkring 975 (Sørensen 2011:226). Metodikken er problematisk og har indbygget i sig en uheldig akkumulerende effekt af reproduktion uden den nødvendige og vedvarende test af resultaterne. Der er ingen tvivl om, at denne logik og metode er stærkt indarbejdet i de arkæologiske udgravningsrapporter og grundregistreringer i nationale digitale arkiver (Fund og Fortidsminder), hvilket selvsagt har grundlæggende indflydelse på kildeværdien og kontekstualiseringen af de i øvrigt ofte genstandstomme hustomter.

¹¹⁹ Hvass´ præsentation baseredes primært på den huskronologi, som Dorte Kaldal Mikkelsen udviklede, og som første gang blev fremlagt i Egeberg Hansen, Hvass og Kaldal Mikkelsen 1991. Samme overordnede huskronologi med en skillelinje omkring år 1000 indgår i Hans Skovs kronologi (Skov 1994:141), mens forfatterne bag Trabjerg-

udarbejdet på et jysk datagrundlag og selv om regionale forskelle efterhånden påpeges af mange, så har disse typologier været meget bredt anvendt inden for hele det gammeldanske rige, dvs. langt ud over husenes lokale kontekst.

I en fynsk sammenhæng er der i løbet af de senere år udarbejdet en række specialestudier med et regionalt fokus på jernalderens og middelalderens bebyggelse (Rau 2008, Juel 2009b og Villumsen 2011). Studierne har primært været målrettet de fundrige perioder fra yngre romertid/ældre germanertid (Rau 2008) og yngre vikingetid/middelalder (Juel 2009b), og de har derved kun summarisk berørt det arkæologiske bebyggelsesmateriale fra yngre germansk jernalder og ældre vikingetid, der er helt centrale i herværende arbejde. Sidstnævnte dog med undtagelse af Sune Villumsens forsøg på at udarbejde en regional hustypologi udelukkende baseret på det omfattende ¹⁴C -materiale, der i perioden fra ca. 2004-2010 blev genereret ved Odense Bys Museer (Villumsen 2011). Set i lyset af de forholdsvis nye studier vil jeg i det følgende primært fokusere på perioden yngre germansk jernalder og ældre vikingetid, hvor også de hustypologiske ordninger i Villumsens arbejde endnu fremstår uafklarede (jf. bilag 23).

Da målet er en justering af de typologiske dateringsrammer, er det klart, at eksisterende typologiske studier i denne delanalyse må spille en fuldstændig underordnet daterende rolle for at undgå klassiske reproducerende konklusioner gennem ringslutninger.¹²⁰ Problematikseringen af de eksisterende typologiske rammedateringer bygger derfor også i høj grad på simple eksempelfremlæggelser dateret med ¹⁴C-metoden; med de muligheder og begrænsninger som denne metode er forbundet med (jf. afsnit 2.3.3.1.2.).

3.2.1. Hovedtyperne

I det følgende fremhæves en række klassiske hustyper, der i litteraturen ofte indtager positioner som ledetyper for forskellige perioder og dermed karakteriserer tolkningen af bebyggelser helt ned på primærregistreringen på beretningsniveau; det enskibede hus f.eks. for middelalder og trelleborghusene for århundredet efter opførelsen af vikingeborgene sidst i 900-tallet, treskibede krumvægshuse for germansk jernalder og vikingetid osv.

publikationen, uafhængigt af Kaldal Mikkelsens arbejde, kom frem til et lignende resultat, med et meget skarpt skifte fra treskibet til et-skibet omkring år 1000 (Jørgensen og Eriksen 1995:18ff).

¹²⁰ Tilsvarende forbehold for anvendelse af typologisk bestemt materiale er taget af Hans Skov i hans klassiske studie (Skov 1994:139).

3.2.1.1. *Treskibede langhuse*

Det treskibede langhus må om noget betegnes som jernalderens typehus. I sin grundform består huset af to indre rækker, mere eller mindre jævnt fordelte, tagstolper, der sammen med væggene danner det karakteristiske treskibede typehus. Som udgangspunkt er der en grundlæggende overensstemmelse mellem de ¹⁴C-daterede fynske huse og de jyske typologier, dog må vi konstatere, at der langt fra er tale om så skarpt adskilte kronologiske faser, som de traditionelle kronologiske skemaer lader antyde (jf. bilag 22 samt Jørgensen og Eriksen 1995:19). Samtidig bærer langt fra alle huse karakteristika, der kan tidsfæstes nærmere inden for f.eks. 1. årtusinde. Simple treskibede huskonstruktioner udelukkende repræsenteret som to parallelle stolperækker (altså ingen eller kun svage spor af vægge, døre eller andre karakteristiske indre anlæg) udgør en meget betydelig hustype, og som sådan er det disse simple arkæologiske huskonstruktioner, vi oftest må forholde os til, når de arkæologiske spor skal tolkes og dateres. Her er der en tydelig tendens til, at det langsgående spænd imellem de tagbærende stolpesæt øges i løbet af jernalderen og væggene samtidig defineres svagere, hvilket reelt betyder, at de senere huse i mange tilfælde fremstår arkæologisk svagere definerede end de ældre huse fra ældre og yngre romersk jernalder. Dette kan potentielt have betydning for at lokalisere især enkeltliggende gårde fra yngre jernalder, men det kan omvendt ikke tillægges afgørende betydning for muligheden for at lokalisere større akkumulerede landsbysamfund – sådanne bør under alle omstændigheder defineres klart.¹²¹ Eksempler på udfordringerne ses illustreret ved germanertidsgården fra Skrillinge (kort 9) eller vikingegårdene fra Staurby (kort 2) og til dels Kværndrup (kort 2-3). At der dog også udgraves veldefinerede treskibede huse med bevarede vægforløb og dørpartier fra yngre germansk jernalder og vikingetid fremgår foruden af nedenstående beskrivelser af trelleborghuse også af en række Nordvestfynske husfund fra Skrillinge (kort 8) og Asperup (kort 3-4) samt af Marienlund Hgd. (kort 2) ved Odense.

Sammenholdt med, at den sene jernalders bebyggelser vanligvis ikke omfatter bopladsgruber med daterende affald, medfører det, at treskibede huse fra den sene jernalder ofte er svagt definerede i den arkæologiske kontekst, og ved stedsammenfald med andre perioder antagelig ofte vil være fejldateret inden for rammerne af mere markant definerede perioder som f.eks. romertiden eller de akkumulerede bebyggelsesspor i de historisk kendte landsbyer. Her er ¹⁴C-dateringen ofte den eneste reelle mulighed for at adskille huset/gården fra øvrige og mere veldefinerede

¹²¹ Jf. de tilsyneladende statistisk underrepræsenterede huse fra yngre germanertid, afsnit 3.1.2. om kontinuitet og forandring.

konstruktionstyper. Traditionelt har treskibede huse med krumme vægge været anvendt som indikator for germanertidsbebyggelse. Hustypen forekommer imidlertid gennem hele perioden fra yngre romertid til vikingetid og bør derfor ikke entydigt anvendes som et snævert daterende element (Seden kort 3, Rynkeby kort 14). Dog er der en tendens til, at den krumme arkitektur bliver mere almindelig i jernalderens senere del – uden på noget tidspunkt at være dominerende.

3.2.1.2. Dobbeltstolpehuset

Hvis vi på nogen måde skal kunne tale om en emblemisk hustype for perioden yngre romersk jernalder og ældre germanertid på Fyn, så må det være de treskibede huse med dobbeltstolpevægge. Hustypen introduceredes i første trediedel af 2. århundrede, men det var fra starten af yngre romertid (sen 2. årh.), at hustypen for alvor blev dominerende. Dobbeltstolpehusene præger arkitekturen gennem hele yngre romertid og fortsætter i 5. århundrede for derefter at udfases (Villumsen 2011). Efter midten af 400-tallet er huse med dobbeltstolpevægge reelt fåtallige, men de forekommer dog.¹²²

Dobbeltstolpehusene findes i mange udformninger med rette såvel som krumme vægge (Ferritslev kort 2, Lumby kort 2, Seden kort 3 og Bellinge kort 10). Som for de almindelige treskibede huse udgør krumme dobbeltstolpevægge ikke i sig selv et typologisk element særlig tilknyttet germanertiden, som det ellers ofte antages, men må opfattes som et fuldt integreret arkitektonisk element fra yngre romertids start og fremefter. Dobbeltstolpehusene er på Fyn meget velbelagte med naturvidenskabelige dateringer, og de angiver samstemmende, at hustypen skal dateres til periodens ældre romertid til ældre germanertid.

De dobbeltskallede vægge, som dannedes af dobbeltstolpekonstruktionen, gav basis for øget styrke i vægkonstruktionerne, og det er netop i forbindelse med dobbeltstolpekonstruktionerne, at vi ser små treskibede bygninger med kun ét sæt tagstolper (Sdr. Nærå kort 6, Hansen og Lundø 2015:31) og sågar en eksperimenteren med små, 3,5 meter brede, enskibede økonomibygninger (Fragde kort 2).¹²³

3.2.1.3. Enskibede huse

De enskibede huse indtager i praksis rollen som middelalderens emblematiske typehus. Ganske vist understreger Hans Skov i sin artikel fra 1994, at enskibede huse opføres som mindre udhuse

¹²² Se f.eks. Sdr. Nærå, kort 11 og Gudmehallerne (Sørensen 1994a:28, Hus IX).

¹²³ Der foruden er der også udgravet to tilsyneladende enskibede hustyper fra Gudme i tidlig yngre romertid. Disse huse synes imidlertid ikke at repræsentere nogen udbredt byggetradition (Sørensen 2010:232ff).

allerede fra første halvdel af 900-tallet, men samtidig påpeges det også, at hustypen først efter år 1000 fungerer som regulære hovedbygninger (Skov 1994:141, 2002). Skovs forbehold til trods anvendes de enskibede huse (store som små) generelt som ledetype for middelalderbebyggelsen i dansk feltarkæologi, og som sådan er talrige bebyggelser i og uden for de historisk kendte landsbyer, landet over blevet dateret til middelalder udelukkende på baggrund af de enskibede huses antagne entydige relation hertil (f.eks. Rasmussen 2009).

Spørgsmålet er imidlertid, om ikke de enskibede huse tidfastsættes for snævert i de traditionelle arkæologiske tolkningsmodeller med den uheldige bivirkning, at en lang række bebyggelser reelt er fejldaterede. Af bilag 24 fremgår således en række eksempler på huse, der efter traditionel tolkningspraksis ville blive dateret til middelalder. Som det fremgår af eksemplerne, så udviser især de mindre nord/syd orienterede bygninger en klar typologisk og dateringsmæssig homogenitet, og på trods af, at det enkelte hus kun er belagt med en enkelt datering, kan vi ikke se bort fra, at gruppen som samlet hele fremstår forholdsvis veldateret i yngre germansk jernalder. Vi må derfor også for nærværende konkludere, at introduktionen af de mindre enskibede huse, som hidtil har været fastsat til 900-årene, reelt strækker sig tilbage til yngre germansk jernalder. Ser vi med denne viden på ældre udgravningsmateriale, som f.eks. undersøgelserne ved Vindinge (kort 2-3) og Gudme (kort 2) må vi altså også udvide den typologisk baserede ramme som husene (og dermed landsbyen) traditionelt er dateret til – fra 900-1000 årene eller sågar middelalderen (Henriksen 2003b:11, Sørensen 2000) til 600-1000 årene.¹²⁴ Et helt tilsvarende billede er registreret ved Hjulby (kort 5 og 6), hvor små nord/syd-orienterede enskibede huse findes i stort tal nær spredningen af grubehuse. Også disse enskibede huse må ses i en dateringshorisont fra yngre germansk jernalder til middelalder. Hvorvidt disse små enskibede huse reelt afspejler en udvikling af beboelseshuset, hvor stalddel og beboelsedel adskilles, skal jeg senere vende tilbage til (afsnit 3.3. om gården).

Ser vi på de lidt større enskibede huse (bilag 24), er der også her meget der tyder på, at den hidtil antagne massive introduktion af enskibede hovedhuse efter år 1000, snarere bør opfattes som en langstrakt proces, der for nærværende må foreslås startet senest i løbet af ældre vikingetid og fuldt gennemført omkring årtusindskiftet. Det er oplagt, at en af fordelene ved det enskibede hus har været, at indretningsmulighederne ved fjernelsen af de indre stolper øgedes betydeligt. Samtidig er det dog også klart, at den enskibede konstruktion var en teknisk udfordring, og i de første

¹²⁴ Tilsvarende må implementeres ved en lang række udgravninger – her iblandt Hjulby (kort 5-6) og Gudme III (se Sørensen 2001:31).

århundreder blev dette tilsyneladende løst ved at reducere husenes bredde fra de almindelige 5-6,5 meter til kun ca. 3,5-4 meter for derved tilsvarende at reducere den belastning, som vægkonstruktionerne skulle modstå. Det tekniske problem blev dog også søgt løst på en anden måde i de tilfælde, hvor behovet for et stort og åbent rum ikke var foreneligt med det enskibede hus' temmelig trange dimensioner. I stedet forstærkedes vægge helt enkelt med ydre skråstivere, og den indre tagbærende stolpesætning reduceredes til maksimalt to sæt ud mod husenes gavle. Der er tale om de såkaldte trelleborghuse, der i modsætning til de enskibede huse muliggjorde en opretholdelse af stor husbredde.

Mens langt hovedparten af de udgravede huse fra de arkæologiske udgravninger kan kategoriseres i klart adskillelige arkæologisk typologiske grundplaner, så er der også huse, hvor de typologiske karakteristika er langt sværere at gruppere. Som tidligere angivet har det med den implementerede ¹⁴C-dateringsstrategi som udgangspunkt været et mål at lokalisere landsbyfaser fra yngre germansk jernalder og vikingetid. Som led i denne proces er det i mange tilfælde bevidst prioriteret at ¹⁴C-datere materiale, der er fundet i mindre klart typologisk definerede hustyper. Denne strategi står i kontrast til vanlig arkæologisk metodik, der i stedet har haft for vane primært at ofre ressourcer på naturvidenskabelige dateringer af klart definerede typehuse eller øvrige markante huse, der skiller sig klart ud.

Som det allerede er fremlagt i ovennævnte eksempler og i øvrigt fremgår af eksempel materialet fra Rynkeby (kort 18) og Skrillinge (kort 8-9), så dateres en del af de mindre og klart typologisk definerede huse til yngre germansk jernalder og vikingetid. At disse ¹⁴C-dateringer af huse ikke blot skal opfattes som fejldateringer eller kontamineringer underbygges af det høje antal dateringer, der på en og samme tid; for det første på tværs af lokaliteter klart definerer hustyperne (og med dem landsbyfaserne) i en konsistent tidsramme i yngre germansk jernalder og ældre vikingetid, der ellers er problematisk at belægge med andre husfund og for det andet afspejler husene sammen med de øvrige huse på de enkelte lokaliteter, og i nogle tilfælde sågar tofter, ubrudte ¹⁴C-sekvenser fra yngre germansk jernalder til middelalder (Rynkeby, kort 18) og Skrillinge (kort 8-9).

¹⁴C-strategien har tillige afsløret konstruktioner, der fremstår i knap så veldefinerede typologiske rammer. Som eksempler herpå er foruden de før omtalte huse også to ¹⁴C-daterede vikingetidshuse fra Ullerslev (kort 5). Da meget således tyder på, at yngre jernalders huse foruden

de meget store og typerene jernalderhuse også består af langt svagere definerede hustyper,¹²⁵ og hustyper vi traditionelt har opfattet som middelalderlige, er det klart, at en dateringspraksis, der (u)bevidst har været målrettet typologisk stærke hustyper, har frasortere store dele af yngre jernalders huse og derved etableret et skævvredet billede af indholdet på de udgravede lokaliteter, der i beretninger ofte henføres til middelalder eller sen vikingetid.

3.2.1.4. Trelleborg(lignende) huse

Mens det treskibede langhus med dobbeltstolpevægge må opfattes som yngre romertids arkitektoniske kendetegn, og de enskibede huse traditionelt har været opfattet som middelalderens ditto, så har trelleborghusene, med to gavlrum og et centralt placeret halrum med ildsted, på tilsvarende vis indtaget samme plads i vikingeforskningen. Dorte Kaldal Mikkelsen har ligesom Hans Skov foreslået, at trelleborghusene kan dateres snævert til perioden ca. 950-1050 e.Kr. (Skov 1994:142, Kaldal Mikkelsen 2006:126). Introduktionen af hustypen i landbebyggelsen kædes sammen med centralmagten og de kendte vikingeborge fra slutningen af 900-tallet, hvorfra Kaldal Mikkelsen forestiller sig, den spredtes for siden at blive en del af den lokale byggeskik (ibid:131).

Tilsvarende synspunkt er for nylig fremsat af Søren M. Sindbæk i forbindelse med publiceringen af vikingeborgen Aggersborg. Her opfatter han trelleborghusene vest for Storebælt som et arkitektonisk element spredt fra kongemagtens borge i slutningen af 900-tallet (Sindbæk 2014b:242). Samme synspunkt er fremlagt i forbindelse med bearbejdningen af materialet fra Østergård i Sønderjylland. Her anvendes hustypen som et ”...*absolut kronologisk fikspunkt*...” (Sørensen 2011:229) til trods for at trelleborghuset fra Østergård ikke er dateret, men blot typologisk fikseret qua ovenstående spredningshypotese og dateret ud fra vikingeborgene Trelleborg og Fyrkat (ibid:226). Palle Eriksen, Torben Egeberg, Lis Helles Olesen og Hans Rostholm samt Per Ethelberg har i deres fremlæggelser af jyske trelleborghuse stillet spørgsmål ved, hvorvidt trelleborghusene implementeredes med trelleborgene eller om de havde ældre forlæg i landbebyggelsen (Ethelberg 2003:362, Eriksen, Egeberg, Helles Olesen og Rostholm 2009:53). Fund af regulære trelleborghuse er forholdsvis sjældne på Fyn,¹²⁶ ligesom andre steder i landet. Ved Rynkeby er der imidlertid afdækket et par hustomter, der må betegnes som regulære trelleborghuse (Kort 23, bilag 25, Hansen 2011:102, K53 og K68).

¹²⁵ Se for eksempel yngre germanertidshuse fra Trabjerg (Jørgensen og Eriksen 1995: hus 23, 24 25, 27, 32, 37).

¹²⁶ Hustypen er registreret ved Røjerup OBM 2263 (Henriksen 1995), Aunslev OBM 6659 (Henriksen 2003b), Ryslinge SOM 01-225 (OBM 5497) (Steenskjold-Sjögren og Pedersen 2005) og Rynkeby (Hansen 2011). I August 2015 har

Af Rynkebys to regulære trelleborghuse er kun K53 naturvidenskabeligt dateret. Som det fremgår af de to samstemmende ¹⁴C-dateringer¹²⁷, er huset formentlig fra 800/900-tallet. Formelt foreligger den mulighed altså, at huset kunne være senere end trelleborgene (980-981 e.Kr.), men mere sandsynligt er det, at huset blev opført tidligere – formentlig sidst i 800-tallet eller i første halvdel af 900-tallet. Trelleborghuset fra Rynkeby indikerer således, at vikingeborgenes huse ikke bør anses som en egentlig nyskabelse, men derimod snarere som en variation af et arkitektonisk koncept, der allerede før ringborgene var introduceret i landets landsbyer. At kongens borghuse ofte var kraftigere og andet byggeri kvalitativt overlegent er en helt anden sag.

At landsbyernes trelleborghuse byggede på en udvikling løsrevet fra vikingeborgene antydes, foruden af K53's datering, også af en række andre daterede hovedhuse fra Rynkeby. Således f.eks. huset K37 (Kort 18, bilag 25), der ganske vist ikke havde spor efter trelleborghusenes karakteristiske buede langvægge og skrå ydre støttestolper, men som til gengæld konceptuelt er indrettet efter samme skabelon med kraftige indre tagstolper, der hver især markerer et gavlrum, hvor imellem et 15 meter langt halrum domineres af en centralt beliggende langild. Dette hus er ¹⁴C-dateret til 700/800-tallet. Endnu andre huse, der ¹⁴C-dateres til 600/700-tallet, har nære typologiske bånd til trelleborghusenes indre opbygning med gavlrum og centralt halrum, men adskiller sig alligevel markant herfra qua deres rette vægge og tilsyneladende manglende ydre skrånede vægge (bilag 26). Et eksempel på sidstnævnte er tillige udgravet i den absolut yngste del (500-tallet) af jernalderlandsbyen Sdr. Nærå (Kort 7 og 11) ca. 6 km nord for Rynkeby. Huset her viser helt samme karaktertræk som K37 fra Rynkeby (OBM 2537) og understreger dermed, at opbrydningen af den klassiske treskibede arkitektur allerede var i gang i århundredet op til landsbyreorganiseringen i løbet af 6. årh.

Mens dateringerne af samtlige ovenfor beskrevne huse er overraskende tidlige i en dansk kontekst, så samstemmer dateringer og hustyper fra Rynkeby med elementer af byggeskikken i Nordtyskland.¹²⁸ Udgravningsresultaterne fra Rynkeby understreger, at den traditionelle spredningshypotese er udfordret, og at trelleborghusene for nærværende også vest for Storebælt må

Østfyns Museer desuden udgravet et trelleborghus ved Munkebo Bakke (mundtlig meddelelse Malene R. Beck, museumsinspektør).

¹²⁷ AAR 11988 og 12782.

¹²⁸ Se f.eks. lokaliteten Warendorf (øst for Bielefeld), hvor der fra 7.-9. århundrede er udgravet variationer af trelleborghuse – ret- såvel som krumvæggede – præcist som i Rynkeby (Donat 1980:11f, 93ff, 148, Ethelberg 2003:362).

opfattes som havende sit ophav i landbebyggelsen på overgangen mellem yngre germansk jernalder og vikingetid.

3.2.1.5. *Grubehuse*

I en fynsk kontekst er introduktionen af grubehuse i mindst tre tilfælde blevet knyttet til lokaliteter fra ældre og yngre romersk jernalder. Det drejer sig om fund fra hhv. Kværndrup på Midtfyn, Rårud ved Kirkeby på Sydfyn og Bytoften ved Røjerup på Østfyn (Thomsen 1999a, 1999b, Henriksen 1995, Beck 2004, Beck og Jensen 2006). Ved Bytoften er der, iflg. beretningerne fra 1979-1991, tale om i alt seks mulige grubehuse.¹²⁹ Tolkningssikkerheden¹³⁰ såvel som dateringssikkerheden er imidlertid svingende for husene. Ifølge beretningen stammer det sparsomme daterende genstandsmateriale fra genopfyldningslag, hvorved der udelukkende er tale om *terminus ante quem* dateringer af de enkelte (hus)gruber.¹³¹ Allerede ved de indledende tracékognosceringer fandtes ornamenteret skårmateriale fra såvel yngre romertid som fra vikingetid i pløjejorden. Set i det lys bør romertidsdateringen af grubehusene fra Bytoften tages med meget store forbehold. Da lokaliteten foruden husene fra yngre romertid netop også omfatter en flerfaset gård fra vikingetid og ældste middelalder, er det nok mere reelt at tilskrive grubehuse ved Bytoften denne periode, hvor de generelt er velkendte.

Fra Kværndrup er der ligeledes argumenteret for tilsvarende tidlige fund. Grubehusene angives her med en diameter mellem 3,5-6 meter og dybder på hele 80-150 cm. Kun i ét tilfælde (det mindste) forekommer der spor efter en indre pæle-/stolpesætning eller støttestruktur, som

¹²⁹ OBM 2263, **A** (x11-x18), **J** (x20, x21, x79), **LB** (x22, x80), **AJA** (x141), **AJE** (x130, x131, x133), **CFW** (x337, jernkniv). x16, x21, x133, x337 skal alle henføres til ygj/vik, mens såvel LB som AJA er meget tvivlsomme qua manglende stolpekonstruktion og usikker relation mellem fundenes og grubehusenes datering. Kniven x337 er tidligere foreslået dateret til yngre romersk jernalder (Henriksen 1995:21, 23, fig. 12). Denne datering er imidlertid revideret af Henriksen i forlængelse af det omfattende arbejde med Brudagergravpladsen (Henriksen 2009). Revisionen sker med henvisning til den stærke opskærping, som vanligtvis ikke forekommer på knivene fra romersk jernalder, men som er almindelig på de senere knive fra yngre germansk jernalder og vikingetid (Henriksen mundtlig meddelelse). Kniven fremstår dermed som de små kortbladede "væveknive", der er fundet i stort tal ved bl.a. Bejsebakken ved Ålborg (Nielsen 2002:205). Opskærpingen skal således nok opfattes som en specialiseret tilpasning af kniven til håndarbejdet med væv og trend.

¹³⁰ For en nyere og nyttig gennemgang og perspektivering af grubehuse som arkæologisk objekt henvises til Anne Birgitte Sørensen 2011 (Ekskurs, især fig. 3.4.). Flere husgruber fra Bytoften er uden indre stolpesætninger (LB, AJA, AJE) mens endnu andre ikke rummede præcist daterbare fund (CFW).

¹³¹ Dvs. at vi på baggrund af skårmaterialet blot kan konstatere, at grubehusene er genfyldt med jord og lerkarskår efter lerkarrene er produceret – hvor lang tid efter indiceres imidlertid ikke af genstandsmaterialet.

kunne underbygge grubehustolkningen (Thomsen 1999a:fig.3.). Der er også her grund til at knytte et par ekstra kommentarer til tolkningen af anlæggene. Udgravninger på tilstødende arealer har nemlig vist, at området, hvor gruberne fandtes, var en del af en større boplads med treskibede huse og grupper af gruber. Umiddelbart vest for de tre anlæg udgravede Odense Bys Museer således et lignende anlæg, der på baggrund af udgravningsresultaterne fra 1998 blev anset og udgravet som endnu et grubehus (Lundø 2012a:5, K10). Også her var der svage spor efter en mulig pæle-/stolpekonstruktion, og også her blev der fundet en fin tenvægt, der som så ofte i grubehusene indikerer anlæggenes brug som vævehytter. Anlæggets bund var imidlertid irregulær og manede til en indledende tolkningsmæssig tvivl. ¹⁴C-dateringer af anlægget har efterfølgende bestyrket denne tvivl, da anlægget skal dateres til førromersk jernalder, ca. 400-200 f.Kr. Samtidig viste udgravningen, at lokaliteten foruden bebyggelsesfaser fra førromersk og romersk jernalder også omfattede en gård fra 900-tallet (Lundø 2012a:fig.3 K13 og K15). På den baggrund synes det svært at underbygge, at der ved Kværndrupbebyggelsen findes konstruktioner, der bør sammenstilles med de grubehuse, vi kender fra yngre jernalder og vikingetid (Kværndrup kort 2-3). At der formentlig er tale om et lidt anderledes fænomen antydes i forbindelse med udgravningen af et anlæg fra Rårud (Beck og Jensen 2006:6). Her tolkes et flerfaset baljeformet grubeanlæg i sin ældste brugsfase blot som en simpel grube, mens samme anlæg i en sekundær fase tolkes som en form for arbejdshytte, der qua gruben og en mulig stolpe/pæl sammenstilles med kværndrupfundet.

Fundene har været fremlagt ved flere lejligheder som repræsentanter for grubehusenes tidlige introduktion i en fynsk kontekst (Hvass 1988:89, Therkelsen 2011:100). Ved gennemgangen af såvel originalmateriale som udførelsen af supplerende undersøgelser må dette billede af en tidlig introduktion af grubehuse imidlertid revideres. Mens en række af fundene fra Bytoften formentlig bør tilskrives den yngre del af bebyggelsen, og andre anlæg formentlig blot skal opfattes som fladbundede gruber, er der også for materialet fra Kværndrup og Rårud grund til at betragte anlæggene i en anden kontekst. I modsætning til de klassiske grubehuse forekommer de ældre anlæg med enkelte undtagelser forholdsvis irregulære, og de er i gentagne tilfælde repræsenteret ved brugsfaser uden registrerbare tagkonstruktioner. Sidstnævnte er ikke isoleret set et problem, da der andre steder er udgravet grubehuskonstruktioner uden bevarede spor af en tagkonstruktion (Sørensen 2011:47ff). Diskvalificerende for grubehustolkningen er det imidlertid, hvis anlæggenes i en initierende brugsfase slet og ret opfattes som egentlige tagløse grubeanlæg, der først i en sekundær brugsfase forsynes med en mulig overdækning. En sådan biografisk udvikling af anlæggene underbygger ikke, at de bør opfattes som en regulær bygningstype, men derimod

snarere, at de anførte tidlige grube-”huse” repræsenterer en sekundær anvendelse af en mindre del af de gruber, der ligger i de grubekomplekser, der er så karakteristiske for ældre jernalder (se f.eks. Nielsen og Jouttijärvi 2011:fig.152). Gentagne fund af væveredskaber¹³² er imidlertid et element, der danner associationer til de klassiske grubehuse, og den mulighed kan ikke afvises, at en del af anlæggene måske bør opfattes netop som en slags simple *ad-hoc* vævegruber, uden at der af den grund er nogen konstruktionsmæssig tilknytning til grubehusene. Vævegruber kendes således helt tilbage fra neolitikum, og for få år siden fandtes en sådan ved Stenløse syd for Odense (Lundø og Hansen 2015, Juel 2010b, Rindel 1993, Nielsen 1987).

Ovenstående efterlader samlet set et indtryk af, at den lille gruppe anlæg fra den førromerske og romerske jernalder snarere repræsenterer genbrug af gruber end egentlige primære grubehuskonstruktioner. Med udgangspunkt i det samlede billede af bebyggelsen på Fyn, hvor yngre romersk jernalder og ældre germanertid er ekstremt velbelagt, er det således også markant, at der i intet tilfælde er registrerede grubehuse på de ellers meget betydelige bebyggelser ved. F.eks. Gudme, Rynkeby, Sdr. Nærrå, Åsum, Bellinge, Fraugde, Seden osv. Jeg anser det derfor også som værende usandsynligt, at der skulle være tale om egentlige grubehuse fra førromersk og romersk jernalder.

Det markante fravær af grubehuse i de store udgravede jernalderlandsbyer, der dateres til yngre romertid og ældre germanertid understreger samtidig den tidligere fremhævede pointe, at det må anses som helt usandsynligt, at de svært lokaliserbare bebyggelser fra yngre germanertid i noget nævneværdigt omfang skulle kunne gemme sig som svagt definerede langhus- og hegnstrukturer på bopladsarealerne fra yngre romertid og ældre germanertid. Var det tilfældet burde grubehusene, der optræder som et markant indslag en lang række bebyggelser, der er sikkert dateret til yngre germansk jernalder, nemlig findes spredt på periodens bebyggelser – hvilket de ikke gør. Grubehuse må derimod opfattes som en konstruktionstype, der på Fyn først introduceres fra starten af yngre germansk jernalder i løbet af det sene 500-tal, og som fortsætter i vikingetid indtil den ældste middelalder.¹³³ Grubehusene opnår kun begrænset udbredelse i de almindelige agrare bebyggelser (Rynkeby), mens de bliver dominerende og enerådende på flere regulære handels- og

¹³² Ved anlægget fra Rårud samt i mindst to tilfælde fra Kværndrup er der fundet tenvægte i grubeanlæggene (Lundø 2012a:5, Beck og Jensen 2006:6).

¹³³ Se bl.a. Hansen 2011, Henriksen 1995,1997a, 2003b, Jacobsen 2001, Grøngaard Jeppesen 1981:90 og 98, Juel 2009a, OBM 8935.

håndværkspladser fra Strandby, Hjulby, Ejby og evt. også den nyfundne lokalitet ved Vester Kærby nordøst for Odense (Henriksen 2013).

3.2.1.6. Bebyggelsesmodeller og hustyper – en analytisk rettesnor

Gennemgangen af det omfattende materiale af daterede huskonstruktioner, har med al tydelighed anvist, at der er grund til at være forbeholden, over for dele af de typologisk funderede dateringer på ældre udgravninger. På baggrund af ovenstående og i forlængelse af Villumsens arbejde er resultaterne sammenstillet i et formsprog inspireret af Skovs klassiske og stilistiske typologimodel (bilag 23). Modellen adresserer enkelte hovedtyper og hovedtypernes variation inden for hhv. rette og krumme vægforløb, og den må indtil yderligere studier er foretaget fungere som en overordnet typologisk dateringsramme for huskonstruktioner, hvor yderligere kvalificerende dateringselementer – typisk artefakter og biofakter – ikke foreligger. Modellen kan ikke blot anvendes fremadrettet, men i mindst lige så høj grad til vurdering af ældre udgravninger og konklusioner, men tillige heraf afledte bebyggelseshistoriske teorier.

Fra bronzealderen og et par årtusinder frem var husenes grundlæggende arkitektur ekstremt standardiseret. Ganske vist forekom variationer i de gennemsnitlige mål for bl.a. midtskibs-bredder og afstanden mellem de enkelte stolpesæt, men som illustreret i Villumsens analyser kan disse parametre ikke entydigt anvendes til datering af konkrete hustomter (Villumsen 2011).¹³⁴ Epoken for det treskibede langhus varede frem til tiden omkring 6. årh., hvor ny bygningsteknologi introduceredes, og langsomt udvikledes såvel de enskibede huse som trelleborghusene. Det var imidlertid ikke kun langhusene, der udvikledes i midten af 1. årtusinde, for sammen med en generel eksperimenteren i arkitektur og funktionalitet fulgte også andre tiltag. På Fyn introduceredes grubehusene som en ny bygningstype fra yngre germanertids begyndelse i midten af 6. årh. Omkring år 1000 udfasedes det treskibede langhus og med det også trelleborghusene. Dermed havde det enskibede hus efter århundreders parløb udkonkurreret det treskibede hus, men stort set samtidig hermed introduceredes det to-skibede hus, der ellers ikke havde spillet nogen rolle siden ældre bronzealder. De nye resultater står i afgørende kontrast til den gængse fremstilling af hovedhusenes arkitektoniske homogenitet i de to overordnede grupper (før og efter år 1000), som til stadighed præger forskningen. I stedet afspejler de daterede huse at arkitekturen fra og med yngre

¹³⁴ For det sjællandske materiale er der gennemført studier, der har indiceret en meget konkret anvendelse af mindre variationer i mål som daterende elementer (Boye og Fønnesbech-Sandberg 1999),

germansk jernalder prægedes af innovationer omfattende en række ændringer af husenes indre stolpesætning, planløsning osv.

De fynske resultater viser tillige, at implementeringen af den kvalificerende ^{14}C -metode selv i stærkt akkumulerede bebyggelseskontekster resulterer i forholdsvis repetitive dateringsrammer for ensartede hustyper, til trods for at risikoen for kontaminering selvfølgelig er forøget. Hvad vigtigere er, så har strategien betydet, at der i hidtil uset omfang tilgår bebyggelsesmateriale, der ^{14}C -dateres til præcis den periode, som feltarkæologien indtil nu har haft så svært ved at lokalisere, dvs. perioden yngre germanertid og ældre vikingetid. Hvor således spørgsmålet omkring hustyperne tidsmæssige udbredelse og en afdækning af ^{14}C -strategiens anvendelsesmuligheder i stærkt akkumulerede bebyggelseskontekster har vist sig afgørende for at lokalisere bebyggelserne fra bl.a. yngre germanertid og ældre vikingetid, så er en vurdering af husenes overordnede holdbarhed fuldstændig afgørende for at forstå landsbyernes indre dynamik og især størrelse regnet som samtidige gårdsenheder.

3.2.2. Husenes holdbarhed – en tolkningsmæssig ekskurs

Spørgsmålet om holdbarheden af de enkelte huse er generelt set afgørende for tolkningen af store arkæologiske udgravningsplaner. Dette gør sig i særlig grad gældende på bl.a. Fyn, hvor bebyggelser ofte aftegnes ved betydelige anlægsakkumulationer spredt over århundreder,¹³⁵ samtidig med at bebyggelsesstrukturene er adskilte og de stratigrafiske relationer derfor i bedste tilfælde er svage, men ofte helt borte. I sådanne tilfælde, kan samtidighed (eller mangel på) mellem konkrete gårde oftest ikke belægges med entydige data, men må i stedet betragtes på landsbyniveau i et større diakront perspektiv. Sådanne overordnede betragtninger forudsætter en implementering af en gennemsnitlig holdbarhed for de enkelte gårde, for at kunne tilnærme et rimelig troværdigt billede af den oprindelige landsbys omfang og struktur.

I dansk jernalder- og middelalderforskning har langhusenes levetid gentagne gange været genstand for standardiserede vurderinger, evt. med forbehold for variation i bygningsmaterialer og jordbundsforhold, men stort set løsrevet bygningsteknisk innovation på tværs af årtusinder og uden hensyn til husenes mulige konstruktionsstabilitet, til trods for reel fysisk nedbrydning af husenes jordgravede dele (jf. appendiks 4. rapport fra Lejre). I et konkret analytiske arbejde er det nødvendigt at tage udgangspunkt i en simpel differentiering af den mulige holdbarhed baseret på de

¹³⁵ F.eks. store landsbydannelse som Gudme, Sdr. Nærå, Rynkeby, Seden, Åsum, Fraugde, Bellinge osv.

fremtrædende regionale jordbundsforhold,¹³⁶ træressourcens beskaffenhed og variationer i byggetradition (temporalt og regionalt), for at operationalisere vurderingen af de regionale forhold til forskellig tid.

For de klassiske jyske bebyggelser ved hhv. Nr. Snede, Drengsted, Østergård osv. er det gentagne gange vurderet, at levetiden for de enkelte langhuses faser næppe oversteg 25-30 år (Holst 2010:159, 165 og Nørbach 2003:60, Sørensen 2011:228 med noter). Disse vurderinger er imidlertid draget ud fra grundlæggende forskellige opfattelser af huset som hhv. et fysisk eller et socialt objekt. Mens således Nørbach og Sørensen har betragtet husets levetid ud fra økonomiske og økologiske faktorer, så har Holst, inspireret af Fokke Gerritsens arbejder, vurderet husets levetid som værende et produkt af sociale hændelser (fødsel, ægteskab, død, osv), og integreret begrebet 'husets biografi' som udtryk for husets sociale bånd til familien (Gerritsen 1999, Holst 2010). Til trods for Gerritsens opfattelse af huset som et socialt objekt, der dannede ramme for kernefamilien, er det bemærkelsesværdigt, at Gerritsens arbejde yderligere bygger på en grundlæggende naturdeterminerende forudsætning om, at huset havde en maksimal brugsperiode på 25-40 år (Gerritsen 1999:142), tilsvarende altså det jyske billede.

Anderledes forholder det sig for vurderingerne af huskonstruktionernes levetid på Øerne, der fra yngre romertid og fremefter ofte vurderes som betydeligt længere. En ting er selvfølgelig de få og store halbygninger fra f.eks. Gudme og Tissø, der har stået i adskillelige generationer, ca. 120-150 år (Sørensen 2010:235, Jørgensen 2013:128ff samt figur 6). Mere afgørende for landsbyforskningen er det imidlertid, at også de almindelige østdanske langhuse fra yngre romertid og ældre germanertid vurderes til at have en betydeligt længere levetid end de midtjyske, ofte ca. 50 år (Sørensen 2010:229, Jørgensen 2013), mens svenske og norske studier (Norr 2009:20ff, Grindkåsa 2012, Løken mundtlig¹³⁷) opererer med levetider på op imod 75-100 år for samme periode. Så markante forskelle er helt afgørende for tolkningen og karakteristikken af bebyggelserne og baggrunden for de fynske forhold skal derfor kort berøres, for at skabe et

¹³⁶ Primært defineret ud fra en grov deling mellem de vstdanske hedebygder og de østdanske agerbygder (Grau Møller 1997).

¹³⁷ Oplysningerne omkring lokaliteten Forsandmoen, hvor der er udgravet mere end 250 hustomter, er venligst videregivet af Trond Løken i februar 2013. Resultaterne fra Forsandmoen tyder på, at husene fra yngre romertid og ældre germanertid har holdt i ca. 75-100 år. Levetiden var stigende fra førromersk jernalder til yngre romertid. Undersøgelserne er baseret på ¹⁴C -dateringer af hussekvenser med 3-4- faser. Resultaterne fra Forsandmoen er tidligere præsenteret i en dansk sammenhæng af Olle Hemdorf ved endagsseminaret *Ams-dateringer af det treskibede langhus. Oprindelse og udvikling*, d 23.3.2009 i Haderslev. Resultaterne er endnu ikke publiceret.

grundlag for at sammenholde det østdanske (og herunder det fynske) bebyggelsesbillede med det velundersøgte midtjyske. Afgørende for husenes potentielle levetid er forholdet mellem træressourcen, bygningsteknologien og det mikrobielle miljø. Hvor jernalderens mikrobielle nedbrydningsforhold i praksis er svære at rekonstruere på den enkelte lokalitet så er der anderledes konkret basis for at knytte et par kommentarer til mere generelle forhold omkring hustypernes potentielle holdbarhed.

3.2.2.1. Generelle forhold

Arkæologen Michael B. Schiffer har i sit klassiske arbejde om formationsprocesser fremhævet en række forhold med stor betydning for vurderingen af arkæologiske huskonstruktioner.

Om holdbarhed af træ i jord anfører Schiffer således, at den primære nedbrydning skyldes iltkrævende svampeangreb (Schiffer 1987:169). Iltrige miljøer i fugtig jordkontakt (dvs. ca. gulvniveau) skaber således gode betingelser for den mikrobielle aktivitet, og de er derfor den udslagsgivende faktor for nedbrydning af stolperne. Nitrogen- og fosforholdig ophobning af dyreekskrementer mm. (byhøje, staldender) udgør et særlig barskt mikromiljø for træet med ideelle vækstbetingelser for svampedannelser og deraf afledt nedbrydning¹³⁸ (ibid:173). Uens levetid for husenes stolper må derfor også forventes internt i huset såvel som på forskellige pladser.

Om jordgravede stolpers modstandskraft imod nedbrydning anfører Schiffer flg. "...a wooden house with timbers set in the ground in a temperate environment would rarely last more than a generation, and probably much less – unless methods were used for improving its durability...the life of buried stakes is roughly proportional to their narrowest dimension. That being so, one can readily appreciate the need to use round posts."(ibid:173). Som angivet af Schiffer, er der mulighed for at bremse de nedbrydelige processer og dette primært ud fra to strategier. Enten ved at forværre levebetingelserne for de nedbrydende mikrober eller ved at øge dimensioner og kvalitet på stolperne, således at nedbrydningen helt enkelt tager længere tid.

¹³⁸ Der er fremsat teorier om, at byhøjenes mikromiljø bestående af bl.a. dekomposteret tørv skulle være særlig skånsomt mod træ (Kaul 1999:64). Denne teori tager imidlertid ikke hensyn til variationsforskelle ved stolpehullernes øvre og nedre dele, som netop er væsensforskellige qua tilgangen af ilt. Bevarede stolperester i bunden af et stolpehul kan således heller ikke som foreslået anvendes som indicium på miljøets konserverende egenskaber (eller mangel herpå) ved det mere iltrige gulvniveau. Samme forhold gør sig gældende ved mange brøndkonstruktioner, der netop er karakteriseret ved bevaret træ i bunden, men hvor samtidig forholdene længere oppe i konstruktionen har været endog meget udsat for nedbrydende faktorer.

Ved udgravningen af oldtidshuse ser vi ofte spor efter, at den jordgravede del af tagstolperne har været kullet/brændt, hvilket sandsynligvis afspejler et forsøg på at bremse nedbrydningsprocesserne. Svampedannelsen kan dog også reduceres ved at påvirke ph-værdien i mikro-miljøet omkring træstolpen. Svampe kræver nemlig som minimum lettere syrlige forhold, mens basiske forhold modvirker væksten af langt de fleste svampetyper (Schiffer 1987:170). Det er formentlig disse basiske egenskaber ved kridt, der er udnyttet af jernalderbefolkningen i Limfjordsområdet i ældre og yngre jernalder. Her stampedes gulve, vægge kalkedes og tagstolpehuller foredes med kridt (Hansen 2006:144, Runge 2009:70 mv.¹³⁹). Dette må have hæmmet svampevæksten, og dermed forlænget levetiden af de jordgravede stolper, og samtidig skabt grundlaget for at bygge husene med mindre dimensioneret tømmer uden en drastisk reduktion af husenes potentielle levetid. Sidstnævnte er formentlig ikke uvæsentligt, da netop kvalitetstømmer traditionelt regnes for en mangelvare i denne region i jernalderen (Nielsen 1996). Kridt som bygningselement kan altså opfattes som en lokal værneforanstaltning imod svampeangreb/svampevækst for såvel væg, gulv som tagbærende konstruktion. På Fyn var der ikke massive tilgængelige forekomster af kridt, og udfordringen i forhold til træets forgængelighed blev tilsyneladende imødekommet på anden vis med udgangspunkt i den rigelige skovressource.

3.2.2.2. Bygningsteknologi

I Østjylland, på Fyn og i østligere egne var der langt fra samme tryk på træressourcen som i Nord-, Midt- og Vestjylland (Odgaard og Nielsen 2009, Kaul 1999:64). Det fynske bygningstømmer karakteriseres generelt ved en ødsel brug af kraftige egestolper¹⁴⁰ – i kontrast til en mere nøjsom teknologi baseret på radialkløvning, som det stedvis er dokumenteret flere steder i Jylland (se i øvrigt Runge 2009:102ff, Nørbach 2003:44ff, Jeppesen 2008:5). Som angivet af Schiffer har dette en afgørende betydning for tømmerets langsigtede styrke, da den tilnærmelsesvis runde form bevarer en kraftig dimensionering betydeligt senere i nedbrydningsprocessen end den radialkløvede. Når hertil føjes, at netop egetræet klassificeres som resistent/meget resistent for nedbrydning (Schiffer 1987:166) er det klart, at udgangspunktet for nedbrydningshastigheden for konstruktioner

¹³⁹ Traditionen med anvendelse af kridt i husbyggeriet er vidt udbredt i Limfjordsområdet i jernalderen. Foruden ovennævnte (Nr. Tranders og Nr. Hedegård) byhøje fra førromersk og ældre romersk jernalder kan der henvises til bebyggelsesspor fra yngre romersk jernalder, germanertid og vikingetid ved Nørholm vest for Ålborg (SB 120508-69) samt til en række lokaliteter fra Thy (Nielsen 1996, Runge 2009).

¹⁴⁰ Vurderet ud fra vedbestemmelser og stolpesporenes aftegninger på de arkæologiske udgravninger.

på Fyn bør være væsensforskellig fra store dele af det jyske område og det resterende Sydkandinavien.

På overgangen mellem ældre og yngre romertid blev der i store dele af det senere danske område introduceret en ny byggetradition. Det var de før omtalte huse med kraftige dobbeltskallede vægkonstruktioner, der udgjorde et markant brud med tidligere tiders byggeskik. Introduktionen falder i en periode med tilsyneladende markant øget materiel velstand og vækst, og sammenfaldet åbner umiddelbart for den tanke, at ændringen i byggeskikken kunne have rod i et mentalt og socialt anliggende om at udvise økonomisk styrke.¹⁴¹ Da byggeskikken i jernalderen tilsyneladende bredes til alle sociale positioner¹⁴² i landsbysamfundene, er det dog sandsynligst, at forklaringen på introduktionen af væggenes dobbeltstolpekonstruktion skal opfattes ud fra et byggeteknisk udgangspunkt. Axel Steensberg har for de gamle danske bøndergårde noteret, at særlig ydervæggens stolper nedbrydes hurtigt, hvorfor vedligehold heraf kan tære uhensigtsmæssigt hårdt på træressourcerne (Steensberg 1962:23ff). Set ud fra denne observation er det oplagt, at dobbeltstolpevægge kan tjene mindst to formål. For det første øger den dobbeltskallede konstruktion væggenes stabiliseringspotentialer sammenlignet med enskallede vægge, og for det andet fungerer den ydre stolperække som værn for den indre række, der dermed i mindre grad vil være udsat for vind, vejr og ultimativt nedbrydning. Netop en sådan opgradering af væggenes egenskaber samstemmer med, at tagstolpernes dimensioner generelt set øges i samme periode, ligesom det også er tilfældet for hovedhusenes samlede dimensioner.

Det er muligt, at den generelle ressourcemæssige ødselhed, som dobbeltstolpehusene symboliserede, i længden var uholdbar, og at det var det forhold, som ledte til udfasning af de ressourcekrævende dobbeltstolpevægge¹⁴³ og sadeltagshegn i løbet af 400/500-tallet. Under alle omstændigheder udgjorde den efterfølgende byggetradition endnu et skifte, hvor tidligere tiders

¹⁴¹ Fra historisk tid er det for Fyn således velkendt, at særlig velstillede gårdejere ofte fremstillede deres formåen gennem anvendelse af unødvendigt meget og kraftigt egetømmer (Porsmose 2008:82, 84).

¹⁴² Her henvises bl.a. til udgravningerne ved Rynkeby, hvoraf det fremgår, at såvel landsbyens mindste som største gård anvendte denne nye bygningsteknologi (se bilag om Rynkeby).

¹⁴³ Arkæolog Sune Villumsen har i sit kandidatspeciale fra 2011 vist, at de kraftige jordgravede dobbeltstolpekonstruktioner udfases i løbet af den første halvdel af ældre germanertid (Villumsen 2011:55). Senere tilgået materiale (f.eks. OBM 5539 Holluf) antyder imidlertid, at udfasningen strakte sig over hele ældre germanertid.

massive anvendelse af jordgravede stolpekonstruktioner¹⁴⁴ blev afløst af lettere konstruktioner og formentlig også syldstensteknologier. Sidstnævnte underbygges af et par heldige fund af germanertidshuse fra bl.a. Sejlflod ved Ålborg og Tønsberg i Norge (Nielsen og Rasmussen 1986:46, Grindkåsa 2012:73), men kan muligvis også indiceres gennem det udbredte fravær af synlige jordgravede vægkonstruktioner i det fynske bopladsmateriale i sen germanertid. Et ændret og lettet pres på udnyttelsen af bygningstømmer – på Fyn udtrykt ved eg og bøgs fremmarch fra 400-tallet og fremefter – kan muligvis også være et indicium herpå.¹⁴⁵

På dette grundlag vendes blikket mod de konkrete rekonstruerede jernalderhuse. Udgangspunktet herfor er de eksperimentalarkæologiske erfaringer fra huse opført i bl.a. Lejre på Sjælland, Næsby på Fyn og Moesgård i Jylland, der alle er karakteriseret ved østdanske jordbundsforhold.

3.2.2.3. Rekonstruerede huse

I appendiks 4 er der samlet en række eksempler fra jernalderhuse, der er forsøgt rekonstrueret på østdanske jordbundsforhold. Oversigten omfatter foruden oplysninger om de enkelte langhuses opførelsetidspunkt, reparationer og tekniske data også løbende vurderinger fra en række af de personer, der konkret har haft erfaring med husene – håndværksmæssigt, sikkerhedsmæssigt el.lign. Som det fremgår af materialet, er husene i jordniveau stærkt præget af nedbrydningsprocesser længe inden de er 50 år. Toftinghuset¹⁴⁶ ved Moesgård består dog endnu efter 44 år – til trods for et meget begrænset vedligehold og sågar med en tagstolpekonstruktion, der er bygget af radialkløvet tømmer (Lund og Thomsen 1982:202).

Samtidig er det væsentligt at bemærke, at de rekonstruerede huses modstandskraft vurderes at have været større, såfremt de havde været beboede og løbende vedligeholdt (bl.a. Moesgård appendiks 4). Mest overraskende er det dog, at konstruktionerne er så stabile, at selv massivt råd i tag- og vægstolper (i gulvniveau) ikke i sig selv umiddelbart udgør en problematisk svækkelse i de stående bygninger (Bondehuset v. Lejre og Saruphuset v. Næsby). Huse med fremskreden råd i gulvniveau kan altså uden problemer stå stabilt, når blot løbende vedligehold i øvrigt foretages.

¹⁴⁴ Den udbredte brug af jordgravede dobbeltstolpekonstruktioner og markant stolpesatte tofteafgrænsninger afløses af teknologier, der ikke efterlader samme arkæologiske spor af jordgravede stolpekonstruktioner (jf. hustyper og gårdptyper i denne afhandling).

¹⁴⁵ For vurdering heraf kan henvises til pollenanalyser fra Gudme sø (Odgaard og Nielsen 2009:52), Dallund sø og Lange sø (Rasmussen 2005, Bradshaw, Rasmussen og Odgaard 2005).

¹⁴⁶ Tofting er navnet på en tysk jernalderboplads i Slesvig med særdeles gode bevaringsforhold (se Bantelmann 1955).

Træets nedbrydningshastighed ved jordoverfladen kan derfor heller ikke isoleret og entydigt appliceres som gældende grænseværdi for jernalderhusenes mulige levetid.

3.2.2.4. Konklusion

Konklusionen på de eksperimentelle erfaringer, den byggetekniske udvikling og de arkæologiske vurderinger må være, at der ikke er grundlag for at betvivle de vurderinger af de østdanske langhuses gennemsnitlige levetid, der tidligere er foreslået til ca. 50 år +/- . En gennemsnitlig levetid på ca. 50 år for langhuse fra yngre romertid og frem er da også det niveau, jeg generelt formoder, at den fynske bebyggelse skal vurderes ud fra – vel vidende, at betydelige variationer må være forekommet i realiteternes verden. Den gennemsnitlige vurdering har imidlertid en grundlæggende betydning for den umiddelbare afkodning og karakteristik af bebyggelsesstrukturerne på tværs af de øst- og vestdanske landskaber. Dette helt enkelt, fordi en landsby i den centrale del af Jylland ud fra denne betragtning bør afsætte ca. dobbelt så mange stolpehuller, som en østdansk landsby, der har været i funktion inden for en tilsvarende tidsramme.¹⁴⁷ Situationen er forsøgt illustreret på bilag 27. Her er den rensede udgravningsplan af jernalderlandsbyen ved Sdr. Nærå markeret som figur a, mens den tilsvarende landsbystruktur er forsøgt overført til centraljyske forhold, figur b. I den jyske kontekst optræder der dobbelt så mange stolpehuller for den samme landsby, da hver gård kun antages at have eksisteret omtrent halvt så længe som de østdanske. Set på denne baggrund, må en karakteristik af de jyske bebyggelsesstrukturer som bestående af større og mere samlede landsbyer end Østdanmarks spredte og uregelmæssig bebyggelsesstruktur (f.eks. Näsman 2006:213, Holst 2014:184, 189ff) tages med betydelige forbehold pga. det arkæologiske materiales tilsyneladende forskelligartethed.

De ovenfor beskrevne variationer i huskonstruktionernes levetid kan ikke udviske regionernes og landskabernes påpegede bebyggelsesorganisatoriske variationer, men der er på den anden side ikke tvivl om, at forskellen imellem Fyn og Midtjylland reduceres kraftigt med dette analytiske udgangspunkt, og at vi på den baggrund må betragte de regionale variationer mindre radikalt end hidtil antaget.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Dette er en meget grov analytisk forenkling. Reelt set vil der være tale om en spredt og trinløs variation afhængig af de lokale forhold og konstruktionen af det enkelte hus.

¹⁴⁸ Se også afsnit 3.4. om landsbyerne.

3.3. Gårdene og tofterne

Gennemgangen af husgrundplaner har afsløret væsentlige udviklinger og hustypologiske korrektioner i perioden fra ældre romersk jernalder til middelalder, men også gårdene udvikledes i samme tidsrum. Som samlede strukturer er gårdene imidlertid ofte problematiske at udrede og karakterisere, da de hegn og skel, der rumligt knytter individuelle bygninger i et samhørende hele, er stort set fraværende for betydelige dele af forhistorisk såvel som tidlig historisk tid. En enkelt toftes akkumulerede bebyggelsesfaser kan derfor også let tolkes som et øjebliksbillede, med den konsekvens at bygningsmassen i gårdstrukturen tolkes som mere omfattende, end det reelt har været tilfældet, mens det omvendt er klart, at den svingende bevaringsgrad til andre tider medfører, at kun en meget begrænset del af de oprindelige bygninger kan udredes arkæologisk. Det til trods forekommer der jævnt hen arkæologiske eksempler, som tydeligt indikerer de generelle tendenser, der har præget de fynske gårde til forskellig tid.

3.3.1. Ældre romertid

Karakteristisk for gårdene i ældre romertid var det, at de bestod af et treskibet øst/vest-orienteret hovedhus med stald og beboelsesdel og ofte tillige en mindre øst/vest-orienteret økonomibygning samt evt. en staklade.¹⁴⁹ Bygningerne synes som udgangspunkt konstituerende for gårdstoftens helhed, således at hovedhusenes og økonomibygningernes ydervægge ofte sammenbyggedes med hegnet, hvorved den enkelte gårdstofte som udgangspunkt defineredes ved beliggenheden af bygningsmassen. Regulære hegn er dog kun meget sporadisk bevarede i det arkæologiske materiale fra Fyn før sen ældre romertid. Hvor de har kunnet erkendes som simple hegnshuse indikerer materialet imidlertid, at gårdstrukturen i bund og grund var af samme type som i den efterfølgende periode, om end dimensionerne på både hovedbygninger og gårdstoffer gennemsnitligt var mindre i ældre end i yngre romertid.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Se f.eks. Therkelsen 2011:fig. 105, 107 og 108.

¹⁵⁰ Fra Tjørring ved Herning i Midtjylland er der udgravet en helt enestående gård, der adskiller sig meget markant fra den generelle sydvestskandinaviske byggetradition. Den såkaldte fyrstebolig bestod af en meget regulær tofte på 5000 m² og tolkes af udgraveren som havende sit forlæg i romerske gårdsanlæg og som værende sæde for en hjemlig ”prins” med diplomatiske forbindelser til Romerriget i 1. årh. (Møller-Jensen 2010).

3.3.2. Gården indtil ca. 600 e.Kr.

Når den samlede fynske pulje af arkæologisk udgravede gårde fra yngre romertid og ældre germanertid betragtes under ét, afspejles det tydeligt, at gårdene på trods af variationer fremstår endog meget standardiserede.

Generelt set defineredes gårdene af et kraftigt øst/vest-orienteret hovedhus samt en-to mindre treskibede økonomibygninger og evt. en-to staklader el.lign. (f.eks. Lumby kort 6) – præcis som vi kender det fra resten af landet.¹⁵¹ Ligesom det også var tilfældet for de jyske gårde (Kaldal Mikkelsen 2006:125), kunne langhuse såvel som økonomibygninger både ligge frit inden for det hegnede areal eller være integrerede i de oftest fuldt omkransende sadeltagshegn (Rynkeby kort 14-16).

Som udgangspunkt blev gårdstofterne opbygget efter en rektangulær skabelon, og kun i særlige tilfælde, som f.eks. et gårdsanlæg fra Åsum (kort 2 samt Hansen 2009) eller storgården fra Sdr. Nærå (kort 6 samt Hansen og Lundø 2015:31), ser vi (delvis) runde hegn af samme type, som de kendes fra enkelte sjællandske og jyske lokaliteter (Fonnesbech-Sandberg 1992:30, Kastholm 2012, Prangsgaard 2002:28). En indre deling af toften i mindre afsnit forekommer jævnligt (f.eks. Fraugde kort 6 og Holluf kort 3), men synes langt fra at være noget fast element.

Det er ved flere lejligheder antydnet, at toftehegnene mellem to af gårdene i Gudme III-bebyggelsen var sammenbyggede og dermed delvist delte mellem to gårde (Jørgensen 1999:13, Sørensen 2001:29, 2010:230, Jensen 2004:54). Der er imidlertid endnu ikke afdækket paralleller til denne situation i det ellers meget omfangsrige fynske materiale, og hvis tolkningen af den delte hegnsstruktur på Gudme III opretholdes¹⁵², må det betragtes som et absolut fremmed element i en ellers stærkt standardiseret bygge- og organisationstradition.

På Fyn organiseredes gårdene i yngre romertid og ældre germanertid således konsekvent som ø-gårde, hvilket vil sige, at gårdene hegnedes individuelt og uden konstruktionsmæssig sammenbygning med eventuelle naboer.

Gårdene kunne derved flyttes og fornys – i princippet, uden direkte konsekvenser for andre end gårdens egne beboere.¹⁵³ Dette system var optimalt i den meget labile bebyggelsesstruktur, der

¹⁵¹ Tilsvarende er tidligere pointeret for det jyske materiale (Kaldal Mikkelsen 2006, Holst 2014).

¹⁵² Den fremlagte tolkning må tages med forbehold, pga. udgravningsfladens udtalte kompleksitet og oplagte tolkningsalternativer inden for rammerne af ø-gårdssystemet (jf. oversigtsplan Sørensen 2001:26, 2010:230).

¹⁵³ Om end selvfølgelig begrænset af de givne rammer under en arealbestemt hensyntagen til bygdens øvrige brugere i kraft af det kultiverede produktionslandskab, formentlig reguleret gennem et sædvaneretligt system.

endnu prægede bebyggelsesmønstret i yngre romertid og ældre germanertid. I praksis ser vi den måde, hvorpå gården konstituerer bebyggelserne, afspejlet gennem akkumulerede bebyggelsesudviklinger i tid og rum. De sammenlagt ca. 200 langhuse, der udgør landsbyen Sdr. Nærå¹⁵⁴ gennem en periode på ca. 450 år (150-600 e.Kr.), viser, at der inde for rammen af en enkelt landsby kunne være stor forskel på gårdbrugenes labilitet. Centralt i jernalderlandsbyen lå to storgårde, der stedfast kan følges i seks-syv fortløbende byggefaser fra ca. 3.-6. århundrede (Sdr. Nærå kort 2, 3 og 6). Nordøst for storgårdene lå en del af landsbyen, der ligeledes prægedes af parcelkontinuitet om end knap så udtalt (kort 3). I kontrast til disse områder stod landsbyens sydlige del, hvor den bebyggede parcel oftere blev udskiftet (kort 4). Fælles for alle områder af bebyggelsen er det imidlertid, at de enkelte bebyggelsesenheder genopbygges og flyttes i et landskab, der fremstår parcelleret. Ligesom det er foreslået for tilsvarende jyske lokaliteter (Holst 2010), formodes parcelstrukturen også her at afspejle dele af landsbyens underliggende agerstruktur.

Udgravningerne af jernalderlandsbyen ved Sdr. Nærå viser med al tydelighed, at bebyggelsesstrukturen ikke skal ses som vandrebebyggelse på landsbyniveau. I stedet bør landsbystrukturen opfattes som bestående af labile enkeltgårde, der tilsammen konstituerer et integreret og labilt landsbysamfund. Flytninger over afstande bør altså ses som en slags ”lemmingeffekt”, hvor en flytning over tid følges af nogle, andre vælger at bryde ud og løsrive sig fra landsbyen, mens endnu andre opgiver deres enkeltgård og slutter sig til (se f.eks. spredning bilag 19-21 og Sdr. Nærå kort 3-4). Dette er helt gennemgående for de fynske bebyggelser, og det ligger i forlængelse af det billede, som Mads Holst har tegnet af de klassiske midtjyske gårdbrugeres autonomitet, eksemplificeret ved Nr. Snede og for så vidt også Vorbasse (Holst 2010). I det omfang vi således taler om ”landsbyvandring”, er det centralt, at sådanne principielt må opfattes som periodiske og akkumulerede flytninger på gårdbrugerniveau og ikke som samlede episodiske flytninger på landsbyniveau. Vandrebebyggelse er derfor også en mere retvisende term for bebyggelsessystemets labile karakter end den ellers ofte anvendte term vandrelandsby.¹⁵⁵

Hvor gårdkonceptet i yngre romertid fremstår ekstremt standardiseret, så ser vi i løbet af ældre germanertid en langsomt stigende tendens til en opbrydning af jernalderens hidtil stærkt konceptualiserede gårdbyggeri. Til trods for at gårdene på Fyn endnu i sen ældre germanertid

¹⁵⁴ Se Katalog Sdr. Nærå kort 2-10 samt bilag 4 om parcellering og fundspredning.

¹⁵⁵ Betydningen af forskellen på vandrelandsby og vandrebebyggelse vender jeg tilbage til i afsnit 3.9. om bebyggelsesnavne.

udelukkende etableredes som individuelle rektangulære ø-gårde, så arrangeredes gårdenes bygningsmasse langt mere varieret. Mest markant var det, at bygningerne i stigende omfang indbyggedes i gårdenes nord/syd-hegn og ikke som tidligere alt overvejende i øst/vest-forløbene. Eksempler på sådanne gårde er udgravet ved Fraugde-Kærby (kort 2-3), Killerup (kort 2) og Sdr. Nærrå (kort 9). Særligt tydeligt illustreres ændringen imidlertid af en enkeltgård fra Holluf (kort 2-3), der kan følges i fire faser gennem 400- og 500-tallet. Den ældste fase blev opbygget i det ældre system med primært øst-vest orienterede hovedbygninger, mens de tre senere faser tydeligt etableredes efter det på denne tid ”nye” nord/syd-system med lange huse indbygget i hegn og mindre nord/syd-orienterede huse inde på selve toften. Som det allerede tidligere er omtalt, skal det bemærkes, at netop nord/syd orienteringen også kendetegnede en del af de ældste ¹⁴C-daterede huse (600/700-tallet) i de ældste eksisterende landsbyer (f.eks. Rynkeby og Skrillinge).

De på gårdstofferne fritliggende og nord/syd-orienterede bygninger domineredes i yngre germanertids- og vikingetidsbebyggelserne på Fyn tilsyneladende af forholdsvis små bygninger – og altså ikke nødvendigvis de store hovedhuse, som det ellers kendes fra Jylland (se Stoumann 1981, Jørgensen og Skov 1981, Hvass 1981 og Nielsen 1981). Dette billede kender vi imidlertid allerede fra sen ældre germanertid, hvor fritliggende langhuse i flere tilfælde blev etableret inde på selve toften (se f.eks. Runge og Andreasen 2009:fig. 2, Fraugde-Kærby kort 3). Dette forhold leder direkte videre til at overveje, om ikke den stærkt standardiserede gård, bl.a. karakteriseret ved det sammenbyggede langhus med beboelse og stald under samme tag, blev udfordret allerede fra midten af jernalderen og ikke først med udgangen af oldtiden, som det ellers ofte fremføres (jf. afsnit 3.2. om husene).

I en fynsk sammenhæng springer de store, og i denne sammenhæng tidlige, haller fra Gudme frem som oplagte eksempler på bygninger, der tydeligt udfordrer standardgården allerede fra yngre romertid (Michaelsen og Sørensen 1994, Sørensen 2010, Gudme kort 2). Det kan imidlertid diskuteres, hvorvidt hallerne ved Gudme bør tolkes som egentlige beboelsesenheder. Uden de for perioden oftest stærkt definerende tofteafgrænsninger – som det i øvrigt ses på såvel Gudme III som IV (Sørensen 2010:230) – bør hallerne nok nærmere tolkes som en slags repræsentative bygninger, alt imens den til enhver tid ledende stormandsfamilie har været bosat i en af landsbyens øvrige gårde, der for så vidt nøje følger normen for den fynske bebyggelse. Omvendt bør vi ikke afvise Gudmehallerne som udtryk for en stormands kombinerede bolig og repræsentation – måske med en større repræsentativ halbygning og en mindre om end betydelig beboelsesdel – eller omvendt. De store Gudmehallers ældre faser i 2. og 3. århundrede (Sørensen 2010:234, fig 7a) taler imidlertid

imod tolkningen om bygningerne som udtryk for en regulær produktionsorienteret stormandsgård. Dette fordi bygningsmassen i de ældste faser tilsyneladende blot bestod af en til to spinkle og typologisk set afvigende, bygninger på ca. 12 x 5,5 m. Da der således er tale om mindre huse, der dårligt kan opfattes som en egentlig stormandsresidens, er der god grund til at støtte Sørensen's tolkning af Gudmehallernes ældste faser som udtryk for mindre rituelle bygninger (Sørensen 2010:236) eller anden form for repræsentation. Derimod er jeg som antydning af ovenstående tvivlende over for at tolke den efterfølgende store halbygning som stormandens beboelseshus, om end det står uden for enhver tvivl, at der med kontrollen over Gudme på alle måder var basis for at adskille sig fra den udbredte norm.

Der er imidlertid efterhånden flere eksempler på fynske bebyggelser, der giver grund til at udfordre ideen om den enerådende klassiske jernaldergård i 1. årtusinde. Her tænkes især på dyr og menneskers bofællesskab under samme tag, hvis opløsning almindeligvis først forbindes med den sene vikingetids og middelalderens gårde. Centrale for diskussionen er de før omtalte bebyggelser fra Holluf og Fraugde-Kærby samt yderligere en gård fra Villestofte vest for Odense.

Som det fremgår af kort 3-4 fra Neder Holluf, så er der flere forhold, der tyder på, at den stærkt konceptprægede standardgård i løbet af sen 5. årh. og 6. årh. kunne udvikles til en form, hvor beboelsedelen adskiltes som en mindre selvstændig bygning løsrevet gårdens produktionsbygninger. Ved Neder Holluf drejer det sig særligt om det mindre nord/syd-orienterede hus på sydtoften, der var forholdsvis kraftigt funderet. At der formentlig må påregnes en opdeling mellem stald og beboelse i de sene gårdsfaser fra Neder Holluf underbygges af den mulige staldbygning, der blev udgravet umiddelbart nord for nord/syd-huset (Neder Holluf kort 4). Hvis det er reelt at opfatte denne bygning som en selvstændig staldbygning, er det oplagt, at dimensionen på det hus, der rummede beboelsedelen (hovedhuset), kunne reduceres kraftigt og derfor umiddelbart arkæologisk vil kunne fremstå som den foregående periodes økonomibygninger.

Et nogenlunde parallelt billede ses ved en serie gårde fra Fraugde-Kærby (kort 3). Her prægedes de nordlige gårdsfaser af markante nord/syd-orienterede huse forholdsvis centralt beliggende på gårdstøften. Især den nordøstligste tofte, der, ligesom gårdfasen fra Holluf, skal dateres til perioden omkring 500 e.Kr., indikerer, at det kraftigt funderede, men ellers forholdsvis korte, nord/syd-orienterede fritliggende hus kan opfattes som en selvstændig beboelsedel. I så tilfælde var omfanget af produktionsbygninger langs med hegnene betydelige og afspejler derved den helt generelle tendens, vi ser igennem hele 1. årtusinde, hvor omfanget af økonomibygninger

udvides kraftigt alt imens beboelsesdelen fremstår forholdsvis konstant fra yngre romertid og århundreder fremefter.¹⁵⁶

At de kraftige tre-sætshuse i nogle tilfælde reelt bør tolkes som beboelseshuse/hovedhuse underbygges tillige af en gård fra Villestofte (kort 2-5) vest for Odense. Også denne gård dateres til tiden omkring 500 e.Kr., men adskiller sig fra de førnævnte gårde ved, at det ekstremt kraftigt funderede tre-sætshus udgjorde gårdens eneste regulære bygning bortset fra et delvist omkransende sadeltagshegn. Selv om det ikke kategorisk kan afvises, at der her kan være tale om en slags repræsentativ bolig eller for den sags skyld en rituel bygning,¹⁵⁷ så er der på den anden side intet i fundmaterialet, der antyder, at dette skulle være tilfældet. Bebyggelsesområdet ved Villestofte synes derimod at afspejle en almindelig ”vandrende” enkeltgård, hvor altså tre-sætshuset indgår som hovedhus i den seneste fase. Som sådan fremtræder gården umiddelbart med et stærkt reduceret etagemetermål sammenlignet med periodens generelle billede. Dog må vi med denne hustypes kraftige dimensioner in mente ikke bortse fra den mulighed, at huset kan have været opført i to stokværk, hvormed etagekvadratmeterne reelt kan være udvidet til trods for, at husets grundareal fremstår reduceret. Tilsvarende tolkninger er foreslået for huset fra Fraugde-Kærby (Runge og Andreasen 2009:136) samt for tilsvarende huse fra bl.a. Lerdal i Jylland og Tissø på Sjælland (Ethelberg 2003:322 med noter) og bør formentlig også ses som en mulighed for et lignende hus dateret til perioden fra 500-tallet til tidlig 600-tal fra Fredshøj ved Gl. Lejre (Christensen 2010:249). Foruden de ovenfor omtalte fynske fund af kraftigt funderede tre-sætshuse, der kan have udgjort egentlige hovedhuse, knytter sig lignende huse fra Bjørnebanken i Gudme i 5. årh., (Sørensen 2010:227) og en række nyligt udgravede huse fra Hjallese ejerlav syd for Odense. Husene fra Hjallese er ¹⁴C -dateret til 400/500-tallet¹⁵⁸ og således samtidige med de øvrige daterede huse.

I muldlaget over huset fra Bjørnebanken blev der fundet en betydelig sølv- og guldskat, mens der ved lokaliteten fra Hjallese er fundet en sølvfibel (Rasmussen 2015:239). Lejres og Tissøs højstatusmiljø er også evident, og sølv- og guldsatten fra gården ved Fraugde-Kærby har også elitært præg. Ved en ældre fase af vandregården fra Villestofte blev der bl.a. fundet en ormehovedarmring af bronze, og alt i alt afspejler hustypens kontekst et socialt lag, der på en række områder adskiller sig fra normen. At se hustypen som udtryk for repræsentative boliger er da

¹⁵⁶ For tilsvarende udvikling i Jylland se Kaldal Mikkelsen 2006:124.

¹⁵⁷ Gården har en spektakulær landskabelig beliggenhed (Villestofte kort 3), ligesom også er tilfældet for et lignende hus fra Fredshøj i Gl. Lejre (Christensen, T. 2010).

¹⁵⁸ Se Hjallese kort 2.

bestemt også en mulighed. Tolkningen udfordres imidlertid af lokaliteten Lerdal i Jylland, hvor disse og nært beslægtede hustyper er udgravet i forholdsvis stort tal (Ethelberg 2003:319ff). Ethelberg overvejer således også, om ikke husene fra Lerdal nærmere bør opfattes som hovedhuse i selvstændige gårdsanlæg. I så tilfælde foreslås det, at den erhvervmæssige fokus for disse gårdes beboere var målrettet kornavl, da en udført fosfatkartering udelukker, at der har været opstaldet dyr i det undersøgte tre-sætshus. Ethelberg foreslår, at stueplanet fungerede som økonomibygning og førstesalen som beboelse (Ethelberg 2003:322). En tilsvarende tolkningsmodel, hvor husene opfattes som hovedhuse i selvstændige gårdsanlæg, anser jeg som det mest sandsynlige for de fynske huse – også i flere tilfælde, hvor de ikke nødvendigvis udgør toftens længste bygning. Da også subsistensøkonomier baseret på kornavl har haft behov for at holde træk- og ridedyr, mener jeg ikke, at det vi ser illustreret i Villestofte, Holluf, Gudme, Fraugde-Kærby, Lerdal, Lejre, Tissø mv. isoleret set kan forklares ud fra subsistensøkonomiske variationer, men derimod snarere, at husene må ses som starten på den proces, hvor bofællesskabet imellem mennesker og dyr i gårdens langhus langsomt opbrydes. Ud fra denne teori fremstår løsrivelsen af beboelsesenheden fra stald delen indledningsvis særlig fremtrædende i de højere sociale lag, men optages som illustreret også i den mere ordinære bebyggelse i 500-tallet.

Hvis ovenstående tolkning er korrekt, så er der grundlag for at arbejde videre med en tolkningsramme, hvor også mindre huse fra 5. og 6. århundrede og fremefter kan opfattes som egentlige beboelseshuse,¹⁵⁹ hvorved en række udgravede bebyggelser fra anden halvdel af 1. årtusinde kan opfattes ud fra en mere varieret bebyggelsesorganisatorisk struktur.

Ud fra den opfattelse er det således oplagt at revurdere udgravningsplanerne fra f.eks. kirkebyen Hjulby (kort 4-6), hvor den sydligste del af jernalderlandsbyen netop karakteriseredes ved, at der ikke fandtes traditionelle treskibede huse med stald/beboelse, men derimod en række af de mindre nord/syd-orienterede huse som vi tilsvarende kender dem fra Rynkeby, Skrillinge og Lumby, hvorfra de er ¹⁴C-daterede til yngre germansk jernalder og vikingetid. I Hjulby er det således muligt, at vi ser sporene af en differentieret bebyggelse, hvor enkelte bo-enheder ernæredes

¹⁵⁹ Tilsvarende tolkningsramme er appliceret for de små grubehus-lokaliteter i nærheden af f.eks. Hedeby (Ethelberg 2003:370), hvormed den reproduktive bebyggelsespraksis under alle omstændigheder må anses for udfordret, hvis ikke brudt, senest i midten af 1. årtusinde. Tilsvarende tolkningsramme kan foreslås for en lang række grubehus-pladser i det nuværende Danmark.

ved håndværk¹⁶⁰ (de sydlige huse uden tilbygninger), mens andre i landsbyen primært ernæredes ved traditionelt landbrug og opførte de traditionelle gårde med langhus og økonomibygninger foruden evt. enkelte grubehuse.

Vender vi for en stund tilbage til de mindre nord/syd-orienterede bygninger fra Rynkeby (enskibede huse bilag 24) dateret til 600-800-tallet, så må det bemærkes, at husenes forholdsvis centrale placering på toften (kort 23) nøje samstemmer med de senere daterede trelleborghuse såvel som de før beskrevne ældre og mindre mulige hovedhuse på 500-tals-tofterne fra Fraugde-Kærby og Villestofte. Praksis, udtrykt ved det gældende gårdkonceptet, optog således allerede i ældre germansk jernalder strukturelle elementer, der tydeligt peger frem mod en grundlæggende ændret organisatoriske og mentale ramme, kendetegnende for tiden efter bebyggelsesreorganiseringen omkring 600 e.Kr.

Dermed synes standardgården og det familiebaserede gårdbrug som en universel sydvestskandinaviske bebyggelsesorganisatorisk mental struktur at bevæge sig væk fra det, der aftegner sig som en uniform og dermed tilsyneladende forholdsvis ureflekteret og passiv reproduktiv struktur hen imod en anderledes varieret produktion af bebyggelsesarkitektur og bebyggelsesorganisation, (jf. variationen af gårdene efter 600 e.Kr.).

3.3.2.1. Gårdens tofte

Set over perioden fra sen 2. årh. til 6. årh., toner der på baggrund af de enkelte gårdes etablering og nedlæggelse en parcelstruktur frem, der klart giver indtryk af en underliggende landskabelig ordning (se Sdr. Nærå kort 2-4) – præcis som Mads Holst tidligere har fremhævet for det jyske materiale med udgangspunkt i bl.a. Nr. Snede og Vorbasse (Holst 2010).¹⁶¹

Som allerede nævnt fremstår de fynske gårde fra yngre romertid og ældre germanertid meget standardiserede. Tilsvarende gør sig gældende for de midtjyske gårde fra samme tid, og Mads Holst har tolket dette som udtryk for, at det i landsbyen var væsentligere at overholde idealer for god

¹⁶⁰ Jf. f.eks. også tilsvarende spor af mindre, tilsyneladende enskibede, huse i 700-tallets Ribe og andre jævn gamle nordvesteuropæiske protober (Croix 2015).

¹⁶¹ Forholdet imellem ager-parcel og gårdtofte i yngre romertid og ældre germanertid illustreres tematisk af de fossile landskaber på bl.a. Gotland (Jankuhn 1977:115). Planløsningen ved Vallhagar illustrerer principielt set et celtic-field lignende system, inden for hvilket også de samtidige fynske bebyggelser vil kunne indpasses. Holst har tidligere gjort opmærksom på den umiddelbare overensstemmelse imellem ældre jernalders celtic-fields og yngre romertid/ældre germanertids underliggende parcelstruktur (Holst 2010).

husførelse, end at indlede konkurrenceprægede demonstrationer af økonomisk formåen (Holst 2010:172ff, 2014:186).

Traditionelt sidestilles gårdens størrelse med omfanget af det hegnede tofteareal. Kaldal Mikkelsen har imidlertid foreslået, at variationer i gårdenes samlede tagdækkede areal tillige bør kædes sammen med gårdens samlede jordtilliggende og det heraf afledte varierede behov for opbevaring af afgrøde, opstaldning osv. Samtidig gør Kaldal Mikkelsen opmærksom på, at genstandsmaterialet på de store gårde ikke generelt set adskiller sig fra de mindre gårde, hvorfor hun ikke formoder, at gårdenes størrelse isoleret set kan anvendes som udtryk for velstand. Kaldal Mikkelsen ser snarere størrelsen som udtryk for økonomisk specialisering og variation, mens der ikke er meget, der tyder på, at selv større gårde havde større hushold end mindre gårde, da boligdelen i langhusene fremstår ca. lige store på både store og små gårde (Kaldal Mikkelsen 2006:124). Jeg ser i det fynske materiale en parallel til Kaldal Mikkelsens teori, dog med det forbehold, at gårdtofter, der meget entydigt adskiller sig fra det generelle bebyggelsesbillede, også i praksis har konstitueret andre sociale grupper – uden at dette nødvendigvis har indbefattet et større hushold.

Holst ser i toftestørrelserne fra Nr. Snede en tendens til en todeling med tyngdepunkter omkring 750 m² og 1500 m². Denne tendens har dannet grundlag for en spændende arbejdshypotese, hvor todelingen ses som udtryk for et grundlæggende reguleret og moduleret system, hvor hele og halve gårde udtrykte gårdejerens tilsvarende hele og halve rettigheder og pligter i landsbyfællesskabet i et institutionaliseret bol(lignende) system i stil med, hvad vi ser afspejlet i middelalderens landskabslove (Holst 2010:175).¹⁶²

Holst opfatter principielt set gårdbrugernes økonomisk velstand,¹⁶³ som værende mere labil end det modulerede system. Dette da f.eks. ægteskabsalliancer og arvedelinger episodisk vil kunne ændre de økonomiske realforhold for gårdens beboere, uden at dette nødvendigvis vil afspejles synkront i det modulerede system (Holst 2010:175).

Det kan diskuteres, hvor tydelig todelingen af Nr. Snede-tofterne fremstår (bilag 28). Af opgørelsens treogtredivetofter er der således tale om femten, der grupperer sig inden for rammerne af det foreslåede modulerede system, mens de resterende gårde primært grupperer sig imellem de to fremhævede tyngdepunkter.

¹⁶² Yngre romertids regelrette tofter er af flere opfattet som udtryk for reguleret ret til jord (Thrane og Porsmose 1996: 171).

¹⁶³ Velstand anvendes her i bred forstand om de enkelte gårdes jordtilliggende såvel som andre materielle ressourcer.

Set i en fynsk kontekst kan teorien om toftestørrelsen som en moduleret og reguleret grundenhed som grundlag for eventuelt hele og halve rettigheder i et integreret landsbysamfund afprøves i en række velundersøgte jernalderlandsbyer. Som eksempler er her udvalgt gårdene fra Rynkeby og Sdr. Nærrå. Disse bebyggelser udgjorde regulære integrerede landsbysamfund i perioden fra 2.-6. århundrede, der, ligesom jernalderbebyggelsen fra Nr. Snede, må have været konstitueret gennem en række organisatoriske normer og regler. Såfremt vi på Fyn skal kunne argumentere for eksistensen af et udbredt organisatorisk system, som foreslået af Holst i Midtjylland, må det forudsættes, at en to-, tre- eller firedelinger træder forholdsvist tydeligt frem i materialet opbygget omkring et moduleret enhedstal for en standardgård. Omvendt må vi ved en eksponentiel eller jævnt stigende diagramprofil nærmere tolke variationen som udtryk for egentlige sociale, økonomiske og personlige forskelle og præferencer i bredeste forstand.

Variation og gennemsnit af optællingen fra Sdr. Nærrå og Rynkeby fremgår af bilag 29 og 30. Umiddelbart minder spredningen i toftestørrelserne meget om tendensen i Holst's histogram fra Nr. Snede¹⁶⁴, dog med den forskel, at toftestørrelserne i de to fynske eksempler er jævnt spredt imellem 350-2000 m² uden signifikante tyngdepunkter. Ved Rynkeby er der tillige tale om to regulære stortofter, der for Fyn såvel som Jylland er usædvanligt store, og som det er nærliggende at sammenkæde med de elementer af højprestigefund, som nærområdet omfatter (kort 24-25).¹⁶⁵ Til trods for at en toftestørrelse på blot ca. 500 m² er særlig fremtrædende blandt de bedst bevarede gårde i Sdr. Nærrå, og ca. 350 m² for gårde i Rynkeby, så modsvares disse ikke af en tilsvarende højere frekvens af gårdstørrelser på hverken 1000/1500 m² i Sdr. Nærrå eller ca. 700 m² i Rynkeby. Tofterne i Rynkeby og Sdr. Nærrå udviser altså ikke nogen regulær moduleret deling i den hegnede gårds størrelse, og det må for nærværende konkluderes, at teorien om regulerede modulerede gårdstørrelser som udtryk for hele og halve rettigheder i et institutionaliseret system ikke med argument i gårdstørrelserne kan implementeres i de fynske jernalderlandsbyer fra yngre romertid og ældre germanertid.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Majoriteten af de fynske tofter er, ligesom de 260-2750 m² store tofter fra Nr. Snede (Holst 2010:172), mindre end de 2000-2500 m² store tofter, som Kaldal Mikelsen anviser som typisk for det jyske materiale (Kaldal Mikelsen 2006:125). Stortofterne ved Rynkeby er imidlertid meget store – selv efter jyske forhold, hvor Kaldal Mikelsen angiver tofter op til 3500-4000 m². Gennemsnittet for de målte tofter ved Rynkeby og Sdr. Nærrå er ca. 900 m².

¹⁶⁵ Fra Gudme er der foreslået tilsvarende store tofter på 3000-4000 m² (Sørensen 2000:30).

¹⁶⁶ Den af middelalderens landskabslove inspirerede organisationsmodel med individuel brugsret til større samlede jordlodder (Holst 2010) er rumligt udfordret set ud fra teorien om yngre romertids tilsyneladende praktiserede

Omvendt er der dog meget, der indicerer, at toftestørrelsen reelt kan/skal ses som udtryk for interne sociale variationer i landsbyen – om end med de betydelige forbehold for successiv variation og økonomisk labilitet som Holst allerede har påpeget for Midtjylland. Således ser vi gentagne gange udtalt stabilitet¹⁶⁷ blandt gruppen af større tofter, ligesom gårdene med større tofter også har øget frekvens af højstatus genstandsmateriale.¹⁶⁸ Konsekvensen heraf må være, at en given gårds økonomiske position ikke nødvendigvis kan opfattes som stabil gennem hele gårdens levetid – ikke engang relativt set i forhold til landsbyens øvrige gårde. I praksis kan der dog i gentagne tilfælde eftervises en sammenhæng mellem særligt store gårdtofter og samfundets elite udtrykt gennem materiel rigdom, mens det omvendte forhold ikke lader sig bevise.

Teorien om den modulerede gårdtofte som direkte mål for en gruppe gårdbrugeres individuelle del af et landsbysamfunds samlede ressource, som foreslået af Mads Holst (2010), er en forholdsvis vidtgående organisatorisk teori, der i de tættest befolkede områder, som f.eks. dele af Midtjylland i yngre romertid og ældre germanertid, nødvendigvis må forudsætte en fast og fuld opdeling af landskabet i institutionaliserede ressourceområder imellem tilgrænsende landsbysamfund. Teorien er dermed meget nært knyttet til etableringen af de geografisk faste ejerlav, der konstituerede den juridiske ramme, som de middelalderlige dyrkningsfællesskaber fungerede i. Som det fremgår af afsnit 3.5. om ejerlavenes etablering, er der på Fyn meget stærke indicier for, at ejerlavene ikke bør føres bag om yngre germanertid, og den meget labile og varierede bebyggelse, som prægede yngre romertid og ældre germanertid (bilag 19-21 vedr. bygdeområder), passer umiddelbart dårligt med teorien om en stringent institutionaliseret bebyggelsesorganisatorisk model som foreslået for Midtjylland.

nærhedsprincip mellem gård og ager sammenholdt med bebyggelsernes udbredte evne til ved successive individuelle flytninger, over tid at kunne fastholde samlede bebyggelsesfortætninger i integrerede landsbystrukturer.

¹⁶⁷ Se f.eks. Sdr. Nærrå kort 6, og Gudme IV (Hansen og Lundø 2015:31, Sørensen 2010:231). Vi må dog være opmærksomme på, at bygningsstabilitet på store og bygningsrige tofter har en betydelig praktisk og logistisk fordel. I modsætning til en meget lille tofte med begrænset etagemeter, var det på store tofter anderledes muligt at opretholde driften selv i omfattende byggeperioder. Meget små gårde måtte flytte botoften, hvis et bosted skulle opretholdes i hele byggefasen.

¹⁶⁸ Som eksempel var det netop ved storgården (4.500 m²) i Rynkeby der fandtes rester af en digel (OBM5491x479) anvendt til smeltning af messing, der i denne periode må betragtes som højstatusindikator (Jouttijärvi 2010), ligesom det også netop var i den største gård (ca. 2.600 m²) ved Fraugde-Kærby, at der fandtes en guld- og sølvskat (Runge og Andreasen 2009).

3.3.3. Gården efter ca. 600 e.Kr.

I tiden efter ældre germanertid (efter ca. 600 e.Kr.) er gårdenes struktur generelt set dårligt belyste på Fyn. Tilsvarende tendens ses i Midtjylland, men ud fra de forholdsvis få udgravede gårde beskriver Kaldal Mikkelsen strukturerne som lidt opløste, hvor de hidtil meget regelmæssige hegn blev uregelmæssige (Kaldal Mikkelsen 2006:126).

De fynske gårde fra perioden kan opdeles i to grupper; hhv. gårde, der tilsyneladende fremstår som enkeltgårde (ofte enfasede), og gårde der indgår i regulære mangefasede landsbyer. Førstnævnte gruppe omfatter fund fra bl.a. Asperup (kort 6), Kværndrup (kort 3), Marienlund Hgd. (kort 2), Staurby (kort 2), Ryslinge¹⁶⁹ (Steenskjold-Sjögren og Pedersen 2005) og Søndersø (kort 2). Fælles for disse gårde er, at der ved udgravning udelukkende blev afsløret anlægsspor efter selve huskonstruktionerne, alt imens egentlige tofter ikke har kunnet iagttages.¹⁷⁰ Det er således karakteristisk for de spredte fynske enkeltgårde fra sen yngre germanertid/vikingetid og middelalder, at deres tofter kun helt undtagelsesvist defineres på en måde, der arkæologisk kan eftervises ved jordgravede strukturer.

Det samme gør sig for så vidt gældende i landsbyerne fra yngre germanertid og ældste vikingetid. I landsbyerne ser vi dog i flere tilfælde en akkumuleret skygge af de oprindelige tofter afspejlet gennem en vedvarende ordning af bygningsmassen efter åbenlyst fastlagte skel.

Landsbyen Rynkeby (kort 21) skiller sig i den forbindelse positivt ud. Her er der foruden det meget omfattende materiale af huskonstruktioner tillige afdækket grøftestrukturer med direkte relation til regulære tofteskel. Tofteskelgrøfterne har vist sig problematiske at datere, da de ikke omfattede egentlige brugshorisonter, men i stedet blot var opfyldt med omgravet materiale. Den ¹⁴C-daterede trækulsprøve¹⁷¹ fra nordtoftens bagkant (kort 18) illustrerer tydeligt problemet (jf. dateringen til førromersk eller ældre romersk jernalder), hvilket må opfattes som en regulær kontaminering fra områdets ældre bebyggelseslag fra netop denne tid.

De udgravede tofter i det sydøstlige Rynkeby kunne ved stratigrafiske observationer reduceres til to oprindelige stortofter (ca. 13.700 og 8.400 m²). Tofterne var hver især bebygget med hovedhuse og et antal økonomibygninger. Det har ikke været muligt på grundlag af hverken ¹⁴C-

¹⁶⁹ Gælder gården fra 800-tallet.

¹⁷⁰ Tilsvarende er iagttaget ved Østergård i Sønderjylland, hvor en enkelt gård fra yngre germansk jernalder ikke kan tilknyttes toftegrænser. Anne Birgitte Sørensen tolker dette som udtryk for, at enkeltgården ikke havde landsbygårdens behov for at markere særjord (Sørensen 2011:39ff).

¹⁷¹ AAR-12772.

dateringerne eller de stratigrafiske oplysninger at findele tofternes bygningsmasse i troværdige bygningsfaser, og vi må da også forestille os, at bygningsmassen alt overvejende blev løbende udskiftet, og derfor dårligt kan afspejles i egentlige periodiske faser.

I løbet af vikingetid og middelalder blev tofterne opdelt¹⁷² og opnåede i den forbindelse et forholdsvist egaliseret udtryk, hvor hver tofte målte mellem 4.000-4.400 m², mens toftebredden blot varierede mellem 37/41,5-48,5 m målt mod vejforten. Senere forkortes toftedybden, hvormed yngre jernalders stortofte endnu en gang reduceredes, og bygningsmassen koncentreredes ud mod vejen. Det er oplagt, at det billede, vi ser i Rynkeby, bør sammenstilles med den akkumulerede udvikling, der i Vorbasse repræsenteres af landsbyfase 7 og 8 (bilag 2 Vorbasse), dvs. perioden fra 7./8. århundrede og fremefter. Det er en udvikling, der indledes med et på alle områder markant strukturelt og geografisk skifte, og som i løbet af de kommende århundreder udvikles ved forskellige justeringer af den overordnede bebyggelsesorganisation. Forskellen mellem Rynkeby og Vorbasse er således primært, at Vorbasselandsbyen flytter i tidlig middelalder, hvorimod Rynkeby blev liggende på den etablerede bytomt.

På Fyn ser vi altså et meget markant skifte i gård- og toftestrukturen i årtierne omkring 600 e.Kr., hvor ikke alene nye hustyper introduceres, men hvor også tofterne flyttes, vokser markant og for alvor bryder med de familiebaserede gårdbrugs mentale reproduktion,¹⁷³ der indtil da havde været en så rodfæstet del af den bebyggelsesmæssige organisationsramme. Det var tillige en afgørende ændring, at landsbyens tofter ikke længere udelukkende etableredes som ø-gårde, men i stedet organiseredes i en intim relation til nabogårde, hvor skelgrænser ofte var fælles mellem to gårde.

Som Steen Hvass tidligere har understreget for Vorbasse (Hvass 1988:89), så mener jeg også for de fynske forhold, at dette grundlæggende skifte i landsbyorganisationen skal forstås i relation til introduktionen af de driftsfællesskabsformer, som vi ellers almindeligvis associerer med de regulerede middelalder-tofter (jf. afsnit 3.11.1. om drift). Jeg opfatter dog ikke blot disse sene germanertidstofte som udtryk for en udvikling hen imod middelalderens ”...*færdig udviklede toft...*” (Hvass 1993:193), men derimod som udtryk for en egentlig implementering af udviklede driftsregulerende tofter som det kendes fra landskabslovene.

¹⁷² Tilsvarende er konstateret ved udgravningen af middelalderlandsbyen ved Østergård i Sønderjylland (Sørensen 2011).

¹⁷³ Jf. afsnit 2.3.2.

3.3.3.1. *Gård og gods i 1. årtusinde*

Forhold omkring mulige godsdannelser er umådelig svære at adressere i et arkæologisk materiale, da råderetten over den enkelte gård ikke nødvendigvis er sammenfaldende med den persongruppe, der bebor selvsamme.

Som det er fremgået af ovenstående karakteristik, så fremtræder gårdene på Fyn, meget standardiserede og labile indtil yngre germansk jernalder, og det er umiddelbart svært at få øje på strukturer, der kan forbindes med egentlige godsejere forstået som en persongruppe, der qua råderet over en betydelig samlet godsmængde¹⁷⁴ indrettede sig grundlæggende anderledes end den øvrige befolkning. Tværtimod fremstår familiebaserede gårdbrug som den bygningsmæssige ramme for alle samfundets sociale lag langt ind i ældre germanertid, og dette til trods for, at der var åbenlys og udbredt økonomisk og social mangfoldighed i samfundet.

Spørgsmålet er derfor også, om der er elementer i de arkæologiske såvel som historiske og litterære kilder, der kan indsnævre den periode, hvor vi må forestille os, at akkumulative godsdannelser etableredes i større stil.

Mads Holst har som nævnt argumenteret for et arveretligt system tilbage i yngre romersk jernalder (Holst 2010). Som det fremgår af Holst's skitse-eksempel (bilag 31, jf. Holst 2010:172, fig. 10), så vil arvesystemet i løbet af få generationer have skabt grundlag for akkumulation af betydelige besiddelser på få hænder, og ses tendensen i Holst's model forstærket igennem f.eks. ti generationer (i yngre romertid og ældre germanertid), måtte man i princippet forvente en enorm variation, hvor enkelte privilegerede afveg meget markant fra normen. Holst understreger selv, at der er en nedre grænse for opsplitningen af jorden og dermed tilbydes også en forklaring på den nedre størrelse, som gårdene tilsyneladende ikke bryder. Men hvad med det omvendte forhold omkring samling af jorden? Set med et arvebaseret udgangspunkt er det efter min opfattelse overraskende, at gårdene vedvarende fremstod standardiserede og for en stor dels vedkommende stærkt labile gennem hele yngre romertid og ældre germanertid. Her ville man forvente at se en tydelig polarisering, hvor enkelte familier i løbet af få generationer ville dominere meget markant og måske ligefrem eje hele landsbyer, som vi senere ser det beskrevet for vikingetidens landsbyejere, som f.eks. Folkvi og Tomme, der omkring år 1000 ejede Hyby og Gussnava (afsnit 3.10. om identiteter og socialstratificering).

I Holst's model tages der udgangspunkt i en modellandsby, der principielt set fungerede som et lukket system. Alle de illustrerede dynamiske relationer (generationsskifter og giftemål)

¹⁷⁴ I modsætning til personlig råderet over en anden person og dennes produktion, hvor end denne måtte foregå.

etableredes således internt i landsbyen mellem landsbyens familier, hvorfor modellen som udgangspunkt også beskriver dynamikker, der blev formet af interne ægteskabsbaserede relationer. Vi må dog nok forvente at giftemål, også i yngre romertid og ældre germanertid, hyppigt blev etableret på tværs af landsbyerne¹⁷⁵, og dermed opstår behovet også i denne model for at forholde sig konkret til spørgsmål om regulær godsdannelse, forstået som betydelige ejendomme spredt i forskellige landsbyer.¹⁷⁶

Som allerede indiceret, mener jeg ikke, at der i det standardiserede og til dels labile bebyggelsesbillede kan iagttages klare tegn på betydelige akkumulationer af produktionsjord¹⁷⁷ ved ganske få familier på denne tid.

Godsdannelser kan efter min vurdering af bebyggelsesudviklingen tidligst ses i det arkæologiske materiale fra Fyn fra tiden efter ca. 600 e.Kr., hvor gården skifter karakter og det familieorienterede gårdbrug suppleres af øvrige gårdformer samtidig med at bebyggelsen grundlæggende organiseres efter nye principper og i en ny administrativ geografisk ramme (jf. afsnit 3.5. og 3.6 om ejerlav og herreder).

Mens de arkæologiske kilder altså kan opfattes som en indikator på, at egentlige godsdannelser næppe har spillet nogen afgørende bebyggelsesorganisatorisk rolle forud for yngre germansk jernalder, så er der omvendt meget, der indikerer, at der netop fra og med denne tid etableres spredte godser på Fyn, og i Danmark generelt. Dels er der de meget betydelige stormandsmiljøer, som f.eks. Tissø, Jærrestad, Tofttegård, Lejre, der alle etableres ved denne tid og senere synes også runestenene (jf. afsnit 3.10. om identiteter) og sagatekster¹⁷⁸ at indicere, at vi fra anden halvdel af 1. årtusinde må regne med betydelige jordejere med stor godsbesiddelser formentlig ofte spredt i flere landsbyer.

¹⁷⁵ De ofte små landsbyer med kun en håndfuld gårde/familier vil således efter få generationer være helt integreret i én familiestruktur med mindre giftemål foretages på tværs af landsbyer.

¹⁷⁶ Fokke Gerritsen har i sin artikel fra 1999 gjort opmærksom på netop dette forhold uden dog at forklare det nærmere, end at der var tale om sociale ændringer i de lokale samfundsstrukturer (Gerritsen 1999:147).

¹⁷⁷ Dette må ikke forveksles med magten over geografisk bestemte områder og folkegrupper, som i begge tilfælde helt åbenlyst var en del af jernaldersamfundet, og således helt grundlæggende integreret i magtstrukturerne.

¹⁷⁸ Som eksempel på en sagatekst kan nævnes Jomsvikingsesaga, hvori der omtales fynske godsdannelser på Harald Blåtands tid (Berg 1964). Sagateksterne skal selvsagt tages med betydelige forbehold og kun som indikation af mulige realforhold.

3.4. Landsbyerne

Ligesom tilfældet var for hus- og gårdtyperne, så kan der også på landsbyniveau erkendes en markant bebyggelseshistorisk udvikling, som lader sig beskrive ud fra en overordnet deling af materialet hhv. før og efter ca. 600 e.Kr.

3.4.1. Landsbyen indtil ca. 600 e.Kr.

Som allerede illustreret havde de bebyggelsesområder, der dannede rum for landsbyer i yngre romertid/ældre germanertid, ofte kontinuitet tilbage i ældre romertid. Det til trods må vi fæstne os ved en række udviklinger, der netop slår igennem ved overgangen ældre/nyere romertid og dermed understreger, at også denne tid dannede ramme om markante bebyggelseshistoriske tiltag og udviklinger. Jeg skal senere vende tilbage til en række driftsteknologiske aspekter, og i stedet fokusere på de bebyggelsesorganisatoriske og socialgeografiske udviklinger, der afspejles i materialet.

For en lang række bebyggelser karakteriseredes yngre romertid af, at gårdbrugerne stedvis flyttede sammen i markant større integrerede landsbyer end hidtil. Da bebyggelserne grundlæggende organiseredes som samlinger af ø-gårde er det imidlertid forbundet med store usikkerheder, at sammenkoble enkelte gårdbrug i konkrete tidssnit. Landsbystørrelserne for de store akkumulerede bebyggelser kan dog tilnærmes ved at sammenholde gårdenes gennemsnitlige levetid (omtrentligt 50 år¹⁷⁹) med ¹⁴C-materialets dateringsspredning og tyngdepunkter. Ud fra sådanne analyser kan det forholdsvis enkelt udledes, at nogle bebyggelser i løbet af mindre end et århundrede (2.-3. årh. e.Kr.) voksede fra ganske få gårde (typisk en-tre)¹⁸⁰ til store regulære landsbyer bestående af 10-20 gårde (f.eks. Sdr. Nærå, Hansen og Lundø 2015), og enkelte måske endnu større bestående af helt op imod 50 gårde, som det har været foreslået for Gudme.¹⁸¹ Gudme og Sdr. Nærå udgør pt. de to største udgravede fynske landsbyer, men der er ingen tvivl om, at

¹⁷⁹ Jf. afsnit 3.2.2. om husenes holdbarhed.

¹⁸⁰ Dette i modsætning til Jylland, hvor regulære landsbyer med op til 25 gårde kendes tilbage fra førromersk jernalder (Hvass 1984, Runge 2009).

¹⁸¹ Det er af flere anslået, at jernalderlandsbyen Gudme kan have omfattet helt op mod 50 gårde (Jensen 2003 og 2004, Michaelsen 2015). For nærværende er en angivelse af Gudmes samlede gårdstal endnu forbundet med særdeles store usikkerheder, men der er nok ingen tvivl om, at Gudme er større end den samtidige og hidtil største totaludgravede fynske jernalderlandsby ved Sdr. Nærå (Hansen og Lundø 2015).

regulære og integrerede jernalderlandsbyer¹⁸² var vidt udbredt, og at de socialgeografisk spillede en væsentlig rolle, som oplagte samlingssteder for den øvrige og mere spredte enkeltgårdsbebyggelse, der i rigt mål supplerede landsbyerne indtil ca. 600 e.Kr.

En bebyggelse som f.eks. Sdr. Nærå (kort 2) udgør umiddelbart en sammenhængende bebyggelse, men ved nærmere eftersyn er det tydeligt, at landsbyen besod af en række mindre byggeområder, som hver især dannede grundlag for 1-6 gårde.

Det er fra flere sider foreslået, at det var de lokale topografiske forhold, der var afgørende for, om landsbyerne var organiserede som samlinger af mindre gårdklynger på 3-5 enheder, som i Gudme og Nr. Snede, eller som større sammenhængende toftestrukturer, som f.eks. foreslået i Vorbasse (Sørensen 1994b, Kaldal Mikkelsen 2006:128). At topografien havde indflydelse på bebyggelsesstrukturen er utvivlsomt korrekt,¹⁸³ men at se topografien som den væsentligste årsag til organiseringen af gårde i landsbyen er formentlig at tillægge den for stor betydning. Således ses i f.eks. Rynkeby¹⁸⁴ og Sdr. Nærå, at de store arealer, hvor jernalderlandsbyerne gennem århundreder udvikledes, aldrig blev anvendt til én egentlig samlet landsbyenhed. I stedet var landsbyerne gennem hele deres levetid opdelt i forskellige mindre områder eller klynger, om man vil. I Sdr. Nærå udviklede de enkelte bebyggelsesklynger sig forskelligartet, og autonomien af det enkelte brug og den enkelte klynge fremgår tydeligt af netop den forskellighed, der prægede de akkumulerede bebyggelsesmønstre områderne imellem.

At spørgsmålet om at bo i en sluttet/stram eller åben/løs landsbystruktur ikke bør reduceres til et spørgsmål om topografisk tilpasning står yderligere klart, når vi sammenholder jernalderlandsbyerne (Rynkeby og Sdr. Nærå) med de senere landsbyfigurer, der er gengivet på matrikelkortene (bilag 32 *Tofter og topografi*). Her ses således udpræget sammenhængende landsbyområder spredt over arealer, der uden problem kunne have omfattet jernalderlandsbyens gårde – hvis det i sig selv havde været gårdbrugernes intention/ønske. Hvis vi således ser bort fra topografien som den afgørende faktor for det generelle billede, melder behovet for alternative forklaringsmodeller sig, og spørgsmålet ligger lige for, om vi med f.eks. økonomiske, sociale eller logistiske bevæggrunde kan se oplagte forklaringer på den registrerede variation og klyngedannelse.

¹⁸² F.eks. Bellinge, Fraugde, Rynkeby, Seden, Åsum, der på nuværende kendskabsniveau hver især anslås til ca. 5-15 samtidige gårde.

¹⁸³ Se f.eks. forholdet imellem vådbund og byggeområder i jernalderlandsbyen Sdr. Nærå, jf. matrikelkortet (kort 14).

¹⁸⁴ Se kort 4 og 5.

Blandt de forskere, der har understreget behovet for at se differentieret på jernalderens bønder og landbrug, er Erland Porsmose, som har foreslået en bygdebaseret undersøgelsestilgang med udgangspunkt i f.eks. slettebønder, skovbønder og hedebønder (Porsmose 2006:21).¹⁸⁵ Bag disse betegnelser gemmer sig et stort analytisk arbejde, hvor samspillet mellem økonomiske, kulturelle og naturgivne faktorer i historisk tid har dannet grundlag for en kulturhistorisk inddeling af det danske landskab (Grau Møller og Porsmose 1997).

Jeg er enig med Porsmose og Grau Møller i perspektivet ved at se differentieret på jernalderens landbrug, men vil som udgangspunkt foretrække at se variationerne direkte på baggrund af den enkelte bebyggelse og med udgangspunkt i gårdenes indbyrdes organisering, og i mindre grad på baggrund af de dominerende driftsformer i større historiske bygdeområder. Dette vel vidende, som Porsmose og Grau Møller gentagne gange har vist, at der er klare langtidsstrukturer og bebyggelsehistoriske normer afspejlet i de historiske kulturbygder. Som et operationelt og umiddelbart betegnende udgangspunkt foretrækker jeg betegnelserne kvægbønder¹⁸⁶ og agerbønder ud fra den overbevisning, at de to driftsøkonomiers forskellige behov potentielt kunne resultere i forskellig bebyggelsesorganisatorisk praksis.

Som allerede anført ses der i de akkumulerede toftestrukturer på de større fynske bebyggelser tegn på en udbredt underliggende ager-parcellering og således også en antydning af, at disse landsbysamfund rent bebyggelsesorganisatorisk har været præget af agerbruget. Som jeg senere skal vende tilbage til¹⁸⁷, var der indtil 600 e.Kr. tale om en labil driftsform, hvor samhørigheden mellem gårdens produktive ager og selve gården var præget af en forholdsvis direkte fysisk rationalitet – på sin vis ikke så langt fra ideen i det nærhedsprincip, der lå bag de blok-jorder, der mange steder afløste den samlede landsbystruktur og tilhørende atomiserede agerstruktur ved udskiftningen omkring 1800 (se f.eks. Grøngaard Jeppesen 1982a). Mads Holst har med en grafisk model illustreret, hvorledes dynamikken i et sådan system kunne udvikle sig gennem tid og rum (bilag 31, Holst 2010). At der kan være forskellige holdninger til årsagerne og intervallerne bag de enkelte

¹⁸⁵ Hertil kan tilføjes *fjordbønder*, som med rette kunne være betegnelsen for de gårdbrugere, der prægede bopladsområdet ved Seden i bunden af Odense Fjord i yngre romertid og ældre germanertid (jf. Gotfredsen, Henriksen, Kveiborg og Therkelsen 2009).

¹⁸⁶ I modsætning til de klassiske sluttede landsbystrukturer fra ældre jernalder i Jylland vi kender fra byhøje (Nielsen 1996, Runge 2009, Haue 2012), befæstede landsbyer (Eriksen og Rindel 2005) og de klassiske midtjyske hegnede landsbyer fra f.eks. Grøntoft (Becker 1971) og Hodde (Hvass 1985), som Per Ole Rindel tidligere har foreslået som primært kvægbrug (Rindel 1999:96).

¹⁸⁷ Jf. afsnit 3.11. Drift og demografi.

gårdsetableringer og gårdnedlæggelser i modellen ændrer ikke ved, at modellen tydeligt afslører de rumlige udfordringer, der hurtigt opstår i en lukket/snæver og samtidig labil landsbystruktur præget af drypvise gårdflytninger på enkeltgårdsniveau. Hvor modellens udgangspunkt således er én samlet gårdklynge på blot tre gårde, så er det helt åbenlyst, at en tilsvarende sammenknyttet landsbyklynge bestående af f.eks. ti eller tyve gårde, helt enkelt ikke kan etableres i kombination med et nærhedsprincip mellem gård og produktionsareal. Afhængig af jordtilliggendets omfang vil der således typisk kun kunne ligge to til seks gårde sammen i en relativt integreret klynge¹⁸⁸, og det er som før beskrevet netop den struktur, vi i gentagne tilfælde ser i de fynske landsbyer indtil yngre germansk jernalder (bilag 4 *Parcelleringer og fundspredning*).¹⁸⁹ Betragtes landsbystrukturen yderligere i forhold til de labile bebyggelsesklynger udviklet over ti eller femten generationer, som i Sdr. Nærå, så forstærkes billedet væsentligt, og det er min hypotese, at det er her forklaringen til de større landsbyers lettere spredte bebyggelsesklynger primært bør søges; altså i nærhedsprincippet mellem det produktive agertilliggende og gårdens tofte.

Organiseringen af bebyggelsen i geografiske klynger er fra denne synsvinkel ikke alene driftsøkonomisk, men også socialgeografisk interessant, og de iagttagne mønstre bliver ikke mindre interessante, når de sammenholdes med samme periodes gravpladser. Også gravene, på de lidt større gravpladser, grupperes således ofte i let adskilte klynger på trods af, at en topografiske faktor her entydigt kan udelukkes som afgørende for klyngedannelsen (se f.eks. Sdr. Nærå kort 15).¹⁹⁰ Det har været meget udbredt at sammenkæde gravpladsernes klyngedannelser i yngre romertid med slægtsbaserede strukturer (f.eks. Hansen 2009:118, Henriksen 2009:295), men det er måske mere oplagt, at se en direkte kobling til bebyggelsernes tilsvarende klyngebaserede strukturer (Hansen og Lundø 2015:38). Organiseringen i de forskelligartede sociale rum som hhv. landsbyen og gravpladsen repræsenterer, kan derved ses som en artikulation af mental strukturel interaktion, hvor den fysiske ordning af én struktur (bopladsen) påvirker struktureringen af en anden (gravpladsen),

¹⁸⁸ Et større gårdtal vil for at kunne integreres i en sluttet landsbyfigur bestående af gårde med samlede jorder kræve, at gårdenes ager etableredes i stjerneformation som det kendes fra udskiftningen. Sådanne er ikke kendt fra hverken jernalder eller middelalder.

¹⁸⁹ Samt altså også i en lang række jyske landsbyer som f.eks. Nr. Snede.

¹⁹⁰ Øvrige markante klyngedannelser er i de senere år fremlagt for gravpladserne Bregentved ved Ringe/Rynkeby på Midtyn (Henriksen 2015b:fig. 7a/7b), Brudager ved Gudme (Henriksen 2009:295), Lundsgård ved Åsum øst for Odense (Hansen 2009:115) og fremgår desuden som et gennemgående tema for mange af de gravpladser Erling Albrechtsen har fremlagt i sit flerbindsværk om Fyns jernaldergrave, herunder gravpladsen ved Møllegårdsmarken øst for Gudme (Albrechtsen 1968, 1971:208ff).

og selv om slægtsrelationer inden for klyngen forekommer oplagt i et længere tidsperspektiv, bør det slægtsbaserede fællesskab nok næppe betragtes som definerende for klyngen som sådan – hverken i landsbyen eller på gravpladsen.

3.4.2. Landsbyen efter ca. 600 e.Kr.

Som det allerede er illustreret i tilknytning til behandlingen af gården og toften, så ændredes strukturen i landsbyerne helt grundlæggende i forbindelse med bebyggelsesreorganiseringen omkring 600 e.Kr. De hidtil altdominerende ø-gårde blev erstattet af en anderledes låst og integreret landsbyorganisation, hvor labiliteten og autonomien på gårdsniveau synes afløst af landsbyenheder, der som udgangspunkt konstitueredes som én samlet fysisk struktur (Herringe kort 3, Lumby kort 4, Rynkeby kort 11, Skrillinge kort 5, Søndersø kort 3). Samtidig træder diversiteten i bebyggelsesbilledet fra da af tydeligere frem mens antallet af gårde reduceredes og familiegården blev udvidet til langt større og umiddelbart mere komplekse gårdbrug.

Udviklingen omkring 600 e.Kr. bør ses i sammenhæng med en række grundlæggende ændringer i driftssystemerne som jeg senere vil vende tilbage til.¹⁹¹ I forhold til landsbyorganisationens rumlige udvikling er det tydeligt, at den labile klynge- og agerblok-struktur, vi så i yngre romertid/ældre germanertid, erstattes af en toftestruktur relateret til en i udgangspunktet blivende infrastruktur (jf. f.eks. Rynkeby kort 5). Gårdene placeres således ud til fælles veje og forter (Rynkeby kort 21) i faste naborelationer, og gårdene såvel som landsbyen reguleres sidenhen ud fra denne grundstrukturens fysiske ramme.

For landsbyernes gårde må den meget integrerede tofteorganisering nødvendigvis have medført, at som minimum de centralt beliggende gårdes agre lå (delvist) adskilt fra selve gården (f.eks. Rynkeby kort 5 og Bilag 4B), og mest sandsynligt gjaldt dette forhold landsbyens gårde og agre som helhed. De agerskiftesystemer, hvormed dette i praksis kunne tænkes løst, skal ikke adresseres nærmere her, blot må vi konstatere, at en grundlæggende anderledes relation mellem tofte og ager må lægges til grund for den ændring af landsbyorganisationen, der kan iagttages i de omlagte landsbyer. En lignende konklusion kan for så vidt drages for de randplacerede landsbygårde. Her ville udvidelser af landsbyens gårdtal i udkanten af den sluttede landsbystruktur være i udtalt modstrid med de allerede etablerede nabogårdbrugeres egeninteresse, såfremt deres agre var snævert samlede omkring den enkelte gård (Lumby kort 4). Det er altså på et geometrisk grundlag muligt at skimte grundlaget for en forholdsvis snæver sammenhæng imellem gård-

¹⁹¹ Jf. afsnit 3.11. Drift og demografi.

/landsbyorganisationen i sluttede agerorienterede landsbysamfund og egentlige regulerende driftssystemer allerede fra etableringstidspunktet for de historisk kendte landsbyer. Denne konklusion har Erland Porsmose allerede tidligere understreget (Porsmose 1981:452ff), og jeg støtter Porsmoses opfattelse af en grundlæggende anderledes social driftsforankring i bebyggelsen på tværs af jernalder og middelalder, blot med den tilføjelse, at jeg på baggrund af de nyere arkæologiske undersøgelser mener, at udviklingen initieres og gennemføres allerede fra omkring 600 e.Kr.

Fra JyL. 1.§56, ved vi, at der i ældre middelalder principielt skulle føre fire veje til hver landsby, og det var som udgangspunkt landsbyboernes pligt at anlægge og vedligeholde disse veje. Store og systematiske investeringer bundet i infrastruktur (veje, broer, vadesteder, administrative skel mv.) må også forud for landskabslovenes nedskrivelse antages at have udgjort et konserverende element i organiseringen af landskabet (Jørgensen 1988) og dermed naturligt også for landsbysamfundene.

En gennemgang af udgravningsdata fra herværende afhandling synes da også at indicere, at bebyggelsen særligt fra og med yngre germansk jernalder udvikles i nær relation til netop de betydelige og blivende infrastrukturelle investeringer, der endnu fremgår af de ældre kortlag på matrikelkort og Videnskabernes Selskabs kort. Da landsbyfastlæggelsen imidlertid tilsvarende må anskues ud fra samme tidsramme, er dette sammenfald ikke i sig selv overraskende, men afspejler blot det, at den grundlæggende landskabsorganisatoriske kontinuitet fra yngre germanertid og fremefter har været udtalt.

3.4.2.1. Udflytning fra landsbyen efter ca. 800 e. Kr.

Ser vi på spredningen af de trods alt få udgravede fynske enkeltgårde fra sen yngre germansk jernalder og ældre vikingetid, er der tilsvarende forhold, der indikerer, at infrastrukturen fik stigende betydning for bebyggelsesorganiseringen igennem 1. årtusinde.

Som allerede angivet er der nær Staurby ved Lillebælt udgravet en enkeltgård, hvis placering på en række områder kan sammenlignes med den stormandsgård ved Erritsø, der for år tilbage blev delvist udgravet på Jyllandssiden.¹⁹² Gården fra Staurby bærer på ingen måde præg af nogen høj social status, men beliggenheden i ejerlavets periferi i direkte tilknytning til det senere hovedfærdselssystem er markant. Særlig markant er det forhold sammenholdt med periodens øvrige udgravede enkeltgårde fra Asperup, Søndersø, Marienlund Hgd. Skt. Jørgensmark, Kværndrup og

¹⁹² Staurby kort 1-4, Skrillinge kort 10.

Ryslinge (bilag 33 *Infrastruktur og ældre vikingetid*), der næsten alle synes relateret til netop hovedfærdselsårer (på land og vand).

Det er oplagt ved en senere lejlighed at brede denne mindre analyse ud på landsplan, og derved undersøge, om opbrydningen af landsbystrukturen i ældre vikingetid i den initierende fase kan opfattes i nær tilknytning til helt overordnet infrastruktur, som vi ellers kun har få spor af (se Jørgensen 1988 fig. 9). At det fynske billede under alle omstændigheder ikke står alene, fremgår bl.a. af udgravningen af en enkeltgård fra Holmängen i Skåne (bilag 34 *Giörslöf Sunnenå, Skåne*). Her umiddelbart vest for landpassagen af Sege å, på vejen imellem Trelleborg og Uppåkra (Lund), er der udgravet en enkeltgård ¹⁴C-dateret inden for perioden 700/900-tallet. Gården var foruden at være beliggende i direkte forbindelse med afgørende land/vand-infrastruktur også kendetegnet af et stort stolpebygget vold- eller bryggeanlæg. Selve gårdsanlægget er imidlertid simpelt udseende, og ligesom de fremhævede fynske eksempler blot kendetegnet af et par klassiske treskibede bygninger i en til to faser (Jönsson og Persson 2008:124, fig. 55).

For nærværende kan det blot fremføres som en arbejdshypotese, at opbrydningen af det tilsyneladende låste bebyggelsesbillede, der etableredes ved reorganiseringen i yngre germansk jernalder indledningsvis prægedes af udflytninger fra landsbyerne i nær tilknytning til den primære infrastruktur. Hvis denne teori kan bekræftes i andre egne af det daværende danske rige, så er det oplagt at se udviklingen på baggrund af den stærkt øgede politiske fokus på handel og territorialmagt, der kendetegnede vikingetiden op imod årtusindskiftet, hvor ikke alene kontrol og sikring af en grundlæggende infrastruktur har været afgørende, men tillige rettigheder i og kontrol med landets og dermed også landsbyernes samlede ressource som sådan.

3.4.3. Konklusion

Som illustreret i ovenstående fremstår de bebyggelsesorganisatoriske ændringer omkring 600 e.Kr. meget stærkt og gennemgående i det arkæologiske materiale. Spejlet imod den rådende landsbymodel, der i vid udstrækning er direkte defineret af landsbyen Vorbasses udvikling gennem 1. årtusinde, må det konkluderes, at de fynske bebyggelser indtil ca. 600-800 e.Kr. fremstår i grundlæggende overensstemmelse med Vorbassemodellen.¹⁹³

¹⁹³ Den fynske reorganisering er strukturelt at jævnføre med de bebyggelsesmæssige forandringer, der i Jylland ofte angives til 700 e.Kr. med etableringen af vikingelandsbyen i Vorbasse (jf. Hvass 1988:89), men som reelt er baseret på den tilnærmede datering af skiftet imellem Vorbasses fase 6 og 7 (jf. bilag 2 samt Hvass 1988:89).

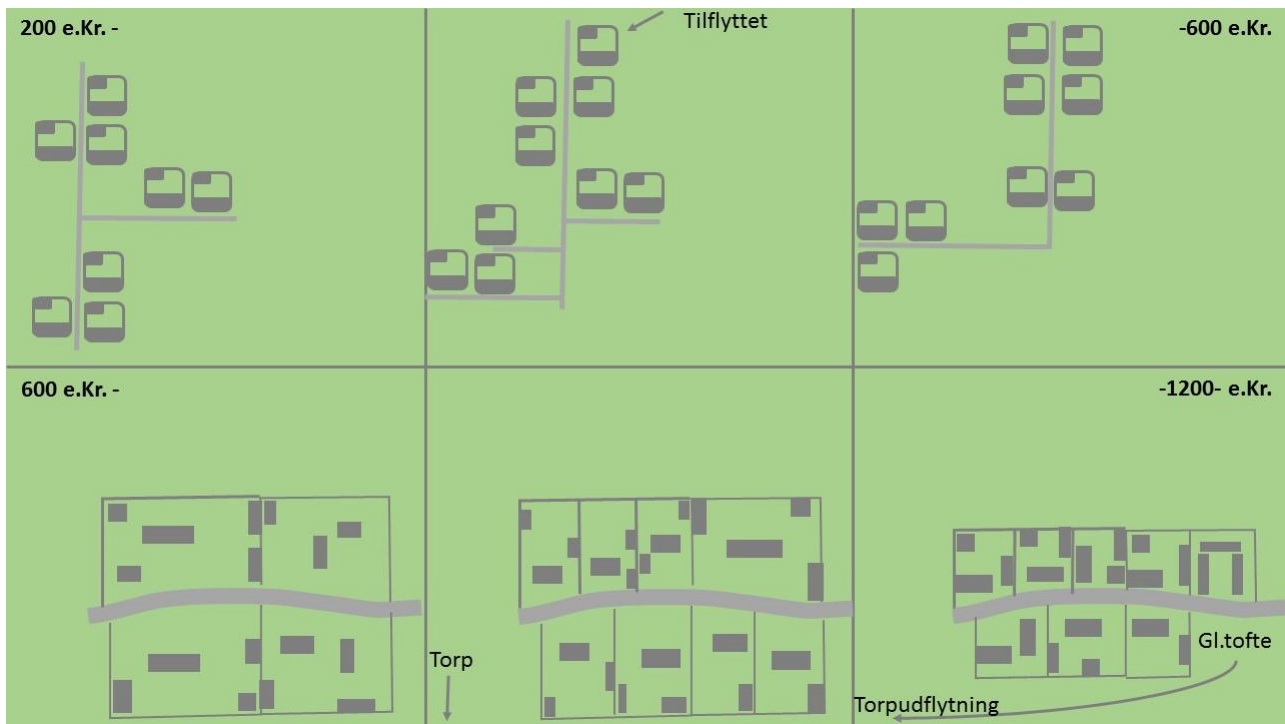

Fig. 8a. Model af den landsbyorganisatoriske udvikling i perioden ca. 200-1200 e.Kr.

Omvendt må det samtidig konkluderes, at de omstruktureringer, der præger Vorbasselandsbyen i perioden herefter, langt fra afspejler et generelt billede for de fynske landsbyer, om end reorganiseringer af landsbyer ikke er ukendt i såvel vikingetid som ældre middelalder. Forskellen imellem Vorbasse og majoriteten af de fynske lokaliteter er imidlertid ikke så udtalt på hus eller gårdsniveau. Det, der derimod helt grundlæggende adskiller bebyggelsesudviklingen i Vorbassemodellen fra den generelle fynske bebyggelsesudvikling, er den udflytning af Vorbasse, der kan dateres til 1100-tallet.¹⁹⁴ Ganske vist forekommer fynske parallelsituationer til Vorbassesituationen i Allerup, Asperup og Hjulby, men disse ejerlavs bebyggelsesudvikling afspejler langt fra normen i en fynsk sammenhæng.

Om svaret på det indledende spørgsmål om, hvorvidt fastfrysningen af de historisk kendte landsbyer er udtryk for udeblevne flytninger, dvs. opbremsning af en bebyggelsesdynamik, eller om fastfrysning i sig selv er udtryk for en implementering af en ny bebyggelsesorganisatorisk struktur, kan der næppe være tvivl. Fastfrysningen af landsbyerne må på baggrund af den konsekvens, hvormed reorganiseringen af bebyggelsen omkring 600 e.Kr. finder sted, ses som en nyorientering.

¹⁹⁴ Omstændighederne omkring flytningen er søgt belyst i afsnit 3.9.9. om Vorbasselandsbyen.

Til trods for at vore ældste landsbyer må anses som aktivt reorganiserede landsbysamfund, der i stor stil har ligget på deres nuværende plads siden ca. 600 e.Kr., så var århundrederne herefter langt fra kendetegnet af stilstand. Landsbyer fortsatte med at udvikle sig og nye teknologiske, organisatoriske, sociale, ideologiske og politiske innovationer medførte, at en lang række bebyggelsehistoriske dynamikker endnu prægede landsbyerne i de efterfølgende århundreder. Når det trods justeringer og sågar opsplitninger af landsbystrukturer så alligevel er bebyggelseskiftet i yngre germansk jernalder, der må opfattes som det absolut grundlæggende udgangspunkt for forståelsen af vore ældste landsbyers genese, så skyldes det således ikke ideen om en egentlig landsbyfossilering, men i højere grad bindingen mellem landsbyen og landsbyens territorium; altså etableringen af de territorielt veldefinerede og faste ejerlav som et givet grundlag for den enkelte landsbys fremadrettede udviklingsmuligheder og relation til øvrig bebyggelse i territorielt definerede fællesskaber.¹⁹⁵

3.5. Ejerlavene

Ordet *ejerlav* er i det danske sprog først kendt som en direkte geografisk term fra 1806 (Frandsen 1983:12). Inden for rammerne af nærværende arbejde, kan det derfor indvendes, at *ejerlav* anvendes anakronistisk i tilknytning til yngre jernalder og middelalder.

I det følgende anvendes begrebet *ejerlav* dog om en geografisk repræsentation synonymt med begrebet *bylav*. Det vil med andre ord sige, at *ejerlav* adresserer den juridiske, sociale og økonomiske struktur, der traf og regulerede beslutninger om de forskellige funktioner inden for en klart defineret geografisk ramme, nemlig byen (Jørgensen 1980:53ff, Frandsen 1983:11ff, med noter). I en skånsk kontekst har Callmer tidligere argumenteret for, at de mest intensivt bebyggede områder i løbet af yngre romertid blev stort set fuldt opdelt i fikserede landsbyterritorier (*ejerlav*) hvorved også selve landsbykernen langsomt fikseredes inden for denne grænse i takt med at muligheden for bebyggelsesflytninger mindskedes (Callmer 1991:344). Callmer mener at bebyggelseslandskabet herved nåede en modenhed, og yderligere at bebyggelsesorganisatoriske ændringer under sådanne forhold består af kontraktive processer omfattende egentlige sammenlægninger af bebyggelser.¹⁹⁶ I en fynsk sammenhæng er de overordnede *ejerlav*sgrænser, som vi kender dem fra historisk tid, tidligere foreslået fastlagt som *velafgrænsede* og

¹⁹⁵ Fra sen vikingetid og middelalder er der fremhævet *havne*, *skiben* og *herred* (Rasmussen 1961a, 1961b, 1970).

¹⁹⁶ Callmer understreger, at der må forventes betydelige variationer mellem såvel som internt i forskellige regioner (Callmer 1991:344).

naturdeterminerede bymarker allerede i perioden omkring Kr. f. Samtidig er det foreslået, at det er inden for disse geografiske rammer, at den enkelte bebyggelses udvikling skal forstås (Porsmose 1988:223ff, 1994:101).¹⁹⁷ Sandt er det da også, at naturlige og svært passable skel til alle tider har udgjort landskabelige grænsemarkører og således må forventes at kunne genfindes på tværs af betydelige tidsspand. Spørgsmålet er derfor snarere, om sådanne partielle sammenfald kan anvendes til at konstituere ejerlavet (ressourceområdet) som en klart defineret og ”låst” geografisk ramme tilsvarende langt tilbage i tid?

Spørgsmålet om ejerlavenes alder og stabilitet opfattes som helt centralt for forståelsen af de agrare byggeenheder i jernalderen og tidlig middelalder – dette hvad enten perspektivet er set fra den enkelte bebyggelse eller fra et mere overordnet bebyggelsesorganisatorisk niveau (Porsmose 1987a:65).

Rent metodisk er vi i spørgsmålet om ejerlavenes alder i første omgang overladt til en analytisk metode, der er baseret på en visuel vurdering af kartografisk og geometrisk karakter, som ofte kan indicere, om et ejerlav er ”udskåret” af et andet, og dermed angive en temporær relation imellem tilgrænsende ejerlav (Porsmose 1981:177, 1987a:66ff, 1987b:31).¹⁹⁸ Med denne geometriske tilgang blev samtlige fynske ejerlav kategoriseret som ressourceområde for hhv. adelby eller udflytterbebyggelse¹⁹⁹ i forbindelse med udarbejdelsen af den fynske Landsbyregistrant i starten af 1980’erne (Porsmose 1983). I klassifikationen af landsbyerne indgik tillige en antagelse om, at et sogn omfattede mindst én adelby,²⁰⁰ hvilket formentlig er medvirkende årsag til, at en lang række navngivne -torper klassificeres som adelbyer. En strukturel opløsning af adelby- og udflytterby-klassificeringerne (jf. afsnit 3.9.8.) medfører imidlertid, at denne antagelse ikke

¹⁹⁷ Såvel torpfasen som hovedgårdsudflytningens indflydelse på opsplitning af eksisterende ejerlav opfattes selvsagt i en yngre kontekst uden tilknytning til ældre jernalder (Porsmose 1987:66ff).

¹⁹⁸ Den geometriske metode er udviklet af den svenske stednavneforsker Jöran Sahlgren i starten af 1900-tallet. Metoden er på en række områder omdiskuteret, herunder bl.a. med henvisning til, at det er en forudsætning for metodens validitet, at landskabet er fuldt udfyldt på grænsedragningstidspunktet (Christensen og Kousgård Sørensen 1972:214ff). Se endvidere problematiserende kommentarer i Porsmose 1981:177.

¹⁹⁹ Termerne *adelby* og *udflytterbebyggelse* anvendes i *Landsbyregistranten* om selve ejerlavet (Madsen, Grau Møller og Jessen 1983:1ff) og ikke om bebyggelsen som eksempelvis i stednavneforskningen og landskabslovene.

²⁰⁰ Mundtlig meddelelse ved Per Grau Møller. Det er formentlig denne praksis, der har ført til, at f.eks. Brændekilde og Bellinge begge er klassificeret som adelbyer til trods for, at de indgik i dyrkningsfællesskab. Det er formentlig ligeledes grunden til at -torp’en (udflytterbebyggelsen) og kirkebyen Allerup øst for Højby ikke klassificeres som en udflytterbebyggelse, men i stedet som en adelby (LR).

opretholdes i herværende arbejde, ligesom sognedannelse og sognegrænser er udeladt i vurderingen af ejerlavens ophav.

På baggrund af en sammenstilling af jernalderfund, ejerlavnavnene og de historiske ejerlavsskel har Porsmose i *Det danske landbrugs historie* formuleret en teori for ejerlavens udvikling gennem det 1. årtusinde. Her foreslås en centralisering af ældre jernalders²⁰¹ mindre ressourceområder i løbet af germansk jernalder, hvorved ejerlavene blev større og samtidig reduceredes i antal. I vikingetid og ældre middelalder decentraliseredes bebyggelsen atter, således at mindre moræneøer atter blev taget i anvendelse som selvstændige bebyggelser (Porsmose 1988:226).

Men hvor gamle er ejerlavene egentlig, forstået som en overvejende fastfrosset og klart defineret struktur inden for hvilken den enkelte bebyggelse måtte tilrettelægge aktuel og fremtidig bebyggelse og landbrugsproduktion? Repræsenterer ejerlavene blot en fastfrysning af efterhånden tilstødende ressourcearealer i voksende landsbyer med baggrund i alderstidshævd, som antydnet af Arup (1925:69ff.)? Er de dannet som naturlige afgrænsede ressourceområder/bymarker allerede i tiden omkring Kr. f. (Porsmose 1988:223), er de dannet sammen med de stationære landsbyer (Porsmose 1981:462, Madsen, Grau Møller og Jessen 1983:1), eller er ejerlavene en strukturel overbygning påført de eksisterende bebyggelser på et senere tidspunkt? Disse væsentlige spørgsmål kan vi med fornyet styrke tilnærme os ved at inddrage det forøgede arkæologiske materiale. Metoden er her at vurdere forholdet mellem de historiske ejerlavfigurer kendt fra matrikelkortene²⁰² og de arkæologiske bygningsspor fra hele undersøgelsesperioden. Hvis det forholder sig således, at ejerlavene som låste ressourceområder har rod tilbage i ældre jernalder, så må vi forvente, at senere bebyggelser (dvs. e.Kr.) orienteres/synkroniseres herefter. Det vil med andre ord sige, at større bebyggelser anlægges i forhold til det samlede ejerlav på en måde, der ikke står i kontrast til en grundlæggende driftsmæssig funktionalitet.

Netop den rumlige relation mellem bebyggelsens placering/etablering og det primære produktionslandskab må være ét blandt ganske få økonomiske forhold, der for jernalderens og

²⁰¹ Det fremgår ikke af fremstillingen, hvorfor linjerne for ejerlavene kun trækkes tilbage til ældre jernalder.

²⁰² Det er tidligere godtgjort, at de registrerede ændringer i ejerlavsdelingene på tværs af 1681-matriklen og 1820-materialet er begrænsede (Dam 2004). Justeringerne vil som konsekvens heraf kun i sjældne tilfælde have betydning for analysen af anlæggelsesprocessen omkring ejerlavene.

middelalderens bønder har fremstået forholdsvist simpelt.²⁰³ Med udgangspunkt i præcis dette forhold, må det på et teoretisk niveau tages som udgangspunkt, at den enkelte bebyggelses placering i ejerlavet/ressourceområdet på anlæggelsestidspunktet var stærkt influeret af en rationel handlingsstruktur med en placering af bebyggelsen i nær relation til primærressourcen, fortrinsvis agerjorden²⁰⁴. Dermed åbnes for det forhold, at større ekstensivt udnyttede områder i ejerlavet kan bevirke, at bebyggelser med en central ager-placering er decentralt placeret i ejerlavet overordnet set.

Som nævnt er det tidligere foreslået, at ejerlavene som naturgroede ressourceområder har rødder tilbage i ældre jernalder. Teorien bygger bl.a. på den iagttagelse, at ældre jernalders bebyggelser ligger inden for de historisk kendte ejerlav – ofte repræsenteret ved flere fundlokaliteter inden for det enkelte ressourceområde (Porsmose 1987a:48ff). Umiddelbart synes denne iagttagelse dog svær at koble til selve ejerlavene. Det metodiske problem består i, at de historiske ejerlav er fulddækkende (100 %), hvorfor bebyggelser fra ældre jernalder (og alle andre perioder i øvrigt) alle vil placere sig inden for ejerlavene. Når der hertil lægges, at modellen fordrer flere ”afgrænsede ressourceområder” i ældre jernalder end i yngre jernalder-middelalder (Porsmose 1988:225), som forklaring på den mere spredte bebyggelse, synes den rumlige kobling mellem det arkæologiske objekt og den organisatoriske struktur forsvundet. Der er på denne baggrund udelukkende bevis for en vidt spredt vandrebebyggelse i ældre jernalder, mens relationen til egentlige faste ejerlav/ressourceområder ikke efter min mening kan godtgøres på dette grundlag.

For at analysere og tilnærme os ejerlavenes dannelses-tidspunkt må vi sammenstille de landskabelige administrative skelgrænser med de arkæologiske kilder, der entydigt angiver bygningsaktivitet²⁰⁵, og således på detailniveau forholder bebyggelsesplaceringen til et konkret

²⁰³ At relationen har forekommet geografisk/topografisk ”simpel” må ikke forveksles med, at relationen i en konkret kontekst ikke kan være betydelig mere kompleks. Blot henvises til, at der på et givent handlingsorienteret beslutningstidspunkt ved placering af bebyggelse eller etablering af grænsedragninger (ejerlavsskel mv.) er en simpel geografisk struktur at forholde sig til. En struktur, der er forholdsvist uforanderlig, når der bortses fra vandstandsændringer i kystegne mv.

²⁰⁴ For agerens store betydning de seneste ca. 2.000 år, se Porsmose 2006:21 med henvisninger. Agerjordens store betydning medfører imidlertid ikke, at f.eks. eng og skov var uden betydning for de bebyggelsesorganisatoriske dispositioner.

²⁰⁵ Dette i modsætning til de mange analyser, der er foretaget med udgangspunkt i en meget bred forståelse og anvendelse af termen *boplads*, inkluderende lokaliteter hvor bopladsen forstås som aktivitet repræsenteret af bl.a. gruber, ildsteder, kulturlag og lignende, der erfaringsmæssigt kan være fjernet betydeligt fra selve bebyggelsen.

ressourceområde.²⁰⁶ Som udgangspunkt for vurderingen af bebyggelsernes placering i ejerlavet må således gælde, at der foruden en egnet bebyggelsesflade med god adgang til vand må tages hensyn til en rimelig central placering i ressourceområdet, der imødegår det praktiske aspekt af dagligdagens arbejdsopgaver for jernalderens og ældre middelalders landbrugere; det vil sige gødskning,²⁰⁷ såning, høst mv. (Porsmose 1987a:64, 72).

Rent praktisk fokuseres i første omgang på at afklare, hvor tidligt de kendte ejerlav kan sandsynliggøres som faste administrative strukturer, mens fokus efterfølgende rettes mod at afklare hvor langt frem i tid de forhistoriske bygningsspredninger endnu synes ”ude af takt” med de fra historisk tid kendte ejerlavsstrukturer. Med udgangspunkt i denne knibtangsmetode er det muligt at angive en tidsramme, inden for hvilken den grundlæggende ejerlavsstruktur, der indrammer det middelalderlige dyrkningsfællesskab, er etableret og tillige at italesætte den proces, der var forbundet hermed.

Det er klart, at der i den følgende fremlæggelse af konkrete bebyggelsesudviklinger er tale om fortolkninger, da de enkelte undersøgelsesområder/ejerlav/storejervlav²⁰⁸, trods omfattende udgravningsaktivitet, ikke er totalundersøgt. Dette levner selvfølgelig plads til alternative tolkninger af de realforhold, bebyggelserne som enkeltstående historiske eksempler må forbindes med. Gennem fremlæggelsen af det samlede materiale for undersøgelsesområdet er det imidlertid min overbevisning at usikkerhedsmomentet i tolkningerne reduceres, vel vidende at det ikke kan fjernes.

²⁰⁶ I de fynske bebyggelsesstudier har særligt Nordøstfyn, Skamby og Skrillinge været anvendt som eksempler på principperne bag analyser af ejerlavens alder og deling. Dog har det arkæologiske materiale i disse studier ikke haft et særlig detaljeret præg, men har primært bestået af spredning af enkelte gruber og forskellige overfladefund (Porsmose 1987a:45, 66ff).

²⁰⁷ Kulturgeografen Viggo Hansen har ved at sammenholde udskiftningskort og Chr. d. V's danske Matrikel for en række udvalgte jyske, fynske og sjællandske landsbyer illustreret, at grænsen for udkørsel af gødning og dermed det intensive landbrug var ca. 800-1000 meter fra landsbyen. Ny bebyggelse etableredes nær grænsen imellem ind- og udmark i delvise dyrkningsfællesskab med moderbyen eller på selve udmarken i et dyrkningssystem løsrevet fra moderbyen (Hansen 1973).

²⁰⁸ Med termen *storejervlav* adresseres de oprindelige ejerlav ud fra hvilke den eksisterende ejerlavsstruktur er skabt ved senere udparcelleringer af torper, hovedgårde og egentlige delinger. Termen er tidligere anvendt af bl.a. Peder Dam (2009:189).

3.5.1. Yngre germanertid og vikingetid

Asperup

Landsbyen Asperup på Nordvestfyn er, på baggrund af de geometriske og kvalitative principper som klassificeringen i *landsbyregistreringen* (fremover LR) bygger på, bestemt som en adelby.²⁰⁹

I perioden 2004-2008 er der udført omfattende udgravninger i den centrale del af ejerlavet og i den forbindelse er der afdækket bebyggelsesspor med kontinuitet fra førromersk jernalder til ældste middelalder (Prangsgaard og Thaastrup-Leth 2007, Bonde 2011). Som illustreret af katalogmaterialet (kort 2) vandrer gårdene indtil yngre romersk jernalder²¹⁰ inden for et større område. Fra og med omlægningen af bebyggelsen dateret til perioden omkring 600/700-tallet og indtil 1100-tallet (vikingelandsbyen) fremstår landsbyen centralplaceret og toftbundet i det ressourceområde, der i historisk tid konstituerer den fysiske ramme for Asperup ejerlav, mens en enkeltgård etableres syd for landsbyen ved landevejen mellem Odense og Middelfart i perioden op til ca. 800 e.Kr. (kort 2, 6). Som det fremgår af oversigten over vikingelandsbyen (jf. kort 2-4), så opføres bygningerne på de faste tofter i flere faser. Mens den nordlige tofte er præget af bygninger, der såvel typologisk som naturvidenskabeligt dateres til perioden fra yngre germansk jernalder til ældste middelalder, gør det samme sig stort set gældende med sydtoften – blot med den væsentlige forskel, at det kraftigt funderede nord/syd vendte rammehus i toftens sydøstlige hjørne sammen med træ fra toftens brønd er dateret til perioden umiddelbart efter nordtoftens seneste bebyggelsesfase.

Det er på den baggrund oplagt at opfatte de to tofter delvist asynkront på en sådan måde, at nordtoften er fraflyttet, alt imens bebyggelsen ved sydtoften fortsatte i 1100-tallet.²¹¹ Foruden at forklare det arkæologiske bebyggelsesbillede i Asperup ejerlav sætter eksemplet fokus på det til tider u håndterlige forhold mellem torper (forstået som ejerlav udskilt af eksisterende ejerlav²¹²) og konkrete bebyggelser navngivet som -torper, men beliggende i ejerlav af adelby-karakter, som eksemplet her fra Asperup. I afsnittet om stednavne er denne problematik yderligere adresseret, men

²⁰⁹ Som alternativ til tolkningen af bebyggelsen som en adelby, angives det som en teoretisk mulighed, at Asperup, som en torpbebyggelse anlagt i vikingetid/middelalder, kan være udflyttet fra det nord for beliggende ejerlav, *Båring*, der samtidig tilhører ældre navnelag (-inge) (LR).

²¹⁰ Situationen for yngste romertid og ældre germanertid er endnu uafklaret, da større dele af området kun er forundersøgt.

²¹¹ Det er denne form for drypvis vandrebebyggelse som Holst har argumenteret for ved analyserne af jernalderlokaliteten Nr. Snede (Holst 2010).

²¹² Som eksempelvis Svenstrup ved Skrillinge ca. 6 km vest for Asperup.

for nærværende er det blot væsentligt at iagttage den asynkrone fraflytning af vikingelandsbyen til torpen (senest ca. 1180 også kirkebyen) Asperup ca. 860 m mod nord.²¹³ Det er en flytning, der på flere niveauer kan ses som en konkretisering af det forhold der er beskrevet i *Jyske Lov*, om at succesfulde torpbebyggelser med tiden helt kunne udkonkurrere moderbyen, således at denne i den sidste ende fraflyttedes (JyL. 1§51 (Kroman og Juul 1945b)).

Tilbage står et indtryk af Asperup ejerlav som et driftsareal, der siden anlæggelsen af ”vikingelandsbyen” i 600/700-tallet har bevaret sin overordnede ydre struktur trods det forhold, at moderlandsbyen (centralt i ejerlavet) med tiden blev helt opgivet til fordel for kirketorpen nordligt i ejerlavet. Flytningen af bebyggelsen fra centralplaceret til randplaceret i ejerlavet kan i den forbindelse foreslås sammenkædet med et ønske om at optimere udnyttelsen af de dyrkningseggede arealer i ejerlavets centrale del.²¹⁴

Allerup

Også ved Allerup og Højby syd for Odense synes ejerlavsstrukturen at kunne sættes i relation til bebyggelsesudviklingen fra sen germansk jernalder/vikingetid til tidlig middelalder (kort 1). I Landsbyregistranten er det foreslået, at Højby og Allerup/Tarup udgør to oprindelige ejerlav af adelby-karakter naturligt adskilt af en topografisk lavning. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke de to ejerlav oprindeligt har udgjort én samlet struktur frem for to (kort 2).

En række arkæologiske udgravninger i den absolut vestligste del af Allerup ejerlav har således ad flere omgange afdækket anlægsspor fra huskonstruktioner, der af udgraveren er dateret til perioden ca. 900-1200 e.Kr. (kort 3, Nielsen 2005). Det er åbenbart, at lokaliteten har omfattet langt flere bygninger end de umiddelbart udskilte hustomter synes at afspejle (kort 3). Således er stolpehulsintensiteten mange steder i feltet høj inden for afgrænsede områder, hvilket antyder en mangefaset kontinuitet. De nordligste hustomter er af Nielsen foreslået dateret til bronzealderen (Nielsen 2005:115ff). Bronzealderdateringen er dog fremført med forbehold, da der ikke fandtes daterende materiale i husene – hverken i form af oldsager eller materiale til ¹⁴C-dateringer. Om end

²¹³ 860 m. er afstanden fra den nordlige tofte til Asperup kirke, afstanden til den sydvestlige landsbydel er ca. 600 m.

²¹⁴ Da bebyggelsesfaserne omkring 600-tallet og 700-tallets begyndelse endnu er tyndt belagt, kan det ikke afvises, at storejervalvet oprindeligt har omfattet såvel Båring som Asperup ejerlav med Båring som centralbebyggelse og vikingetidslandsbyen Asperup som en tidlig torp med efterfølgende udskillelse af eget ejerlav. Denne mulighed ændrer dog ikke på tolkningens overordnede og strukturelle præmis omkring etableringen af centralbebyggelser i storejervalvene omkring yngre germansk jernalder – blot vil det betyde, at der i dette tilfælde ses en ekstra flytning.

der ved udgravningen som helhed blev fundet enkelte skår i gruber, der muligvis skal dateres til bronzealderen, så er der næppe tvivl om, at de hustomter, der indledningsvis blev dateret til bronzealder, i stedet bør opfattes som flere faser (evt. fire) tilhørende den nordligste tofte i den bebyggelse, der i løbet af yngre germansk jernalder eller vikingetid etableres her.²¹⁵ Tolkningen af bebyggelsen som én successiv struktur dateret til de sidste århundreder af 1. årtusinde e.Kr. underbygges foruden af selve hustyperne også af det markante skifte i anlægsintensiteten, der kan registreres hhv. øst for og vest for den nord/sydgående toftegrænse, der som en lavbundet grøft markerer den østlige afgrænsning af den nordligste gård. Etableringstidspunktet for nordtoften er desværre noget usikker. I udgravningsberetningen er der imidlertid registreret skår fra halvkuglekar fra toftens enlige grubehus. Halvkuglekar dateres løst til perioden yngre germansk jernalder og ældre vikingetid (Frandsen og Jensen 1988, Henriksen 1997a:33), hvorfor bebyggelsen senest må være anlagt i dette tidsrum.

Placeringen af germanertids-/vikingetids-bebyggelsen kan – set fra det historiske Allerup ejerlav – umiddelbart undre, da der er en naturlig landskabelig grænse kort vest for landsbyen; bebyggelsen antager, set på denne baggrund, en udpræget randplacering. Nielsen opstiller da også i sin foreløbige publicering af pladsen en række forskellige udviklingsscenarier, hvoraf ét tolker vikingelandsbyen som den oprindelige moderlandsby til den senere torp Allerup (Nielsen 2005:125ff).²¹⁶ Såvel Nielsen som forfatterne til Landsbyregistranten fæstner sig ved det topografiske skel mellem Højby og Allerup ejerlav (begge er sognebyer) som et markant naturligt skel, der så at sige afgrænser de oprindelige bebyggelsesområder i to strukturelt adskilte topografiske størrelser. Det er i den forbindelse værd at hæfte sig ved et par forhold, der kunne nuancere dette billede.

Først er det værd at bemærke, at Allerups topografiske placering i historisk tid meget præcist modsvarer den topografiske placeringen af vikingetidsbebyggelsen. Begge landsbyer er således etableret direkte op til østsiden af en markant topografisk nord/syd-orienteret skillelinje med udstrakte agerarealer vest herfor (kort 4). Der er altså ingen automatik i, at sådanne topografiske ”forhindringer” har udgjort egentlige strukturelle skel i landskabet i hverken forhistorisk eller historisk tid.

²¹⁵ Som parallel til hustypen kan henvises til et hus fra Marienlund Hgd., der ligeledes indledende blev tolket som et bronzealderhus, men som efterfølgende viste sig at skulle dateres til 800/900-tallet (Marienlund Hgd. kort 2).

²¹⁶ For alternativt tolkningsforslag henvises til Henriksen 2003a:91. Her foreslås at vikingelandsbyen kan være udflyttet som randbebyggelse fra den centralt beliggende Allerup.

Hvis vi ud fra denne betragtning ser på vikingetidsbebyggelsen endnu en gang, så er det slående, hvorledes gårdene er anlagt midt i et større ressourceområde bestående af Højby og Allerup/Torup. Samtidig er bebyggelsen karakteriseret ved at være anlagt præcist mellem de to centrale passagemuligheder, der på højkantskortene forbinder agerarealerne i Højby og Allerup (kort 4). Set på denne baggrund er vikingetidsbebyggelsen centralplaceret i et stort og velafgrænset ressourceområde med direkte adgang til udstrakte agerarealer mod såvel øst som vest. Men hvordan giver dette mening i forhold til de historiske bebyggelser og ejerlav ved Højby og Allerup?

I løbet af vikingetiden eller ældste middelalder foretages der en række markante strukturelle ændringer. Grundet manglende data fra Højbys og Allerups landsbytomter er rækkefølgen usikker, men under alle omstændigheder fraflyttes vikingetidsbebyggelsen. Baggrunden for fraflytningen kan muligvis ses i en deling af et oprindeligt ejerlav bestående af såvel Højby som Allerup historiske ejerlav. Ved en opsplitning etableredes Højby som centralbebyggelse i et nyt selvstændigt ejerlav kun ca. 230 m vest for vikingetidslandsbyen, alt imens torpbebyggelsen Allerup etableredes ca. 1000 m øst for de udgravede dele af vikingelandsbyen – ligeledes centralt placeret i det historiske ejerlav (kort 5).²¹⁷

Tolkningen af vikingetidsbebyggelsen som en centralplaceret landsby i et oprindeligt større ejerlav etableret i yngre germansk jernalder/ældre vikingetid kan yderligere underbygges gennem en ekstralingvistisk analyse af stednavnet Højby. Ved et opslag i Danmarks Stednavne forklares forleddet i navnet således: ”*Da anvendelsen af adj. høj ikke kan topografisk begrundes, er forleddet snarest subst. gl. hōgh, m. 'gravhøj', omend der kun sydligt i sognet vides at have været en høj.*” (DS 14:117ff).

Afstanden til gravhøjene²¹⁸ i Højby ejerlav er imidlertid over 1.000 meter (kort 5), og stednavnet forekommer derfor, som antydnet i DS, ikke umiddelbart karakteriserende set i relation til middelalderens historiske landsby og ejerlav *Højby*. Helt anderledes forholder det sig, hvis vi betragter stednavnet Højby som navnet på vikingetidslandsbyen. Vikingetidslandsbyen er således beliggende på en mark med markante gravhøje, der netop kunne give anledning til navnet Højby.

²¹⁷ Fra sidstnævnte er der igen udskilt en torp (Torup før 1441, jf. LR) med den betydning, at Allerup skiftede status fra at være centralplaceret til at blive randplaceret – alt imens den nyanlagte Torup er randplaceret mod nord i sit eget ejerlav.

²¹⁸ *Høj*-, som forled i stednavne, henviser i bl.a. Uppland i Midtsverige altid til gravhøje, mens der i Sydsandinavien ligeledes kan sigtes til topografiske særkender (Mundtlig meddelelse fra Per Vikstrand).

Ved opsplitningen af bebyggelsen i to nye centralbebyggelser i hver deres ejerlav må vi forestille os stednavnet bibeholdt i den bebyggelse, der strukturelt kun flyttede sig få hundrede meter inden for rammerne af de producerende agre, mens den fjernere anlagte torp blev forsynet med et helt nyt navn.²¹⁹ I så fald underbygges tolkningen af Højby/Allerup som ét oprindeligt ejerlav og samtidig forklares det noget ejendommelige forhold, at (det, der formodes at være) vikingetidens Højby ikke ligger i det historiske Højby ejerlav, men i stedet i Allerup ejerlavs vestligste udkant. Hvorvidt Allerup er udflyttet fra vikingetidens Højby eller den historiske Højby, må indtil videre være ubesvaret. Fundet af en runesten²²⁰ i Allerup Kirke dateret til perioden omkring 1025-1100 e.Kr. giver heller ikke noget endeligt svar, om end det med baggrund i dateringen må foreslås, at Allerup er udflyttet fra vikingetidslandsbyen, der formentlig endnu eksisterede i 1000-tallet. Senere spaltes ejerlavet endnu en gang. Således etableres den østligste del af Allerup som et selvstændigt ejerlav, Torup. Denne proces ”efterlader” Allerup landsby acentralt placeret i ejerlavet.

Hjulby

Også ved Hjulby (kort 1) er der foretaget omfattende arkæologiske udgravninger gennem en længere årrække (1992-2009) (Naamansen 1993, Henriksen 2000, 2002, 2003a, Juel 2009a). Forholdene omkring udviklingen af Hjulby by og Hjulby ejerlav er komplicerede og formentlig stærkt influerede af såvel Kronens engagement i området tilbage til i hvert fald ældre middelalder (Naamansen 1993:194, Henriksen 2002:158ff), jernalderlandsbyens status som værkstedsplads og senest etableringen af hovedgården Raschenberg i 1675.

Raschenberg, der i dag hedder Juelsberg, blev etableret ved frasalg af krongodset *Bavnegård*, der som enestegård var beliggende i Hjulbys skovrige østlige del (HR, Nyborg:38). Foruden Bavnegård indgik også hovedparcellen af Nyborg Slots enemærke i Hovedgården (ibid). Set på denne baggrund er det meget vanskeligt at forholde sig til det kartografisk kendte Hjulby ejerlavs østlige afgrænsning. Dog må vi i denne her forbindelse betragte ejerlavet med udgangspunkt i de agerarealer, der afgrænses af Hjulbys østlige skovområde²²¹, og ejerlavsgrensene som de kartografisk optræder mod Aunslev, Vindinge og Kullerup (kort 2).

²¹⁹ Dette forhold underbygges i afsnittet om stednavnedannelse.

²²⁰ Stenen er ikke længere synlig/bevaret (Danske Runeindskrifter, Henriksen 2012b).

²²¹ Dvs. Juelsberg Hgd.'s nordlige del.

Hvis vi betragter Hjulby ejerlav på den baggrund er det bemærkelsesværdigt, at der centralt i ejerlavet etableres en bebyggelse i 600-tallet (kort 3-4).²²² Den bebyggelse, der etableres, er fordelt på flere tofter, der hver især kan følges med dateringer fra yngre germansk jernalder til vikingetid/middelalder (kort 5-6). Forholdene omkring flytningen af byen til den nuværende placering skal ikke i denne forbindelse behandles nærmere. Ligesom ved Asperup er det dog oplagt at se landsbyflytningen i lyset af ejerlavets forholdsvis begrænsede omfang og herunder muligheden for at optimere anvendelsen af de udstrakte og centralt beliggende agerarealer, hvorpå den oprindelige centrallandsby lå.

Torup

Et lignende forhold er observeret centralt i Torup ejerlav på Sydvestfyn, OBM 5850 (kort 1-2). Her udgravede Odense Bys Museer i 2012 anlægsspor af en bebyggelse fra 200/300-tallet og igen fra overgangen mellem vikingetid og middelalder, ca. 1000-1200-tallet (kort 3-4). Ifølge vurderingen i Landsbyregistranten er landsbyen Torup strukturelt tilknyttet Sandager, og ejerlavet opfattes således som en udflytterbebyggelse herfra (LR, Assens:264ff). Torups fem gårde er på matrikelkortet afbildet med en randplacering i ejerlavets østlige del (ibid:271, 273). Udgravningerne viser imidlertid, at der ved overgangen vikingetid/middelalder var anlagt en bebyggelse netop centralt i ejerlavet. Det vil nok være rimeligt at opfatte denne bebyggelse som den initierende for udskillelsen af ejerlavet Torup, der således senest må være etableret i 1000-tallet (jf. kort 2-3). Da bebyggelsen langt fra er afgrænset, kan det dog ikke afvises, at de tilstødende arealer omfatter yderligere bygningsrester, der vil kunne rykke dateringen tilbage. Ligeledes er det uklart, om det først er gårdsamlingen ved kanten af Langemosen, 540 meter sydøst for vikingetidsbebyggelsen, der navngives Torup. Hvis det er tilfældet, må gårdene opfattes som en udflytterbebyggelse til den ældre og centralt placerede bebyggelse mod nordvest. Da der er tale om en bebyggelsesflytning på kun ca. 540 meter, er det imidlertid tvivlsomt, om der kan argumenteres for en egentlig ny-navngivning i forbindelse med flytningen af gårde (jf. afsnit 3.9. om bebyggelsesnavne). En mindre forundersøgelse foretaget i januar 2015 har dog vist, at der ca. 150 meter syd for den (i 2012) udgravede middelaldertomt er yderligere bebyggelse på næste højning. Disse bygningsrester er endnu ikke dateret, men det kan ikke afvises, at også de skal dateres til overgangen

²²² For datering af detektorfund henvises til Henriksen 2002:161, mens der for ¹⁴C-dateringer af husene henvises til oversigten i denne afhandling.

vikingetid/middelalder. I så tilfælde forstærkes formodningen om, at bebyggelsen ved flytning fra centralplaceret til randplaceret i ejerlavet næppe har foretaget navneskifte.

Bellinge

Sognebyerne Bellinge og Brændekilde sydvest for Odense udgjorde indtil udskiftningen et dyrkningsfællesskab,²²³ og det er oplagt at opfatte Bellinge²²⁴ og Brændekilde som ét oprindeligt storejerlav (kort 1, 7-8). Som tidligere anført har Odense Bys Museer i perioden 2005-2011 foretaget omfattende udgravninger nord for Bellinges eksisterende landsbytomt og ved den lejlighed udgravet bebyggelse fra især jernalderen indtil ca. 600 e.Kr. (kort 4).

Som det fremgår af kort 1, efterlader sammenstillingen af det oprindelige storejerlav og de historiske landsbytomter et bebyggelsesbillede præget af to landsbyer, der hver især er randplaceret i forhold til det samlede ejerlav, hvilket er en usædvanlig organisering. I den forbindelse skal opmærksomheden henledes på en mindre udgravning foretaget i 1981-82 centralt i det rekonstruerede storejerlav ved den nuværende ejerlavsgrense mellem de to landsbyer (kort 1 OBM 4632). Den rumlige placering af denne udgravning opfylder de karakteristika, som efterhånden har vist sig i gentagne tilfælde, for agrarbebyggelser fra yngre germansk jernalder og ældste vikingetid: Altså at bebyggelserne er centralplacerede i det rekonstruerede storejerlav og samtidig beliggende på en jævn bebyggelsesflade, der er velplaceret i forhold til især ager. De udgravede bebyggelsestyper er i beretningen fra 1982 tolket som bronzealder på baggrund af et keramisk materiale.²²⁵ Ved en gennemgang af funddokumentationen må tolkningen imidlertid suppleres med afgørende tillæg. Foruden anlæggene fra bronzealderen fremstår lokaliteten med en serie

²²³ Omstændighederne omkring landsbyernes dyrkningsfællesskab fremgår af matrikelkortet for Bellinge fra 1778. Af kortet fremgår: ”*Bellinge Byes Jorder Laae for én stor deel i Fælledskab med Brendekilde Byes Jorder, I den store Mark og Lunds mark; Disse Jorder ere efter min Opmåling Magelagde imellem Begge Byer, Ved Hr. Landinspecteur Berg...*”. Situationen ved Bellinge er ifølge Karl-Erik Frandsen helt usædvanlig (1983:146).

²²⁴ Inkl. Dannesbogårde og Borreby Møllegård.

²²⁵ I beretningen for OBM 4632 (080403-15) (gravet som del af naturgasprojektet i 1981-82) er der åbenlyse tolkningsmæssige problemer med udskillelse af huse til trods for en meget omfattende anlægsintensitet. Dette er et fænomen, der gentagne gange har vist sig ved udgravning af lokaliteter der i første omgang relateres til yngre bronzealder, men som senere er omdateret til yngre germansk jernalder og vikingetid (f.eks. Lumby OBM 4401 (første kampagne), Allerup OBM 8884, Marienlund Hgd. OBM 5536 m.fl.). Strukturen af udgravningsfladen ved OBM 4632 har stor lighed med de dele af Trabjerglandsbyen i Jylland, der netop er dateret til perioden omkring yngre germansk jernalder og vikingetid (Jørgensen og Eriksen 1995:hus 23, 24 (fund af Hesselkar <800 e.Kr. i stolpe), 25, 27, 32, 37).

konstruktioner, der i karakter bør jævnføres med materiale fra yngre germansk jernalder/ældre vikingetid, og denne tolkning bakkes op af genstandsmaterialet, der bl.a. omfatter et stort skår af halvkuglekar, som netop er karakteristisk for bebyggelser fra yngre germanertid og ældre vikingetid (kort 5-6). Lokaliteten er langt fra afgrænset, og det må formodes, at der under gartneriet øst for udgravningsfeltet (og dermed på tværs af sogne- og ejerlavsgrensen) findes yderligere anlægsspor. Det er bestemt muligt, at centralbebyggelsen har kontinuitet til jernalderbebyggelseskoncentrationen ved Bellinge ca. 1 km længere mod øst – denne kan som tidligere nævnt følges indtil ca. 600 e.Kr.

For etableringen af ejerlavene er stednavnet Brændekilde (1383 Brenkil) tillige interessant. I Danske Stednavne (Jørgensen 2008) tolkes forleddet som tillægsformen brændt, gl. brænd, mens efterledet tolkes som navneordet kil 'tilspidset, kileformet areal', dvs. at navnets betydning tolkes som "det afbrændte (?ryddede) tilspidsede areal".²²⁶ Netop sondringen mellem kilen som henvisende til et areal frem for en terrænformation synes i dette tilfælde oplagt. Den vestlige del af Brændekilde ejerlav udgør således en karakteristisk kileform, der rækker ind i den østlige del af Vissenbjerg skovbygd (kort 9). Ordet *kil* i Brændekilde bør derfor også efter min vurdering tolkes med reference til det konkrete organisatorisk-geografiske niveau, som det fastlagte ejerlav afspejler, frem for topografiske kendetegn henvisende til konkrete bakker, dale el.lign.²²⁷ Lignende forhold kan foreslås for en række fynske bebyggelsesnavne indeholdende stednavneelementet kil (jf. appendiks 1). For Brændekilde vil ovenstående tolkning betyde, at ejerlavets kileformede afgrænsning bør være veletableret før 1383, hvor navnet er registreret første gang. Det er oplagt at Brændekilde må opfattes som en torp til storejervalvets centralplacerede landsby eller som resultat af en egentlig landsbydeling, hvor Bellinge flyttede ned i ejerlavets sydøstlige hjørne ved de gamle opdyrkede arealer, mens landsbyen Brændekilde blev anlagt i storejervalvets vestlige randområde ved den *brændte kile*.²²⁸ Samtidig understreger det, at ejerlavnavnet og landsbynavnet er sammenfaldende.²²⁹

²²⁶ Jf. appendiks om Kil- i stednavne.

²²⁷ Det topografisk betingede ophav er derimod oplagt for nabolandsbyen Bellinge jf. stednavneafsnittet.

²²⁸ Den ellers umiddelbart oplagte tolkning af *Brænde-* (Bren-) som navneordet brænde i betydningen 'brændsel' er, på trods af at kilen netop skærer ind i skovbygdedområderne, ikke sandsynlig (DS 14).

²²⁹ Det er formentlig dette sammenfald, der betyder, at ejerlavene (som i det danske sprog først kendes fra 1806) ikke kan følges særskilt i stednavnematerialet (Jørgensen 1980:53). Bynavnet betegner såvel bytomt som ressourcetilliggende.

Ovenstående udgør de eksempler på agrare bebyggelser dateret til yngre germansk jernalder og ældre vikingetid, der er fundet i det åbne land i Odense Bys Museers ansvarsområde. Inden der konkluderes videre på de fremlagte data er det imidlertid væsentligt også at se nærmere på de lokaliteter, der adskiller sig fra ovenstående ved at være lokaliseret i direkte tilknytning til de eksisterende landsbytomter.

Rynkeby

Rynkeby ved Ringe på Midtfyn tilhører den endnu lille og eksklusive gruppe af bebyggelser, hvor landsbyudviklingen i detaljer kan beskrives igennem hele 1. årtusinde baseret på konkret udgravninger af betydelige arealer både i og omkring den historiske landsbytomt (kort 1-2, fig. 4 samt Hansen 2011).

Rynkeby ejerlav – inkl. den udparcellerede hovedgård Rynkebygård – er til alle sider omgivet af ejerlav, der enten udgør eller er udskilt af enheder navngivet fra det ældre navnelag (kort 3). Mod vest således storejerlavet Gestelev (inkl. Nordskov Hgd.), mod sydvest storejerlavet Boltinge (inkl. rydningsbyen Bolteskov), mod syd Ringe og mod øst storejerlavet Sødninge (inkl. Lammehave Hgd.) (LR). Mod nord har Årslev med Sdr. Højrup og Pederstrup formentlig udgjort et storejerlav.

Set på baggrund af denne ”indramning” af Rynkeby ejerlav er det meget markant, hvorledes bebyggelsen helt fra etableringen før Kristi fødsel og indtil omkring ca. 600 e.Kr. udvikles uden synlig hensyntagen til de kendte ejerlavsgrenser. Således udgør jernalderlandsbyen fra yngre romertid til ældre germanertid primært en markant østlig randplacering i Rynkeby ejerlav ind mod de højt beliggende agerarealer vestligst i Sødninge/Lammehave storejerlav. I kontrast hertil er den centrallandsby, der etableres ved Rynkeby i 600-tallet e.Kr., nøje tilpasset det historisk kendte ejerlavs grenser med let adgang til de udstrakte agerarealer øst såvel som vest for bebyggelsen (kort 4-19). I modsætning til de foregående eksempler efterfølges bebyggelsesomlægningen altså ikke ved Rynkeby af en senere flytning, udspaltning eller omstrukturering i vikingetid, men udviser stedskontinuitet fra yngre germansk jernalder frem til den historisk kendte landsby.

Skrillinge

Skrillinge/Svenstrup (kort 1) ved Middelfart udgør endnu en af de helt klassiske lokaliteter, når etableringerne og principperne bag udviklingen af ejerlavene ønskes beskrevet i en fynsk kontekst (Porsmose 1987a:67ff, Henriksen 2003a:87, 92ff). Jeg skal ikke her gå i detaljer med de forskellige

tolkningsforslag, der tidligere er præsenteret med udgangspunkt i et langt mere begrænset arkæologisk kildegrundlag, end der i dag er tilgængeligt. Overordnet set har de tidligere tolkninger dog opfattet de udgravede bebyggelsesspor kort nordøst for den historiske landsby som landsbyens vikingetidige²³⁰ forgænger inden for rammerne af vandrelandsbytolkningen. Det er ved en geometrisk tilgang allerede tidligere godtgjort, at ejerlavet Svenstrup er udparcelleret af Skrillinge (LR Middelfart:48, Porsmose 1987a:67). I forlængelse af de arkæologiske undersøgelser er det tillige foreslået, at torpbebyggelsen Svenstrup evt. skal ses i lyset af omstruktureringer og gårdnedlæggelser, der kan konstateres i byens nordøstlige udkant i årene omkring år 1300 (Henriksen 2003a:94).

I det seneste tiår er der imidlertid suppleret med et betydeligt arkæologisk materiale, der sætter landsbyens og ejerlavets udvikling i et nyt lys. Foruden de omfattende bebyggelsesspor i byens nordøstlige ende er der nemlig foretaget udgravninger i forlængelse af landsbytomtens sydlige afgrænsning, som den endnu fremstår på matrikelkortet fra 1805 og de senere brede målebordsblade.

Disse arkæologiske undersøgelser har vist, at landsbyen Skrillinge er etableret på den fra historisk tid kendte landsbytomt i tiden omkring 600 e.Kr. som en centralplaceret landsby i et meget regulært ejerlav (kort 3-9). Yderligere viser udgravningsdata, at landsbytomten i yngre germansk jernalder og tidlig vikingetid var større end landsbytomten fremtræder på matrikelkortet. Dette forhold kan indicere, at udparcelleringen af Svenstrup er sket ved, at et par af de yderligt beliggende gårde er udflyttet til en østlig placeret torp (Svends-), der har fået tillagt et selvstændigt ejerlav udskilt af moderbyens ejerlav og bl.a. omfattende en del af moderlandsbyens sydligste germanertidstofte. Her underbygger de bebyggelsesarkæologiske data det synspunkt, som Erland Porsmose tidligere har fremført, at en meget betydelig del af torpdannelsen skal opfattes som en udskiftningsproces snarere end egentlig ekspansion båret af befolkningspres (Porsmose 1979:131). Også Skrillinge udviser således pladskontinuitet tilbage til ca. 600 e.Kr.

Måre

En lignende – om end mere kompleks – fundsituation er registreret ved Måre/Herrested på Østfyn (kort 1-2). Som det fremgår af bilagene (kort 3-4), er der i Måre udgravet bygninger fra sen

²³⁰ Halvkuglekarrerne, som blev fundet i 1969 og 1971, tolkes ofte som spor efter en ældre landsby fra vikingetid (Poulsen 1974, Porsmose 1987:67). Skårene af halvkuglekar afspejler imidlertid en dateringsramme, der strækker sig tilbage til 8. årh. e.Kr. (Grøngaard Jeppesen 1981:90).

germanertid og vikingetid, der bør tolkes som direkte forgængere til gårdene på matrikelkortet. Måre (Mårhøj) er første gang nævnt i 1414²³¹ i formerne af *Morw* og *Morw Gade* (DS 13:204ff). På matrikelkortet er landsbyen stort set samørende med den tidligere købstad Herrested umiddelbart mod nord. Tolkningen af fundsituationen i Herrested/Måre er således utrolig kompleks, og reelt vil det for at afklare bebyggelsesudviklingen mere entydigt, være nødvendigt at foretage yderligere og omfattende undersøgelser i begge landsbyer. Dette til trods, er der meget stærke indicier for, at bebyggelsen bør tolkes efter den model, der netop er fremlagt for en række andre bebyggelser. De geometriske forhold, der kan iagttages ud fra udparcellering af torper og rydningsbyer indicerer således, at et oprindeligt storejerlav med centralbebyggelse er blevet delt, således at centralbebyggelsen kom til at udgøre to selvstændigt navngivne landsbyer, Herrested og Måre (kort 1).²³² De ældste udgravede hustomter i Måres bytomt er fra yngre germansk jernalder, og det er nærliggende at opfatte disse som repræsentanter for den ældste bebyggelse i en samlet landsby (kort 2). Landsbyen deltes efter denne model først senere (formentlig før 1258²³³) hvormed en tilføjelse af et ekstra bebyggelsesnavn var nødvendig (kort 5) – dette af organisatoriske frem for orienterende årsager (jf. afsnit 3.9. om bebyggelsesnavne). Bebyggelsen Måre/Herrested indtager altså en agerorienteret centralplacering i et rekonstrueret storejerlavet og er etableret på de historiske tofter i løbet af yngre germansk jernalder. Ejerlavsdelingen mellem Herrested og Måre har imidlertid betydet, at de to administrativt adskilte bebyggelser i historisk tid indtager en randplacering i hvert sit ejerlav.

Situationen fra Måre/Herrested er på en række væsentlige punkter fuldstændig parallel til bebyggelsen ved Vindinge/Rosilde, der såvel stednavnemæssigt som bebyggelsesmæssigt kan tolkes helt tilsvarende (jf. kortmaterialet). Foruden de nævnte, og bedst belyste, eksempler fra de

²³¹ I sognelægget har professor Bent Jørgensen, Afdeling for Navneforskning ved Københavns Universitet rettet dateringen af ældste belæg til 27/1-1417(?). Dette tillægges dog ingen videre betydning i herværende sammenhæng.

²³² For en lignende vurdering af landsbyernes integration i en samlet struktur henvises til Karl-Erik Frandsens behandling af marknavnematerialet (Frandsen 1983:126).

²³³ Omstændighederne omkring Herresteds købstadsrettigheder og ældste belæg er omdiskuterede. Der argumenteres såvel for en tolkning, der jævnfører den her nævnte Herrested med den, der nævnes i Valdemars Jordebog (Hornbech og Porsmose 1984:38ff). Fra anden side hævdes det, at bebyggelsen først kan belægges fra 1258, hvorfra navnet kendes i et privilegium (DS 13). Under alle omstændigheder omtales byen i 1415 som et bondebirk, der altså havde mistet sine købstadsrettigheder (Hornbech og Porsmose 1984:39).

stationære landsbyer kan opmærksomheden tillige henledes på materialet fra Herringe, Ullerslev og Lumby, der alle viser elementer af samme fundbillede (jf. respektive kort).

3.5.1.1. Opsummering

Det er karakteristisk for alle ovenstående bebyggelser, at de trods ofte begrænsede undersøgelser omfatter materiale der indikerer en etableringsfase i yngre germanertid eller ældre vikingetid. Alle bebyggelserne har desuden været centralplacerede og velbeliggende for agerarealer inden for en strukturel geografisk ramme, der kan forstås ud fra de historisk kendte ejerlavsgårder. Dette enten i forhold til det eksisterende ejerlav, eller i forhold til det jeg her betegner som storejerslav – altså inddelingen forud for udparcelleringer af torper, hovedgårde og enestegårde (jf. afsnit 3.5.3. og bilag 35).

Men hvordan ser det ud, hvis vi betragter ejerlavsgårderne i relation til den foregående periodes bebyggelse; dvs. jernalderbebyggelsen fra romersk jernalder og ældre germanertid?

3.5.2. Yngre romertid og ældre germanertid

I ovenstående har vi allerede ved både Rynkeby, Skrillinge og Lumby set, hvorledes bebyggelsen forud for ca. 600 e.Kr. ikke synes driftsmæssigt ”synkroniseret” i forhold til de historiske ejerlavsgårder. I tillæg til disse detailorienterede iagttagelser er det, for på et mere generelt plan at betragte de labile bebyggelses relation til de historiske ejerlav nødvendigvis, at supplere med analyser, der i større skala omfatter udviklingen og relationen mellem de velundersøgte bebyggelseskoncentrationer i især Odense og Åsum Herred (jf. bilag 12).

Som allerede anført må teorien om, at ejerlavene baseres på skel med rod i jernaldersamfundet i ældre germanertid og yngre romertid (eller endnu før) forudsætte, at der for landsbyer kan eftervises en læsbar driftsmæssig synkronisering mellem de historiske ejerlavsgårder (storejerslav) og de enkelte bebyggelses ressourcetilgrænsning i et diakront perspektiv (fig. 9). Dette set i relation til en vurdering af, at netop agerbruget gennem jernalderen generelt set har været det drivende økonomiske grundlag (Porsmose 2006:21, samt afsnit 3.11. om drift og demografi). Det vil sige, at forholdet mellem ressourcer, bebyggelseskoncentration og administrative grænser må kunne forventes at fremstå i et klart indbyrdes geografisk forhold, udnyttelsen af den omgivende ressource.

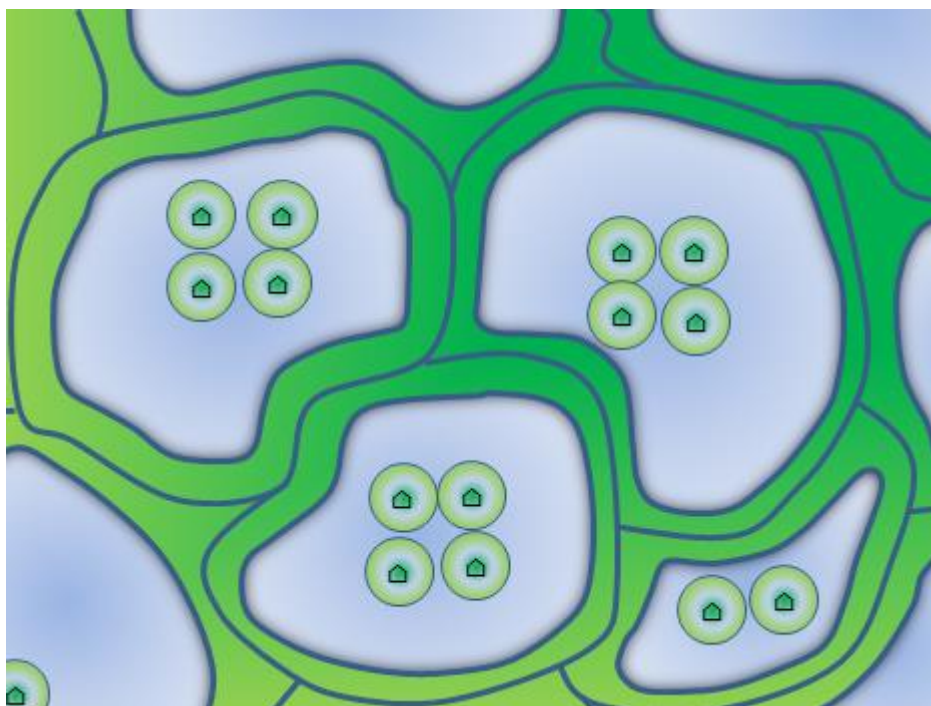

Fig. 9. Geografisk idealmodel, der afspejler forholdet mellem administrative grænser og bebyggelsesnes placering ved etableringen i en økonomi domineret af agrarproduktion. Synkroniseringen medfører bebyggelsestablering i de blå områder, mens bebyggelsestableringer i og på tværs af de grønne grænsezoner anses som asynkront og driftsmæssigt uøkonomisk.

Ud fra denne forudsætning er bebyggelsesbilledet vurderet i tre særligt velundersøgte områder Seden/Åsum, Hjallesø/Holluf/Fraugde og Bellinge/Højby (jf. bilag 19-21).

Mens der ved bebyggelserne fra yngre germansk jernalder og fremefter tydeligt kunne argumenteres for en markant geografisk ensartet relation mellem landsbytomt og de historiske ejerlavsgrenser, kan tilsvarende relationer ikke underbygges for perioden yngre romersk jernalder og ældre germansk jernalder.

Seden/Åsum-bygden²³⁴ opdeles således tidligst i to klart adskilte bebyggelsesorganisatoriske områder, der kan genspejles i de historiske ejerlav i tiden efter ældre germansk jernalder og formentlig omkring 600-tallet (bilag 21).²³⁵ Af bilag 19-20 fremgår et fuldstændigt parallelt billede fra Holluf/Fraugde-bygden og Bellinge/Højby-bygden.

²³⁴ Måske snarere Helsted/Hjerlev-bygden. Centralt i Sedens (ældste belæg 1400-tallet jf. DS) ejerlav ligger således de to gårde, Helsted gde. De fremgår af højkantkortet fra midten af 1800-tallet og ligger på markstykker, der i markbogen (1682) er angivet som Helsted Lung stykker (DS). På matrikelkortet fra 1793 er gårdene imidlertid ikke angivet, og marknavnet Helsted afspejler således formodentlig et ældre bebyggelseslag - evt. den tidligere jernalderbebyggelse på stedet. Forholdet omkring Åsum/Hjerlev fremgår af Appendiks 2.

²³⁵ Detektorfund fra landsbyen Åsum dateres til perioden fra 6. århundrede og frem.

Det er i forlængelse af ovenstående forsøgt at udpege storejerlavsfigurer, inden for hvilke der er lokaliseret flere regulære og klart adskilte bebyggelseskoncentrationer (landsbystrukturer) fra samme periode. Dette netop for at undersøge synkroniseringsprocessen mellem agerbygdens fulddækkende storejerlav og de arkæologisk erkendte bebyggelser fra yngre romertid og ældre germanertid. Det har i praksis vist sig problematisk, og det skyldes formentlig det enkle forhold, at større bebyggelser fra yngre romertid og ældre germanertid har forudsat større regulære ressourceområder med en tilsvarende større økonomisk bæreevne. Der kan derfor ikke forventes flere meget omfattende og samtidige bebyggelsesfortætninger inden for samme storejerlav, da sådanne, efter den her anvendte hypotese, overvejende ville resultere i etablering af flere adskilte storejerlav.

3.5.2.1. Opsummering af etableringsfasen

På baggrund af det gennemgåede eksempelmateriale fra yngre romertid til vikingetid fremstår etableringen af fastlåste ejerlavsgrenser som en strukturel organisatorisk opdeling, der ikke umiddelbart kan opfattes som en strukturel videreførelse af bebyggelsesstrukturen fra yngre romertid og ældre germanertid, men i stedet som et udtryk for en regulær omlægning. Samtidig er det dog vigtigt at pointere, at der ikke er noget belæg for at opfatte fastlæggelsen af de konkrete grænser og dermed jurisdiktioner som ovenfra styret, hvilket jeg skal vende tilbage til senere i afhandlingen.

Selv om der ikke kan være tvivl om, at det som udgangspunkt er de kulturlandskaber, der blev formet i løbet af ældre jernalder (bilag 36, f.eks. Rynkeby kort 7-12),²³⁶ der ligger til grund for udnyttelsen af ressourcerne i tiden under og efter (bilag 37) ejerlavsdannelsen i yngre germanertid så må de enkelte bebyggelser i tiden forud for 600-tallet opfattes inden for labile ressourceenheder, der i gentagne tilfælde tydeligt går på tværs af de ejerlavsgrenser, der relateres til den senere bebyggelse.²³⁷ Det må betyde, at de historiske ejerlav, forstået som den faste administrative struktur inden for hvilken udviklingen af den enkelte bebyggelse skulle struktureres, har rod i de administrative grænser, der blev etableret i tiden omkring yngre germansk jernalder og ældste vikingetid, men samtidig også, at kernen i disse ressourcer i mange tilfælde var baseret på den

²³⁶ Jævnfør afsnit 3.11.2.

²³⁷ Foruden ovenstående eksempler fra yngre romertid/ældre germanertid kan opmærksomheden henledes på fundsituationen ved Rørbæk Hgd. (Rørbæk Hgd. kort 1-2) og Rynkeby ejerlav samt lokaliteter fra ældre jernalder omkring Kr.f. Et godt eksempel på relationen mellem de historisk kendte ejerlavsgrenser og ældre jernalders bebyggelsesudvikling (eller mangel på samme) fremgår af bilag 38 omkring Voldby/Rorslev på Vestfyn.

kultivering, der var foregået i århundreder og med særlig forhøjet styrke i sen romertid og ældre germanertid.

Mens landskabsudnyttelsen bygderne imellem således indtil 600-tallet har en labil karakter, hvor fysiske omlægninger kan foretages forholdsvist frit i et endnu ikke låst og dermed ikke administrativt ”fyldt” kulturlandskab, så bærer analysen af den sene germanertidsbebyggelse tydeligt præg af bindingen til de historisk kendte ejerlavsgrenser. Dette er en struktur, der så at sige udfylder landskabet, når der bortses fra større ubebyggede skovområder (jf. følgende afsnit). Analysen af ejerlavsniveauet supplerer således det billede, vi tidligere så i analysen af landsbyniveauet. Yngre romertid kan altså også på dette organisatoriske niveau opfattes som en periode, der er direkte udsprunget af ældre jernalders labile bebyggelse og organisation, mens bebyggelsesomlægningen i yngre germansk jernalder afspejler et markant organisatorisk, administrativt og eventuelt også driftsmæssigt initiativ.

I nedenstående tolkningsmodel (fig. 10.) har jeg i et forenklet format forsøgt at illustrere udviklingen i samspillet mellem ressourceområde og bebyggelse gennem 1. årtusinde, som den pt. toner frem på Fyn, set på baggrund af samspillet mellem de historisk kendte ejerlavsgrenser og de arkæologiske data. I perioden frem til 2. århundrede e.Kr. er bebyggelsesorganisationen præget af meget labile og små judicielle enheder, der helt overvejende er organiseret som enkeltgårde eller alternativt små landsbyer med tre-fire gårde. Det er ikke umiddelbart muligt at se nogle egentlige geografisk organisatoriske rammer, der kan trækkes op til de kendte ejerlavsgrenser. På trods af, at alle bebyggelser selvfølgelig har stået i tilhørsforhold inden for forskellige hierarkiske strukturer og bygder, så lader bebyggelsesorganiseringen til at omfatte en løs organisk struktur, hvor jurisdiktionen omkring den enkelte bebyggelse formentlig fandtes relativt nær boenheden, og hvor flytninger af gårdene åbenlyst var forholdsvist ukomplicerede – formentlig primært begrænset af hensyntagen til andre bebyggelsers aktive produktionsareal og i mindre grad af egentlig jurisdiktion i vedvarende geografiske strukturer. Beskrivelsen minder således på en række områder om Fokke Gerritsens beskrivelse af ”jordrettigheder” i yngre bronzealder og ældre jernalder i Holland. Gerritsen foreslår således, at et hushold inden for rammerne af et gruppetilhørsforhold forholdsvist frit kunne etablere og nedlægge gårde. Derved opnåedes en brugsret for det enkelte hushold til jord inden for gruppens territorium, uden at der dog af den grund var tale om egentlige slægtsbaserede ejerforhold, da jorden iflg. Gerritsen igen overgik til gruppen, når gården og dermed jorden blev forladt ved eksempelvis længere flytninger, dødsfald osv. (Gerritsen 1999:146). Jeg er således enig med Gerritsen i hans karakteristik af forholdene i ældre jernalder – blot mener jeg ikke, at

genanvendelsen af den samme parcel i flere bygningsfaser står i modsætningsforhold til dette princip og derfor heller ikke at dette system udfases i romersk jernalder. Genanvendelsen af gårdstoffer kan således, foruden de af Gerritsen foreslåede arveretlige normer, have en lang række andre sociale, økonomiske og praktiske årsager. Som et enkelt eksempel kan blot nævnes, at selv det gamle system appliceret på større bebyggelser vil have en tendens til øget fastlåsning af den enkelte gård. Dette f.eks. hvis landsbysamfundets parcellering af aktiv agerjord var rettighedsbelagt kombineret med en norm og et ønske om socialt at organisere sig i en landsbystruktur.

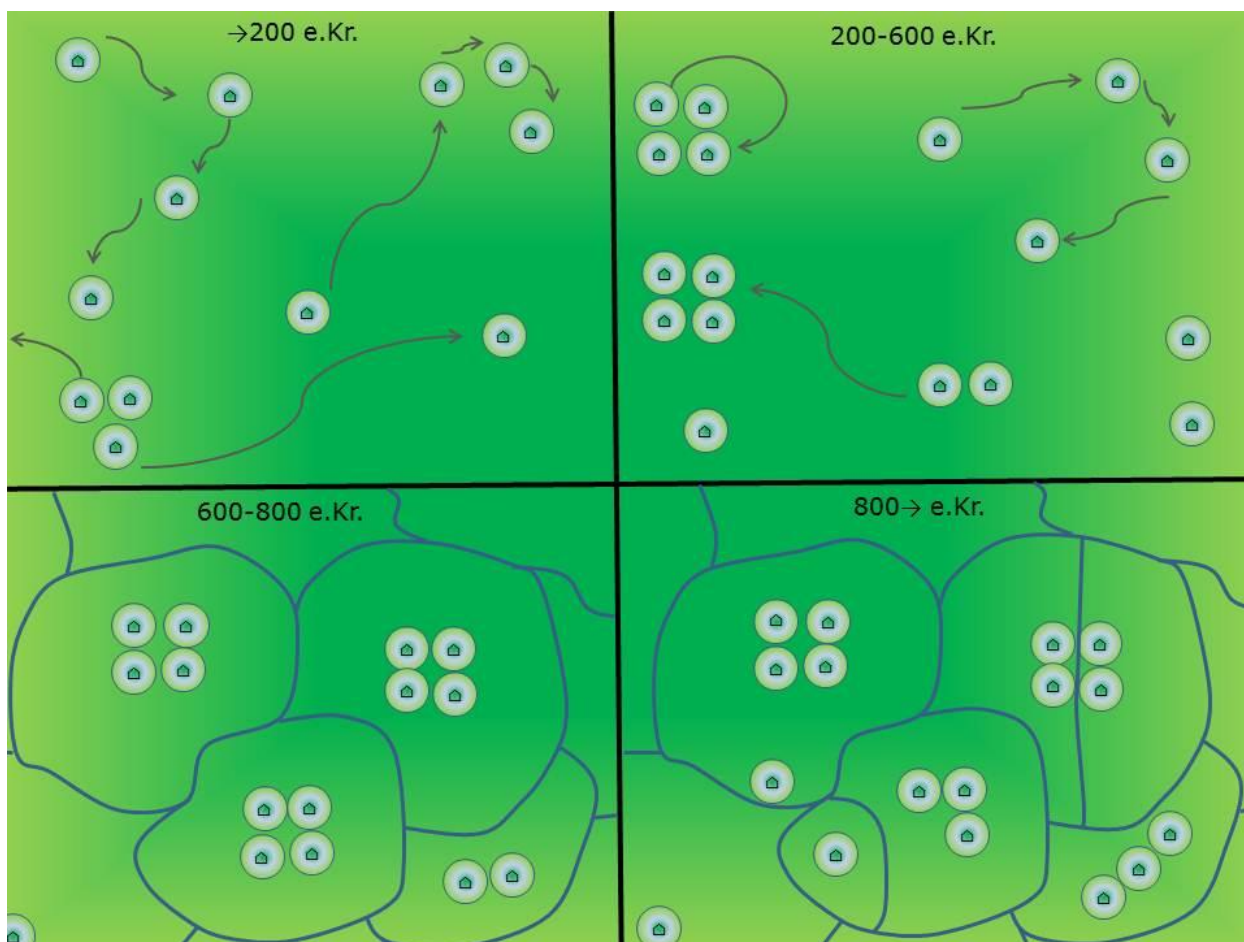

Fig. 10. Ejerlavsmode baseret på forholdet imellem arkæologiske bebyggelsesspor og historiske ejerlavgrænser. Hver gårdsignatur illustrerer en bebyggelsesenhed. Der er ikke i modellen indarbejdet forhold omkring dyrkningssystem el.lign. Det er formålet at illustrere, hvordan ejerlavsfastlåsningen omkring 600 e.Kr. bremser den bebyggelsesorganisatoriske labilitet og under alle omstændigheder afgrænser de fysiske rammer inden for hvilken yderligere udvikling skal opfattes.

Selv om den labile bebyggelsesorganisering med sit flyttemarksprægede driftssystem således i et diakront perspektiv har været arealkrævende og dermed har spredt sig over store områder (Fabech og Ringtved 2009:167), så har driftsformen set som et øjebliksbillede levnet rig mulighed

for bebyggelsesflytninger, og enkeltgårdsorganiseringen var optimal for udnyttelsen af selv mindre og isolerede ressourcer. Fra ca. 200-600 e.Kr. organiseres bebyggelsernes jurisdiktion grundlæggende som i den foregående periode. Der opstår dog betydeligt større bebyggelser, og perioden er præget af vækst og (sammenlignet med tidligere) en meget stor bebyggelsesmæssig diversitet omfattende såvel enkeltgårde som egentlige store landsbyer. Bebyggelserne må på et organisatorisk niveau betragtes i snæver sammenhæng med den forrige periode, om end kompleksiteten øges i kraft med udviklingen af de stedvise markant større bebyggelsesfortætninger. Der er altså endnu tale om et organisatorisk system baseret på enkeltgården og et labilt organisatorisk præg bebyggelserne imellem, om end stedfastheden og en overordnet landskabszonering øges betydeligt i enkelte tilfælde (Hansen og Lundø 2015). Bebyggelsesorganisationen fra 200-600 e.Kr. bør, ligesom i den foregående periode, ikke analyseres ud fra de grænser, som de historiske ejerlav repræsenterer.

Fra perioden omkring 600-800 e.Kr. er der en distinkt relation mellem de historiske ejerlavsgrenser (før torp- og hovedgårdsudspaltningerne) og de arkæologiske bebyggelsesspor. Bebyggelsesorganisationen bærer i perioden præg af en markant omlægning. Denne afspejles dels ved, at gårdene er flyttet sammen inden for geografiske enheder, der er afgrænset af skel, vi ofte genfinder i historisk tid, men også ved, at disse flytninger i mange tilfælde er foregået over relativt set lange afstande. I denne periode er enkeltgårde stort set fraværende, og bebyggelsernes judicielle revir udstråler fra landsbyerne som organisatoriske enheder, der i store dele af den fynske agerbygd – modsat tidligere – udfylder landskabet. Der er, i modsætning til tidligere, ikke registreret ejerlav med mere en én bebyggelsesfortætning og på trods af, at enkeltgårde fra 600-700 tallet ikke kan og bør afvises²³⁸, så forekommer det troværdigt at konkludere, at sådanne må opfattes som absolutte undtagelser (jf. katalogets lokalitetsoversigt).

Mens bebyggelsen fra yngre germansk jernalder og ældre vikingetid således er markant struktureret efter forholdsvis simple faktorer i forhold til ejerlavsgrenserne – agerorienteret og centralt beliggende i primærproduktionsarealet – så bærer tiden herefter præg af en lang række justeringer i bebyggelsesorganisationen, hvor ejerlav deles, bebyggelser orienteres mod vandløb og

²³⁸ Mulige undtagelser herfra er en gård fra Killerup (OBM 5525), der dateres til sen 500-tal eller tidlig 600-tal, mens enkelte huse fra Ryslinge (SOM 01-255), Staurby (OBM 2758) og Søndersø (OBM 8505) er ¹⁴C-dateret til det sene 700-tal eller 800-tallet.

større infrastrukturelle linjer eller omlægges og udspaltes bl.a. i et forsøg på at optimere produktionspotentialet. Alt dette dog ud fra den grundlæggende etablerede ejerlavsstruktur.²³⁹

På det foreliggende grundlag må det derfor også konkluderes, at den ejerlavsstruktur, der ligger til grund for de historiske grænseskel, og hvorfra torper og hovedgårde er udparcelleret på Fyn, er dannet ved en relativ markant bebyggelsesmæssig omstrukturering i tiden omkring 600 e.Kr. – en omstrukturering, der for en periode medførte en hidtil uset fastlåsning af landsbyerne på ejerlavs- såvel som gårdsniveau.

3.5.3. Oldtidsbyggerne før torpekspansionen – et retrospektionsforsøg

På baggrund af ovenstående teori om ejerlavenes primære dannelsesperiode (som organisatorisk ramme) er det oplagt at vende sig mod undersøgelsesområdet i stor skala, altså hele Fyn. Målet er at udarbejde en skitse til et hypotetisk ejerlavskort for perioden 600-800 e.Kr., der som udgangspunkt er baseret på bebyggelsesnavnematerialets kronologiske dateringsrammer og de kendte historiske ejerlavsgrenser på baggrund af afhandlingens præsenterede modeller (jf. afsnit 3.5.2., 3.9.7. og 3.9.8. fig. 20-21).²⁴⁰ En storejerlavsskitse med rod i det sene jernaldersamfund vil således tilbyde et forbedret grundlag for analyser af periodens arkæologiske spor og tillige forholdet mellem bebyggelsesnavn og ressourceområde. På det område er vi analytisk udfordret, da de tolkningsmæssige rammer i mangel af bedre ofte må drages på baggrund af organisatoriske enheder, der næppe kan sideordnes med det sene jernaldersamfund. Analyser foretages således ofte uden eksplicite organisatoriske rammer eller blot ved applicering af simple metrisk definerede ditto udformet som cirkulære ”enheder” (eks. Albrechtsen 1951a:247). Som alternativ hertil benyttes ofte den mere komplekse geografiske struktur, *sognet*, som arkæologiske og onomastiske kilder af historiske årsager er relateret til i de relevante arkiver (eks. Henriksen 2009:346, Christensen 2010). I endnu andre tilfælde sammenstilles ejerlavene i synkrone økonomiske analyser (ofte 1680’erne) opdelt efter stednavnegrupper, men uden egentlig forbehold for navnegruppernes asynkrone etableringstidspunkt, hhv. før, under eller efter udspaltningen af torper og hovedgårde (f.eks. Dam 2015²⁴¹). I en bebyggelsehistorisk ramme, hvor -torpefasen snarere anses som værende udtryk for

²³⁹ Her ses der altså på modelniveau bort fra koloniseringen af nyt land som f.eks. den centralfynske skovbygd ved Vissenbjerg mv.

²⁴⁰ Erik Ulsig har tidligere ytret ønske om at konkretisere et kortmateriale omkring torpprocessen, på trods af de omfattende forbehold et sådan kortmateriale må og skal følges af (Ulsig 1987:462).

²⁴¹ Dam gør opmærksom på en række metodiske problemer ved analyseformen (Dam 2015:16ff).

en udspaltnings-/udskiftningsproces²⁴² end en koloniseringsproces (og dermed en udparcelleringsproces fra de oprindelige ejerlav af ældre navnetype), er det klart, at sidstnævnte sammenstillingsform notorisk afviger fra realforholdene på navnedannelsestidspunkterne. Dette da ressourceområdet af gammel bebyggelsesnavnetype oprindeligt har omfattet såvel det endnu eksisterende ejerlav af gammel navnetype, men tillige de(n) senere udparcellerede torp(er).

Fælles for ovenstående anvendelser af de administrative grænser i de (for)historiske kontekster er, at de rumlige strukturer, der anvendes (hvad enten det er de historisk kendte sogne, der kan følges fra ca. 11-1200-tallet og fremefter eller det fuldt opsplittede ejerlavslandskab, som det fremstår omkring 1800 ved udskiftningstiden), i alle tilfælde konstituerer organisatoriske ordninger, der må anses som anakronistiske i relation til den sene jernalder, men som dog alligevel kan give væsentlig inspiration til tolkninger af periodens bebyggelsesbillede.

Nedenstående retrospektive skitse vil foruden at udgøre en organisatorisk forståelsesramme for landbebyggelsen tillige kunne understøtte en vurdering af, hvorvidt de udarbejdede og anvendte ejerlavs- og stednavnemodeller også i stor skala kan sammenføjes i et troværdigt helhedsbillede, der samtidig validerer modellerne. Netop sådanne umiddelbare kontrolmuligheder for de geometrisk funderede resultater er tidligere blevet efterspurgt (Porsmose 1981:177). Det må i den forbindelse anses som et kvalificerende udtryk for modellerne og arbejdets hypotese omkring ejerlavsdannelsen, hvis der udkrystalliseres et organisatorisk mønster, som i stor udstrækning giver et homogent indtryk af de enkelte storejervlav – dog med åbenlys hensyntagen til forskellige landskabstyper, nu forsvundne skovområder og regionale variationer; forhold der i alle tilfælde forventes at afstedkomme betydelige forskelle i storejervlavenes umiddelbare størrelse og karakter.

Retrospektionen (bilag 35) er konkret udarbejdet med udgangspunkt i bebyggelsesnavnetyperne tilhørende de ældre navnelag²⁴³, *-inge*, *-lev*, *-løse*, *-sted*, *-hēm* og stedvis *-by* og *-tofte* samt de historisk kendte ejerlavsgrenser (se fig. 11). Ejerlav med bebyggelsesnavne af

²⁴² Jf. Porsmose 1981:182.

²⁴³ Ved afsøgningen af de ældre navnelag er der taget udgangspunkt i *Danmarks Stednavne* og Peder Dams digitaliseringer af de danske bebyggelsesnavne (2004). Dertil er tilføjet Erland Porsmoses oversigt over *De nedlagte landsbyer på Fyn* (1976), mens formodet nedlagte *-lev*-bebyggelser overleveret som naturnavne er venligst videregivet af Lisbeth E. Christensen. Da der er tale om en skitse, er der ikke foretaget konkrete analyser af de enkelte navnes type og alder ud over deres overordnede tilknytning til stednavnetypernes hovedgrupper. Sådanne onomastiske detailanalyser med inddragelse af bl.a. de ejerlav, hvor bebyggelsesnavnet er et oprindeligt naturnavn, vil være nødvendige for udarbejdelse af en mere retvisende og udfyldt kortskitse.

ynge navnetype formodes som udgangspunkt udspaltet/udskilt fra ældre enheder/ejerlav, og i retrospektionsforsøget²⁴⁴ indlemmes ejerlav med yngre navne som udgangspunkt i ejerlav med ældre bebyggelsesnavnetyper. Således forsøges landskabsgrænserne tilnærmet situationen i perioden forud for torp-, hovedgårds- og enestegårdsudspaltningerne i vikingetid og middelalder – dvs. at storejerlavene afspejler en formodet ejerlavssituation i sen jernalder, ca. 600-800 e.Kr.

Ved retrospektionen er der som udgangspunkt set bort fra de organisatoriske bindinger, der umiddelbart kunne foreslås relateret til sogneskel og sogneby-status, da disse opfattes som en i denne sammenhæng betydelig senere overbygning påført en allerede gammel og fragmenteret bebyggelsesorganisation (jf. næste 3.7.). Anderledes forholder det sig med herredsgrenserne, der som udgangspunkt er respekteret i storejerlavsstrukturen ud fra den holdning, at der generelt er en betydelig tættere temporal sammenhæng mellem herredsinddelingens grænsedragninger og etablering af de faste landsbytiliggender (jf. afsnit 3.6.).

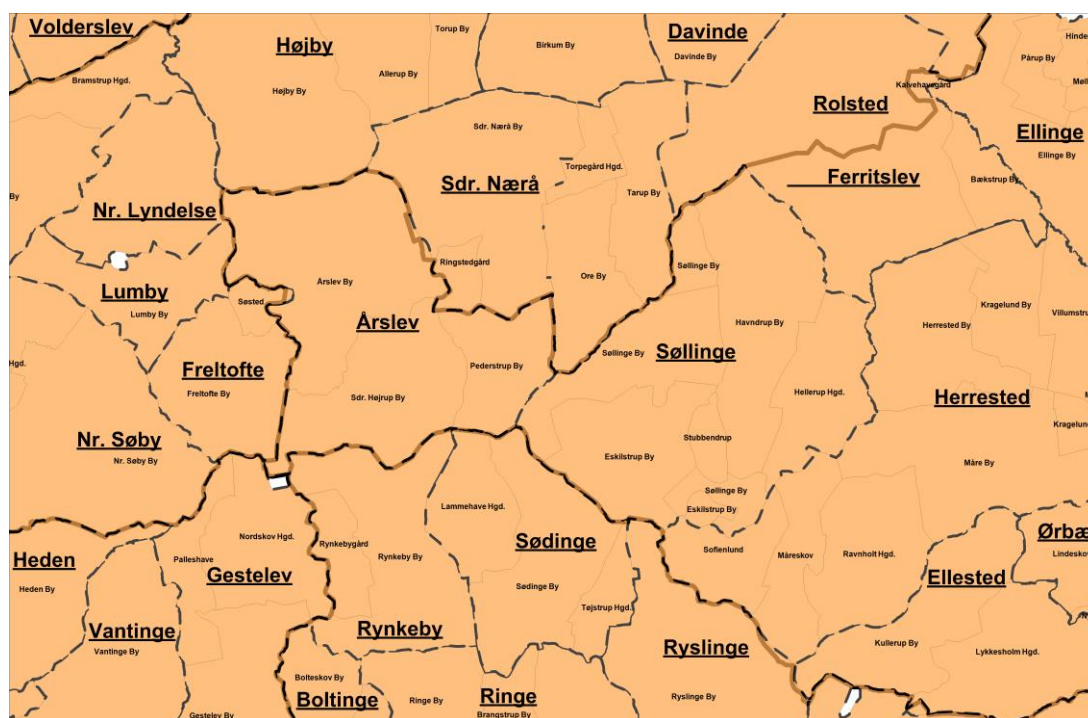

Fig. 11. Geometrisk retrospektion af storejerlav fra perioden forud for torp- og hovedgårdsudspaltningen. Skitsen er udarbejdet på basis af ældre stednavnetyper og historisk kendte ejerlavsgrenser. Herredsgrenserne er markeret med fed signatur, storejerlav med stiplede signatur og historiske ejerlav med tynd optrukket strek.

Den retrospektionsskitse, der kan etableres på det anførte grundlag, udgør under alle omstændigheder en forenkling, som hverken tager højde for særtilfælde eller den situation, at senere

²⁴⁴ For principperne bag denne metode henvises til Porsmose 1981:177.

ejerlav kan være dannet ved udparcellering fra mere end blot et enkelt ejerlav eller for den sags skyld sammenlægning af tidligere adskilte organisatoriske enheder eller mageskifter mellem ejerlav. Det er ligeledes klart, at der med den geometriske metode er tale om en række subjektive vurderinger, som kunne vægtes anderledes. Derfor er hensigten med skitsen også primært, at danne et overordnet indtryk af den deling, som bebyggelsen fra sen germanertid og tidlig vikingetid kan forstås på baggrund af – det vil sige agrarsamfundenes organisatoriske udtryk inden for en konkret geografisk forståelsesramme på landsbyniveau.

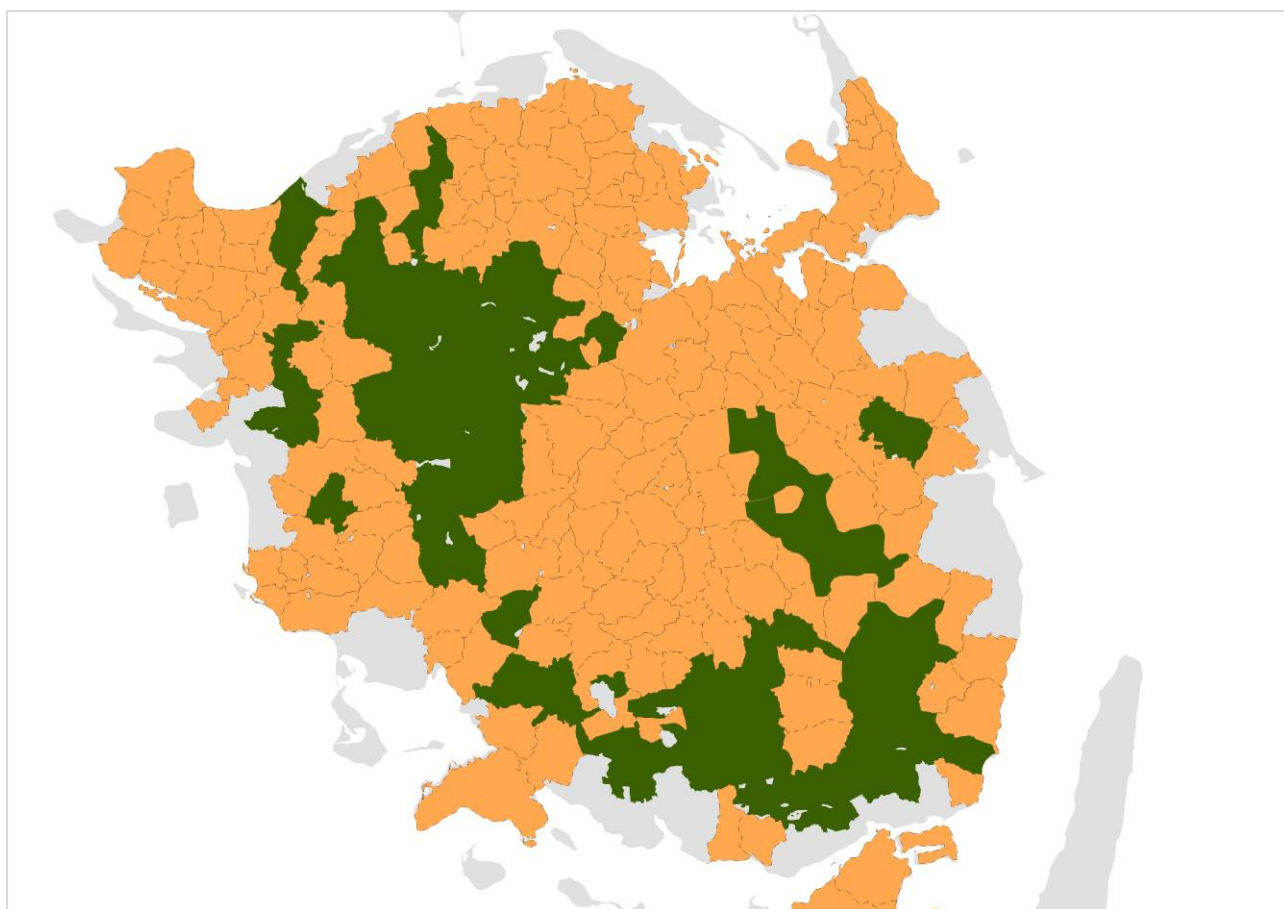

Fig. 12. Den rekonstruerede storejelerlavsskitse for Fyn. Ejerlavsgrensene er markerede med stiplede linjer mens formodede udstrakte skovområder er angivet med grøn signatur. De grå områder er primært kystbundne historiske ejerlav uden stednavne af (formodet) ældre type – formentlig for en stor dels vedkommende skovområder og ekstensivt udnyttede kystzoner.

I ovenstående figur ses resultatet af retrospektionen. Selv om der er tale om en forenkling, så er det værd at bemærke, at skitsen efterlader et rimelig homogent indtryk af storejelerlavene (se detaljer på bilag 35). Når det homogene geografiske indtryk sammenholdes med det forhold, at de

nedlagte bebyggelser af gamle navnetyper (f.eks. Hjerlev, Thorslev, Koslev, Særsløv²⁴⁵ og Hetteslev) alle lokaliseres inden for rammerne af storejerlav, der trods talrige øvrige navne (jf. bilag 39-40) ellers ikke indeholder bebyggelsesnavne, der entydigt kan jævnføres med ældste navnelag, så bestyrker det ikke alene validiteten af storejerlavsmodellens tanke om en oprindelig samlet primærbebyggelse med navnesammenfald for centralbebyggelsen og dennes tilliggende, men underbygger tillige de stednavnemodeller for navneoverlevering og navneskifte, der senere præsenteres (jf. afsnit 3.9.7. og 3.9.8.).

Der findes således kun et sikkert bebyggelsesnavn af ældste navnelag for hvert rekonstrueret storejerlav.²⁴⁶ Samlet set underbygger disse forhold validiteten af retrospektionen i meget grove træk, mens de præcise grænsedragninger af de konkrete storejerlav altid vil kunne diskuteres med udgangspunkt i den valgte metode. Da udparcelleringen af torper og hovedgårde er en proces, der forløber over adskillige århundreder, er det tillige klart, at det vil være særdeles vanskeligt på regionalt niveau at lave yderligere tidssnit i løbet af storejerlavenes opbrydningsproces. Hertil er udviklingen ganske enkelt for kompleks og forskelligartet.

Af bilag 41 fremgår en grafisk sammenstilling af de administrative grænser for dels den sene jernalders rekonstruerede storejerlav, de historiske ejerlav og de historiske sogne. Som det fremgår af sammenstillingen, så minder storejerlavene i udpræget grad om den organisatoriske struktur, som sognedannelse senere repræsenterer, om end storejerlavene gennemgående er lidt mindre end sognene. Som jeg vil vende tilbage til senere, er det da også nærliggende at opfatte elementer af storejerlavenes funktion i yngre jernalder og vikingetid på et grundlag, der på landskabslovenes tid var overtaget af netop de på det tidspunkt veletablerede sogne.

Retrospektionsskitsen omfatter i alt ca. 200 storejerlav, der mere eller mindre entydigt lader sig udskille. Mens det er givet, at skitsen ikke bør opfattes som en direkte afspejling af en historisk faktisk situation og organisation, så er det til gengæld rimeligt, at anvende det overordnede kort

²⁴⁵ Foruden den nedlagte Særsløv nord for Odense er der muligvis også en nedlagt Særsløv fra Brangstrup ejerlav ved grænsen til Kellerup syd for Ringe. Denne fremgår af markbogen (1682) som Sersløu Bierig (Christensen 2013). Dette indikerer et oprindeligt selvstændigt Særsløv storejerlav, der siden er opsplittet i henholdsvis Brangstrup og Kellerup ejerlav. Ved denne opfattelse reduceres Ringe storejerlav, og tilnærmes arealmæssigt områdets øvrige storejerlav.

²⁴⁶ Der skal dog tages et betydeligt forbehold for dette resultat, da markbogen ikke er gennemgået bortset fra en række udvalgte områder med særlig intensiv bebyggelse i 1. årtusinde, således Rynkeby, Gudme, Åsum og Sdr. Næra (Christensen 2013, Jørgensen 2011). En undtagelse for dette forhold ses bl.a. omkring Rolsted og Ferritslev, der ved udskiftningen er sammentegnet på kun ét matrikelkort, til trods for at landsbyerne tidligere tilhørte hvert sit sogn og herred (LR: Ferritslev).

som en forståelsesramme for bebyggelsernes grundlæggende spredning, adskillelse af større skove og ikke mindst en overordnet vurdering af Fyns bebyggelsesorganisation. Fyn med Øer antages på denne baggrund at have omfattet ca. 200-300 selvstændige landsbyer i perioden 600-700-tallet i varierende størrelse. I de efterfølgende århundreder steg antallet af landsbyer kraftigt (torpfasen) for igen at reduceres i forbindelse med 1300-tallets ødegårdskrise. Til sammenligning kan bebyggelsesbilledet inden for den samme geografiske ramme i 1682 opgøres til ca. 630 landsbyer (Porsmose 1987a:15), altså ca. to-tre gange så mange som ved omlægningstidspunktet et årtusinde tidligere.

I nedenstående søjlediagram ses storejerlavsskitsen opgjort som arealer. Som gennemsnit udgør områderne ca. 10 km² med en standardafvigelse på 5,3, mens variationen samlet set er betydelig større; 2,7 km² (Askeby) og 38,1 km² (Horne).

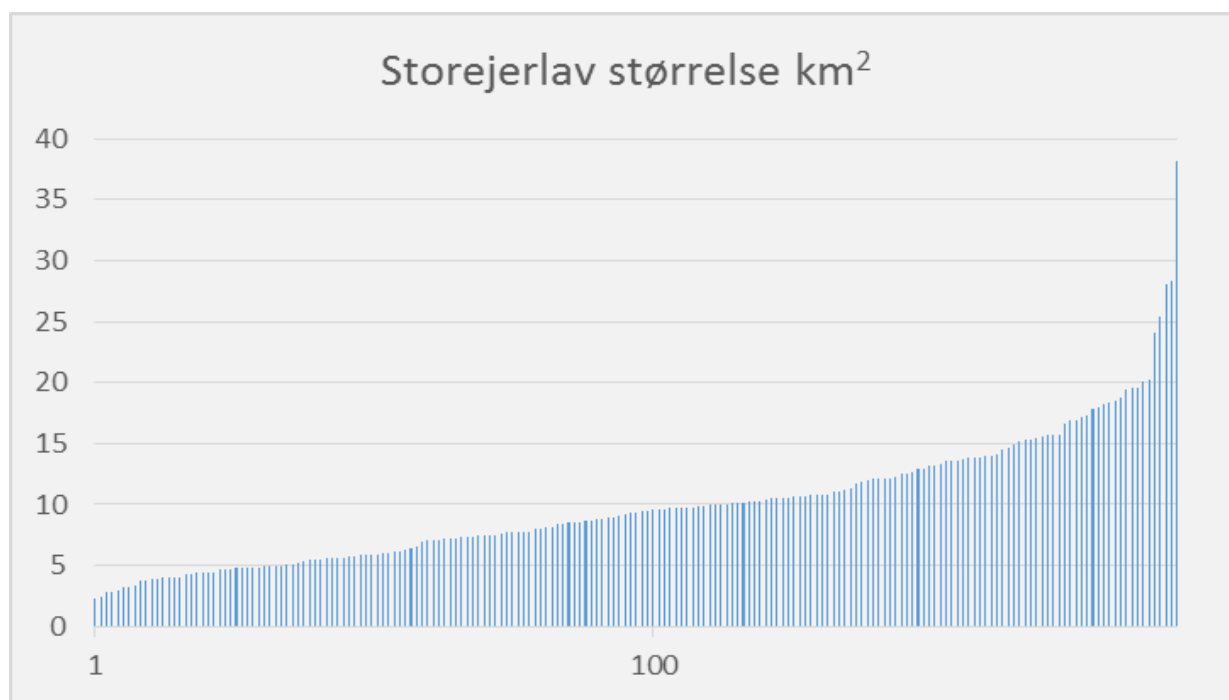

Fig. 13. Søjlediagram med arealangivelse for 193²⁴⁷ af de 197 foreslåede storejerlav. Middelværdien er 9,95 km² og standardafvigelsen på 5,3.

Det er imidlertid meget tvivlsomt, om de mindste anførte enheder reelt kan klassificeres som storejerlav, og karakteristisk for såvel de mindste som de største er det da også, at en række forbehold kan tilknyttes tolkningen, hvormed en lidt snævrere norm vil tilnærmes. For de absolut

²⁴⁷ Grænserne mellem dels Rolsted og Ferritslev og dels Hetteslev og Vævlinge fremgår ikke entydigt af udskiftningskortene hvorfor disse fire landsbyer ikke er medtaget i oversigten.

største storejerlav gælder det således, at de omfatter betydelige kystarealer eller indlandsarealer, der må tolkes som større sammenhængende skovområder i forhistorisk tid – herunder især området omkring Vissenbjergskovbygden og en række skovområder på Syd- og Østfyn. Storejerlavens reelle territorium vurderes derfor også kun undtagelsesvis at have været større end ca. 16 km². Omvendt fremstår storejerlav på mindre end 3 km² i alle tilfælde svagt udskilt, sådan at forstå, at der blandt de tilstødende naboejerlav optræder andre mindre ejerlav med stednavne, der har en meget bred dateringsramme – typisk i form af bebyggelser med efterleddet -by. Hele 86% af de rekonstruerede storejerlav omfatter imidlertid arealer på mellem 3,7-16 km², og det er denne variation, der ikke umiddelbart kan forklares ved øde skovområder, kystzoner eller mulige senere udparcelleringer, der indtil videre opfattes som udtryk for storejerlavens oprindelige variation.

Storejerlav middel, km ²	Min. Km ²	Maks. Km ²	Herred	Baseret på storejerlav	Middel	Middel (uden herredsbyen)	Navnetyper	
-løse	12,11	5,38	18,33	Vindinge	12 stk.	15,4	14,5	-lev, -inge, -sted, -by, natur
-inge	10,67	3,23	24,15	Åsum	15 stk.	9,7	9,7	-lev, -inge, -løse, -by, -tofte, teofor, natur
-sted	9,20	2,38	25,43	Skam	9 stk.	8	7	-lev, -inge, -løse, -by, teofor
-lev	8,90	2,86	20,2					
-by	8,56	2,29	19,58	Fyn samlet	197 stk.	10		

Fig. 14a. Storejerlavens middelværdier (km²) fordelt efter udvalgte navneled; samt minimum og maksimum.

Fig.14b. Storejerlavens middelværdier i tre forskellige herreder (med og uden herredsbyen) samt variationen af det stednavnemateriale, der indgår i optællingen.

Hvis vi alligevel ser på storejerlavene fordelt efter navnetyper, er det forholdsvist markant, at der optræder gennemsnitlige forskelle. Statistisk²⁴⁸ er det især storejerlav med efterleddene -inge, -lev og -by, der kan danne baggrund for generelle betragtninger. Her er det værd at bemærke, at bebyggelser med efterleddet -inge i gennemsnit er mellem en fjerdedel og en femtedel større end de storejerlav, der er navngivet med efterleddene -lev og -by. Denne forskel kan, i et kameralt perspektiv, umiddelbart opfattes som en indikation af, at -inge-bebyggelserne har særlig stor ælde, og det kan måske ligefrem anvendes som en underbygning af tolkningen af -inge som et områdebetegnende stednavnelement. Samtidig er det dog værd at notere, at storejerlavene repræsenteret ved de fem navnetyper i nedenstående diagram alle spænder over stærkt varierende og overlappende størrelser. Sammenholdes fordelingen tillige med navneelementernes forskellige geografiske tyngdepunkter i forskellige områder og kulturlandskabstyper (bilag 40), som det

²⁴⁸ I storejerlavsskitsen arbejdes med 39 -lev-bebyggelser, 39 -inge-bebyggelser og 48 -by-bebyggelser.

forsøgsmæssigt er gjort for Vindinge, Åsum og Skam herred i det nedenstående, er der god grund til at forholde sig kritisk til, hvorvidt de forskellige stednavnetyper fra ældste navnelag har en reel indbyrdes differentierende analytisk værdi i bebyggelsesstudiet som udtryk for bebyggelses- og produktionsforhold. Snarere er der, som nedenstående tabel og bilag 42 angiver for Vindinge, Åsum og Skam herreder, tale om regionale variationer for såvel ejerlavstørrelser som stednavnepræferencer – uden at dette skal tolkes som af hinanden afledte forhold.

Mens storejerlavene således på en måde udgør en forholdsvis homogen gruppe, der primært omfatter arealstørrelser på mellem 3,7-16 km², så er selvsamme fordeling inden for dette spænd meget jævn, og der kan for så vidt ikke tales om nogen standard.²⁴⁹ Den spredte fordeling kan derfor også opfattes som et indicium på, at de oprindelige storejerlavs judicielle grænser ikke skal opfattes som resultat af en overordnet og central styret detailplanlægning. Dette altså til trods for det forhold, at omlægningen af bebyggelserne omkring år 600 e.Kr. i et historisk perspektiv nærmest kan betragtes som episodisk. Storejerlavsetableringen afspejler i stedet en lokalt forankret proces. En proces, der pga. de udtalte temporale sammenfald på tværs af store områder og forskelligartede landskabstyper, kan og må opfattes på baggrund af generelle incitamentsstrukturer og formentlig helt overordnede samfundstendenser.

3.5.4. Perspektivering

Men hvilken skiftende administrativ og strukturel funktion afspejler udviklingen af de administrative enheder til forskellig tid i 1. årtusinde? Poul Meyer har i sin behandling af de danske bylavs historie, beskrevet en udvikling af et organisationsprincip med udgangspunkt i nordiske og tyske skriftlige kilder (Meyer 1949:23ff). Det er en beskrivelse der på en række områder kan jävnføres med den udvikling i det arkæologiske materiale, der ovenfor er illustreret (fig. 10). Meyer beskriver indledningsvis en bygdebaseret bebyggelsesorganisation, hvor kun agerjorden er under den enkelte bebyggelses jurisdiktion, mens den resterende bygd består af bl.a. skov- og græsningsfællesskab. I almindingen rådede forholdsvis frie rammer for bygdens gårdbrugere, der således frit kunne inddrage og opdyrke denne for derved at opnå brugsretten til jorden (Meyer 1949:23ff). Dette er en judiciel organisation, der i vid udstrækning må siges at understøtte grundlaget for den labile og nærmest flydende bebyggelsesstruktur, vi endnu kan se i 500-tallet – altså det forhold, at den enkelte gårdbruger kunne agere forholdsvis frit inden for givne rammer

²⁴⁹ Dette forhold står i fin sammenhæng med f.eks. de angelsaksiske *hides*, der i 7. århundrede snarere udgjorde en vurderingsmæssig enhed end en arealbestemmelse (Ryan 2011), om end disse forhold selvsagt er indbyrdes afhængige.

under en arealbestemt hensyntagen til bygdens øvrige brugere i kraft af det kultiverede produktionslandskab. Gården er altså i denne periode grundenheden i landskabsorganisationen.

Tiden herefter bærer på baggrund af de arkæologiske kilder præg af en ganske anderledes og langt mere reguleret landskabsorganisation. Som allerede anført organiseredes den agrare bebyggelse fra tiden omkring 600 e.Kr. i landsbyer, mens enkeltgårde indtil starten af vikingetiden var stort set fraværende. Her skimtes, efter min vurdering, ophavet til den bebyggelses- og landskabsorganisation, vi ser beskrevet i landskabslovene fra 1100-1200-tallet. Annette Hoff har i sin disputats beskrevet, hvordan alle jorder inklusiv udmarken på landskabslovenes tid var underlagt landsbyfællesskabet, hvilket i udpræget grad var hæmmende netop for den enkeltes ret til og mulighed for opdyrkning af uopdyrket jord (1997:129). Set i et bebyggelsesarkæologisk lys synes dette forhold meget præcist at kunne jävnføres med det organisatoriske bebyggelsesbillede, der toner frem efter 600 e.Kr., hvor netop enkeltgårdene for en periode stort set forsvinder. 600- og 700-tallet fremstår på den måde som et temmelig fastlåst agrart bebyggelsesbillede, hvor den nye bebyggelsesorganisation konstitueres. Først i vikingetiden oplødes dette mønster og leder i de kommende århundreder til de utallige justeringer, delinger og især udflytninger og torpudparcelleringer, vi kan følge i de arkæologiske kilder, og som landskabslovene endnu udstikker rammerne for i 1200-tallet. Motivet bag udspaltningen af torper og hovedgårde til selvstændige ejerlav kan i den forbindelse have et handlingsbaseret ophav, i en ambition om at frigøre sig for landsbyfællesskabets beslutninger, der jo kan have været uforenelige med den enkelte gårdbrugers ønsker og ambitioner. Torpudspaltningerne kan altså foruden at fremstå som økonomisk motiverede omlægninger tillige udspringe af et entreprenant og innovativt tankesæt om troen på egne evner og en egentlig pionerånd. Her er det varierende tankesæt for den enkelte gårdbruger afgørende og dermed også den virtuelle struktur,²⁵⁰ der formes i den enkeltes hoved. De selvforstærkende effekter er her oplagte, og torp-fasen kan da også beskrives som en bølge, der skyllede ind over store dele af bl.a. Skandinavien og Nordtyskland med særlig styrke i århundrederne omkring årtusindeskiftet (Nyström 2009) – i virkeligheden måske ikke så fjernt fra de ”mega-trends” vi kender fra moderne samfund, hvor selve trenden og mentaliteten i lige så høj grad som egentlige målbare behov, begrænset af teknisk formåen og strukturelle begrænsninger, er afgørende for det mulighedsspekter, man beslutter ud fra.²⁵¹

²⁵⁰ Jf. afsnit 2.3.2. om teoretiske valg og fravalg og Giddens’ *virtuelle struktur*.

²⁵¹ Dette adresseres yderligere i afsnit 3.12. om Ideologi og offertradition.

3.5.5. Ejerlavene og tynge

Spørgsmålet omkring tynge med udgangspunkt i jorden er en diskussion om et absolut grundlæggende organisatorisk princip, hvis introduktion i Danmark har dannet baggrund for en langstrakt og fyldig debat. I nedenstående kommenteres i korthed forskellige synspunkter, bl.a. set på baggrund af det ny-bearbejdede arkæologiske materiale fra Fyn samt analogier med en klangbund i skriftlige kilder fra områder eller hændelser, der (in)direkte kan associeres med det sydskandinaviske samfund og særligt den sydskandinaviske magtelite. Dette gøres for, trods manglen på hjemlige skriftlige kilder, at skabe et grundlag for at vurdere, om et sådan afgørende princip kan sandsynliggøres på hjemlig grund som en integreret del af (og forklaring til) den udvikling af bebyggelsen i 1. årtusinde e.Kr., der oven for er beskrevet.

Min anvendelse af terminologien tynge i en delvis forhistorisk og præmonetær kontekst fordrer imidlertid en kort præcisering af begrebets betydning i nedenstående. I sit arbejde om jordskatter i vikingetidens Danmark sonder Bjørn Poulsen mellem forskellige former for økonomiske transaktioner imellem parter. Poulsen taler om tribut, per capita-afgifter og egentlige økonomiske skatter pålagt i henhold til brugsret og ejerforhold til jorden (2011). I nedenstående anvendes termen *tynge* specifikt om en herskende magtstrukturs generelle og formelle krav om en løbende ydelse påført et større geografiske områder med udgangspunkt i jorden, og er som sådan nært beslægtet med egentlige skatter. Tynge forklares således også i ODS som en forpligtelse over for en myndighed (f.eks. rige eller stat) med hensyn til arbejdsydelse, udrustning af militær hjælp eller udredelse af afgifter. Termen er derfor god, da den for det første meget præcist kan jævnføres med indholdet i de gamle privilegier og gavebreve fra vikingetiden (jf. nedenstående), og for det andetsam fordi termen er løsrevet fra de i nutiden aktive termer, *skatter* og *afgifter*, der ofte kan associeres med meget konkrete karakteristika, som under alle omstændigheder er svære at godtgøre uden skriftlige forlæg. I anvendelsen af begrebet tynge, ligger således intet implicit krav om, at påligningen er årlig og ej heller, at kongen er den direkte afsender af tyngebyrden, omend særligt det første forhold i en landbrugs kontekst er oplagt og det andet kendes fra meget tidlige dokumenter, som eksempelvis Knud den Helliges gavebrev fra 1085 e.Kr., hvor Lundkirken af kongen årligt tildeles afgifter fra tofterne i Lomme, Helsingborg og Lund (DRB). Det afgørende er således det helt grundlæggende spørgsmål om introduktionen af tyngeforpligtelsen som pålæg på jord frem for person, og principielt set ikke hvorvidt de konkrete tynger blev aflagt hvert, hvert andet eller hvert tredje år, eller om de blev anvendes i en magtstruktur direkte af kongen eller forvaltedes af vasaller (f.eks. jarler, thuler etc.) med forpligtelser over for kongen.

Blandt de klassiske diskussioner om landsbyfællesskabets rolle på overgangen mellem vikingetid og middelalder finder vi spørgsmålet om hvorvidt landsbyen som kollektiv afgiftsenhed der kunne pålignes forpligtelser havde en egentlig retlige funktion. I centrum for diskussionen står en ganske bestemt passage fra Jyske Lov (I§56), der gennem årtier dannet baggrund for modsatrettede fortolkninger og principielle diskussioner. Passagen fremgår af nedenstående og i det følgende vil jeg kort skitsere en mulig tolkning af lovstykkets tekst, set på baggrund af en vurdering af den bebyggelseshistoriske kontekst i sen jernalder, vikingetid og tidlig middelalder.

”... På hver Bymark skal de Ejere, der bor paa Marken, istandsætte den offentlige Hovedvej. Men er den meget ufarbar, enten paa Grund af Mose eller store Aaer, da skal hele Kirkesognet være behjælpelig med at bygge Bro, hvis det er nødvendigt. Men er det hele Herredets Vej, da skal hele Herredet hjælpe til at bygge Bro og senere med at holde den.... En Hovedvej skal være fjorten Alen bred, men Forte skal være femten Favne bred eller saa bred, som alle Ejerne vil nøjes med.” (Kroman og Juul 1945b).

Hvor forskelligt lovstykket kan læses illustreres gennem de læsninger, der tidligere er fremlagt af hhv. Poul Meyer og Bent Jørgensen (Meyer 1949, Jørgensen 1980).

Poul Meyer opfattede således lovstykket som udtryk for, at bymændene i landsbyen som samlet gruppe var pålagt istandsættelse af kongens hærvej, og dermed også at byen indtager en funktion som distrikt, der kunne pålignes offentlige ydelser. Meyer understreget imidlertid, at en administrativ funktion af landsbyen (inkl. tilhørende ejerlav) som tynggenhed ikke medfører, at landsbyen som sådan udgjorde nogen egentlig administrativ underdeling af det han kalder statsterritoriet (Meyer 1949:28). Meyer fremhævede dog alligevel en formodet sammenhæng mellem overgangen fra de labile til de faste ejerlav og så overgangen fra det geografisk flydende stammerige til det geografisk fastlagte landskabsrige²⁵² (Meyer 1949:28).

Bent Jørgensen²⁵³ har opfattet indholdet af denne del af Jyske Lov diametralt modsat, og som udtryk for, at det kun var enkeltpersoner eller hele sogne, der kunne pålignes disse pligter med

²⁵² Landskabsriget kan organisatorisk ses som et modstykke til stammeriget – dvs. forskellen mellem hhv. det geografiske fastlagte og hhv. det stammemæssige labile fundament for riget. Heiko Steuer anvender termen *Personenverbandsstaat* synonymt med stammeriget i sin karakteristik af merovingerriget på det europæiske hovedland (1989:100).

²⁵³ Jørgensen refererer til Skautrup og har en lidt anden udlægning af lovteksten uden dog at dette slører herværende diskussion.

hjemmel i loven (Jørgensen 1980:53ff). Jørgensens tolkning må, så vidt jeg kan se, forudsætte en læsning af *marken* "...ejere, der bor på marken..."²⁵⁴ forstået som individets jordlod og dermed ikke bymarken som helhed, som Meyer må have opfattet det.

Hvorvidt det er den ene eller den anden læsning, der sprogligt forekommer mest sandsynlig er jeg ikke den rette til at afgøre, men læst i en bebyggelsehistorisk ramme i tidlig middelalder, mener jeg der er god grund til at opfatter lovstykkets hensigt som foreslået af Meyer, og dermed altså at lovstykket anviser tyngesforpligtelsen på den persongruppe, der til enhver tid bor på byens mark, dvs. inden for ejerlavets jurisdiktion.²⁵⁵ Når det understreges i lovstykket, at pligten påhviler de ejere, der "...*bor på marken*...", kan denne præcisering sigte til, at der qua arbejdets karakter som vedligehold var tale om en bopælsbundet pligt, og dermed at præciseringen reelt var en skærmelse af godsejerne,²⁵⁶ der ellers kunne have vidt spredte forpligtelser over betydelige afstande. Det var først hvis det viste sig særlig arbejdskrævende at forpligtelsen kunne overdrages fra landsbyfællesskaberne til herreds- eller sognefællesskaberne og hertil må det bemærkes, at sognefunktionen ikke kan have eksisteret i en forhistorisk kontekst og tillige må opfattes som problematisk i den tidligste middelalder. Sogneforpligtelsen i lovstykket udgør således en absolut juridisk bagkant, der dårligt kan føres bag om sogneetableringen i starten af 1100-tallet (afsnit 3.7.), og som derfor potentielt efterlader et organisatorisk hul bag om sognedannelsen, hvor vedligehold af samfundets vitale infrastruktur må have været varetaget af andre strukturer end angivet i lovstoffet.

Det er umiddelbart svært at se, hvilken samfundsstruktur, der forud for den territoriale sognedannelse kan have været pålagt disse forpligtelser, men det må som udgangspunkt afvises som værende usandsynligt, at sikringen af samfundets helt basale hovedfærdselssystem før og efter sognedannelsen skulle have været bundet op alene på enkeltpersoner og deres evne til hidkært at vedligeholde fælles infrastruktur. Det er efter min opfattelse mere nærliggende at opfatte storejerlavene, der før udparcelleringen af torper og hovedgårde arealmæssigt kunne sammenlignes med de senere sogne (bilag 41), som de arbejdsfællesskab, der forud for sognedannelsen var forpligtet denne tyngesforpligtelse, men som med kirkens geografiske/økonomiske ekspansion og

²⁵⁴ ”*yuær hwar by mark skulæ the eghær thær a mark boo kunungs hærstratæ gøæ*” (Skautrup 1933).

²⁵⁵ Tilsvarende kan gærdepligten (indbyrdes imellem landsbyer) opfattes i en kontekst med landsbyen som et samlet territorielt distrikt, der pålignedes offentlige ydelser (JyL. 3§58).

²⁵⁶ Et parallelt forhold hertil kan evt. ses i den gærdepligt, der jf. JyL. 3§57 er tilknyttet toftægærderne. Annette Hoff har tidligere gjort opmærksom på dette forhold (Hoff 1997:94).

ejerlavenes stadige opsplitning blev fritaget herfra i særligt krævende situationer, hvor der f.eks. skulle anlægges bro. Kirkens og sognets funktion i forhold til vejnettets etablering og vedligehold kan således som en hypotese anses som en organisatorisk udparcellering fra et noget ældre ejerlavsbaseret system, bundet i landsbyens territoriale afgrænsning.

Det er foreslået, at egentlige jordvurderinger i Danmark blev introduceret omkring 1050 e.Kr. (Nielsen og Dalgaard 2009:190, Nielsen 2010:140). Grundlaget for tidsfastsættelsen er imidlertid efter min vurdering lidt uklar. Ganske vist anføres det, at vurderingen må være ældre end Knud den Helliges gavebrev fra 1085, men samtidig, yngre end slutningen af 900-årene ”...*hvor det jyske Jellingdynasti udstrakte sin magt til den øvrige del af et nu samlet Danmark.*” (2010:140).

Andre har set introduktionen af kongemagtens jordvurdering og tyngge på jord tidligere og senest i sammenhæng med etableringen af rigets helt grundlæggende infrastruktur, f.eks. Dannevirke, Kanhavekanalen, Trelleborgene og Ravningsbroen²⁵⁷ (Hoff 1997:104, Venge 2002:173). Annette Hoff fremhæver i sit arbejde både en ældre og en yngre jordvurdering. Ældst er bolvurderingen, der opfattes som en tyngge pålagt vikingetidens²⁵⁸ eksisterende stortofter/bolgårde senest i 900-tallets anden halvdel. Yngre er mark/skyldvurderingen og guldvurderingen (hhv. Sjælland og Jylland) som Hoff, sammen med en række danske forskere, vurderer gennemført i 1100-tallet (Hoff 1997:102ff).

I en sen jernalder- og vikingetidskontekst er det afgørende, at eventuelle ressourcetrenerende styringsværktøjer vurderes i en rimelig simpel kontekst. Dette, da magtinstitutionens (kongens) forpligtelser (udelukkende) må have bestået i at varetage rigets og dets indbyggers interesser i forhold til krig og guder, mens mere sociale forpligtelser næppe kan have spillet nogen rolle. Lignende forhold gjorde sig også gældende i langt mere komplekse samfund, som f.eks. Romerriget få århundreder tidligere (Ørsted 1999:71), og det væsentlige for tolkningen af bebyggelsesudviklingen i Sydsandinavien er da også det helt grundlæggende spørgsmål om,

²⁵⁷ Dannevirke og Kanhavekanalen fra 500/700-tallet, Trelleborgene og Ravningsbroen fra 900-tallets slutning. De ældre sønderjyske voldanlæg Olgerdiget og Æ Vold er etableret i 1.-2. årh. e.Kr. og de opfattes begge som angelske værneanstaltninger imod nordboerne og afspejler en situation noget før de egentlige rigssamlinger (Ethelberg 2003:222). Dannevirkes ældste fase er senest dateret til tiden omkring 500 e.Kr., men det er endnu uklart, om denne datering er gældende for hele strækningen på tværs af Jyllands rod (Witte:upubliceret elektronisk rapport).

²⁵⁸ Altså de stortofter, der fra Rynkeby er dokumenteret tilbage til yngre germansk jernalder, og som i Vorbasse introduceres senest omkring år 700 (jf. Hvass 1987).

hvorvidt der kan argumenteres for jordbundne forpligtelser, der kan have påvirket den arkæologisk registrerede bebyggelsesudvikling?

Spørgsmålet om tilstedeværelsen af hjemlig tyng på jord i yngre germansk jernalder og vikingetid er som ovenfor antydnet betydeligt besværet af, at der ikke optræder dokumenter fra perioden, der detaljeret beskriver indenrigsspørgsmål. Eksterne skrivere, typisk i form af britiske og frankiske krønikører, har således haft fokus på eksterne forhold og danernes ageren udadtil. Det er derfor også nærliggende at se en fare for, at den foreslåede introduktionsperiode efter årtusindskiftet for jordbaserede tynger i højere grad afspejler produktionen (og bevaringen) af skriftlige dokumenter end de egentlige tyngemæssige forhold. Såvel Harald Blåtands udmøntning i slutningen af 900-årene, Knud den Helliges gavebrev fra 1085 og Falsterlisten fra 1200-tallet indicerer trods alt gentagne gang samfundsforhold i yngre vikingetid og ældre middelalder med godsejere,²⁵⁹ (jord)tyng og en ejerlavsbaseret skyldfastsættelse (Poulsen 2011:285, 291, Nielsen og Dalgaard 2009:190), der efter min mening afspejler en kompleksitet, som dårligt kan opfattes i en kontekst uden for et formelt system med en betydelig ælde.

På trods af at formentlig alle forskere,²⁶⁰ ser udviklingen af regulære tyngesystemer i Sydsandinavien som gradvise og ujævne temporale forløb, så må det alligevel stå klart, at en tilnærmet tidshorisont mellem ændringer i den superstruktur, som et tyngepålaggende magtsystem fordrer, og den tyngepålagte bebyggelsesstruktur må forventes allerede fra tyngesystemets ældre fase. Rent arkæologisk er det derfor også min grundantagelse, at en introduktion på stamme- eller rigsniveau af et så grundlæggende princip, som tyngepålæg af jorden må have været, arkæologisk bør afspejles i selve bebyggelsesorganisationen på flere niveauer. Tyngeargumentet må således forudsætte en tilnærmelsesvis episodisk afsmitning, der kan iagttages på tværs af mange forskellige landskaber, og derved fungere som argument for at strukturændringen snarere har rod i en organisatorisk innovation på superstrukturelt niveau end i en teknisk innovation, der helt anderledes måtte forholde sig til lokale forhold. Tankestoffet bag denne antagelse er velkendt og hentet fra marxistisk teori i loven om strukturel overensstemmelse (Friedman 1974). At indførelsen af tyng på jord yderligere kan opfattes som et helt grundlæggende udtryk for den ledende klasses understregning af deres ret til landets og folkets ressourcer (Holst 2010:157), er et standpunkt jeg tilslutter mig.

²⁵⁹ Gods skal i denne forbindelse opfattes som større eller mindre samlinger af ejendomme, der danner et vist hele, og som henhører under en større ejendom (ODS).

²⁶⁰ Bl.a. konkretisering ved Bjørn Poulsen 2011.

I det følgende adresseres en række indicier for tilstedeværelsen af jordtyngge i forhistorisk tid i det senere kendte Danmark. De mange indicier kan ikke som enkeltelementer bevise tilstedeværelsen af jordtyngge som et grundlæggende princip. Omvendt rammesætter de enkelte kilder alligevel den administrative kontekst, som også det tidlige danske rige må opfattes i, på baggrund af relationen imellem elite, landbrugere og jord.

Det er tidligere foreslået, at egentlige jordskatter er introduceret forud for møntproduktionen i Danmark (Venge 2002:730, Sawyer 2002:308). Peter Sawyer henviser i sine beskrivelser til parallelmateriale fra Skotland i 600-tallet, hvor bøndernes skattemæssige forpligtelser blev fastslået, og omtaler fælleseuropæiske ”rettigheder” for rejsekongerne i perioden fra 600-tallet, hvor de kunne forlange underhold.²⁶¹ I England kunne kongerne forlange dette underhold for hele deres følge og måske allerede før 700-tallet var det blevet sådan, at ydelserne skulle leveres til den lokale kongsgård, hvad enten kongen besøgte egnen eller ej (Sawyer 2002:304). Der skulle med andre ord aflægges tyngge. Tilsvarende har Annette Hoff rettet opmærksomheden mod den irske retskilde Bretha Comaithesa, der beskriver et fælles dyrket område, af hvilket der skulle ydes afgifter (Hoff 1997:183ff).

Rikke Malmros har for danske forhold fremlagt en teori om egentlige jordskatter på Jellingdynastiets tid (900-tallet) med udgangspunkt i Jellingsyssels formaliserede skatteunddragelser længere frem i historisk tid (Malmros 2014). Denne opfattelse kunne måske finde støtte hos Saxo, der henviser til, at Harald Blåtand ”...lagde usædvanlige byrder på almuen...” (Saxo:392). Saxos bemærkning er foruden at være sent formuleret i forhold til de historiske realforhold desværre også upræcis, og kan tolkes på forskellige måder. Man kan imidlertid læse benævnelsen af de usædvanlige byrder sådan, at der også må have eksisteret sædvanlige byrder på almuen, og disse vil efter min overbevisning mest oplagt kunne opfattes som tyngger pålignet jorden.

For tiden omkring årtusindskiftet er det i mangel af domestiske skriftlige kilder oplagt at se på forholdene relateret til Knud den Stores rigsførelse i England. Selv om England og Danmark, til trods for den fælles konge, i mange henseender blev styret som to selvstændige kongeriger uden en egentlig fællesadministration (Jensen 2004:228), så forhandlede Knud efter eget udsagn i sin samtid på hele rigets vegne (DRB 1:442). Knuds regering/magt over det samlede rige ses udtalt i et

²⁶¹ Søren Sindbæk har i sin perspektivering af landbebyggelsen i Aggersborgmaterialet (ca. 800-975) foreslået, at lokaliteten allerede fra anlæggelsestidspunktet omkring 800 var sæde for kongens repræsentant i området, hvor tillige kongen og hans følge kunne kræve husly og beværtning (Sindbæk 2014a:153).

dokument fra 1027, hvor han som konge over England, Danmark, Norge og dele af Sverige proklamerer, over for ærkebisperne af Canterbury og York samt alle bisper, stormænd og hele det engelske folk proklamerer, at han med paven, den tyske kejser Konrad 2. og andre fyrster har drøftet²⁶² ”... *‘hele folket i hele mit riges tarv, såvel englændernes som danskernes’ med hensyn til større retssikkerhed og færre toldafgifter...Kongen lover endvidere at styre sine riger i henhold til ret og billighed og pålægger sine råder, som styrer riget i hans fravær, at hindre enhver form for uret, og dette kundgør han nu, da han ad samme vej, som han drog ud, drager til ‘Danmark’ for efter ‘alle danskeres råd’ at slutte fred med de folk, som ville berøve ham rige og liv, hvorefter han til sommer vil vende tilbage til England, så snart han får en flåde udrustet; men før han vender tilbage, skal alle skyldige tiendeafgifter til kirken og Peterspenge til pavestolen være betalt.*” (DRB 1:442).²⁶³ Knud kundgør således, at han i Danmark vil udruste en flåde, men mere væsentligt er det, at riget skal styres i billighed, og at toldafgifter og retssikkerhed adresseres som ressortområder, der (principielt) står direkte under ham som konge i hele riget og altså også i Danmark. Knud udsteder tillige en lang række privilegier, der i korthed tilskriver konkrete ejendomme til navngivne personer eller kirkelige samfund med fritagelse for verdslig tyng. I bilag 43, er der på baggrund af DRB lavet en oversigt omfattende dokumenter med et indhold af tynger og relaterede privilegier forud for Knud den Helliges gavebrev fra 1085. Som det ses, er der tale om privilegier af en forholdsvis standardiseret karakter, der helt grundlæggende friholder benævnte ejendomme eller ejendomsporteføljer tilknyttet personer eller institutioner for verdslig tyng, modsat forpligtelser i forhold til krigstjeneste, bro- og befæstningsarbejde, der som oftest undtages af privilegiet. Princippet om, at modtageren af en gave er en institution og ikke en person, kan således ikke opfattes som nyt med Knud den Helliges gavebrev, som foreslået af Fenger (1989:77ff), men praktiseredes allerede af Knud den Store gennem hele hans regeringstid i England fra 1018-1035 (jf. bilag 43). Allerede i sine tidlige regeringsår i England udsteder Knud sådanne tyngefritagende privilegier. Således også til ærkebiskop Ælfstan af Canterbury, der i 1018 modtager privilegie for

²⁶² Formentlig i forlængelse af den proklamation som Knud i 1020 kundgjorde for Torkil Jarl og alle andre jarler og hele folket om i forbund med paven og kirken at sikre retssikkerheden og freden for det engelske folk – især målrettet danske angreb. Hvis en gejstlig eller lægmand (dansk eller engelsk) vovede at sætte sig op herimod, ville Thorkil Jarl, på kongens befaling, skride til handling (DRB 1:398). Om end der her åbenlyst er tale om en propagandistisk retorik, så indeholder dokumentet en kerne af strukturel og organisatorisk vidnesbyrd om kongemagten.

²⁶³ For lignende henvises til Fenger 1983:17 pkt. 83, der citerer Canute II fra ca. 1018-1020'erne.

lunden Hæselersc, der friholdes for alle tynger, eller Canterbury, der i 1023 privilegeres ret til inddragelse af told og skat (DRB).

Jeg anser det helt grundlæggende for usandsynligt, at Knud den Store inden for rammerne af et Nordsørige (desuagtet rigets administrative deling og opretholdelse af landebetegnelser) ville kunne praktisere og tillade så fundamentale forskellige systemer, som en tynggefritagelse af jord i hele Danmark og en generel tynggeforpligtigelse af jorden for den engelske almue og gejstlighed.

Principper omkring tyngge på ejendomme fremgår også af et dokument fra år 965, hvor den tysk-romerske kejser *Otto den Store* udsteder et privilegie for de ejendomme i Danmark, der måtte være tilknyttet kirkerne i Slesvig, Ribe og Århus. Af disse ejendomme skal der således ikke betales skat eller tjenesteydelser til kejseren, som det ellers var hans ret efter eget udsagn. Betydningen heraf, set i forhold til de interne danske forhold, er tvivlsom. Dog må det opfattes som givet, at de danske vikingekonger har været fuldt ud bekendt med internationale forhold²⁶⁴ og forskellige økonomiske og ledelsesmæssige potentialer – og i min optik er det vanskeligt at forestille sig, at de helt har afholdt sig fra at udnytte dette potentiale til egen fordel.

Endnu før Jellingdynastiet etablerede sig på tronen i England blev der på kongelige initiativer udfærdiget privilegier i forhold til jorden på de britiske øer. Sammenkoblingen mellem indholdet af disse privilegier og forholdene i Skandinavien er desværre meget svage.²⁶⁵ Når jeg alligevel finder anledning til at drage en del af kildematerialet frem, så skyldes det, at der trods den svage kobling alligevel er forskellige forhold, der sandsynliggør en (in)direkte kontakt illustreret ved dels de anførte administrative principper²⁶⁶, dels lokalbefolkningen, som privilegierne konkret omfatter, og endelig folkegrupper fra det område, der udviklede sig til Danmark. Disse forbindelser fortjener til trods for forbeholdene, at blive inddraget i en vurdering af, om det også i Danmark kan opfattes som sandsynligt, at et grundlæggende princip om tyngge baseret på jorden har udgjort en integreret del af det sene jernalder- og vikingetidssamfund, således som materialet fra de senere års omfattende bopladsundersøgelser kan indicere, idet materialet illustrerer markante omlægninger i yngre germanertid snarere end ved vikingetidens slutning.

Når forbindelsen mellem det angelsaksiske England og Sydsandinavien skal nævnes, så skyldes det, at de folk, der bl.a. ifølge munken Beda var indvandret siden midten af 5. årh. og fra ca. 600 e.Kr. var integreret i de Syd-, Midt- og Østengelske kongeriger (Campbell 1990:59), kan have

²⁶⁴ Se bl.a. Näsman 2006:226.

²⁶⁵ Jf. bl.a. Fenger 1983.

²⁶⁶ Her sigtes specifikt til forhold omkring tyngge pålagt jord.

integreret organisatoriske principper og retspraksis kendt fra hjemegnene.²⁶⁷ Et senere eksempel på sidstnævnte er illustreret i de engelske rådets forordning fra 1008, hvoraf det fremgår, at der i Danelagen gjaldt en særlig retspraksis (DRB:367).

Som udgangspunktet for forbindelsen mellem Sydsandinavien og de britiske øer i århundrederne forud for Danelagen fremføres ofte den Angelsaksiske Krønike (Swanton 1996) og især den engelske munk Beda's Kirkehistorie. Såvel krøniken som Beda's skrift, hvoraf sidstnævnte stammer fra starten af 700-tallet, må, som sådanne skrifter generelt tages med betydelige forbehold for præcision, propagandistiske fordrejninger, fejlopfattelser, senere fejllæsninger osv. (Hines 1984:4). Når det er sagt, så er de historiske såvel som arkæologiske belæg for en trods alt forholdsvis integreret tilknytning imellem de angelsaksiske kongeriger og det nordvesteuropæiske fastland imidlertid stærk (Hines 1984:270ff, Campbell 1990:59ff, Ethelberg 2003:222, Høilund Nielsen 2005:278, Nicolay 2010:fig.7., Ryan 2011:216), og enkelte af de helt grundlæggende elementer i den organisatoriske praksis, der ses i dokumenterne, bør efter min mening kunne jævnføres ikke alene med de engelske kongeriger, men tillige med de egne, hvorfra den ny "elite" stammede – og hvortil man for en periode må forvente en fortsat tilknytning.²⁶⁸

Af bilag 44 fremgår en del af de befolkningsmæssige forbindelser, som Beda anfører i sin kirkehistorie – herunder, at indbyggerne i Kent og på Isle of Wight er udgået fra *juterne*, mens *anglerne* udvandrede til East Anglia, Mercia og Northumberland (Beda/Miller 1999:25). Dette er i delvis uoverensstemmelse med oplysningerne fra den Angelsaksiske Krønike, der udnævner sakserne som Isle of Wights sene germanertidsbefolkning (Waller 2006:1ff). Realforholdene er generelt komplicerede (Hines 1984, Hilsberg 2009) og skal ikke forsøges afklaret her, men fund af sydskandinavisk inspirerede genstande af høj kvalitet (Høilund Nielsen 2005:278, Waller 2006:4) samt bl.a. guldrakteater og stednavnet *Ytene* (reference til jyder) på fastlandet ved Isle of Wight (Hines 1984:4) understreger under alle omstændigheder den (in)direkte forbindelse til de elitære miljøer på fastlandet, herunder i Sydsandinavien.²⁶⁹

²⁶⁷ At det er tilfældet er dog langt fra givet – se bl.a. Fenger 1983:18 med reference til forholdet imellem Island og Norge.

²⁶⁸ På modelniveau fremgår ligheden af den her præsenterede fynske organisation og den engelske ditto af Andrew Reynolds arbejde om angelsaksisk gravskik. Her foreslås en løs struktur uden faste "ejrlav"/territorier indtil 600-tallet, hvorefter territoriedannelsen artikuleres stadig mere tydeligt (Reynolds 2009:fig. 69).

²⁶⁹ En række andre materielle forbindelser er illustreret i Hines 1984:1ff samt bilag 6.1. Som kommentar til Hines bemærkninger om "manglende" engelske grave med entydigt sydskandinavisk udtryk fra sen ældre og yngre germanertid (Hines 1984:275), er det væsentligt at erindre, at denne beskrivelse fremstår som en direkte parallel til den

Præcis som i Danmark er kildematerialet fra England om tyngesystemer pålignet jorden fragmentariske. Det er dog værd at notere, at forpligtelser bundet i jorden gentagne gange ses omtalt som forholdsvis velintegrerede dele af de ældre angelsaksiske retskilder og øvrige samtidsberetninger. Beda omtaler således jord opgjort i *hides* for en lang række angelsaksiske kerneområder (bilag 44) – en enhed, der med udgangspunkt i bl.a. *Ines Law* fra omkring år 700, oprindeligt menes at skulle jævnføres med en ”vurdering” af det naturalieøkonomiske grundlag²⁷⁰ for jorden (Campbell 1990:59, Ryan 2011:213). Som sådan vel et princip, der reelt bedst lader sig forklare ved at være konstrueret af og for en magtelite med henblik på at kunne indsamle naturalier eller andre ydelser fra sine undersåtter.

At de angelsaksiske ledere i de engelske småkongedømmer anvendte egentlige tynger bundet i jorden i forholdsvis komplekse systemer synes tillige at fremgå af et dokument fra Kong Æthelwulf, af Wessex, der i 844 e.Kr. ”...fritager en tiendedel af den jord, som enhver gejstlig eller lægmand besidder, for al verdslig tyngelse med undtagelse af krigstjeneste, bro- og befæstningsarbejde.” (DRB:33). Her ser vi altså konturerne af et særdeles udviklet tyngesystem bundet til jorden.

Som antydnet i det ovenstående så forekommer jordbundne tynger som en integreret del af den kongelige ret i det angelsaksiske England, i hvert fald fra perioden omkring 700. Det er således kongen, der kan friholde navngivne personer, institutioner eller ejendomme for tyngelse, og ikke mindst er det helt grundlæggende kongen, der tildeler privilegier til benævnte ejendomme.

Netop det forhold, at Knud den Hellige ligesom de mange engelske privilegiegivere benævner konkrete ejendomme og ikke personer, har selvfølgelig væsentlig betydning i en bebyggelsehistorisk og bebyggelsesorganisatorisk kontekst, da en sådan ejendomsbundet praksis, efter min mening ikke vil kunne administreres og fungere inden for en bebyggelsestradition, der helt grundlæggende var baseret på labilitet og dermed foranderlighed – altså inden for den tradition, der prægede Fyn og store dele af Skandinavien indtil ca. år 600 e.Kr.²⁷¹ På den måde opfatter jeg, inden for samfund med en meget begrænset rigsadministration, opdelingen af landskabet i

syddanske fundsituation og således afspejler simpel gravskik i Danmark og altså evt. også ved migrerede jutere og anglere. På hele Fyn kendes således kun fem grave fra den nævnte periode (Albrechtsen 1951b). For sproglige forbindelser henvises til Fellows-Jensen 1995:57ff og 2013:94ff. For handelsforbindelser i 700-tallet se bl.a. Näsman 2006, fig. 2.

²⁷⁰ Et *hide* menes således ikke oprindeligt at skulle jævnføres med fikserede arealmål (Campbell 1999).

²⁷¹ Jf. afsnit 3.1.-3.4. om bebyggelsesudviklingen i 1. årtusinde.

vurderede enheder (f.eks. bol, ejerlav og herreder), som en forudsætning for og indikation af, effektivt at kunne implementere tyngte på jord, som et grundlag i magtstrukturen²⁷² og dermed også som en forudsætning for etableringen af de regulære godsdannelser, som vi formentlig ser repræsenteret i de stormandsmiljøer og ”herregårde”, vi netop kender fra yngre germanertid og fremefter (Järrestad, Tissø, Erritsø²⁷³ osv.).

At se den organisatoriske praksis (tyngte) som generator for ændringer på gårds- og landsbyniveau er oplagt, da den organisatoriske praksis netop kan underbygge synkrone og konsekvente ændringer på tværs af forskellige landbrugsmæssige teknologier, landskabstyper,²⁷⁴ sociale positioner og endog regioner, der dårligt lader sig forklare af anden vej. Samtidig er den organisatoriske binding af tyngteindførelse så tilpas løs, at tyngteforholdet principielt set ikke direkte låser de enkelte gårdbrugeres konkrete valg. De bebyggelsesorganisatoriske valg, inden for rammerne af en ændret struktur vil derimod fortsat være et resultat af (re)produktionen af mental struktur baseret på den enkelte (og mange enkelte i sammenhæng) med et deraf følgende naturligt rum for variation, om end en introduktion af tyngte selvfølgelig vil medføre reproduktion af den mentale struktur i en tydeligt ændret form. På trods af de fælles ændringer i den formelle struktur (pålæg af tyngte) så vil der, som tidligere nævnt, aldrig forekomme mentale sammenfald gårdbrugere imellem. Dette betyder helt grundlæggende, at der hurtigt kan dannes selvforstærkende mentale strukturer, der reproduceres inden for forskellige relaterede befolkningsgrupper – forhold vi som arkæologer og bebyggelsehistorikere vil opleve som sociale eller regionale forskelle f.eks. artikuleret i graden af udspaltning af torper, landsbyernes almindelige størrelse i forskellige områder, interne organisation eller slet og ret opløsningen af landsbyerne osv.

Introduktionen af tyngte på jord kan altså betragtes inden for en bebyggelsesorganisatorisk ramme, hvor princippet på en og samme tid kan materialiseres arkæologisk som en fælles, nærmest

²⁷² Dvs. den kongelige magtstruktur, inkl. jarler, thegner osv.

²⁷³ Storgården ved Erritsø er i en årrække blevet opfattet som et anlæg fra overgangen vikingetid/middelalder (Christensen 2009). En serie ¹⁴C-dateringer (udført 2015) tyder dog på, at det befæstede Erritsø-anlæg skal ses i en noget ældre kontekst. Fem ud af seks ¹⁴C-dateringer er således fra perioden 650-900, og med et tyngdepunkt i periodens tidlige del, samtidig med et pladespænde fra yngre germanertid fundet på pladsen (Pedersen 2015:15ff).

²⁷⁴ Som Paludan har pointeret i relation til den tidligere antagne teori om meget markante bebyggelsesomlægninger omkring år 1000 e.Kr. (Grøngaard Jeppesen 1981), så lader en sådan sig dårligt forklare ved en ændring fra eksempelvis overvejende dyrehold til agrarproduktion (Paludan 1982:314), eller for den sags skyld andre produktionsmæssige ændringer. Det er således med Paludans ord ”...ikke overvældende sandsynligt, at samtlige landsbyer før år 1000 [eller som her 600] lå på et sted, der var upraktisk for et intensivt agerbrug.”

episodisk, incitamentsskabende faktor²⁷⁵, der hurtigt kan implementeres i store geografiske områder (riger), men som generelt tillader variation og asynkronitet mellem de enkelte magtstrukturer. Man kan altså forestille sig princippet om jordbaseret tyngre brede sig i Nordvesteuropa som en bølge, på samme måde som torpekspansionerne fra yngste jernalder til middelalder.²⁷⁶

En markante ændring af bebyggelsesorganisationen sammenholdt med introduktionen af tyngre bør iagttages på to niveauer. Dels afsenderniveauet repræsenteret ved (konge)magten og dels modtagerniveauet repræsenteret ved gårdbrugerne i almindelighed.

Fra afsenderniveauet er der grund til at betragte ændringen med udgangspunkt i en offensiv og innovativ politisk ramme, afledt af formodningen om et uudnyttet produktionspotentiale,²⁷⁷ der kan aktiveres for at samle ressourcer til bestemte formål, hvorved andre ressourcer frigøres, der i stedet kan omsættes i politisk engagement (militært), domestisk såvel som udenlands. Fra modtagerniveauet er perspektivet imidlertid helt anderledes. Her kan en ændret bebyggelsesorganisation vel bedst opfattes som et resultat af et pålagt krav om jordbunden tyngre ud fra driftsmæssige mentale strukturer. Som tidligere illustreret er det netop markant for reorganiseringens første fase, at de reorganiserede bebyggelser placeres meget centralt i storejerlavenes primære agerarealer, hvilket unægtelig leder tanker hen på markteknologier baseret på braklægning og sædeskifte samt på de dyrkningsfællesskaber, vi senere kender fra middelalderens vange- og græsmarksbrug, uden at karakteren heraf dog kan eller skal forsøges skitseret på det forhåndenværende grundlag.²⁷⁸

Ovenstående teori kan i en fynsk kontekst sandsynliggøres via det arkæologiske bebyggelsesmateriale fra ca. 600 e.Kr., og det er dermed stort set sammenfaldende med udviklingen i de engelske forhold, som de fremstår på baggrund af de bevarede skriftlige forlæg.

²⁷⁵ Oftest kobles sådanne episodiske ændringer til naturkatastrofer (Löwenborg 2012) eller ny revolutionerende teknologi.

²⁷⁶ Jf. afsnit 3.9. om bebyggelsesnavne.

²⁷⁷ For det stigende uudnyttede produktionspotentiale henvises til afsnit 3.11. om drift og demografi. Produktionspotentiale adskiller sig i teksten her fra produktionsoverskud ved ikke at tage som udgangspunkt, at potentialet henligger ubrugt, hvis det ikke inddrives som tyngre.

²⁷⁸ For skematisk reference henvises til Mats Riddersporres model af organisation af landskabet (Riddersporre 1999:fig. 10, se bilag 45). Udviklingen må her overvejende beskrives som et skifte fra modellens nederste niveau frem til ældre germanertid til modellens øverste niveau (Live together / work together) i yngre germanertid og ældre vikingetid. Herfra nuanceres organisationen i mange variationer frem mod middelalderen. Hoff 1997:209 har i modsætning hertil opfattet vikingetidens dyrkningssystem som individuelle løkkebrug (se afsnit 3.11.1. om driftssystem).

At domestiske jordskatter (tynger) som sådan bør opfattes som en i datiden ukontroversiel og integreret del af de danske kongers retfærdige og naturlige krav, har bl.a. Sawyer tidligere anført. Sawyer tolker dermed heller ikke en beskrivelse af Knud den Stores tilbageholdenhed som et generelt udtryk for fraskrivelse af tynger, men i stedet som en artikulering af, at kongen afstod ”utidige” og altså uretfærdig plyndring af sit eget folk (Sawyer 2002:308). Det er næppe konstruktivt, at være kategorisk omkring tolkninger af historiske beretninger, der er så adskilt fra den oprindelige kontekst, som tilfældet er her, men rent arkæologisk er der meget, der taler for, at Sawyers antagelse kan være rigtig for perioden yngre jernalder og vikingetid. Omvendt er der ikke et arkæologisk belæg for at underbygge Sawyers tolkning af Vorbasse som udtryk for, at centrale tyngesættelser har været fastlagt siden romersk jernalder (ibid:308). Herimod taler den generelle inter-relaterede labile og atomiserede sydsandinaviske bebyggelsesorganisation, der indtil ca. 600 e.Kr. ganske enkelt ikke synes at kunne organiseres i et tilnærmeligt centraliseret system, inden for rammerne af de magtstrukturer vi kan se i perioden.

Derimod forekommer det oplagt, at opfatte tiden inden bebyggelsesomstruktureringen i yngre germansk jernalder som en periode, hvor mere lokale påligninger af tyngesættelse har kunnet fungere, og således typisk vil artikuleres ved, at en eller få dominerende lokale slægter eller gårdbrugere påligner de resterende indbyggere tyngesættelse. Et sådan forhold bør arkæologisk manifestere sig som enkelte større, men i øvrigt ikke afvigende, lokale gårde i selve landsbyerne, præcis som vi kender dem fra Hodde, Hoby, Nr. Tranders, Vorbasse, Sdr. Næraå, Rynkeby mv.²⁷⁹ fra perioden yngre førromersk jernalder til og med ældre germanertid. For århundrederne op til yngre germanertid har Lotte Hedeager tidligere foreslået, at der på helt lokalt niveau kunne forekomme overdragelse af dyrkningsret mod en ”...*passende afgift*...”, men at jorden som sådan ikke kunne afhændes (Hedeager 1990:187), og altså ikke har kunnet videregives på vilkår, der kan jævnføres med dem, vi kender fra de senere privilegier og gavebreve. For samme periode anfører Hedeager, at der på baggrund af Vorbasses øjensynlige stabilitet i gårdsantal og gårdsstørrelse ”...*tilsyneladende eksisterer regler, som modarbejder en deling af gårdene i mindre enheder*.” (ibid:205). Spørgsmålet er imidlertid, om den tilsyneladende regularitet, stabilitet og ”modarbejdelse” nødvendigvis er et direkte resultat af regler?²⁸⁰ Som tidligere anført, synes grundenheden i bebyggelsesorganisationen

²⁷⁹ Hvass 1985, 1987, Klingenberg 2011, Haue 2012, Hansen og Lundø 2015.

²⁸⁰ Sammenkædningen af Vorbasse og Nr. Snedes regularitet og toftestørrelsernes arealmæssige todeling er tillige forsøgt forklaret med baggrund i formaliserede rettigheder af Mads Holst (2014:187).

til og med ældre germansk jernalder, at have været baseret på gården som familie-gårdbrug,²⁸¹ en grundenhed, der fungerede i en forholdsvis løs økonomisk struktur (jf. afsnit 3.5.2. fig.10). På det grundlag, fremstår egentlige gårdsdelinger (eller sammenlægninger) for så vidt ikke nødvendige, da der ikke, som på landskabslovenes tid, kan formodes at være en direkte parallelitet mellem toften og toftebrugerens del i nærområdets totale ressourcer, men derimod kun mellem toften og toftebrugerens reelt aktive produktionsareal.²⁸² Derfor kan der forholdsvist frit etableres nye gårde inde for en given bebyggelsesstruktur, når behovet opstår. Disse gårde etableres endnu i yngre romertid og ældre germanertid ud fra en social praksis baseret på en gammel og ganske fastlåst mental struktur²⁸³, der helt grundlæggende medfører at gården (hegn, hovedhus/stald, økonomibygning, ager osv.) reproduceres i billedet af den enkelte familie som et standardiseret familie-gårdbrug, uden dog at gårdbrugerne af den grund kan og må anses som værende lige frie²⁸⁴, rige²⁸⁵ eller sågar socialt og juridisk²⁸⁶ sideordnede. Den strukturelle binding betyder imidlertid, at gårdene i praksis tager form af ”typegårde” og reproduktionen heraf brydes/udfordres kun i ganske få tilfælde som eksempelvis ved Gudmes haller (Michaelsen og Sørensen 1994). Det er imidlertid

²⁸¹ Familiegårdbrug må i denne sammenhæng ikke forveksles med den ældre opfattelse af jernalderssamfundet som et egalitært og frit samfund, som det f.eks. skinner igennem i Arups benævnelse af perioden som ”familietiden” (Arup 1925:71). Termen familiegårdbrug angiver således ikke, at familien er fri og ligeværdig med alle andre beboere – familiegårdbruget er blot en ramme for produktion og en mental struktur for bebyggelsesorganisering. Terminologien anvendes tillige i Hvass 1993:190.

²⁸² For yderligere præcisering heraf henvises til afsnit 3.11. vedr. drift og demografi.

²⁸³ Jf. teoretisk afsnit om mentale strukturer, afsnit 2.3.2. fig. 2.

²⁸⁴ Etableringen af de stærkt regulerede jyske rækkelandsbyer (se bilag 3, Rindum Skole) kan meget vel repræsentere organisatoriske forhold, hvor de konkrete gårde har været underlagt en tredjemands (stormands) bestemmelse. Til trods for at disse gårde kan opfattes som underlagt en stormand og brugerne derfor også ufri, så er det bemærkelsesværdigt, at bebyggelsen og de enkelte gårde på ingen måde bærer præg af en tydeligt hierarkisk underlegenhed sammenlignet med periodens generelle arkitektoniske manifestationer. Tværtimod følger selv disse repræsentanter for en mulig anlagt ”koloni” narrativet for yngre romertids typegård – blot afviger organiseringen.

²⁸⁵ Mads Holst har ligeledes adresseret forholdet mellem gårdstørrelse, funktioner og social differentiering. Holst ser i bebyggelsens regularitet og toftestørrelsernes tendentielle todeling tegn på en grundlæggende egalitet, hvor samtidig den enkelte gårdbrugers rettigheder og pligter i landsbyen afspejles direkte af toftens størrelse, som det kendes fra landskabslovene (Holst 2014:186). For lignende synspunkt om rettigheder og toftestørrelse, se Stenak, Rømer, Näsman og Odgaard 2009:286.

²⁸⁶ Mads Holst har foreslået, at de forholdsvis ensartede gårdstørrelser, som bebyggelserne afspejler i bl.a. Vorbasse og Nr. Snede (200-600 e.Kr.), skal tolkes som udtryk for en modulering med en direkte reference til middelalderens bol og heraf direkte afledte rettigheder og indflydelse i landsbysamfundet (Holst 2014:186)

afgørende at bemærke, at Gudmes øvrige gårde ligesom andre store (og evt. også specialiserede) bebyggelser som Sdr. Nærrå, Lundsgaard og Rynkeby følger det faste format for såvel landsbyer som enkeltgårde.²⁸⁷ Ved etableringen af stormandsgårdene er den sociale praksis altså overvejende stabil til trods for åbenlyse økonomiske og formentlig også sociale forskelle i gårdenes/gårdbrugernes nære kontekst. Denne reproducerende mentale struktur opbrydes kun undtagelsesvist fra yngre romertid (Gudmehallerne) men tager til i sen ældre germanertid, efter 450 e.Kr. (se f.eks. Larsson 2002:26, Runge og Andreasen 2009 samt Villestofte K21, bilag 2-5), for alvor at tage fart efter omstruktureringen o. 600-tallet, hvor ændringen af den mentale struktur afspejler sig i et langt mere forskelligartet bebyggelsesbillede, hvor familie-gårdbruget jævnlige viger for andre mentale strukturer (storgårde, værkstedspladser mv.) som ramme for produktionsenheden og bebyggelsesorganisation. Lignende mentale strukturer, der i deres fysiske udtryk umiddelbart vil kunne forveksles med regulerende økonomiske eller retlige barrierer, er velkendte fra romertiden. Som en samtidig parallel – om end konteksten er en anden – er det her værd at fremdrage de små romerske håndværkssteder (taberner), der aldrig udvidede – selv hvis de økonomiske markedsforudsætninger var til stede. Hvis efterspørgslen blev for stor, var der ganske enkelt en anden, der åbnede en taberne med samme varegruppe.²⁸⁸ Det var altså en enkelt mands og hans families arbejdskraft, der fastsatte en øvre grænse for det enkelte værksteds produktion, og det var den reproducerende mentale struktur, der betingede denne afgrænsning. Ifølge Peter Ørsted har dette forhold formentlig været stærkt medvirkende til at bremse for grundlæggende teknologisk innovation og ibrugtagning (Ørsted 1999:136).

Den ensartede gårdstruktur, der i Sydsandinavien dominerer langt ind i 500-tallet, skal, foruden det mentale aspekt, måske også ses på baggrund af et andet og mere konkret princip, der ligeledes er kendt fra oldtiden. I den antikke verden var den enkelte gårdejer (med sin gård) juridisk og strukturelt integreret i det territorium, som gården var beliggende i. Helt grundlæggende betød det, at man ikke ejede jord i flere byers territorium (Ørsted 1999:79). Hvis vi for et øjeblik forestiller os, at dette simple grundprincip, hvad enten juridisk eller mentalt, også var integreret i de nordgermanske samfund, så kan det danne en forståelsesmæssig baggrund for den på mange måder overraskende ensartethed, som gårdene afspejler i yngre romersk og ældre germansk jernalder, en periode, der på Fyn ellers må betegnes som en økonomisk guldalder med helt oplagt basis for forskellighed. Den åbenlyse vækst og velstand i perioden (Henriksen 2009, 2010, Michaelsen 2015)

²⁸⁷ En tilsvarende fast norm kendetegner de samtidige midtjyske lokaliteter (Kaldal Mikkelsen 2006, Holst 2014:185ff).

²⁸⁸ Det var kun i tilknytning til keramikproduktion, at dette princip ikke var gældende.

materialiseres og udfoldes således bebyggelsesmæssigt inden for gårdbrugets noget snævre rammer, og bryder kun sjældent den sociale praksis som gården afspejler. Betydningen heraf må være den, at hierarkiseringen i samfundet formentlig har været stærkt personbunden og dermed labilt, og kun i begrænset omfang har været baseret på betydelige individuelle og varige produktionsstrukturer. Med yngre germanertid og fremkomsten af denne tids markante storgårde og handelspladser synes dette så grundlæggende princip forladt.

I tilgift til ovenstående indicier på introduktionen af jordbunden tyngte på ejerlavsniveau, i yngre germansk jernalder og vikingetid knytter der sig endnu et forhold, der hidtil synes overset i denne sammenhæng. Der er tale om detaljer i indholdet af Knud den Helliges gavebrev, som jeg i nedenstående vil kommentere.

3.5.5.1. Knud den Helliges gavebrev 1085, og de danske ejerlav.

D. 21 maj 1085 skænkede Knud den Hellige meget betydelige indtægter og jordegods til den endnu ikke færdigbyggede St. Laurentii domkirke i Lund. Gaven dokumenteredes i det berømte gavebrev, der samtidig udgør Danmarks ældste sammenhængende juridiske dokument (DRB 1,2:21 og bilag 46-47). Det originale gavebrev var kendt frem til 1696, men det er desværre gået tabt herefter (Köcher 1923). Referencer til Knuds gavebrev baseres derfor på tre afskrifter, der alle menes udfærdiget på basis af originaldokumentet. Ældst er afskriften fra *Necrologium Lundense*, der menes dateret til senest 30. juni 1123 (Weibull 1925:105ff). De to resterende afskrifter er betydeligt yngre fra hhv. 1494 og 1662 (Weibull 1925:105). Det er derfor vigtigt at holde sig for øje, at der ved forskningsmæssige referencer til Knud den Helliges gavebrev ikke er tale om direkte referencer til ét originaldokument, men i stedet til tre afskrifter, som spredt over århundreder gengiver indholdet af et dokument, der siden udfærdigelsen i 1085 kan have været udsat for forskellige fortolkninger, f.eks. tilføjelser og ændringer, i den efterfølgende periode på op mod ca. 540 år. Heri ligger selvfølgelig en række åbenlyse risikomomenter. Traditionelt henvises der i forskningen til de to sidstnævnte afskrifter som værende tættest på originalen (Weibull 1925:106, DRB 2:21), men det er vigtigt at fastslå, at alle tre versioner adskiller sig fra hinanden på en række punkter, der såvel kan repræsentere forsøg på bevidst manipulation som egentlige fejlskrivninger.

Oplysningerne i gavebrevet er tidligere anvendt i diskussioner med henblik på datering af såvel -torpdannelsen²⁸⁹ som herredsinstitutionen i det danske rige (Rasmussen 1961b, Hald 1974). Jeg skal senere vende tilbage til herredsinstitutionen og i stedet primært koncentrere mig om

²⁸⁹ Her sigtes til de navngivne -torper, dvs. bebyggelsesnavne.

gavebrevets betydning for tolkningen af etableringstidspunktet for tyngebaserede ejerlav i sen jernalder og tidlig middelalder.

Analysen tager udgangspunkt i en diakron sammenstilling af stednavnetypen -torp, den arkæologiske torpfase, Knud den Helliges gavebrev, Falsterlisten fra Valdemars Jordebog, Mark/skyldvurderingen og den ældre bolvurdering, som Annette Hoff argumenterer for (Hoff 1997:102ff), samt endelig terminologien omkring torper, adelbyer, byer og marker, som de fremstår i landskabslovene repræsenteret ved Jyske Lov.²⁹⁰ Forholdene er sammenstillet i nedenstående fig. 15 og skal i det følgende forsøges forklaret.

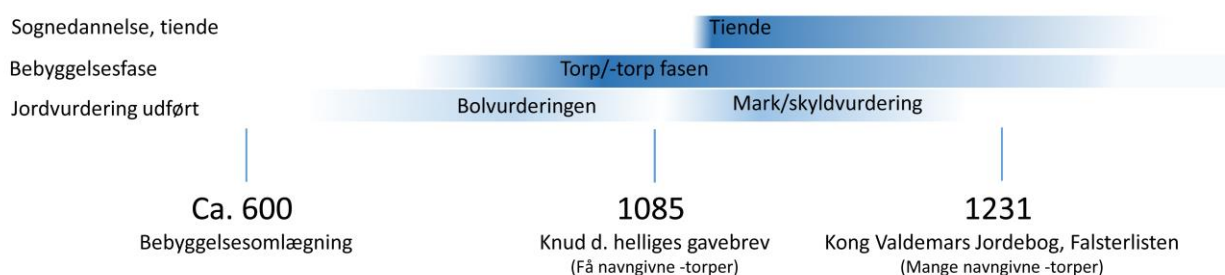

Fig. 15. Sammenstilling af de bebyggelsesforhold (jf. herværende studie), -torpfasen (stednavne), jordvurdering (Hoff 1997:102ff), Knud den Helliges gavebrev, Falsterlisten (ca. 1250) og sognedannelsen/tiendesystemet.

Udgangspunktet for sammenstillingen af indholdet i de to dokumenter (gavebrevet fra 1085 og Falsterlisten fra 1250) er, på trods af gavebrevets kirkelige relation, at opfatte begge som verdslige dokumenter, der er ordnede efter gældende juridiske strukturer og krav. Af Jyske Lov 1§37 fremgår følgende: ”På tinge skal man skøde jord og ikke andetsteds, det vil sige på herredstinget i det herred, hvori jorden ligger, eller på sysseltinget eller på landstinget, for tingsvidne er så bindende, at der ikke kan gives bevis imod det.”, mens det af Skånske Lov fremgår, at skødning af jord på gadestævne, havde ringere retsvirkning end skødning på tinge (Meyer 1957).

Det er derfor også min påstand, at gavebrevet med dets indhold af jordegods er orienteret systematisk efter tingsystemet²⁹¹ – herredstingene og landstingene som angivet (altså landstingene i

²⁹⁰ Jf. afsnit 3.11.1.1.

²⁹¹ Denne tolkning fordrer et antal korrektioner i forhold til den gængse tolkning af gavebrevets gods og gavebrevets oprindelige form (som fremstillet af Weibull 1925 og Fenger 1989:80, bilag 46-47 i denne afhandling). Jeg mener, der kan argumenteres for sådanne konkrete tolkningsalternativer, men inden for rammerne af herværende arbejde må det blot accepteres, at dette forhold sættes som et udgangspunkt båret af dels udsagnet i Jyske Lov 1§37 og de mange usikkerheder, der trods alt er forbundet med gavebrevet med hensyn til lokalisering, tingsstruktur og herredsstruktur i det sene 1000-tal osv.

Lund og for Sjælland, samt de benævnte herreder) – og ikke et nærhedsprincip, som foreslået af retshistoriker Ole Fenger (Fenger 1989:77ff). Foruden tingstrukturen, der med omfattende juridisk autoritet må opfattes som en direkte del af rigsadministrationen, synes også landsbyerne, som tidligere nævnt i denne afhandling, at fremtræde som en klart defineret strukturel enhed i sen jernalder og ældre middelalder. Disse dog ikke som dele af rigsadministrationen, men i stedet i kraft af de storejerlav, der fra yngre germansk jernalder og fremefter qua et delvist selvstyre prægede bebyggelsesudviklingen. Storejerlavene har som udgangspunkt principielt været velegnede til tyngepålæg qua deres faste geografiske ramme og samlende struktur, der, set fra et administrativt synspunkt, er en stor forenkling sammenlignet med yngre romertids og ældre germanertids atomiserede bebyggelsesbillede. Som allerede omtalt opererer Annette Hoff med to jordvurderinger, der er adskilt i tid. Dels en ældre bolvurdering med rod tilbage i vikingetiden (Hoff 1997:104), der dermed må have været gældende på tidspunktet for Knud den Helliges gavebrev, og dels mark/skyldvurdering fra 1100-tallet (Hoff 1997:103), som i Kong Valdemars Jordebog (Falsterlisten) må have afløst det ældre system (jf. fig. 15). Sådanne vurderinger har under alle omstændigheder været store administrative udfordringer, og de må som udgangspunkt opfattes som episodiske handlinger inden for en meget begrænset rigsadministration.

En episodisk gennemført vurdering betyder imidlertid, at tyngestrukturens grundlæggende benævnte (tynge)enheder (antal og navn) fikseres på det tidspunkt, vurderingen foretages – men dette betyder ikke, at bebyggelsesudviklingen fikseres på tilsvarende vis.²⁹² Her må vi se de to kontekster hver for sig – dels administration af tynges og dels konkret bebyggelsesudvikling (jf. navngivningsmodel afsnit 3.9.8. fig. 21 vedr. udvikling fra ca. 600 og frem).

Set ud fra denne teori er der altså en indbygget diskrepans mellem navnematerialet i de ældste juridiske jordegodsoptegninger (f.eks. illustreret ved gavebrevet fra 1085) og det faktisk anvendte bebyggelsesnavnekorporus (f.eks. -torp, der må være stærkt produktivt på dette tidspunkt). Dette, fordi de bebyggelsesmæssige udviklinger og bebyggelsesnavngivninger (opsplitninger, torpdannelse mv.) først afspejledes inden for det juridiske system, når nyvurdering fandt sted. Heraf må også afledes det forhold, at jo ældre den jordvurdering er, som jordegodset benævnes efter, des større vil diskrepansen mellem det oplistede og det faktiske navnekorporus være inden for en bebyggelsesstruktur, der præges af dynamik, f.eks. udflytninger. Dette betyder endvidere, at de historiske arkivalier kun med stærkt svingende præcision angiver et repræsentativt udsnit af

²⁹² Som eksempelvis repræsenteret ved JyL. 1§47.

stednavnekorpus på det tidspunkt, dokumentet er forfattet, f.eks. gavebrevet (1085) og Falsterlisten (ca. 1250). Det er dog også denne forsinkelse imellem navneproduktion og juridisk navneimplementering, der kan anvendes til at kvalificere en vurdering af alderen på den konkrete jordvurdering, som et givet dokument er underlagt.

Når der optræder så få -torp-bebyggelser (1 af 29) i Knud den helliges gavebrev fra 1085 sammenlignet med Falsterlisten fra ca. 1250 (51 af 108) (Hoff 1997:123), kan det i så fald ikke nødvendigvis anvendes som indicium på, at torp-/torp-dannelsen i Østdanmark primært skal tidfastsættes til perioden efter 1085. Snarere er der blot tale om, at der i gavebrevet, geografisk og administrativt, refereres i tyngesystemets struktur inden for den ældre vurdering – her kaldet bolvurderingen.²⁹³ Tilsvarende er Falsterlisten udarbejdet inden for den nyvurdering, som mark/skyldvurderingen fra 1100-tallet repræsenterede. Det væsentlige, der kan udledes heraf, gælder ikke så meget -torpernes alder,²⁹⁴ men til gengæld det i denne sammenhæng særdeles interessante forhold, at den administrative grundstruktur som opregningen i Knud den Helliges gavebrev formodes at bygger på, kan være en vurdering, der skal tidsfæstes tidligt i den primære torpekspansion (-torp-fasen)! Dette betyder samtidig også, at der ikke behøver være noget misforhold mellem spredningen af -torp-navne i vikingetiden og stedbetegnelserne og de meget få -torper i Knud den Helliges gavebrev. Dette fordi gavebrevet (ligesom Falsterlisten ca. 165 år senere) helt enkelt udpeger gårde/bol inden for et administrativt geografisk opdelt landskab, på samme måde, som sognene i senere tider fungerer som den navngivne og udpegende strukturelle ramme – også i tilfælde, hvor der inden for det enkelte sogn optræder flere selvstændigt navngivende bebyggelser.

Og netop kirkens mulige rolle i forbindelse med nyvurderingen i 1100-tallet kunne være interessant at få klarlagt. For efter denne teori oprettedes der ved nyvurderingen i 1100-tallets første halvdel en lang række nye navngivne tyngenheder, der var tilpasset de foregående århundreders markante (og kontinuerlige) torpdannelse og begyndende hovedgårdsetableringer. Gennemførelsen

²⁹³ Som angivet af Poul Rasmussen i KLNLM (Rasmussen 1961a) er det fra flere sider foreslået, at de boldelte landsbyers *havne* (i ledingsystemet) helt enkelt var identiske med deres bol. Dermed kan de tidlige tyngesystemer også opfattes inden for kollektive rammer i landsbyerne, modsat i løbet af 1100-tallet, hvor bøndernes årlige ledingspligt blev afløst af fast skat lignet direkte på den enkelte ejendoms skyld og ikke på havnerne (Rasmussen 1970).

²⁹⁴ Bl.a. Kristian Hald har med udgangspunkt i netop sammenstillingen af Knud den Helliges Gavebrev og Falsterlisten, argumenteret for en sen spredning af -torp-navnene til Østdanmark (Hald 1974). Denne tolkning, der kun med besvær kan jævnføres med spredningen af navneelementet i Danelagen, kan ikke opretholdes med herværende anvendelse af gavebrevets juridiske struktur og stednavnemodellen.

af mark/skyldvurderingen må med det langt mere detaljerede grundlag have krævet en omfattende og spredt administration samt en betydelig skriftlig formåen. Set på den baggrund er det tilnærmelige sammenfald imellem ældste belæg for kirkens indførelse af tiende²⁹⁵ og vurderingen af mark/skyldvurderingen²⁹⁶ måske ikke helt tilfældig?

Gavebrevets navnestof omfatter for de bolvurderede landbebyggelser²⁹⁷ fem -byer, en -torp og en -rød²⁹⁸. Med udgangspunkt i ovenstående tankerække kan det ud fra denne fordeling foreslås, at den i 1085 gældende bolvurdering kan række et godt stykke tilbage i vikingetiden – altså senest i den ældre del af -torpernes primære produktionsperiode. Som bebyggelsesanalysen fra Fyn har vist, så må den ældste mulige torpfasen her dateres til perioden efter ca. 800 e.Kr., da der stort set ikke er udgravet enkeltgårde i århundrederne forinden. Overført til østdanske forhold må det betyde, at den bolvurdering, der ligger til grund for gavebrevet dårligt kan række tilbage til perioden før vikingetiden. Inden for dette tidsrum (vikingetid – indtil torpfasen er højproduktiv) er det svært at præcisere nærmere. Et forslag fra min side er dog, at perioden omkring 850-1000 e.Kr. – altså perioden umiddelbart op til Jellingdynastiets etablering – er et realistisk bud for gennemførelsen af den bolvurdering som gavebrevet kan være udfærdiget i. Om en sådan bolvurdering kan have ældre forlæg, der rækker helt tilbage til de store bebyggelsesomlægninger omkring år 600, vil formentlig aldrig kunne indiceres med baggrund i hjemlige arkivalier. Såvel det arkæologiske materiale som de engelske analogier antyder imidlertid, at denne tanke bestemt ikke bør afvises blot på baggrund af manglende bevarede dokumenter.

3.5.5.2. Konklusion

I ovenstående har jeg forsøgt at indkapsle spørgsmålet omkring jordbaseret tyngde i forhistorisk tid ved at kombinere de arkæologiske forhold med en række historiske kilder og analogier. Det er klart, at der i høj grad er tale om fortolkninger af forhold, der som enkeltstående argumenter ikke er stærke nok til at kunne bevise dette helt afgørende bebyggelsesorganisatoriske forhold. Jeg er dog samtidig af den opfattelse, at de samlede indicier trods alt fremtræder stærke, og at der på dette

²⁹⁵ Senest 1135, se afsnit 3.7. om sogne og kirker.

²⁹⁶ I 1100-tallet, se Hoff 1997:102ff.

²⁹⁷ De regulære handelsbyer (Helsingborg, Lomma og Lund) udelades af opgørelsen, da disse ikke kan antages underlagt samme struktur/system og forholdet imellem navn og taksering derfor heller ikke.

²⁹⁸ Børstingerød tilhører en gruppe rydningsnavne, der af Hald (1965:164ff) dateres til vikingetid eller ældste middelalder.

grundlag er basis for at drage en række foreløbige konklusioner, vel vidende, at et egentligt bevis for jordbaserede tynger i en proto-historisk og præmonetær periode svært lader sig materialisere.

At jordbaseret tyngte ofte foreslås introduceret midt i det 11. århundrede kan helt oplagt være et udtryk for manglen af ældre skriftlige dokumenter.²⁹⁹ Man kan da også stille sig det retoriske spørgsmål, om ikke det er rimeligt i stedet at opfatte den markante omstrukturering i landsbybebyggelse, fastlåsnings af kulturlandskabet i ejerlav og fraværet af enkeltgårde, som vi ser implementeret i årtierne op til 600 e.Kr., som en materialisering af en elites råderet over jorden og dens ressourcer. Disse forhold kan i så fald, sammen med Knud den helliges gavebrev, udgøre det argument for indicier på agrare tynger tilbage til før-middelalderlig tid, som bl.a. Bjørn Poulsen har efterlyst (Poulsen 2011:285). En sådan forgrening af tynggebyrden i 1. årtusinde vil efter min mening føje sig naturligt sammen med den formodede praksis, der finder anvendelse ved egentlige toftbaserede skatter i de tidligste vikingebyer (Poulsen 2011:283ff).

3.6. Herrederne

Uanset hvornår vi formoder tynger introduceret for de agrare bebyggelser, så må det stå uden for enhver tvivl, at en sådan praksis må forudsætte en struktur, der bygger på politisk kontrol ”jævnt” spredt ud over landet. Dette for at et tyngesystem skal kunne tilskrives nogen betydelig effektivitet og validitet (Poulsen 2011:287). Samtidig må det også være sådan, at styringen af disse magtbaser, i modsætning til de enkelte landsbyer og ejerlav, må opfattes som egentlige elementer i en rigsmagt. De sydsandinaviske Trelleborger og Husebyer har tidligere været nævnt i denne forbindelse (Brink 2000, Poulsen 2011:287, Roesdahl og Sindbæk 2014:453ff, Sindbæk 2014a:153 og Christensen i tryk). Bjørn Poulsen fremhæver halmiljøet ved Järrestad i Skåne som et blandt en række mulige administrative magtpositioner og i den forbindelse også det forhold, at herredsbyen Järrestad – som navnet angiver – må have været tilknyttet en jarl i betydningen ‘højt rangerende person i kongens inderkreds’ (Poulsen 2011:287). Halmiljøet ved Järrestad dateres til perioden ca. 600-1050 e.Kr. Herefter flyttes den lokale magtposition få kilometer mod vest til Tommarp, der fra ca. 1050 e.Kr. blandt andet manifesterer sig ved møntproduktion og købstadsfunktion og desuden fremgår af Kong Valdemars Jordebog som kongelev i 1231 (Söderberg 2005:17, 311). Mens diskussionen om kongelevs og husebyers etymologi og alder ikke skal adresseres yderligere her, så vil jeg til gengæld se lidt nærmere på herrederne og jarlerne.

²⁹⁹ Denne bekymring er tillige påpeget af Mikael Venge (2002:47).

Spredt i Sydsandinavien findes en række stednavne, hvori personbetegnelsen jarl med nogen sandsynlighed indgår (jf. appendiks 2). Jarle-navne med efterleddet *-lev* har tidligere været nævnt som indicium på en appellativisk parallel til ordet kongelev (krongods), som vi kender fra Kong Valdemars Jordebog – dvs. et sammensat ord med betydningen ‘et til jarledømme hørende gods’ (DS 14:98). Denne tolkning afvises imidlertid af Bent Søndergård med henvisning til, at en sådan betegnelse ikke er belagt i gammeldansk (Søndergaard 1972:87).

Ifølge KLN M er *jarl* tidligt betegnelsen for en fri mand af god herkomst og ofte en kongelig embedsmand. Jarlebetegnelsen formodes dog allerede at være fortrængt fra Danmark af betegnelser som hertug og greve i 1100-tallet (Bøe 1963, Nielsen 1963), og jarlebetegnelsen bærer dermed en noget højere alder.

I den Angelsaksiske Krønike for året 871 e.Kr. omtales danske jarler³⁰⁰, der kæmper mod briterne (Swanton 1996:71, Sawyer 1988 (2002):172). Også i Jomsvikingesaga, der foregår ca. 100 år senere, omtales jarler i stort tal og bl.a. nævnes også jarlen Vesete, der styrede Bornholm på kongens foranledning (Berg 1964:86ff). Tør man tage strukturelle elementer af sådanne beretninger og saga'er for pålydende, må vi formode, at jarlerne i hele vikingetiden (og måske tidligere) har eksisteret som en social klasse, der kunne agere på kongens vegne og udføre hans ret. Men spørgsmålet er, om vi har mere håndfaste indikationer for jarlernes administrative rolle i det gammeldanske område?

Dette spørgsmål kan dårligt afklares entydigt, men ved at sammenstille stednavne med personbetegnelsen jarl, administrativt geografiske grænser og arkæologiske/historiske kilder er det muligt at diskutere spørgsmålet fra flere vinkler.

Af appendiks 2 fremgår de bebyggelsesnavne, der med nogen sandsynlighed indeholder forleddet jarl. Jarl optræder seks gange i kombination med stednavneendelser af ældre type (produktive indtil ca. 800 e.Kr.) – heraf fem *-lev* og en *-sted*. Jævnført med herredsnavnene er det bemærkelsesværdigt, at jarlenavnene tilhørende ældste navnetype er sammenfaldende med den navngivende herredsby,³⁰¹ hvis en sådan foreligger³⁰². For Hjerlev på Fyn er forholdene ganske vist

³⁰⁰ Dog med det forbehold, at de britiske krønikører kan være påvirket af deres eget titelsystem (earl) og har ”navngivet” herefter (Swanton 1996:72, note 5).

³⁰¹ Med *navngivende herredsby* menes, at der er sammenfald imellem herredsnavn (f.eks. Jerlev herred) og en bebyggelse i herredet (Jerlev).

³⁰² Som omtalt nedenfor er Jale, Jörlov og Järlöv beliggende i herreder/landskaber, der er navngivet med naturnavne og således ikke en anden by end jarle-bebyggelsen.

temmelig usikre (jf. appendiks 2 og Christensen 2013:fig.7). Det rokker imidlertid ikke ved, at relationen mellem de mulige jarlebebyggelser af ældre stednavnetyper og herredsstrukturen forekommer påfaldende, derved at mulige jarlebebyggelser af ældre navnetyper er stærkt overrepræsenterede som navngivende herredsbyer. Omvendt forholder det sig, hvis vi kigger på de yngre primære jarle-bebyggelsesnavne i form af bl.a. torp-bebyggelserne (jf. appendiks 2). Her har ingen af de nævnte bebyggelser udviklet sig til navngivende herredsbyer, og i samklang med konklusionerne i KLNK mener jeg, at det er rimeligt at antage, at i hvert fald den magtstruktur, hvorpå herrederne etableres – hvis ikke herrederne i sig selv – må jävnføres med en periode, hvor de gamle stednavnetyper var produktive (Rasmussen 1961b), dvs. formentlig frem mod ca. 800 e.Kr.

Fig. 16. Primære bebyggelsesnavne af ældste navnelag med forleddet jarl i Sydvestskandinavien. Med mørk er angivet de herreder hvor der optræder sammenfald imellem jarlebebyggelsen og den navneangivende herredsby. Landevejsnettet er angivet efter Videnskabernes Selskabs kort. Landevejsnettet for Danmark er efter www.HisKis.Dk, Dam, Peder; Nielsen, Peter Steen; Dam, Claus og Bill, Jan 2003, mens vejnettet for Skåne i sen vikingetid og tidlig middelalder er tilnærmet efter Thurston 2001:237.

For de to nordøstligste (nu norske og svenske³⁰³) bebyggelser (Jale, Jörlov) er det karakteristisk, at herrederne er navngivet i henhold til naturnavne. Det forekommer således intetsteds, at et primært bebyggelsesnavn med et muligt forled 'jarl' og et efterled af ældre type ligger i et herred, der er navngivet efter anden bebyggelse end jarlebyen. Hvis vi yderligere sammenholder jarlebyerne af ældste navnelag med kartografiske data, fremtræder der igen iagttagelsesværdige forhold. Således er det markant, at navnene betegner lokaliteter nært relateret til væsentlige strukturer for magtudøvelse eller kontrol i deres nærområder. Navnene betegner således bebyggelser i snæver tilknytning til den helt grundlæggende infrastruktur – såvel vandveje som herredsveje. Foruden denne kobling til den primære infrastruktur er bebyggelserne karakteriseret ved at være placeret forholdsvis centralt i herredet, såfremt dette er foreneligt med den overordnede infrastruktur.

Det er forbundet med væsentlige usikkerheder at udlede betydningen af ovenstående. Spredningen af jarlebebyggelser af ældre navnetype og sammenfaldet med herredsnavngivningen kan dog antyde, at den ældst kendte herredsstruktur kan relateres til magtstrukturer med rod i den sene germanertid. Ideen om et appellativisk *jarlelev* snævert forbundet til kongemagten (og som sådan et udtryk for en regulær rigsadministration) må for nærværende anses som uafklaret, om end tanken er fristende og ikke bør afvises alene på baggrund af manglende belæg i middelalderlige dokumenter. Rent arkæologisk burde det, ligesom ved Järrestad, være muligt at eftervise stormandsbebyggelse, såfremt bebyggelsesnavnene reelt dækker over tidlige jarlesæder. Foruden de omfangsrige udgravninger ved Järrestad er der spor efter bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid ved Jerlev syd for Jelling (sted nr. 170603-37, VKH 7334), Hjerlev ved Åsum på Fyn (Christensen 2013, 2014) og Jerslev i Vendsyssel (Haue 2014), men noget entydigt højstatusmiljø er endnu ikke veldokumenteret på disse lokaliteter.

Selve etableringsprocessen omkring herrederne er forbundet med en lang og omfangsrig diskussion, som blot kort skal skitseres her.³⁰⁴ Mens ordet *herred* er sikkert belagt fra Knud den

³⁰³ *Norske og svenske* refererer i denne kontekst til moderne forhold. I slutningen af 800-tallet omtaler Ottar derimod i sin rejsebeskrivelse, at han efter at have forladt Norge ved Skiringssal (nær Kaupang på østsiden af indsejlingen til Oslofjorden) sejlede i tre dage med Danmark til bagbord (Christensen 1969:27). Tidlig vikingetid udgør en periode, hvor meget tyder på dansk overherredømme netop i Sydøstnorge (Solberg 2000:278), se bilag 50.

³⁰⁴ Hovedpunkterne i diskussioner er bl.a. skitseret af Aksel E. Christensen i *Vikingetidens Danmark* (1969:75ff) og Bent Jørgensen i *Stednavne og Administrationshistorie* (1980:37ff).

helliges gavebrev i 1085, er ordets etymologi meget omdiskuteret. Så vidt ordets forled angår, hersker der forholdsvis bred enighed om, at dette skal tolkes i betydningen 'hær', der slet og ret kan betyde 'folk', men som formentlig oprindeligt betegner en folkegruppe med relation til en hærstruktur. Efterleddet er mere uklart, men der kan være tale om en afledning af subst. *råd*. med betydningen 'det at give råd' eller med betydningen 'rådighed, myndighed, styrelse' (Jørgensen 1980:37ff, DS: Hanherred).

Danernes herredssystem menes (i den bredeste dateringsramme) etableret i tidsrummet ca. 600/700-1050 e.Kr. (jf. Christensen 1969:1976), men relateres af de fleste til en kortere periode omkring Jellingdynastiet i perioden ca. år 1000 +/-50 (DS: Hanherred).

Mens det er utvivlsomt, at herredsinstitutionen er ældre end 1085, kan det være vanskeligt at se argumentet for, at en herredsdeling ikke skulle kunne gå betydeligt bag om jellingdynastiet i slutningen af 900-tallet. Et organisatorisk tiltag som f.eks. en herredsdeling er i bund og grund blot et administrativt tiltag, hvormed et rige (størrelsen uanfægtet) kan inddeles efter behov. For lignende kan henvises til de engelske *shires* og *hundreds*, der på tværs af de engelske småkongedømmer overlever og sågar udvikler sig når nye områder indlemmes i den fælles administration (Campbell 1990:59ff). Hovedargumentet for den sene herredsdannelse i skånelandene er primært baseret på de skiftende forhold omkring anvendelsen af herredsbetegnelserne i hhv. Skåne og på Sjælland i Knud den Helliges gavebrev. Flere har gjort opmærksom på faren ved at drage denne konklusion på baggrund af gavebrevet, her iblandt retshistoriker Ole Fenger (1989:77ff). Jeg er enig med Fenger i, at der ikke på baggrund af gavebrevet kan konkluderes noget om forskelle i herredssystemet i Østdanmark på hver sin side af Øresund i det sene tusindtal, om end med en anden argumentation (jf. afsnit 3.5.5.1.).

Det er dog, på trods af usikkerheden omkring tidspunktet for herredsinstitutionens fulde implementering, oplagt at jævnføre elementer af herredernes tingfunktion – som anført i landskabslovene – med judicielle forhold omkring landsbydannelse og bebyggelsesorganisation i sen jernalder og vikingetid, hvilket kan underbygge det grundlæggende skifte fra en gårdbaseret bygdeorganisation til en landsbybaseret ejerlavsorganisation. Aksel E. Christensen har været inde på lignende forhold omkring herredsfunktionernes ophav i sin beskrivelse af bygdebegrebet, hvor han tydeligt understreger, at elementer af herredsinstitutionen viser tilbage til et ældre system, hvorfra herred og syssel, efter hans mening ”...siden har taget en række funktioner i arv og videreført dem i samme eller ændret skikkelse.” (Christensen 1969:80).

Som anført i Jyske Lov (1. Bog §37) var det således på herredstinget, ved tingsvidne, at jorden skulle skødes, mens tvister om grænsedragninger mellem landsbyer afgjordes af edsvorne sandemænd som åstedesforretning (2. Bog §1,3,4,21).³⁰⁵

Selv om landskabslovene ikke direkte kan føres et halvt årtusinde tilbage til sen germanertid,³⁰⁶ så bør det overvejes, om ikke de juridiske forhold, der her var underlagt et herredsting, udgør en administrativ model, der for en række helt grundlæggende principper må formodes at have et forhistorisk ophav. Det vil således efter min vurdering være oplagt at opfatte en sådan ”institution” i relation til de omfattende bebyggelsesorganisatoriske omstruktureringer, der prægede tiden op til 600-tallet.³⁰⁷ Netop bebyggelsesomlægningerne må efter min mening have fordret en retslig mekanisme, der kunne håndtere og mægle mellem de enkelte jordbrugere og landsbyer som parter i konflikter på tværs af landsbyer³⁰⁸ og herreder, som beskrevet i Jyske Lov (2. Bog §21). Uden et sådan system anser jeg det for usandsynligt, at strukturen inden for og mellem bebyggelserne ville udvikles inden for så låst en struktur, som de arkæologiske kilder indikerer har været tilfældet.

3.7. Sognene og kirkerne

Mens ophavet til de danske ejerlav og herreder endnu må betegnes som usikkert, om end meget indikerer, at det kan søges i yngre jernalder, så er forholdene omkring sognene lettere at fiksere i det historiske kontinuum. Med Adam af Bremens kirkehistorie fra ca. 1070 omtales et dansk, og også fynsk,³⁰⁹ kirkebyggeri for første gang i mere generelle termer (Adam af Bremen:251). Kirkernes og de udbredte territorielle sognes etablering kan således sættes i en forholdsvis fast dateringsmæssig ramme, der sammen med indførelsen af tiende (tidligst belagt i 1135³¹⁰) senest bør jævnføres med

³⁰⁵ Sandemandsinstitutionen menes indført med Jyske Lov i 1200-tallet som afløsning for et ældre sædvaneretlig system (Hoff 1997:344).

³⁰⁶ For retsprincippers holdbarhed i agrarsamfund henvises til Fenger 1983:19.

³⁰⁷ *Thulen* fra Salhøje, der omtales på Snoldelevstenen, udgør muligvis en sådan administrativ personbetegnelse i sen germanertid eller ældste vikingetid (jf. afsnit 3.10. om identiteter samt tillige Olrik 1909).

³⁰⁸ Se i øvrigt Karl-Erik Frandsen 1983:257 om relationen imellem dyrkningsfællesskaber, herredsorganisationen og dyrkningssystemer.

³⁰⁹ For Fyn angiver Adam af Bremen 100 kirker (Adam af Bremen:251). Angivelsen skal generelt tages med forbehold og er formentlig pyntet i den høje sags tjeneste.

³¹⁰ Allerede i *Knud den Helliges lidelseshistorie* (ca. 1097) nævner forfatteren, en klerk fra Odense, der i 1095 havde overværet skrinlæggelsen af Knuds legeme, at Knud den Hellige, konge 1080-1086, sammen med bisper og præster belærte folket, der endnu var dårligt trænet i kristendommens skik og brug, at de efter Guds lov skulle love Gud

første trediedel af 1100-tallet (DRB 1.2 64, 73, Jørgensen 1980:35ff, Porsmose 1981:170), mens der omvendt ikke er noget der tyder på, at de kan være meget ældre.

Det ofte antagne temporale sammenfald mellem landsbyfastlæggelser og opførelserne af de stenbyggede kirker har ledt til en række teorier omkring en mulig sammenhæng mellem netop de stenbyggede kirker og de stedfaste landsbyer (Christensen 1969:56, Porsmose 1981:176, 1987a:60, 1987b:30, Hansen 1984:99, Steuer 1989:118, Liebgott 1989:26, Carelli 2001:68).

I en sammenstilling af kirkernes indbyrdes geografiske relationer på Nordøstfyn, foreslåes det, at kirkerne blev anlagt som led i en overordnet planlægning, hvor omkring landsbyer etableredes (Porsmose 1981:176, 1987a:60, 1987b:30). Som det tidligere er illustreret i denne afhandling, så er der, med baggrund i den nye viden om landsbyernes generelle udvikling og stedfasthed, grund til at betvivle den ellers tillokkende sammenhæng mellem landsbyfastfrysning og kirkebyggeri i sten (kirkelig organisation). Dette ændrer imidlertid ikke ved, at kirkernes fysiske relation til landsbystrukturerne er interessante og oplagte at undersøge nærmere i forhold til teorierne om den stationære landsby.

Niels-Knud Liebgott har tidligere forsøgt at udtrykke den rumlige og mentale betydning, som landsbykirkerne ofte formodes at have spillet i landsbyerne; *”Mere end to tusinde landsbyer fik i løbet af en hundredårsperiode et nyt og markant midtpunkt, kirkebygningen.”* (Liebgott 1989:26). Liebgotts udsagn er interessant, da det udtrykker en opfattelse af den kirkelige organisation og ikke mindst stenkirkerne som de (fysiske) strukturer, der så at sige låste landsbydynamikken.

For at afprøve idéen om kirkerne som et element, der har låst landsbystrukturerne, og samtidig for at konkretisere relationen mellem landsbyerne og landsbykirkerne, har jeg klassificeret³¹¹ de middelalderlige fynske landsbykirker i forhold til de landsbykroppe, som de er tilknyttet; det vil altså sige den bygningsmasse og de gårdstrukturer, som kirkerne ofte formodes at have fikseret (jf. fig 17).

førstegrøden eller tienden af deres gods. (Olrik 1893:5, 10). Knud blev som bekendt dræbt og tidspunktet for en reel indførelse af tiende som et effektivt afgiftssystem er usikker, men foreslås almindeligvis implementeret mellem 1104 (ved oprettelsen af ækebispesædet i Lund) og 1135, hvor ældste sikre belæg forefindes.

³¹¹ Klassificering fremgår af Appendiks 3. Klassificeringen omfatter 178 af de mere end 200 middelalderlige landsbykirker på Fyn og Øer.

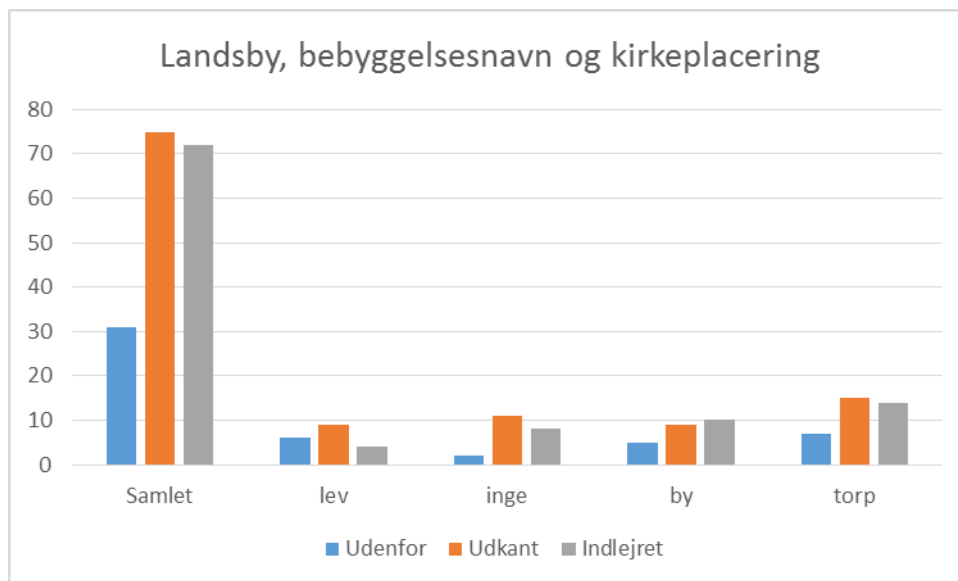

Fig. 17. Sammentælling af de middelalderlige landsbykirkers (178 stk.) placering i landsbykroppen som de fremstår på matrikelkortene samt sammentælling efter udvalgte navnetyper (Jf. Appendiks 3).

Her bør kirkerne alt overvejende være centralt placerede i landsbykroppene, såfremt de skal kunne tillægges en egentlig låsende betydning i et omfang, der reelt modvirker de ofte mindre forskydninger, som bl.a. Vorbasselandshbyen er karakteriseret af gennem hele 1. årtusinde.

Af diagrammet fremgår det, hvorledes kirkerne kun i ca. 40% (72 stk.) af kirkelandsbyerne kan klassificeres som værende omsluttet i landsbykroppenes grundstruktur, som de fremtræder på matrikelkortene fra omkring 1800. Over 40% (75 stk.) af kirkerne er perifert beliggende, og nok så interessant er hele 17% (31 stk.) af landsbykirkerne decideret løsrevet landsbykroppen. Med baggrund i, at bebyggelsen på Fyn og Øer i middelalderen formentlig har omfattet ca. 600 landsbyer, er det klart, at kirkerne ikke kan anses for at være en faktor med afgørende betydning for hverken landsbyfastlæggelse eller gårdvandringernes ophør generelt.

Af bilag 51 fremgår spredningen af de forskellige geografiske relationer mellem landsbykirke og landsbykrop. Det er umiddelbart svært at tolke kortet, men der er nok ingen tvivl om, at egentlige regionale forskelle kan udledes. Den nordvest- og midtfynske agerbygd er således præget af kirkernes perifere tilknytning til matrikelkortenes landsbykroppe, og landsbykirkerne fremstår på det grundlag som et tilføjede element i en ældre matrikulær struktur. Anderledes ser det ud for kirkebyerne i nær kontakt til skovbygden i områderne strækkende sig fra Vissenbjerg mod sydøst til Gudme-skovbygden. I denne zone præges kirkebyggeriet helt overvejende af at være integreret i landsbykroppene, som de fremtræder på matrikelkortene. Årsagerne til denne forskel kan være mange og bør ideelt forklares enkeltvis for hver landsby(kirke). I et bredt perspektiv er det dog

oplagt at hæfte sig ved et par generelle forhold med udgangspunkt i de forskellige egenes vækstrate i perioden fra kirkebyggerierne i ældre middelalder til matrikelkortenes produktion omkring år 1800. Der er således meget, der kunne tyde på, at der er en sammenhæng mellem de områder, der er præget af kirkernes indlejring i landsbykroppene og de egne, der fra middelalderen for alvor udvidede produktionen og antallet af gårdsenheder ved nyopdyrkning af tidligere skovrige egne.

Pointen omkring landsbykirkerne og landsbyerne eksemplificeres tydeligt ved at betragte de 19³¹² sognelandsbyer, der bærer efterleddet -lev (Appendiks 3). Af disse landsbyer er kirken i seks tilfælde beliggende helt uden for landsbyen, mens kirken i ni tilfælde ligger i udkanten af landsbyen (bilag 52). Kun i fire tilfælde er der tale om, at kirken kan betragtes som en egentlig integreret del af landsbykroppen, som den optræder på matrikelkortene, og dette ikke uden betydelige forbehold i tre af fire tilfælde (jf. bilag 53). For tre af de fire landsbyer (Årslev, Gestelev og Ullerslev)³¹³, hvor landsbykirken synes omsluttet af selve landsbykroppen (jf. matrikelkortene), er det markant, at landsbyerne i perioden fra 1500/1600-tallet til 1844 oplever en meget markant vækst i antallet af gårde (43-82%).³¹⁴ Anderledes forholder det sig med de ni landsbyer, hvor landsbykirken på matrikelkortet er perifert beliggende i landsbykroppen; her ses i samme periode ingen eller blot meget begrænset vækst (+/-30%).

Der er således meget, der - set på dette begrænsede grundlag - kunne tyde på, at kirkens status som landsbyens geografiske midtpunkt generelt set er et forholdsvist sent fænomen, som i mange egne³¹⁵ først blev almindeligt i forbindelse med den markante vækst i de danske landsbysamfund i tiden fra de store landbrugsreformer i slutningen af 1700-tallet.³¹⁶

³¹² Der er dog tale om tyve sognelandsbyer med efterleddet -lev, hvis Åsum/Hjerlev medregnes.

³¹³ Forholdene omkring Marslev kirke(landsby) afviger fra det generelle billede og leder på flere fronter tanken hen imod en ”stormandskirke” anlagt på en oprindelig gårdstofte i landsbyen, hvorfor pladsen forekommer endog meget trang (se appendiks 3, introduktion).

³¹⁴ Udviklingen i gårdstallet ses særlig markant i perioden mellem 1774 og 1844.

³¹⁵ Her tænkes primært på jernalderens og vikingetidens ”udfyldte” kulturlandskab.

³¹⁶ Før midten af 1700-tallet er befolkningsudviklingen meget usikker. Det er med forbehold foreslået, at befolkningstallet op til ca. 1800 kan sammenlignes med befolkningen i midten af 1200-tallet (Johansen 1991:41).

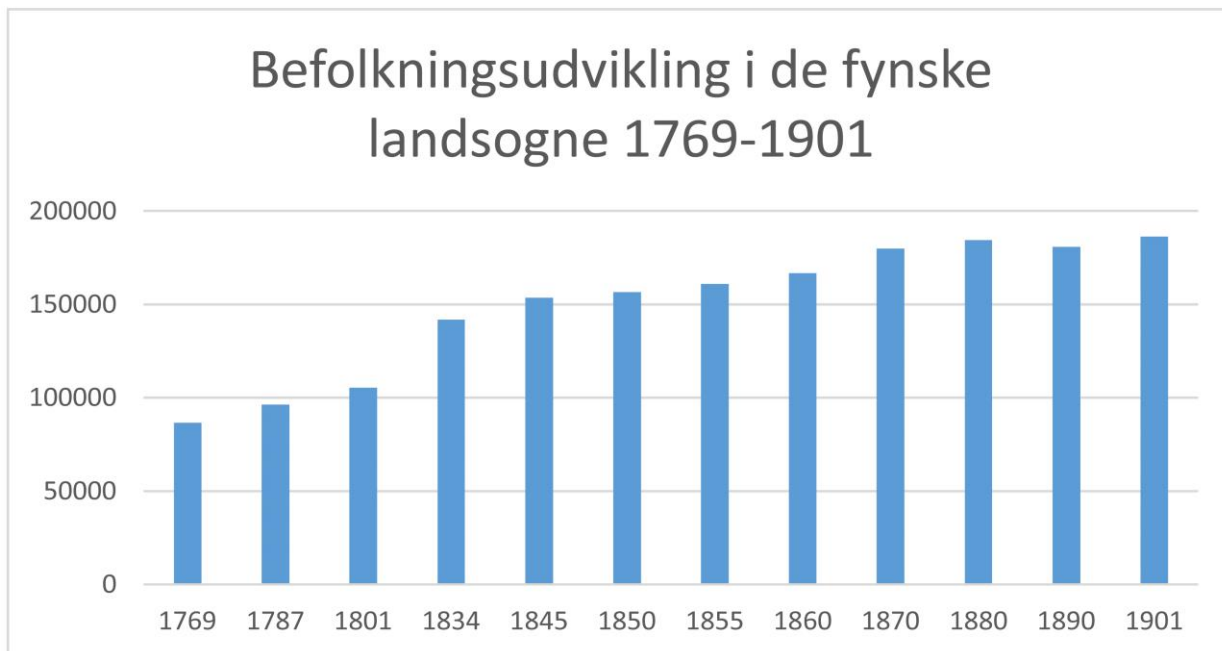

Fig. 18. Befolkningsudvikling i de fynske landsogne 1769-1901.³¹⁷ I løbet af kun ca. 100 år (fra 1769-1870) voksede befolkningen med hele 107,5% fra 86.635 til 179.799.

Kirkesystemet og kirkebyggeriet bør således ikke betragtes som en væsentlig faktor for hverken etableringen eller fastfrysningen af landbebyggelserne. Dette til trods mener jeg, at der fortsat er grund til at undersøge, om der i landsbyerne helt generelt kan observeres strukturelle ændringer, der kan sammenkædes med kirkevæsenet. Her tænker jeg især på, om indførelsen af tiendebeskatningen i årtierne omkring 1100 kan sammenkædes med generelle strukturelle tiltag, som f.eks. de toftereduktioner, der synes implementeret i løbet af middelalderen, og som reelt må repræsentere en udvidelse af den produktive ager (se f.eks. Rynkeby kort 21 og 23).

3.8. Riget

Mens etableringsprocessen for ejerlavene og de geografiske sogne er forholdsvis konkret, afgrænset og direkte relateret til bebyggelsesudviklingen, så er dannelsen af det danske rige, et helt anderledes og mangesidet forskningsobjekt med en umiddelbar mere løs relation til bebyggelsesorganisation. Blandt de komplicerende forhold er hele terminologien omkring, hvornår vi kan antage, at de forhistoriske strukturer har været betragtet som en politisk, demografisk og/eller territorial enhed, hvilket igen har påvirket perceptionen af landskabsorganisationen på makroniveau. De arkæologiske indfaldsvinkler til løsning af dette forhold er utallige og de vil ofte styre

³¹⁷ Oplysningerne er sognevis hentet fra Statistisk Tabelværk og venligst videregivet af Jens Toftgaard Jensen. Ærø er ikke medregnet i tabellen, da der først foreligger oplysninger fra 1801.

erkendelsesprocessen omkring, hvornår den rådende struktur benævnes som et rige og dermed som en konkretiseret geografisk ramme.

I forhold til dette projekts fokus på bebyggelsesstruktur og bebyggelsesudvikling er det væsentligst at holde fokus rettet mod rigsdannelsesprocessens helt overordnede landskabsorganiserende udvikling i løbet af 1. årtusinde. Dette for at skitsere de organisatoriske og politiske tendenser, der prægede Sydsandinavien, og som ud fra den etablerede teoretiske model, kan have haft betydning for bebyggelsesudviklingen, ved at indgå i jernaldermenneskenes mentale struktur (og dermed reproduktionen af bebyggelsespraksis) gennem strukturel interaktion (jf. fig. 3). Nedenstående model, fig. 19 er udarbejdet med inspiration fra de modeller Ulf Näsman tidligere har fremlagt i forlængelse af *Fra Stamme til Stat*-projektet (Näsman 2006:fig. 6 og 7). Modellen er imidlertid omarbejdet og justeret i formsproget på en måde, så den let kan sammenstilles med landsbymodellen (fig. 8a) og ejerlavsmodellen (fig. 10) i denne afhandling. Foruden illustreringen af de samlende processer, der er foregået i og imellem de enheder, der senere konstitueres som danernes hovedland, har jeg tilføjet modellen eksterne markører, med angivelse af de historisk belagte emigrationer og koloniseringer i germanertid og vikingetid/middelalder. Der skelnes således i modellen mellem emigration og kolonisation ud fra den forhåndenværende viden om periodernes ”folkevandringer”. Dette, fordi der i en organisatorisk og perceptuel forstand er forskel på, hvorvidt en udvandring udgør en emigration væk fra en samlende ”rigs”struktur (dvs. den ramme som bebyggelsespraksis mentalt og konkret struktureres inden for), eller hvorvidt fraflytningen nærmere opfattedes som en kolonidannelse i strukturel tilknytning til rigsstrukturen.

Ifølge Bede var emmigrationen af anglere og saksere i ældre germansk jernalder karakteriseret af en proces, hvor tilflytterne blev integreret i de eksisterende magt- og bebyggelsesstrukturer uden rigsfællesskab til oprindelseslandene.³¹⁸ Dette kan ses i modsætning til danernes ageren i England og Østersøområdet i vikingetiden og ældre middelalder. I Danelagen var der således fra sen 800-tal tale om egentlige bosættelser, der med tiden må betragtes som egentlig kolonisation med rigsbånd til danerne – dette underordnet om båndene var formelle eller uformelle eller kun anerkendtes fra danernes side.³¹⁹

³¹⁸ Bede: 25, se i øvrigt stednavneafsnittet om -lev-bebyggelser.

³¹⁹ Et eksempel på den engelske pragmatisme omkring Danelagens særstatus endnu før Svend Tveskægs erobringer i 1013 ses af de engelske rådets forordning fra 1008, hvoraf det fremgår, at der i Danelagen gjaldt en særlig retspraksis (DRB:367).

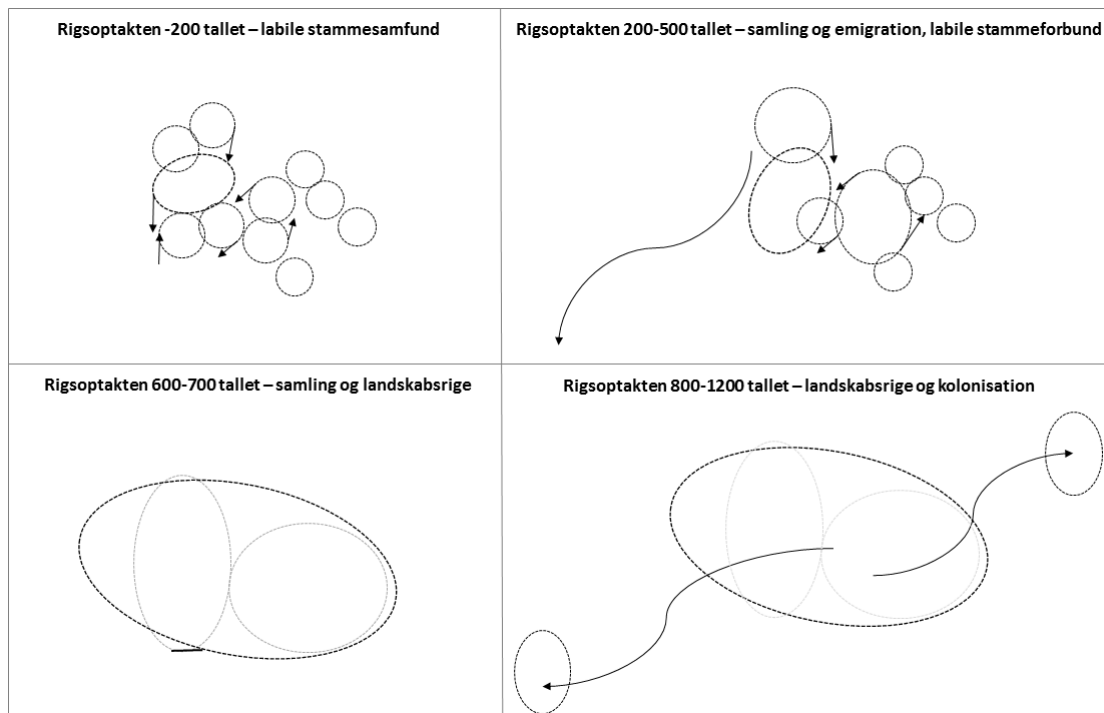

Fig. 19. Skitsemodel af den danske rigsdannelses landskabs- og ressourcorganisatoriske faser i 1. årtusinde. Cirklene illustrerer den gradvise reduktion af relaterede stammer i større og mindre forbund. De små pile angiver strukturens labilitet, mens de store pile angiver historiske folkevandringer forstået som hhv. emigration og kolonisation. Den markerede linje i 600-700 tals fasen angiver etableringen af Dannevirke i 500-tallet, der evt. kan opfattes som en artikulation af udviklingen imod et landskabsrige. (Omarbejdet model efter forlæg af Näsman 2006 fig. 6 & 7).

I forhold til det fysiske rum, der konkret konstituerer riget som bebyggelsesorganisatorisk ramme, er den perceptuelle forskel på emigration og kolonisation som nævnt afgørende. Årsagen hertil ligger i den mentale struktur som udvandringerne må ses og opfattes i som et element i den bebyggelsesorganisatoriske praksis, der former de konkrete handlinger og dermed det arkæologisk aflæste bebyggelsesbillede.

Modellen afspejler, hvordan stammer fra ældre romertid gennem yngre romertid og ældre germanertid er organiseret i labile grupperinger, hvor der sker en glidende sammensmeltning i større og større stammeforbund. Den folkevandring, der omtales af Beda fra midten af 400-tallet, må i det omfang, den har foregået som beskrevet, opfattes som migration³²⁰ ud af den organisatoriske ramme.³²¹ Omkring 500-tallet (Witte:upubliceret elektronisk rapport) etableres den ældste fase af Dannevirke, og dette kan opfattes som en artikulation af en udvikling gående fra stadig større stammeforbundsriger mod et egentligt samlet landskabsrige med befæstning af en mere fast

³²⁰ Formentlig langs den frisiske kyst til England, jf. bilag 44.

³²¹ Se bl.a. Ethelberg 2003:222, 317.

rigsgrænse. Forsvarsværket kan dermed også opfattes som en arkæologisk repræsentation i en defensive militær-aristokratiske organisation, som bl.a. Mads Holst mener har sin rod i jernaldersamfundene (Holst 2014:182). Som flere danske arkæologer³²² er jeg af den opfattelse, at et dansk kongerige, der i grove træk nogenlunde geografisk modsvarer det tidligmiddelalderlige Danmark³²³, var etableret med udgangen af 500-tallet. At der så inden for rammerne af dette tidlige rige, helt frem til (og efter) Harald Blåtands proklamerede rigssamling i slutningen af 900-tallet, løbende har været anslag til rigssprængning og rivaliseren blandt mulige ambitiøse (ene)konger og fyrster i øst og vest må anses for givet. Et eksempel herpå er den uro,³²⁴ som Knud den Store omkring 1020'erne gentagne gange måtte rejse fra England til Danmark for at neddyse – måske netop belært af sin farfars (Haralds) udfordringer sidst i 900-tallet?

Set i forhold til bebyggelsesorganisationen er det imidlertid væsentligt, at den geografiske ramme, der konstituerer det middelalderlige Danmark, også med Ottar og Wulfstans rejsebeskrivelser³²⁵ fra slutningen af 800-tallet fremstilles som et geografisk defineret kongerige. Der er efter min opfattelse ikke belæg³²⁶ for at kompromittere denne konstitution som det mentale og rumlige grundlag for befolkningen i sen jernalder og vikingetid, når blot der ses bort fra stedlige forsøg på at tilrane sig magten i hele eller dele af landet. I perioden op til yngre germanertid etableres således den grundlæggende landskabsorganisering, der endnu i middelalderen konstituerer Danmark, men i løbet af 800-tallet suppleres denne landskabsorganisatoriske ramme af en begyndende kolonisering – dvs. en rumlig organisering, hvor dele af befolkningen flytter ud fra det etablerede landskabsrige, men, modsat situationen i germanertiden, stadig tilknyttet oprindelseslandet. Det kan utvivlsomt opfattes som spekulativt at påstå, at denne proces – bevidst eller ubevidst – har påvirket den mentale struktur for datidens mennesker og dermed den bebyggelsesorganisatoriske praksis/mentale struktur. Omvendt må vi inden for danernes rige med et

³²² Bl.a. Näsman 2006, Hedeager 1990, Højlund Nielsen 2005:278 og Tillisch 2009:230f. Højlund Niensens studier er primært baseret på stilstudier af metaller. Dorte Kaldal Mikkelsen har på baggrund af hustypologierne i Danmark argumenteret for en tilsvarende samlet dansk defineret byggetradition fra og med samme tidspunkt, dvs. overgangen ældre/ynge germansk jernalder (2006:126).

³²³ Bornholm og Blekinge undtaget (Christensen 1969:28).

³²⁴ Se DRB:398, 442.

³²⁵ For rejsebeskrivelserne henvises til Christensen 1969:27ff.

³²⁶ Ingen af de ellers righoldige skriftlige kilder benævner således andre rigsnavne, der må opfattes som beliggende inden for det senere Danmark, og efter min opfattelse er der ej heller et arkæologisk argument for en sådan opdeling i vikingetiden.

bredt forgrenet militært system³²⁷ lægge til grund, at bevidstheden om kolonidannelserne på engelsk grund hurtigt har bredt sig i den hjemlige fortælletradition – præcis som da Beda berettede om angelsaksernes hjemlande før udvandringen i 5. årh. (Bede:25).

Betragtes ovenstående model i sammenhæng med landsbymodellen (fig. 8a) og ejerlavsmodellen (fig. 10), er det slående, hvordan det praksis-organisatorisk og strukturelt udvikler sig parallelt i tid og rum, til trods for, at de organisatoriske niveauer spænder fra mikroniveau til makroniveau og ikke nødvendigvis har særlig integrerede berøringsflader – altså bortset fra, at alle niveauer konstituerer rammer for bebyggelsesorganisatorisk strukturering genereret i jernaldermenneskenes hjerner. Som allerede antydnet i den teoretiske model (fig. 3) mener jeg, at dette forhold er influeret af den mentale struktur, og at det kan ses som en artikulering af strukturel interaktion. Det behøver imidlertid ikke at give sig til udtryk i fuldstændige eller absolutte sammenfald mellem ordninger i tid og rum, men det er nok rimeligt at opfatte de parallelle forhold som forhold, der under de rette omstændigheder har kunnet indgå i en selvforstærkende synergi. Tilsvarende klart, om end knap så overraskende, fremstår princippet om centralplacering i ressourcen også på flere niveauer. Det er allerede demonstreret på landsbyniveau, men måske er der også her en parallelitet til stammeforbunds- og rigsniveau i forhold til de skiftende indflydelses- og rigsgrænser (bilag. 54). Set ud fra det nuværende arkæologiske kendskab til potentielle høvdinge- og kongesæder, så er det for Gudmes placering karakteristisk, at denne magtbase indtil 500-tallet var centralt placeret inden for det, man forsigtigt kan kalde det sydvestskandinaviske hegemoni, der formentlig kan have omfattet både jutere, anglere, danere mv. Fra yngre germansk jernalder til og med ældre vikingetid synes et kongesæde beliggende i Lejre (Saxo, Christensen, T. 2010), og samtidig fremtoner et geografisk styrket Danerige, der, jf. Ottars og Wulfstans rejsebeskrivelse fra sen 800-tal, tillige omfatter bl.a. Skåne, Halland og antagelig også Bohuslen (Christensen 1969:28, Solberg 2000:278). I løbet af 800/900-tallet udvidedes det danske rige mod vest, og i 900-tallet blev dominansen i det østlige England så stor, at Danelagen må ses i sammenhæng med Danmark.³²⁸ Måske var det denne proces og rejsekongens behov for at være centralt placeret i/blandt riget/folket, der medførte, at Jelling – som kongesæde eller anden magtdemonstration – blev anlagt netop her i

³²⁷ Her kan henvises til beskrivelsen af slaget ved Ashdown i 871, hvor der fra danerne deltog mange jarler (Swanton 1996:71). De mange jarler eller stormænd må nødvendigvis betyde, at hæren har repræsenteret større hjemlige landområder.

³²⁸ Jf. tidligere fremførte eksempel med de engelske rådets forordning fra 1008, hvor Danelagen undtages fra almindelig engelsk jurisdiktion (DRB:367).

midten af 900-tallet, perioden hvortil det imponerende jellingkompleks er dateret (Lindblom 2014b). Med Svend Tveskægs og sønnen Knuds erobring af England i 1013 var et nordsøimperium en realitet, men da Svend døde få måneder senere d. 3 februar 1014, var det med ønsket om at riget deltes, således at Knud (d. Store) blev engelsk konge, mens broderen Harald skulle være konge over det Danmark, som han allerede styrede i faderens fravær. Omtrent samtidig hermed tyder de nyeste arkæologiske analyser på, at Danmarks nye kongesæde blev etableret i Roskilde (Ulriksen, Krause og Jensen 2014:171ff) – altså en central placering tilpasset rigets skiftende geografi.³²⁹

3.9. Bebyggelsesnavne

Præsentationen af det arkæologiske bebyggelsesmateriale viser, at udviklingen af jernalderbebyggelsen må forstås inden for rammerne af en ændret bebyggelsesmodel, hvor perioden omkring 600 +/- udgør et omdrejningspunkt med meget grundlæggende og gennemgribende bebyggelsesorganisatoriske ændringer. Et så markant nyt syn på de generelle bebyggelseshistoriske realforhold bør sammenholdes med stednavneteori, for på ny³³⁰ at vurdere potentialet for anvendelsen af bebyggelsesnavne i de bebyggelseshistoriske analyser.

Nedenstående kontekstualisering og modeludarbejdelse skal netop opfattes som et forsøg på at sammenføje helt overordnede principper for navngivning med de bebyggelsesarkæologiske data i en samlet model. Dette for at konkretisere, hvor bebyggelsesnavnematerialet har særlige styrker for bebyggelsesarkæologer og -historikere set i forhold til de bebyggelseshistoriske realforhold.

3.9.1. Teori og metode – mål og midler

Inden for historiefagets og arkæologiens anvendelse af bebyggelsesnavnematerialet har fokus primært været rettet mod to helt overordnede områder; ³³¹ dels analyser af forhold som folkevandringer og kolonisationer og dels studier, der ved anvendelse af typologiske, distributive og semantiske analyser er beskæftiget med bebyggelseshistoriske forhold på forskellige niveauer.

³²⁹ Ved Haralds uventede død få år senere i 1018 blev Knud tillige valgt som konge over Danmark, men var resten af sit liv (†1035) bosiddende i England.

³³⁰ Altså en revision af de konklusioner, der blev fremlagt i forbindelse med det fynske landsbyprojekt omkring 1980.

³³¹ For yderligere beskrivelse af stednavnematerialets alsidige bebyggelseshistoriske og samfundsorganisatoriske potentiale kan nævnes sociale og religiøse aspekter eksemplificeret ved f.eks. stednavne, der afspejler sociale klasser og persongrupper som jarler, krigere mv., samt religiøse aspekter, der sigter til den enkelte lokalitets funktion f.eks. Odense, Sdr. Nærå mv. (f.eks. Hald 1965, 1966, Christensen og Kousgård Sørensen 1972, Dalberg og Kousgård Sørensen 1979, Christensen 2010, 2013).

Sidstnævnte kan eksemplificeres ved stednavneelementet *-toft*, der i flere tilfælde har været opfattet som en sproglig markør for de enkelte gårdes ”relation” til agerjorden, samt *-inge* og *-by*, der i højere grad har været anvendt i forståelsen af den enkelte bebyggelses struktur.

Helt grundlæggende må stednavneforskningens metode betragtes som en disciplin, der analyserer kildematerialet ud fra en grundformodning om, at navngivningen på navngivningstidspunktet er direkte meningsbærende for det navngivende, og på den måde binder de semantiske, temporale og spatiale variabler sammen i ét ord (se også Albris 2014:61ff).

Som angivet i det indledende afsnit om forskningshistorikken indtog stednavnestudier i de første ¾ af 1900-tallet en dominerende rolle i udforskningen af jern- og middelalderlandsbyerne for med det fynske landsbyprojekt, i store træk, at blive afskrevet som kilde til analyse af det (for)historiske bebyggelsesmønster (Grøngaard Jeppesen 1981:82-86, Porsmose 1981:170ff).³³² Når jeg her ønsker at anvende bebyggelsesnavnematerialet aktivt i den bebyggelseshistoriske metode på detailniveau, så skyldes det en opfattelse af, at de påpegede metodiske problemer ved stednavnematerialets anvendelighed i bebyggelsesstudier efter min mening har haft for vidtrækkende konsekvenser, og at brugen af stednavne i den aktuelle bebyggelsesforskning endnu indtager en unødigt tilbagetrukket tilværelse – om end i fremgang.³³³

I det følgende afsnit om bebyggelsesnavne er der lagt et fokus på at afklare samspillet mellem navnedynamik og bebyggelsesdynamik. Jeg tilstræber hermed at konkretisere de bebyggelsesmæssige forhold og processer, der kan have ledt til navnedannelse, navnedød og nynavngivning inden for rammerne af den bebyggelsesstrukturelle udvikling i 1. årtusinde i Sydsandinavien. Det bebyggelseshistoriske formål med analysen er at undersøge om, hvordan og i hvilket omfang de bevarede bebyggelsesnavne kan spille en direkte og konkret tolkningsmæssig rolle i udredningen af specifikke bebyggelses dynamik og historik. Hermed menes ikke blot de leksikale tolkninger af bebyggelsesnavnenes betydningsindhold³³⁴ eller marknavnenes potentiale til at udpege nedlagte bebyggelser, men en anvendelse, der på det konkrete bebyggelseshistoriske udredningsniveau, kan supplere de arkæologiske data og måske ligefrem fungere som en dåseåbner

³³² ”Hvad angår bebyggelsesstrukturen og de hermed snævert forbundne forhold anses det som nyttesløst at inddrage materialet.” (Porsmose 1981:170ff).

³³³ Grøngaard Jeppesen advokerede i sin tid for en fortsat brug af stednavnematerialet som en slags minimumsindikator for områdekontinuitet tilbage til navnets senest tænkelige produktionsperiode (1981:121).

³³⁴ F.eks. at der for forleddet *Rynke-* i bebyggelsesnavnet *Rynkeby* er tale om et til oldn. rekr ’Stridsmand, Mand i Alm.’ (Fritzner) svarende glde. *rink (Danmarks Stednavne 13:147).

for at forstå den bebyggelsesstrukturelle udvikling set inden for rammerne af en meget foranderlig bebyggelsesstruktur på tværs af årtusindet.

Udgangspunktet for undersøgelsen er de udfordringer, der udkrystalliseres ved sammenstillingen af den her præsenterede arkæologiske bebyggelsesempiri, stednavnematerialet og de fra matrikelkortene kendte bebyggelseskroppe og ejerlavsgrenser. Når afklaringen af stednavnenes teoretiske relation til bebyggelsen har så stor interesse, skyldes det, at de som sproglige levn afspejler det strukturelle tankesæt, der har fungeret i navngivernes psyke og som sådan kan bidrage med væsentlig viden om den landskabs- og rumforståelse, som samfundet har været organiseret ud fra (jf. også Albris 2014:100, 170).³³⁵ Endelig er en stor del af materialet let at udskille i hovedtyper og således at indsætte i bebyggelseshistoriske modeller.

For at operationalisere udnyttelsen af stednavnematerialet i bebyggelseshistoriske studier er det på den ene side nødvendigt at anvende en simpel model, der rammesætter produktionsperioder inden for den etablerede navnetypologi, således at navnetyperne kan jævnføres med iagttagede bebyggelsesforhold (jf. afsnittene om navngivning, alder og navneskifte/-kontinuitet), og på den anden side at konkretisere og operationalisere de principper som navngivning og bebyggelse synes at følge.

Rent metodisk er det en udfordring at afklare forholdet mellem navngivningsproces og navn, når såvel dateringsgrundlaget for stednavnene som relationen mellem navn og bebyggelse er usikker (Grøngaard Jeppesen 1979). For at imødegå denne udfordring er det oplagt at udvælge en navnetype som eksempel materiale, der relativt entydigt lader sig udskille og forklare bebyggelseshistorisk. Her er -torp-navnene anvendelige, da -torp som et primært bebyggelsesnavneled er et element, der relativt entydigt³³⁶ lader sig forklare som et bebyggelseselement, som står i et strukturelt forhold til anden bebyggelse på etableringstidspunktet. Samtidig omfatter landskabslovene bestemmelser (bl.a. Jyske Lov fra 1241), der direkte nævner torp-bebyggelser og dermed afspejler den fysiske og mentale struktur, som navneelementet og terminologien har fungeret i tilbage i 1200-tallet.

³³⁵ Se f.eks. afsnit 3.9.9. om Vorbasses udvikling og navngivning.

³³⁶ Jeg er bekendt med, at navneelementet -torp ikke er fuldt ud etymologisk klarlagt (Jonsson 2009:9). Dog er der bred enighed om, at navneelementet primært betegner udflytterbebyggelser eller koloniseringsbebyggelse, samt at navneelementet er forholdsvist ungt og primært produktivt i vikingetid og ældste middelalder. I svensk og norsk navneforskning argumenteres tillige for en betydning som naturnavn. Det absolut dominerende er imidlertid den bebyggelsesbetegnende funktion adskilt fra adelbyen (Nystrøm 2009).

Som tidligere godtgjort, er der ikke længere empirisk belæg for at regne med en grundlæggende bebyggelsesmæssig omstrukturering omkring tusindtallet i de bebyggelseshistoriske modeller. Det betyder også, at der kan være et argument for at føre dele af landskabslovenes strukturelle tankegods³³⁷ tilbage til vikingetid og yngre germansk jernalder, om end det er klart, at der i løbet af denne ca. 600-årige periode er sket en lang række mindre og større innovationer og omstruktureringer. Set ud fra de nyeste teorier adskiller de stationære landsbyers overordnede dynamik før (600-1200 e.Kr.) og efter (1200-1800 e.Kr.) landskabslovene sig ikke grundlæggende fra hinanden. Dette forstået således, at begge perioder er præget af en overordnet strukturel fastlåst struktur, men med en lang række mindre omstruktureringer, der ændrer bebyggelsens karakter inden for den overordnede struktur. Endelig må egentlige bebyggelsesvandring igennem hele 1. årtusinde opfattes på gårdniveau, hvilket – bortset fra enkelte tilfælde – på sin vis afskaffer begrebet vandrelandsby i den form det konceptuelt anvendes,³³⁸ dvs. som episodisk i modsætning til successiv (Holst 2010).

3.9.2. Empiri, bebyggelsesnavne og marknavne

Bebyggelsesnavnematerialet omfatter i denne sammenhæng de navne, som vi har skriftligt belæg for i middelalderlige dokumenter samt i markbøger og matrikelkort. Den del, som jeg her primært vil prøve at sætte i spil som en bebyggelseshistorisk ressource, er de ældre bebyggelsesnavnetyper, der denoterer³³⁹ landsbyer, vi kartografisk kender fra udskiftningsstiden gennem de angivne landsby- og ejerlavnavne (*-inge, -sted, -hēm, -løse, -lev, -by, -toft, -torp*).

Generelt fremstår marknavnematerialet svært daterbart og samtidig ofte dårligt bevaret – også for arealer præget af endog meget markante jernalderlokaliteter³⁴⁰ (Christensen og Kousgård Sørensen 1972:163ff, Strid 1999:15ff, Christensen 2010:249ff). Dette til trods for, at der med de store og hierarkisk højt placerede bebyggelser må have været tale om betydelige navnbrugerkredse i

³³⁷ Også i terminologien synes landskabslovenes rødder, at række ned i perioden omkring yngre germansk jernalder/ældste vikingetid - her iblandt *bolet* og *torpen*, der begge anvendes i landskabslovenes vokabularium (Jørgensen 1980:57, Nyström 2009:121ff).

³³⁸ Se f.eks. Jørgen Elsøe Jensen, der beskriver ældre jernalders labile landsbydynamik som en kollektiv proces (Jensen 2010:200).

³³⁹ Et denotatum udgør den fysiske repræsentation af navnet, dvs. det areal, som navnet sigter til (Strid 1999:15). Begrebet er dermed helt centralt for inddragelse af bebyggelsesnavne i bebyggelseshistoriske analyser.

³⁴⁰ Se f.eks. stednavneanalyserne fra de største udgravede fynske jernalderlokaliteter fra Gudme, Sdr. Nærrå, Rynkeby og Åsum (dateret til perioden ca. 200-600 e.Kr.) (Jørgensen 2011:178ff, Christensen 2013).

den forhistoriske kontekst og derfor formentlig også meget rodfæstede og bredt anvendte navne, der selv i en omlagt bebyggelsesstruktur teoretisk ville kunne videreføres (Brink 1989:23, Strid 1999:13). Marknavnematerialet bør således opfattes som mere ustabil end bebyggelsesnavnematerialet, men det kan imidlertid i særlige tilfælde supplere bebyggelsesnavnematerialet og derved tilføje endnu et bebyggelseslag, eller ligefrem udgøre egentlige navnemiljøer med stort forskningsmæssigt potentiale. På Fyn er sådanne miljøer bl.a. udpeget ved Hindsholm og Åsum, hhv. nordøst og øst for Odense (Christensen 2010: bilag 28, 2013:20ff, 2014:81).

Marknavne i form af *gammeltofte*, *bytofte* o. lign. har i forlængelse af det fynske landsbyprojekt været anvendt som onomastiske beviser for de historiske landsbyers forgængere og dermed for vedvarende landsbyflytninger i tiden frem mod 1100-1200-tallet (Grøngaard Jeppesen 1984:164ff, Porsmose 1984:13). På baggrund af den nye arkæologiske viden er det dog nødvendigt at knytte et par kommentarer og forbehold til brugen af disse navne som direkte indikatorer for konkrete bebyggelsesflytninger.

Som omtalt af Grøngaard Jeppesen (1984), betegner *gammeltofterne* ofte marklodder, der ligger i en afstand af få hundrede meter i forhold til matrikelkortenes landsbytomter fra ca. 1800.³⁴¹ Af udgravningerne ved Rynkeby og Lumby på Midtfyn samt Skrillinge på Nordvestfyn fremgår det imidlertid, at landsbytomterne fra yngre germanertid og vikingetid ofte var større end landsbytomterne på matrikelkortene.³⁴² Dette forhold er væsentligt, da det på den baggrund kan formodes, at der ved gammeltofter meget tæt på de historiske landsbyer kan være tale om nedlagte eller udflyttede tofter eller gårde, der har ligget i landsbyens udkant eller sågar i vangen, som anført i Jyske Lov (JyL. 1§48) – og altså ikke nødvendigvis flyttede landsbyer. Netop udflytninger af gårde, og dermed fraflytning af tofter, må som en del af torpudskiftningen fra 800-1200-tallet opfattes som en særdeles udbredt praksis,³⁴³ der således potentielt kan have genereret et meget betydeligt antal gammeltofter i tilknytning til de eksisterende landsbyer. Denne forklaring bør tillige appliceres på de bygningsrester, der fra slutningen af 1970'erne til starten af 1990'erne blev udgravet ved *Bytoften* i udkanten af Røjerup ejerlav på Østfyn. Tidligere er netop disse

³⁴¹ Som eksempel kan henvises til *gl. tofter* øst for Herrested, jf. kataloget vedr. udgravningerne i Måre.

³⁴² For Rynkebys og Lumbys vedkommende er dette forhold udelukkende registreret mod syd, mens der i tilfældet Skrillinge er belæg for en reduktion af landsbytomten i begge ender af landsbyen. Der er ikke registreret gammeltofter ved de nævnte landsbyudgravninger.

³⁴³ Bland andet illustreret ved enkeltgårde fra middelalder og vikingetid i kataloget.

udgravninger ellers anvendt som argument for vedvarende landsbyvandring, navneskifter og sågar navneflytninger (Grøngaard Jeppesen 1984:168 og Porsmose 1992, 1993:265, 1995:40). Bebyggelsen ved Bytoften har imidlertid næppe omfattet stort mere end en enkelt gård, og den svarer således ikke formelt til definitionen på en landsby, nemlig tre gårde (kort 2). Bytoften ved Røjerup bør i stedet for at ses som en forløber til Røjerup snarere forklares som et eksempel på en vikingetidig torp-etablering udgået fra den mere centralt beliggende bebyggelse mod nord. Som eksempel på princippet om vandrede landsbyer i vikingetid og middelalder er eksemplet ikke velegnet. At navnet Røjerup skulle være flyttet fra bytoften til den historiske landsbytomt må ligeledes anses som meget tvivlsomt. Langt mere nærtliggende er det at betragte Bytoften som en opgivet torp i strukturel tilknytning til landsbyen og ejerlavet Røjerup, der oprindeligt kan formodes udspaltet af Rønninge.

På trods af ovennævnte er det dog klart, at gammeltofter såvel som bytofter i flere tilfælde kan angive arealer for helt udflyttede landsbyer som antydning i Jyske Lov 1. §51. Blot tyder den nye bebyggelsehistoriske viden på, at denne situation langt fra er almindelig forekommende og dermed ikke bør appliceres på alle gammeltofter, bytofter osv.

3.9.3. Behovet for at navngive

Navne dannes helt enkelt som operationelle udpegende sproglige redskaber, hvor behovet for udpegning opstår blandt en navnbrugerkreds af varierende størrelse. Dette gælder for alle typer af konkrete geografiske lokaliteter, hvad enten der er tale om naturlige topografiske landkendinger, administrative delinger, bosteder eller andre strukturer (Kousgård Sørensen 1981:94, Strid 1999:22, 31, 43). For navngivning af bebyggelser er det for herværende problematik særlig væsentligt, at bebyggelser af landsbykarakter altid bærer navne, mens navngivning af den enkelte gård i landsbyen ikke er almindelig – her er det samlende landsbynavn tilstrækkeligt. Sidstnævnte står i modsætning til navngivningen af enkeltgårde (f.eks. udflyttergårde), der oftest bærer navne (Albøge, m.fl. 1976:22). Disse observationer opfatter jeg som helt grundlæggende på tværs af tid og rum, og det understreger, at behovet for at navngive bl.a. tjener et helt basalt udpegende formål i relation til navnbrugerkredsens færden i landskabet. Anvendelsen af navne forenkler og målretter ganske enkelt personers fysiske og psykiske færden i eller mod bestemte navngivne arealer/rum

inden for en accepteret geografisk margin.³⁴⁴ Ved navngivning er der således oftest tale om, at det er bebyggelsens nære naboer, og ikke bebyggelsens egen beboere, der navngiver (Brink 1989:24).

3.9.4. Navnenes alder

Stednavnetypernes produktionsperioder er et kardinalpunkt for den bebyggelseshistoriske anvendelse af kildematerialet (Hatt 1937:149, Hald 1965:39, Jørgensen 1977:93). Det er da også et område, som mange forskere har forsøgt at nærme sig, og hvor man kan konstatere, at der findes forholdsvis markant divergerende holdninger inden for de nordiske lande. Helt grundlæggende er der i Sverige og Norge tradition for at datere de ældre stednavnetyper produktive start tidligere end tilfældet er i Danmark. En generel enighed synes imidlertid at kunne spores om at opdele stednavnetyperne i ældre og yngre navnelag, dateret og adskilt bl.a. med udgangspunkt i navnenes forekomst i Danelagen.

I min analyse af bebyggelsesnavnenes kildeværdi i bebyggelseshistoriske studier opereres der med navnetypernes overordnede dateringsrammer, der inden for de senere årtier har været dominerende inden for dansk bebyggelsesnavneforskning (bilag 49). Denne forenkling er anvendt ud fra et bebyggelseshistorisk perspektiv, vel vidende, at der hermed ikke tages højde for de enkelte navnes fulde informationspotentiale og -begrænsninger. Sådanne vurderinger kræver selvsagt onomastisk ekspertise.

Som angivet i diagrammet er det ældste navnelag (*-inge*, *-lev*, *-hēm*, *-løse* og *-sted*) kendetegnet ved en produktionsperiode, der antagelig udfases i den sene del af yngre germansk jernalder. Med udgangspunkt i navnestoffet i Danelagen anses denne navnegruppe således for anvendt i navnedannelser før den ældste ekspansionsfase her i 800-tallet. Omvendt er navnene på *-by*, *-toft* og *-torp*³⁴⁵ foruden almindeligt forekommende herhjemme også udbredt i Danelagen, og de

³⁴⁴ Med *geografisk margin* menes i denne forbindelse, at der i navnbruger kredse accepteres stednavneangivelser med forskellig margin for geografisk præcision, såfremt det ikke udfordrer orienteringen – dette såvel i fysisk som psykologisk forstand. Dette forklarer behovet for navngivning af såvel landsbyer som enkeltgårde, mens navngivning af den enkelte gård i eller i umiddelbar nærhed af den enkelte bebyggelse ikke nødvendigvis fordrer et selvstændigt navn. (I nyere tid har dette behov ændret sig (postvæsen mv.), således at alle bebyggelser i dag er navngivet med gadenavn og husnummer).

³⁴⁵ En *-torp* på ”gammeldansk” grund nævnes første gang i skriftligt materiale (frankiske rigsannaler) i 804 i form af Sliestorp ved Hedeby (Albrechtsen 1976:16). Det er endnu uklart, om denne bebyggelse er samstemmende med en lokalitet, hvorfra der af flere omgange fra 2003 og fremefter er foretaget arkæologiske undersøgelser og opsamlinger, der antyder et anlæggelsestidspunkt omkring år 700 (Dobat 2010, 2014).

anses derfor som et vidt udbredt navneelement allerede i vikingetiden. Mens navngivningsskikken i Danelagen indicerer, at *-by*, *-toft* og *-torp*³⁴⁶ var almindelige i Skandinavien i vikingetiden, så indicerer hjemlige stednavnesammensætninger med forled indeholdende ældre³⁴⁷ ordstof, at vi må regne med en indledende produktionsperiode forud for vikingetiden (f.eks. Christensen 1969, Houken 1976:39, Hald 1965:104 og 107, Vikstrand 2010:26, 2013:100). Det er således ikke sproglige argumenter, der taler imod, at produktionsperioden for *-by* og for den sags skyld også *-torp* har rødder tilbage i yngre germansk jernalder,³⁴⁸ om end denne produktionsstart er lidt tidligere end almindeligt antaget i de seneste årtiers danske fremstillinger.³⁴⁹

Som angivet er dateringsrammerne i bilaget tendentielle, men de stemmer generelt set fint over ens med det omfattende arbejde omkring dateringen af de danske stednavnetyper, som Peder Dam har publiceret i 2015 (Dam 2015).

3.9.5. Hvad betyder navnet?

Undersøgelser af landsbyer tilhørende det ældste navnelag må helt naturligt også tage udgangspunkt i navnetypernes bebyggelsesrelaterede grundbetydning. Det vil sige, hvilken type bebyggelser kan vi antage, at de gamle efterledstyper betegner?

Ser vi på selve stednavnestoffets leksikale betydningsindhold, er der ikke så meget, der direkte afspejler eller sigter til egentlige landsbyer. Som Bent Jørgensen tidligere har noteret, er det kun stednavnetyperne *-hēm* (ofte i formen *-um*) og *-sted* (hvis forleddet er et personnavn), der fra det ældste navnelag kan betragtes som egentligt bebyggelsesbetegnende (Jørgensen 1977:90). Navneleddene angiver imidlertid ikke bebyggelsens omfang eller størrelse. De øvrige stednavneendelser fra det ældste navnelag (*-lev*, *-løse* og *-inge*), må dog ifølge Jørgensen, senest være blevet direkte bebyggelsesbetegnende på det tidspunkt, hvor de velkendte

³⁴⁶ De ældste tyske *-dorf*-navne er overleveret allerede fra det 7-8. årh., mens det danske materiale formentlig primært bør dateres til perioden 900-1100 (Hald 1965:139ff).

³⁴⁷ F.eks. det oldnordiske ord *rekkr*, der i formen *rink* indgår i stednavnet Rynkeby. Ordet betyder *mand* eller *kriger* (DS 13:147).

³⁴⁸ For denne vurdering henvises til venlig meddelelse fra professor Bent Jørgensen, Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet.

³⁴⁹ Steensberg har ligefrem grupperet navneendelsen *-by* til ældste navnelag, og også inden for svensk og norsk stednavneforskning foreslås *-by* produktiv i romersk jernalder og for nogle typer endda måske så tidligt som førromersk jernalder (Steensberg 1962:16, Vikstrand 2013:31ff).

bebyggelsesbetegnende efterled fra vikingetid (*-by*, *-toft* og *-torp*) – der af Jørgensen opfattes som udtryk for velfikserede bebyggelser – tages i anvendelse (Jørgensen 1977:90ff).

Det virker således rimeligt i en Sydsandinavisk kontekst, at opfatte *-by*-navne som betegnelser for samlinger af gårde og *-torp*-navne som udtryk for bebyggelser, der enten står i relation til adelbyer eller som er egentlige ”koloniseringsbebyggelser”. Navnetyperne *-lev*, *-løse*, *-inge*, *-hēm*, *-sted* og *-tofte* derimod, synes bortset fra deres funktion som bebyggelsesnavneendelser, ikke at indeholde direkte informationer om strukturel organisation eller omfanget af bebyggelsen (jf. afsnit 2.1.2. om landsby-terminologi samt Jørgensen 1977). Nogle forskere formoder dog at navnene på navngivningstidspunktet har denoteret enkelte gårde og marker (Brink 1989:24). Om de bebyggelser, der tilhører det ældste bebyggelsesnavnelag (*-sted*, *-lev*, *-løse*, *-inge*, *-um*), er det værd at notere, at Bent Jørgensen tidligere har anført, at det er vanskeligt at forestille sig en vikingetids situation, ”...*hvor navne på -by, -toft og -torp betegner velfikserede bebyggelser (hvad de efter efterleddet bør gøre), mens de navne, der i den efterfølgende periode kommer til at betegne de største bebyggelser (-sted, -lev, -løse, -inge, -um), svæver rundt i navnemiljøet som udelukkende område- eller indbyggerbetegnelser.*” (Jørgensen 1977:91). Navnekorpus bør således ses i et sammenhængende bebyggelsessystem – på trods af navnenes forskellige ælde og leksikale grundbetydning.

3.9.6. Bebyggelseskontinuitet

I anvendelsen af bebyggelsesnavnematerialet er det afgørende at sammenholde kontinuitetsbegreberne inden for den sproglige såvel som den arkæologiske kontekst. I forsøgene på at datere stednavnene ad arkæologisk vej er der gennem tiderne anvendt en lang række forskellige tilgange. Mens der i de ældre studier var tale om områdekontinuitet inden for forholdsvis store landområder, er det klart, at sammen med ønsket om at anvende stednavnematerialet i mere detailbaserede analyser, må spørgsmålet om bebyggelseskontinuitet adresseres i en mere snæver kontekst.

Som tidligere anført opereres der i bebyggelseshistoriske analyser med forskellige former for bebyggelseskontinuitet (område-, steds- eller absolut kontinuitet). Disse kontinuitetsbegreber er primært rumligt differentierede. Kontinuitetsbegrebets temporale dimension er imidlertid også helt afgørende, og principielt er temporal kontinuitet et begreb, der ikke kan gradbøjes – det er et enten/eller. De bebyggelseshistoriske data udgør imidlertid sjældent et egentligt kontrollerbart kontinuum, men i stedet et varierende antal nedslag/fikspunkter (daterede huse, genstande mv.), der

efterlader en række temporære ”huller” imellem de enkelte daterede levn. Når vi med arkæologisk metode taler om kontinuitet, så aktiveres altså en mere eller mindre bevidst applicering af forskellige tolerancer, hvor kontinuiteten teoretisk set ikke kan bevises, men forudsættes på baggrund af faglige vurderinger. I en lang række studier er dette kontinuitetsbegreb blevet håndteret med udgangspunkt i de arkæologiske hovedperioder (La Cour 1927, Mathiassen 1948, Albrechtsen 1951a og senest Vikstrand 2013). Per Vikstrand er i sit arbejde meget bevidst om kontinuitetsproblematikken, men arbejder efter svensk model med såvel primære som sekundære arkæologiske kilder³⁵⁰ og med et kontinuitetsbegreb, der er bundet op på den arkæologiske periodeinddeling; førromersk jernalder, ældre- og yngre romersk jernalder, folkevandringstid, vendeltid (yngre germansk jernalder) og vikingetid. Hvis bebyggelsesfaserne kan følges op til folkevandringstid/vendeltid for derefter at forsvinde, antager Vikstrand bebyggelseskontinuitet til og med den historiske landsbytomt, såfremt bebyggelsessporene suppleres af gravpladskontinuitet i den nævnte periode (Vikstrand 2013:28ff). På baggrund af de tidligere præsenterede udgravningsdata mener jeg, at vi på Fyn, og formentlig i hele Danmark, helt overvejende må formode stedskontinuitet tilbage til yngre germansk jernalder i de historisk kendte landsbyer tilhørende ældste stednavnelag – om end med en lang række undtagelser.

Jeg har ved anvendelsen af stednavnematerialet i detailanalyserne benyttet kontinuitetsbegrebet med afsæt i de primære arkæologiske levn forstået som huskonstruktioner. At jeg anvender et så snævert kontinuitetsbegreb er udtryk for det arkæologiske materiales omfang. Samtidig opfatter jeg det som nødvendigt at snævre de kontekstuelle netmasker i ambitionen om at samtænke de ovenfor beskrevne observationer omkring navngivning af enkeltgårde og landsbyer og det udbredte bebyggelsesbillede i forhistorien.

Som tidligere omtalt har navngivning og navnebrug i jernalderen fungeret inden for en bebyggelsestradition, hvor hele ideen om vandrebebyggelse bør opfattes på gårdsniveau – ikke landsbyniveau. At bebyggelsesudviklingen i øvrigt er præget af en slags ”lemminge-effekt”, er tydeligt, og det bevirker, at de successive vandringer vedvarende grupperes i bebyggelsesfortætninger, vi som arkæologer har for vane at udskille som forståelsesmæssige episodiske landsbyfaser. Antallet af faser af en given bebyggelse er i megen arkæologisk litteratur fastsat til et eksakt antal (f.eks. Hvass 1987 og Hansen 2011), men faserne udtrykker i virkeligheden

³⁵⁰ Primære levn omfatter i denne sammenhæng daterbare bopladsfund, mens sekundære levn udgøres af andre relaterede fund som eksempelvis grave (Vikstrand 2013:13).

blot et redskab, der skal lette den temporale forståelse af det arkæologiske objekt.³⁵¹ Groft sagt er det væsentligt, at de tolkede bebyggelsesfaser vil antage en markant anderledes geografisk spredning og struktur, hvis blot vi ændrede fasernes temporale afgrænsning med få år.³⁵² Dette er vigtigt, da bebyggelsen dermed konstant forandres, opsplittes og samles – det er altså i denne ”organiske” struktur, navne opstår, anvendes og dør.

3.9.7. Navnekontinuitet og navneskifte

At navnekontinuitet i et skriftløst samfund må forudsætte en ubrudt overlevering i en lokalt forankret navnebrugerreds er indiskutabelt (Strid 1999:47). Langt mere komplekst er det at forsøge at afdække de bebyggelsesorganisatoriske processer, der kontinuerligt kan udløse bebyggelsesrelateret navnedannelse og navnedød inden for rammerne af et kontinuum i navnbrugerkredsen. Komplexiteten i navngivningsprocesserne kan næppe fuldt ud illustreres på modelniveau – hertil er de influerende faktorer ganske enkelt for mange, komplekse og foranderlige. Det står dog uden for enhver tvivl, at netop processerne omkring navnedynamik er åbenlyst afgørende for den bebyggeshistoriske anvendelse af navnematerialet, hvorfor en afklaring af en række hovedtendenser bør skitseres.

Undersøgelser af stednavnes overlevelsessevne (eller mangel herpå) førte indtil midten af 1970'erne en tilbagetrukket tilværelse. Bebyggelsesnavnenes evne til at absorbere eventuelle bebyggelsesorganisatoriske forandringer lå således implicit i den navnebaserede bebyggeshistoriske forskning (Hald 1965:40), indtil Christian Lisse med sin afhandling om *Landsbynavneskifter i middelalderen* gav diskussionen en empirisk platform i en historisk kontekst (Lisse 1974:117). Synspunktet om bebyggelsesnavnes grundlæggende høje ”overlevelsessevne” synes endnu at præge navneforskningen (f.eks. Strid 1999:43).

Tilbage i perioden omkring 1980 var navneskifte og navnekontinuitet omdrejningspunkt for en større faglig diskussion i en række diskuterende artikler og bidrag (jf. også afsnit 2.2.). Diskussionens hovedelementer bestod af to modsatrettede synspunkter, bl.a. fremført af

³⁵¹ Lars Nørbach har tidligere pointeret det problematiske ved at inddele bebyggelser i meget ”håndfaste faser” (Nørbach 2003:12).

³⁵² Principielt set burde enhver bebyggelse opløses i et antal rumlige bebyggelsesfaser, der modsvarer det antal toftflytninger, som bebyggelsen samlet set har været underlagt i hele sin levetid. Mads Kähler Holst har tidligere adresseret dette forhold (2010). I praksis er en så detaljeret opdeling dog ofte ikke forenelig med målet om at strukturere bebyggelsen i overskuelige sekvenser.

stednavneforskeren John Kousgård Sørensen og historikeren/arkæologen Torben Grøngaard Jeppesen (Kousgård Sørensen 1981, Grøngaard Jeppesen 1977:77ff, 1979:25ff, 1981:82ff, 1984). Diskussionens tema illustreres af Kousgård Sørensens opfattelse af stednavnenes grundlæggende uforanderlige karakter, mens Grøngaard Jeppesen på den anden side mente, at navneskifte måtte forekomme særdeles frekvent i relation til det labile forhistoriske bebyggelsessystem. Diskussionen blev imidlertid, set i nutidens lys, lidt upræcis. På den ene side fremførtes stednavnenes generelle livskraft og den heraf afledte formodede navnekontinuitet tilbage i den forhistoriske labile bebyggelseskontekst³⁵³ på baggrund af et parallelstudie af stedfaste bebyggelser fra historisk tid,³⁵⁴ dvs. i en bebyggelsestradition og -struktur, der ikke tåler sammenligning med bebyggelsesbilledet i første halvdel af 1. årtusinde e.Kr. På den anden side udfordredes denne påståede navnekontinuitet af eksemplet Vorbasse. Bebyggelsesnavnet *Vorbasse* vurderedes nemlig som sandsynligvis forholdsvist ungt (evt. ligefrem middelalderligt), mens derimod de initierende gårdsfaser fra Vorbasselandsbyen stammer fra perioden omkring Kr.f. Der argumenteredes på den baggrund for, at navneskifte måtte betragtes som almindeligt forekommende i bebyggelser med kontinuitet tilbage i oldtiden (Grøngaard Jeppesen 1984:168). Det metodiske problem ved denne konklusion bestod i anvendelsen af selve kontinuitetsterminologien for det arkæologiske objekt, da netop Vorbasse langt fra udviser stedskontinuitet, men i stedet kun områdekontinuitet mellem vikingetid og middelalder.

Mens diskussionen altså forekom upræcis, så rammesatte den på sin vis et væsentligt potentiale, som de sproglige levn kan levere til bebyggelsehistorien. For med de sproglige levns (dis)kontinuitet konkretiseres den mentale bebyggelsesorganisatoriske forståelse på tværs af tid og rum – og det er bl.a. her, at bebyggelsesnavnematerialets helt unikke potentiale kommer til udtryk i relation til tolkningen af ellers helt almindelige agrare bebyggelser. For hvornår fordrede en bygningsetablering et nyt navn, og hvordan kan vi anvende sådanne forhold til bedre at forstå fortidens kulturlandskab og bebyggelsesorganisation?

I forlængelse af debatterne omkring navngivning og navneoverlevering i såvel en stabil som labil bebyggelsesstruktur, er det nødvendigt at sammenføje bebyggelsesnavngivningsskikkens modsatrettede processer i en samlet model for at vurdere navnenes teoretiske overleveringspotentiale inden for den praktiserede bebyggelsestradition. Her er primært tre forhold

³⁵³ Vedrørende de klassiske navnetyper af ældre type.

³⁵⁴ Navneskifte kunne således kun konstateres belagt for 0,2% af de undersøgte bebyggelser fra historisk tid (Kousgård Sørensen 1981:95).

af generel betydning:³⁵⁵ For det første bebyggelsesnavneskikkens helt grundlæggende karakter, nemlig, at navngivningen af enkeltgårde og landsbyer foretages inden for en tolerance, der bl.a. er influeret af afstand, størrelse og strukturel selvstændighed.³⁵⁶ Dette betyder dels, at meget små bebyggelsesforskydninger kunne indeholdes i den eksisterende denotation og dels at landsbyer altid navngives, ligesom enkeltgårde også ofte bærer navn i modsætning til landsbyers enkelte enheder (Albøge m.fl. 1976). For det andet må bebyggelsens hierarkiske placering og navnbrugerkredsens størrelse indgå i modellen. Det betyder, generelt set, at navnekontinuiteten må være stærkere for store bebyggelser i tæt befolkede områder end for små bebyggelser i tyndt befolkede områder,³⁵⁷ og endelig at bebyggelsesnavne, der denoterer lokaliteter med hierarkisk set høje funktioner og deraf omfangsrige navnbrugerkrede, har bedre forudsætninger for kontinuitet end navne på et hierarkisk lavere niveau (Strid 1999:13ff). For det tredje skal denne navngivningsteori sammenstilles med den nyeste bebyggelsehistoriske empiri/teori, der understreger, at bebyggelsesflytninger udføres på enkeltgårdsniveau som successive flytninger og kun undtagelsesvist som episodiske hændelser på landsbyniveau. Samtidig forandres forholdet mellem enkeltgårdsbebyggelse og landsby igennem 1. årtusinde på en sådan måde, at såvel enkeltgårde som landsbyer er vanlige indtil tiden omkring 600 e.Kr., hvorefter bebyggelserne forholdsvis konsekvent samles i landsbyer, hvorfra der efter et par århundreder udskilles en række nye bebyggelser i form af enkeltgårde såvel som landsbyer. Endelig

³⁵⁵ Følgende forhold er målrettet navngivning af bebyggelser af ”almindelig” agrar karakter. Fra dette mønster er der en række undtagelser, hvor navneskifte skal ses i et strukturelt lys. Her iblandt tildeling af officielle særfunktioner eller markante historiske hændelser. Tildeling af købstadsrettigheder er en strukturel udvikling, der kan fordre navneskifte; f.eks. er købstaden Ærøskøbing (år 1442) kendt som landsbyen Visby i et dokument fra 1398 (DS 13:277ff). Af andre typer med stor relevans for jernalder, vikingetid og tidlig middelalder er desuden tidligere foreslået f.eks. *husebyer*, *kirkebyer* og *rynkebyer* (Vikstrand 2013:101).

³⁵⁶ Uppsala i Sverige (Uppland) er et godt eksempel på en relativ geografisk og psykologisk opvejning af denotation og denotatum. Som gammel ærkebispesæde var navnet Uppsala på flere niveauer rodfæstet i en navnbrugerkreds, der rakte så langt som til paven i Rom. Efter en alvorlig brand i domkirken i 1200-tallet ønskede lokalbefolkningen at flytte ærkebispesædet til den på det tidspunkt større og mere driftige handelsby Aros, der lå 6-7 kilometer sydligere. Paven tillod flytningen, men forudsatte, at navnet Uppsala fulgte ærkebispesædet til den nye lokalisering. Dette understreger, i stor skala, hvorledes den geografiske flytning bliver relativ, set i forhold til navnbrugerkredsens fysiske relation til det udpegede. Det var således kun, fordi navnet stadig var tilstrækkeligt præcist udpegende, og fordi navnet psykologisk tilknyttedes ærkebispesædet i en stor navnbrugerkreds, der rakte så langt som til Sydeuropa, at det gav mening, at skifte denotatum - fra Uppsala (nuværende Gl. Uppsala) til Aros (nuværende Uppsala).

³⁵⁷ Denne påstand kan jævnføres med variationen i spredningen af de ældre navnelag i hhv. tyndt bebyggede og tæt bebyggede områder i Danmark.

er det afgørende at inddrage ejerlavsdannelsen, der først fra omkring 600 e.Kr. tydeligt rammesætter den afgrænsede ressource, inden for hvilken den enkelte bebyggelse udvikles (jf. afsnit 3.5. om ejerlav), og som derfor også mere direkte end tidligere kan formodes at inkludere hele landskabsressourcen i bebyggelsesnavnets denotatum.

I sammenstillingen af disse forhold (fig. 20) er det tydeligt, hvorledes kombinationen på flere punkter modarbejder bebyggelsesnavnenes overlevelsesmuligheder på længere sigt. Overleveringen af navnestof, der denoterer enkeltgårde kan ud fra denne teori være meget stor, netop fordi enhver flytning må betragtes som episodisk. Dette i modsætning til en større bebyggelse, hvor succesive flytninger over en vis afstand med tiden må føre til flere gårdes behov for det samme navn. Behovet for at kunne betegne fysisk adskilte bebyggelsesenheder vil i dette tilfælde kunne føre til nynavngivning af de først fraflyttede gårde, og med den succesive tilflytning af de sidste gårde fra den gamle til den nye lokation kan bebyggelsens gamle navn således gå af brug. Behovet for navne, der kan betegne de fysisk adskilte bebyggelsesenheder i løbet af en landsbys succesive flytning, vil altså statistisk set over tid medføre navnedød blandt de gamle navne. Dette forklarer på modelniveau, hvorfor vi ikke kan antage bevaret bebyggelsesnavnestof fra de ældste perioder af forhistorien til trods for en overordnet bebyggelsesmæssig bygdekontinuitet tilbage til f.eks. neolitikum.³⁵⁸

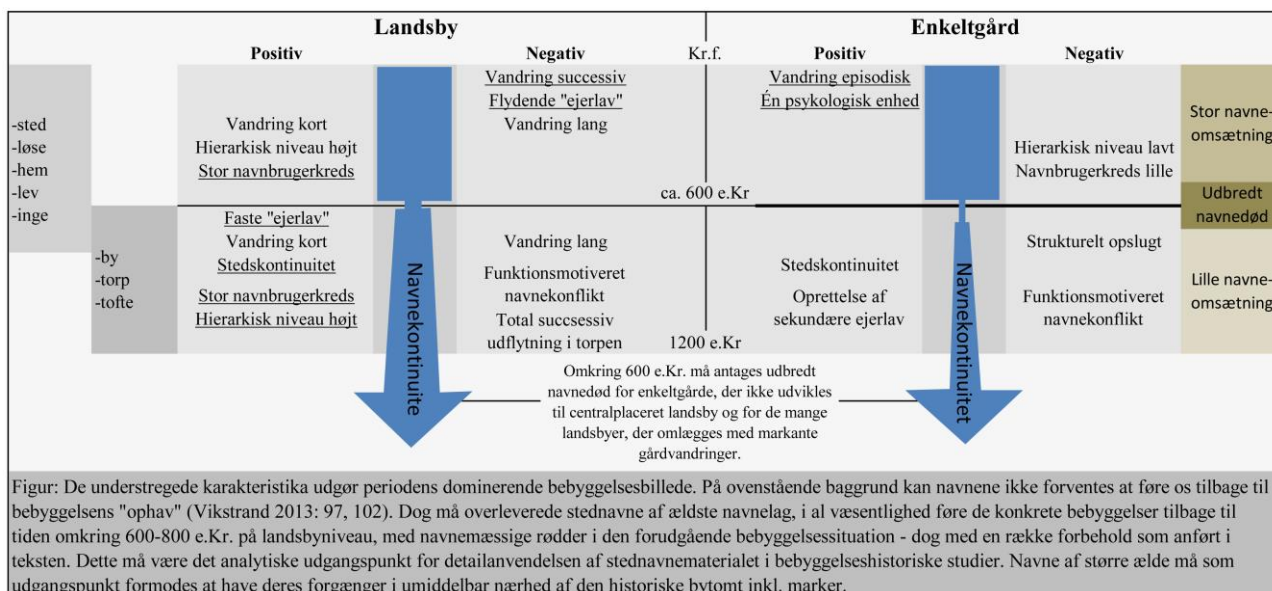

Fig. 20. Navnekontinuitet og navneskifte foregår dynamisk og er påvirket af en række modsatrettede tendenser (se også bilag 55).

³⁵⁸ Som eksempel herpå er Fruagde ejerlav øst for Odense.

Da bebyggelsesstrukturen tilsyneladende gennemlever en periode i yngre germanertid, hvor bebyggelsesbilledet er meget snævert forbundet med landsbystrukturer, så må de fra den tid overleverede bebyggelsesnavne som udgangspunkt denotere landsbyer, der senest er opstået i denne periode. Samtidig må der forudsættes omfattende navnedød i forbindelse med sammentrækningen af den tidligere, ofte lettere spredte bebyggelse (og dermed muligvis individuelt navngivne brug) til centralplacerede³⁵⁹ navngivne landsbyer (jf. afsnit 3.5.). Først ved den senere torp-ekspansion fra vikingetid og middelalder synes den bebyggelseshistoriske struktur igen at fordre dannelsen af nye bebyggelsesnavne i større tal. Her dog på baggrund af et delvist ændret navnekorpus³⁶⁰ og i en grundlæggende anderledes og langt mere låst organisatorisk bebyggelsesstruktur, hvor navnedynamikken må være stærkt reduceret (Hald 1965, Lisse 1974, Kousgård Sørensen 1981).

Bebyggelsesnavnedynamik som resultat af enkeltgårdes (isolerede eller i bebyggelsesfortætning) lidt længere³⁶¹ flytninger og efterfølgende ”lemmingeffekt”, må med baggrund i arkæologiske data repræsentere et realforhold, vi må opfatte som almindeligt i (for)historien, men i særdeleshed indtil 600 e.Kr. Det er på denne baggrund rimeligt at opfatte de ældste lag af bebyggelsesnavne som sproglige levn, der rækker tilbage til perioden omkring 600 e.Kr., men som samtidig næppe rækker bag om romersk jernalder omkring Kr. f. – om end det selvfølgelig er en teoretisk mulighed, hvorfor undtagelser kan forekomme.

3.9.8. Navngivning og bebyggelse – en model om navnedannelse og navnedød

Set inden for rammerne af et bebyggelsesorganisatorisk princip, der må beskrives som successiv og gårdbaseret vandrebebyggelse, foregår der en vedvarende produktion af nye bebyggelsesnavne. Som minimum foregår dette, hver gang en gård adskilles så markant fra den resterende bebyggelse, at de fysiske eller strukturelle/organisatoriske tolerancer for denotatum overskrides, og behovet for et nyt navn derfor opstår.

På modelniveau kan en hypotese for navneomsætningen i 1. årtusinde illustreres som ovenstående (fig. 21). Lignende modeller er tidligere udarbejdet (f.eks. Grøngaard Jeppesen 1981),³⁶² men herværende model adskiller sig ved at være baseret på den successive forståelse af

³⁵⁹ Centrale i forhold til ejerlavenes/ressourceområdernes primære produktivapparat – oftest ageren/engen.

³⁶⁰ Jf. de klassiske navnetypers produktionsperioder, typisk *-torp*, *-by* mv., bilag 49.

³⁶¹ Begrebet ”lidt længere flytninger” vender jeg tilbage til i eksempel materialet vedr. *-torp*-bebyggelser.

³⁶² Grøngaard Jeppesens model var i modsætning til ovenstående jævnført med en episodisk forståelse af landsbyfaser samt en generel landsbyomlægning/-flytning omkring 10.-12. århundrede (1981:144).

bebyggelsesflytninger. Derved illustreres en høj navneomsætning indtil yngre germansk jernalder,³⁶³ for derefter at bremse voldsomt parallelt med landsbyernes fiksering og ejerlavens etablering omkring 600 e.Kr. (jf. afsnit 3.5.).

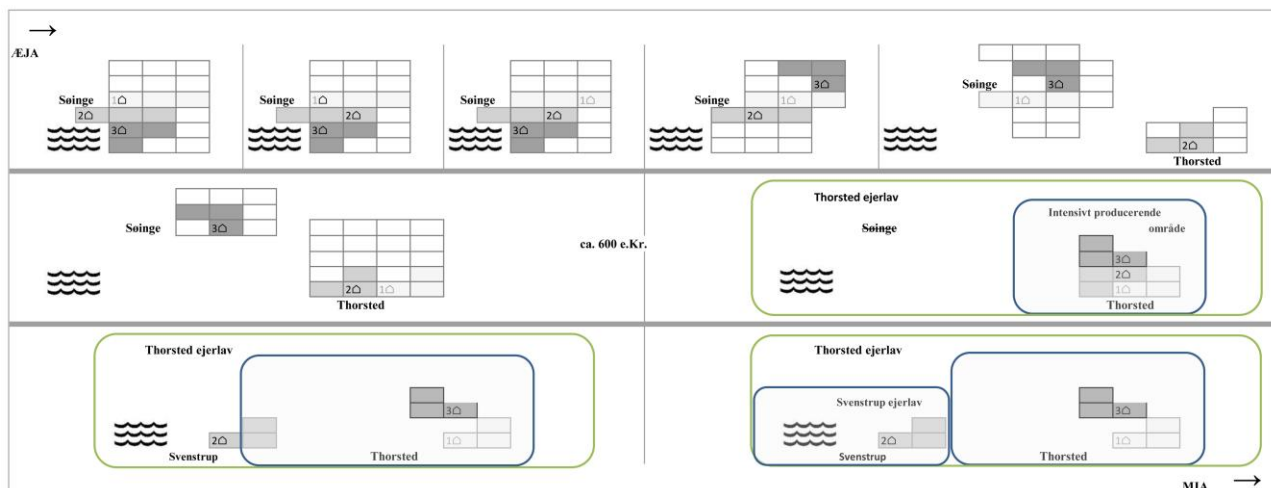

Fig. 21. Navneomsætningsmodellen forklarer navnedannelse og navnedød inden for en bebyggelsesstruktur med successive flytninger, etablering af formaliserede ressource-tilliggende, bebyggelsesmæssig områdekontinuitet og kontinuitet i navnbrugerkredsen. Modellen er målrettet navngivningsprocessen generelt, og den illustrerer således ikke variationen i navngivningsprocessen. Modellens sidste trin illustrerer udparcellering af selvstændige ejerlav. (Figuren fremgår også af bilag 56).

Navneomsætningsmodellen forener dermed de observationer, som bl.a. Grøngaard Jeppesen og Kousgård Sørensen fremførte om navneskifte og navnedød, men ud fra et dynamisk bebyggelsesorganisatorisk argument med udgangspunkt i selve bostederne snarere end en teori om bebyggelsesnavnes statiske område- eller domænebaserede denotatum med udgangspunkt i produktionsapparatet, som tidligere foreslået af blandt andre Erland Porsmose, Heiko Steuer og siden Per Vikstrand for hhv. Fyn, Frankerriget og Mellemsverige (Porsmose 1987a:31, 48, Steuer 1989:119, Vikstrand 2013:19ff).

Med en successiv frem for episodisk tilgang til landsbydynamikken på tværs af adskilte bebyggelsesudviklingsområder (almindeligvis omtalt som landsbyer eller landsbyfaser) er det klart, at der løbende opstår behov for navngivning. Ganske vist må vi antage, at gårdsetableringer inden for den eksisterende bebyggelses umiddelbare nærhed navnemæssigt absorberedes af det eksisterende bebyggelsesnavn, men ved klart adskilte bebyggelser (f.eks. torper) opstår navngivning af den nyetablerede bebyggelse parallelt med den fortsatte eksistens af den gamle landsby og det

³⁶³ Modellen har i perioden op til yngre germanertid et tydeligt strukturelt sammenfald med den forståelse af jernalderens bebyggelsesdynamik, som bl.a. Mads Holst tidligere har præsenteret (Holst 2010).

gamle bebyggelsesnavn. Afgørende for dannelsen og bevarelsen af bebyggelsesnavne bliver således foruden den overordnede bebyggelseskontinuitet, karakteren af bebyggelsesdynamikken målt strukturelt (samlet eller successiv flytning) samt den geografiske og strukturelle ramme³⁶⁴, som bebyggelsen etableres inden for.

Ovenstående navngivningsteori efterlader i samspil med de generelle bebyggelseshistoriske forhold en række muligheder for at øge anvendelsen af stednavnematerialet i bebyggelseshistoriske detailanalyser. De bebyggelseshistoriske muligheder, som stednavnematerialet tilbyder baseret på de tre overordnede navnelag (ældste, mellemste og yngste), kan imidlertid ikke på detailplan udnyttes uden en kontekstualisering af det enkelte navn set i forhold til den ejerlavsstruktur, hvor navnet har fungeret som bebyggelsesanvisende stednavn. I det følgende vil jeg kort sammenfatte konsekvensen af sammenstillingen af navnemodellen og bebyggelsesudviklingen, set ud fra et perspektiv om hvad og hvordan stednavnematerialet umiddelbart kan bidrage til de bebyggelseshistoriske detailanalyser.

Ældste navnelag³⁶⁵ (*-inge, -sted, -hēm, -løse, -lev*): Disse bebyggelser må altovervejende formodes navngivet i tiden forud for vikingetiden. For denne gruppe gælder, at bebyggelserne, såfremt de er beliggende centralt i ejerlavet/storejervlavet, må antages at have pladskontinuitet tilbage til omstruktureringen af bebyggelsen omkring ca. 600-tallet e.Kr. En stærkt decentral placering i ejerlavet/storejervlavet vil oftest være udtryk for én af flere muligheder, som kan vurderes i det enkelte tilfælde. 1: Bebyggelsen er beliggende i et kystbundet ejerlav – her vil bebyggelsen være trukket mod agerarealer, væk fra kystregionen og ofte decentralt i ejerlavet. 2: Bebyggelsen er orienteret i forhold til infrastruktur, hhv. vand eller land. 3: Bebyggelsen er centralt beliggende i sit ejerlav, men decentralt i et eventuelt storejervlav – i sådanne tilfælde må bebyggelsen formodes flyttet efter den oprindelige fastlæggelse i yngre germanertid. Ofte vil dette være tydeligt ved udpegning af sekundære ejerlav, der kan sættes i forhold hertil. En landsbyetablering i yngre germanertid vil i sådanne tilfælde formentlig kunne lokaliseres centralt i storejervlavet, og bebyggelsen tilhørende ældre navnelag vil formentlig befinde sig i rimelig nærhed heraf og under alle omstændigheder på den gamle bebyggelses producerende ager. Var bebyggelsen flyttet uden for dette område, ville vi på denne tid kunne forvente et stednavn af typen -torp, -toft eller evt. -by. Endelig er der den mulighed ved en længere flytning at betragte denne som episodisk i forbindelse

³⁶⁴ Geografisk ramme skal her opfattes ud fra navngiverkredsen, dvs. om navngiverne (jernaldermenneskene) har opfattet bebyggelserne som adskilte.

³⁶⁵ Foruden de her nævnte typer omfatter denne gruppe tillige kortformerne, hvoraf nogle kan tilskrives høj ælde.

med opsplitningen af det tidligere storejerlav i to mindre ejerlav. I sådanne tilfælde kunne stednavnet teoretisk medbringes også uden for det producerende areal. Sidstnævnte synes dog endnu at mangle en empirisk repræsentation i det arkæologiske materiale.

Mellemste navnelag (-by, -toft, -torp): Navnegruppens produktionsperiode må henføres til perioden fra og efter bebyggelsesomstruktureringen omkring 600. Det betyder som udgangspunkt, at langt hovedparten af de bebyggelser, der bærer disse navne må antages at udvise pladskontinuitet tilbage til navnets produktionstidspunkt. Navnegruppen er principielt navnedannende fra yngre germanertid og langt op i middelalderen, men med en formodet primærproduktion i vikingetid og middelalder. Ganske vist bør by-navne tillige findes fra ca. 600 e.Kr. som f.eks. ved Rynkeby, mens det fastfrosne bebyggelsesbillede i 600-700 tallet betyder, at torpnavne, der er ældre end vikingetiden, må opfattes som ekstremt sjældent forekommende på Fyn, om end de ikke kan afskrives.³⁶⁶ Bebyggelser, der er navngivet med navnetyper fra mellemste navnelag, vil ligesom de ældre kunne være flyttet ved yderligere opsplitning af storejerlav. I det hele taget gælder de samme forhold omkring vurderinger af ejerlavsgrenser og ejerlavsrelationer som ovenfor beskrevet for den ældste navnegruppe. For navne med endelsen -torp gælder desuden en række væsentlige forhold, der klarlægges i det følgende.

-torp/torp – navn og struktur – en omdiskuteret navnegruppe

Det bebyggelseshistoriske begreb torp og stednavneelementet -torp har begge været genstand for stor forskningsmæssig bevågenhed (f.eks. Dam, Gammeltoft, Jakobsen, Knudsen & Svensson 2009). Årsagerne hertil er mange, men særlig væsentligt er navnenes hyppighed³⁶⁷ samt torpernes omtale i de middelalderlige landskabslove. Når jeg ønsker at fremdrage torperne som eksempel på den ovenfor beskrevne navnemodel, så skyldes det, at der med navnemodellen følger en dynamisk opfattelse af torpbegrebet, der på en række væsentlige punkter sammenstiller landskabslovenes anvendelse af torp-terminen og de navngivne -torper, hvilket står i kontrast til gængs opfattelse af torper/-torper i megen nyere forskning. I bebyggelseshistoriske kredse har der således gennem de senere årtier været udbredt enighed om, at betragte landskabslovenes torper og de navngivne -torper som to selvstændige grupper – om end med et betydeligt sammenfald. Porsmose adresserer meget præcist denne skelnen i sin disputats fra 1987 ”...skellet mellem bebyggelser med torpnavne, og

³⁶⁶ Tidspunktet, hvor bebyggelsesomlægningen begynder at udparcelleres i nye udflytterbebyggelser, er tilsyneladende ikke helt jævn i det senere Danmark. Per Ethelberg anfører således, at der i Sønderjylland etableres enkeltgårde fra tiden op til 700 og fremefter (2003:317).

³⁶⁷ Anslået af Kristian Hald til ca. 4.000 i middelalderens Danmark (Hald 1974).

torper i landskabslovenes forstand, dvs. udflytterbyer. De to bebyggelsesgrupper er naturligvis i nogen grad identiske, men mange torper havde ikke navne på -torp, og omvendt lader mange bebyggelser med navneendelsen -torp sig meget vanskeligt opfatte som torper.” (Porsmose 1987b:31 og 1987a:63).³⁶⁸

Mens jeg er fuldstændig enig i, at langt flere end de navngivne -torper bør betragtes som bebyggelsehistoriske torper (jf. bilag 57-58), så vil jeg i det følgende se lidt nærmere på det andet forhold – altså indtrykket af, at mange bebyggelser med navneendelsen -torp efter gængs praksis kun vanskeligt kan opfattes som bebyggelsehistoriske torper.

Forskningsmæssigt behandles torper i et krydsfelt mellem dels landskabslovenes anvendelse af begrebet, dels stednavneforskningens -torper og endelig retrospektive kartografiske iagttagelser på ejerlavsniveau.³⁶⁹ Jeg vil også tilnærme mig torpbegrebet ad denne flersporede vej, men indledningsvis er det afgørende at rekapitulere enkelte forhold af helt generel karakter, som jeg finder afgørende for anvendelsen af -torp-navnene i en bebyggelsehistorisk kontekst.³⁷⁰

Den proces, som navngivning udtrykker, må ses som udtryk for fælles associationer i en navnbrugerreds på navngivningstidspunktet. Af den simple årsag er det en helt afgørende styrke for udredningen af -torp-navneelementet, at de to kildegrupper (landskabslovene og -torp-navnedannelsen) er delvist samtidige, da det på det grundlag må være rimeligt at forudsætte, at begrebsanvendelsen inden for landskabsloven såvel som navnedannelsen trods alt må have haft en fælles klangbund for befolkningen i vikingetid og middelalder.

Jyske Lov 1. bog §47 og §48 har tidligere været anvendt til at diskutere torp-begrebet såvel som navnegruppen (f.eks. Hald 1974) og det er også her, jeg vil tage mit udgangspunkt. §47 foreskriver flg: *”Er en torp anlagt ude på marken, og agerland og eng er helt fælles (for torp og adelby), og man er uenige om, hvad der hører til torpen, og hvad der hører til adelbyen, da skal de, der bor i adelbyen, føre bevis. Og hvis de, der bor i adelbyen, finder, at torpen er til skade for dem, da kan de kalde beboerne i torpen tilbage, hvis skaden er utålelig for dem. Vil de ikke drage tilbage, skal der fastsættes en lovdag for dem på tinge, da de skal drage tilbage. Bliver de boende, efter at det på lovmæssig måde er krævet, at de skal flytte tilbage, skal de bøde kongens ret. Men hvis de*

³⁶⁸ For en beslægtet anvendelse af -torp/torp begrebet henvises bl.a. til Dam 2009:188ff og for en tilsvarende opfattelse af enkelte -torper som primære bebyggelser, i modsætning til udflytterbebyggelser, henvises til Hald 1974.

³⁶⁹ Anvendelsen af retrospektive kartografiske studier er yderligere omtalt i afsnit 3.5.3.

³⁷⁰ For illustrering af generelle problemer med driftsmæssige sammenstillinger på tværs af torpfasen henvises til forhold illustreret i afsnit 3.5.2. fig. 10, trin 3-4 samt afsnit 3.9.7. og 3.9.8. fig. 20-21.

har tre vintres hævd på deres bebyggelse, uden at der er rejst klage på tinge, da kan man ikke ved retssag tvinge dem til at flytte tilbage.” mens det i §48 anføres, at ”Hvis nogen fra adelbyen bosætter sig i vangen, da skal han, selv om han bygger på sin egen grund, skaffe sig forte og fægang på sin egen jord³⁷¹ skadesløst for alle ejerne eller igen flytte tilbage til adelbyen.” Karl-Erik Frandsen og Annette Hoff har begge påpeget, at det er svært at se, hvad begrundelsen kan have været for at nyanlægge en torp, når den ikke fik sine egne nye jorder (Frandsen 1983:87, Hoff 1997:125). Det undrende synspunkt kan jeg for så vidt godt følge,³⁷² men jeg tror tillige, at det netop er her forståelsen af termerne adelby og torp ligger gemt – al den stund at disse begreber i Jyske Lov fremstår komplementære.³⁷³

Det er markant, at termen adelby i lovteksten udelukkende anvendes inden for rammerne af det enkelte dyrkningsfællesskab. Dette opfatter jeg som udtryk for, at *adelby* er et dynamisk begreb, der betegner interne bebyggelsesforhold i selvstændige fællesskaber – og inden for det enkelte bylavs jurisdiktion. Den umiddelbart afledte konsekvens heraf er, at begrebet er en rent juridisk term, der i modsætning til torpen, ikke har spillet nogen væsentlig betydning i navngivningsprocesserne.³⁷⁴ Dette af den simple årsag, at udspaltninger af selvstændige ejerlav og dermed de juridiske konstitueringer af adelbyer, generelt må antages etableret et stykke tid efter den initierende gårdsudflytning i marken³⁷⁵, og således efter navngivningen af udflytterbebyggelsen/torpen var foretaget (illustreret ved fig. 22 trin 2,3,4c). Ved en efterfølgende tømning af moderbebyggelsen eller en udspaltning af et selvstændigt ejerlav omkring en etableret torp, vil den pågældende torp juridisk være at betragte som en adelby.

³⁷¹ Indholdet af denne paragraf gentages i §51.

³⁷² Jeg er dog overbevist om, at vikingetidens og middelalderens udflytninger primært skal ses som et resultat af et ønske om inddragelse/aktivering af storejerlavenes perifere jord i ageren (ikke at forveksle med dårlig jord) – således må mange torpdannelser ses som resultat af en udvidelse af den produktive ager internt i storejerlavenes perifere dele.

³⁷³ Termerne *torp* og *adelby* adresserer i Jyske Lov bebyggelsesmæssige relationer internt i et fællesskab, men i adskilte tofter. I Jyske Lov anvendes *torp*-termen udelukkende ved bebyggelsestoffer anlagt uden for adelbyens vang/ager, men i dyrkningsfællesskab med adelbyen (JyL. 1§47). Tilsvarende tolkning kan appliceres for Skånske Lov (SK 185).

³⁷⁴ I kontrast til de anslåede 4000 danske middelalderlige -torper er *-adelby-* kun repræsenteret ved to navne jf. DS. Dels Adelby i Nustrup sogn, Gram herred og dels Adelby i Angel – begge landsbyer er i øvrigt nedlagt. Det oprindelige navn på den danske Adelby er ukendt, mens den tyske Adelby betegner en egentlig landsby, der dog nu kun er repræsenteret ved kirken og sognenavnet.

³⁷⁵ Da personnavne er klart i overtal som forled for -torper, er det rimeligt at antage, at langt de fleste -torper er navngivet som enkeltgårdsbebyggelser – der dog hurtigt har kunnet vokse (JyL. 1§51) og på udspaltningstidspunktet af selvstændige ejerlav almindeligvis har omfattet flere gårde (enestegårde undtaget jf. Schacke 2006).

Alle selvstændige ejerlav må, i henhold til min opfattelse af Jyske Lov, juridisk være konstitueret af en adelby, og det står dermed også klart, at JyL. 1.§47, 48 og 51 udelukkende adresserer interne juridiske forhold inden for sådanne geografiske enheder.

At adelbyerne, i modsætning til torperne, ikke blev anlagt ved udflytning, er gentagne gange fremført (bl.a. Madsen, Grau Møller og Jessen 1983:1). Dette synspunkt finder jeg imidlertid ikke belæg for i landskabslovene. Set ud fra de bebyggelsesarkæologiske kilder vil en sådan tolkning af adelbyerne som begreb dog kunne forklares ud fra teorien om en tilnærmelsesvis episodisk bebyggelsesomlægning, og en sådan kan dårligt foreslås på et andet tidspunkt end ved de fremlagte ændringer omkring 600 e.Kr. +/- . Vi må således huske på, at bebyggelsesorganisationen indtil 600 e.Kr. groft set må karakteriseres som successiv enkeltgårdsbaseret vandrebebyggelse, mens dette system herefter afløstes af landsbysamlinger i stationære landsbyer med fast definerede ressourcetilliggende. Dette betyder også, at begrebet torp (i betydningen udflytterbebyggelse) først giver selvstændig mening i det øjeblik bebyggelsesstrukturen i øvrigt defineres inden for faste geografiske rammer – såvel på bymarksperspektiv som botofteperspektiv – og her er det temporale sammenfald mellem fremkomsten af de tidligste arkæologisk udgravede torper og de onomastiske -torpers ældste belæg bemærkelsesværdigt nok et par århundreder efter bebyggelsesomlægningen omkring 600 e.Kr. Det samme gør sig gældende i vurderingen af -torpspredningens sydiskandinaviske udgangspunkt i Nordtyskland/Sønderjylland, hvorfra den spredtes til det øvrige område. Denne spredning af -torpdannelsen støttes af de arkæologiske data, hvor udflyttede enkeltgårde (torper) efter et nærmest totalt fravær i 500-600-tallet igen etableredes fra 700-tallet (Ethelberg 2003:317) – et fænomen, der længere mod nordøst (Fyn) først kan belægges et århundrede senere – og da endnu i begrænset omfang.

Mens stednavneelementet -torp således blev dannet i en bebyggelsessituation, hvor -torp'en såvel sprogligt som i forhold til landskabslovene udgjorde en torp (udflytterbebyggelse), så er det langt fra sikkert, at -torp'en vedblev at være sekundær i forhold til anden bebyggelse; se f.eks. Allerup, kort 5, samt nedenstående fig. 22 på skiftet fra trin 3 til 4a-c.

Afgørende for forståelsen af torpbegrebet er det imidlertid, at stednavnet (-torp) er dannet og fastfrosset på et fikseret tidspunkt i historien, og dermed ikke optager og afspejler bebyggelsesmæssige og juridiske ændringer efter navngivningen har fundet sted. Samtidig er det også klart, at en udspaltning af en måske betydelig -torpbebyggelse i et selvstændigt ejerlav, en delvis eller en total (hhv. JyL. 1§47 og hhv. JyL. 1§51) udflytning fra adelbyen til -torp'en ikke ændrer på, at den navngivne -torp i alle disse tilfælde må og skal opfattes som en anlagt torp på

etableringstidspunktet. At en torp kan udvikle sig til en adelby, og i rigtig mange tilfælde har gjort det, er i denne forbindelse en helt anden sag. Jeg påstår dermed også, at klassificeringen af en bebyggelse som torp, jf. landskabslovene (modsat klassificeringen som adelby), ikke er statisk, men derimod er dybt integreret i en konkret historisk kontekst. Begrebet torp er således, i modsætning til adelby, ikke en juridisk term, men snarere en bred bebyggelsesteknisk term, der blot angiver bebyggelser anlagt uden for allerede etablerede landsbytofter og vange – hvad enten, der så er tale om nyetablering ved kolonisation eller udflytning i landsbymarken i et i forvejen fuldt opdelt ejerlavslandskab.³⁷⁶

Med udgangspunkt i -torperne/torperne som eksempel står det klart, at det er afgørende, om stednavnet og bebyggelsen opfattes ud fra et landsbymarksperspektiv eller et bytofteperspektiv. Min opfattelse af navngivningsprocesser er (jf. ovenstående model), at det er bytofteperspektivet, der primært er konstituerende for bebyggelsesnavnenes stabilitet, mens den økonomiske stabilitet hviler på en ressourcekontinuitet, der til enhver tid navngives og defineres i forhold til adelbynavnet.³⁷⁷

Netop derfor er det utænkeligt at forestille sig, at der ikke er navnesammenfald mellem ejerlavnavn og adelbynavn uanset navnedynamikken internt i ejerlavet. I forlængelse heraf er det afgørende for navnedynamikken, at oprettelsen af de faste ejerlav i stor stil låste landskabet og samtidig øgede navnbrugerkredsen, hvilket må have været konserverende for navnene.

Dette efterlader en gruppe -torp-bebyggelser som særlig spændende – de navngivne torpbebyggelser i tilsyneladende udelte ejerlav. Som omtalt i afsnittet om ejerlavene, må vi forvente, at også -torper i umiddelbare udelte ejerlav er udtryk for oprindelige torper, jf. landskabslovene. Her vil vi dog ofte se, at den eksisterende -torps/torps oprindelige adelby (JyL. 1§51) var placeret i forholdsvis stor afstand til den historiske landsbytomt og oftest nær storejervlavets centrale agerarealer (se f.eks. Asperup). At torperne i et fuldt ejerlavsopdelt landskab må formodes anlagt i ressourceområdets sekundære landskaber og således uden for vang og eng,

³⁷⁶ Dvs. såvel *intern* som *ekstern* kolonisation jf. Callmer (1991:347).

³⁷⁷ Dette i modsætning til den opfattelse, der kan udledes af det fynske landsbyprojekt og tilsvarende Steuers opfattelse af de tyske forhold, om hvilke det konkluderes, at det er marken/området, der bærer navnet – ikke selve landsbyen (Steuer 1989:119). Denne tankegang ville efter min mening være ekstremt konserverende og stort set eliminere bebyggelsesnavnedannelse og bebyggelsesnavnedød i tætbefolkede områder – et forhold -torp-dannelsen efter min vurdering tydeligt taler imod. At ideen om større områdebetegnende bebyggelsesnavne må anses som tvivlsom, fremgår med al tydelighed af de bebyggelsesplanlægninger, der konstituerer bebyggelsesmønstret i yngre romertid/ældre germanertid (se bilag 19-21 jernalderbygder). Her er mange navne nødvendige, mens et områdenavn helt enkelt ikke opfylder funktionen som entydigt udpegende for bebyggelserne.

som foreslået af Hald på baggrund af præciseringerne i §47 og §48 (Hald 1974) og afvist af Hoff (1997:125) på samme grundlag, kan efter min overbevisning desværre ikke afgøres entydigt på basis af formuleringerne i Jyske Lov. Dog finder jeg i det arkæologiske materiale fra f.eks. Allerup, Asperup og Torup (jf. kortmateriale i katalog) støtte for Halds formodning, men må samtidig konstatere, at kildegrundlaget endnu er for svagt til at konkludere, om der her er tale om helt generelle forhold.

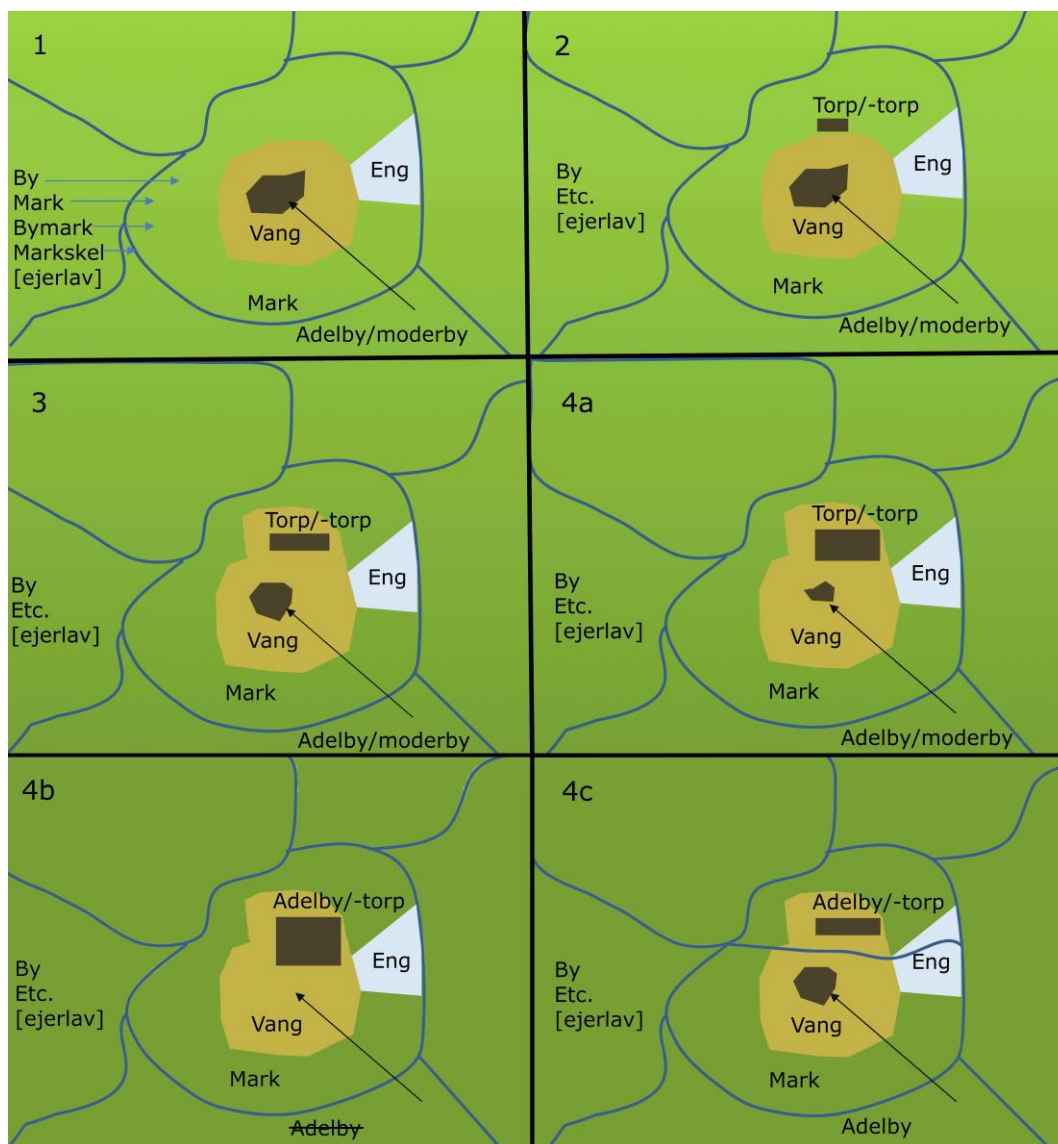

Fig. 22. Grafisk repræsentation af Jyske Lovs anvendelse af en række begreber. Grafikken er lavet som en udvikling 1-4, hvor der fra udvikling 3 til 4 opregnes tre forskellige scenarier (a-c), med betydning for juridisk stilling og dermed også forholdet imellem geografisk, onomastisk og juridisk torp.

Paragraffer der vedrører forhold omkring:

By/Mark/Bymark/markskel(landsbyskel/ejerlav) JyL. 1 §46, 47, 49, 55, 56, 2 §21, 45, 105, 3 §40, 51, 54, 55, 57, 58, 68, Adelby/Moderby JyL. 1 §47, 48, 51 og Torp JyL. 1 §47.

Lovstykker internt i bylavens jurisdiktion: JyL. 1. §46, 47, 48, 49, 51, 55, 56 og 3. §15, 58, 68.

Lovstykker på tværs af bylavens jurisdiktion: JyL. 2. §21 og 3. §51, 58, 68.

Øvrige benævnte lovstykker i ovenstående tager stilling på individuelt niveau uden begrænsninger i forhold til bylavene.

Hvis Halds opfattelse af -torp-navngivningsskikken kan appliceres på hovedparten af navnene, vil det have stor analytisk betydning. Dette fordi navnegruppen -torp derved vil reflektere adelbyernes indmarks maksimale udbredelse og på den måde tilføre et driftsøkonomisk indblik, der ellers ikke er basis for at udrede ad hverken historisk eller arkæologisk vej.

Med en opfattelse af de navngivne -torper³⁷⁸ som ovenfor beskrevet må stort set alle -torp'erne på anlæggelses- og navngivningstidspunktet også have været torper i landskabslovenes forstand som anført i f.eks. JyL. 1.§47.

Forholdet omkring dynamikken i terminologien for torper/-torper og adelbyer er forsøgt illustreret i fig. 22, med direkte henvisning til konkrete afsnit i Jyske Lov.

Udfordringen i forbindelse med kontekstualiseringen af konkrete -torp-bebyggelser er derfor ikke at afdække om en konkret -torp var en torp – det ved vi allerede, at de var på navngivningstidspunktet for navnebrugerne. Udfordringen for bebyggelsehistorikeren består snarere i at afdække, hvornår og under hvilke omstændigheder bebyggelsen fungerede som en torp og havde torpens relation til en adelby, og hvornår torpen/-torpen evt. blev en adelby med adelbyens lovfæstede privilegier over for nye udflyttere (torper/(-torper)), jf. fig. 22.

Yngste navnelag (-rød, -bølle): Bebyggelser tilhørende denne navnegruppe går som stedfaste bebyggelser næppe bag om yngre vikingetid – og langt overvejende formentlig ikke bagom ældre middelalder. At navnene kan udgøre det eneste overleverede landsbynavn i ejerlav med bebyggelseskontinuitet bag om ovenstående tidsramme er en reel mulighed. I sådanne tilfælde må -rød og -bølle afspejle udflytninger fra oprindelige adelbyer, der siden er helt fraflyttede (Jyl. 1§51), og hvis navne derfor ikke er overleverede. Eventuelle forgængere til de historisk kendte landsbytomter af typen -rød eller -bølle bør i disse tilfælde, ligesom ved -torperne, søges i en afstand, der overstiger omfanget af forgængernes agre. Landsbyerne må dog overvejende betragtes som marginalbyer/-gårde på anlæggelsestidspunktet (Hald 1965:143ff, 162ff), hvor de formodentlig ikke sjældent er anlagt som egentlige koloniserings- eller rydningsbebyggelser (sidstnævnte i særdeleshed for -rød).

Uden at det opfattes som et helt fast mønster, kan det som en hypotese foreslås, at netop agerarealerne (JyL. 1§48 – vangen) som udgangspunkt har konstitueret den tolerancetærskel (mentalt, strukturelt og geografisk), inden for hvilken det enkelte bebyggelsesnavn var dækkende.

³⁷⁸ Bort set fra egentlige koloniseringsbebyggelser, eventuelle mønsternavngivne bebyggelser og den teoretiske mulighed for bebyggelser, der har undergået navneskifte.

Først ved bebyggelsesetableringer uden for vangen har selvstændig navngivning konsekvent fundet sted. Behovet for selvstændigt at navngive gårdetableringer adskilt fra adelbyens tofter er som konsekvens heraf ikke en metrisk standard, men vil være relativ, da agersystemets omfang var afhængig af adelbyens størrelse af den oplagte årsag, at en stor landsby ganske enkelt havde behov for større produktive arealer end en lille (jf. afsnit 3.11.1.3.).

3.9.9. Eksemplet Vorbasse – navn og landsby

For at perspektivere den angivne navneteori med et velkendt arkæologisk eksempel er det oplagt igen at rette blikket mod Vorbasse. Som før nævnt har udgravningerne ved Vorbasse lige siden 1970'erne spillet en væsentlig rolle i diskussionen af, og synet på, relationen mellem navnekontinuitet og bebyggelseskontinuitet i arkæologiske og historiske bebyggelsesstudier. Særligt har forholdet mellem Vorbasses områdebaserede bebyggelseskontinuum fra Kr.f. til nutiden samt bebyggelsesnavnets formodede yngre alder givet anledning til refleksioner (Grøngaard Jeppesen 1984:168, Porsmose 1987:45).

Spørgsmålet er imidlertid, om der selv med en tolkning af navnet Vorbasse til 11. årh. egentlig foreligger en navneteoretisk konflikt imellem på den ene side stednavnets alder og de arkæologisk dokumenterede bebyggelsesfaser fra Kr.f. og fremefter og på den anden side stednavneforskningens ofte citerede opfattelse af stednavnematerialets generelt høje evne til at modstå ændringer.

En afklaring af dette spørgsmål fordrer en sammenstilling mellem betydningen af hhv. de arkæologiske og onomastiske kilder på baggrund af den tidligere præsenterede navngivningsmodel (fig. 21). Som det forhåbentlig vil fremgå af nedenstående, kan der stadig være grund til at fremhæve netop Vorbasse – ikke som et eksempel på stednavnematerialets begrænsninger, men i stedet som et eksempel på stednavnenes potentiale i samspillet med de arkæologiske observationer. Bebyggelsesarkæologisk er Vorbasse kendetegnet af en lang række gårdsetableringer og gårdsnedlæggelser, der arkæologisk er opdelt i ni bebyggelsesfaser (nedslagspunkter) i perioden frem til det 11. århundrede (Hvass 1987:541, se bilag 2). Mens gårdene af analytiske årsager er opdelt i egentlige landsbyfaser, må vi ved Vorbasse reelt – ligesom f.eks. ved Nr. Snede (Holst 2010) og her fremvist for Fyn – tage det som udgangspunkt, at landsbyflytningerne ikke skal opfattes som episodiske hændelser, men i stedet som et resultat af en successiv proces skabt ved drypvise etableringer og nedlæggelser af gårde, hvormed landsbykroppen kun langsomt har forflyttet sig i en bestemt retning. I kontrast til de forholdsvis korte bebyggelsesforskydninger, der prægede landsbyen gennem hovedparten af 1. årtusinde (fase 1-7b), står den proces, der fandt sted

senest i løbet af 11. århundrede. Her forskydes landsbyen over betydeligt længere afstand end tidligere, til et område, der var klart adskilt fra vikingetidslandsbyens gårde – nærmere bestemt til Vorbasses historisk kendte placering.

Ser vi lidt nærmere på bebyggelsesnavnet *Vorbasse*, så samstemmer tolkningen af navnets betydningsindhold på en række væsentlige punkter med de arkæologisk registrerede forhold. Bebyggelsesnavnet *Vorbasse* er belagt fra yngre middelalder (ca. 1325), men kan som aktivt stednavn ikke dateres særlig præcist.³⁷⁹ Hvor dateringen af navnet er forholdsvist uklart, så er tolkningen af navnets betydningsindhold mere klart. Bent Jørgensen tolker således navnet som bestående af forleddet glda. *wara* med betydningen ‘udyrket areal, udmark’ og efterleddet som substantivet *-basse* ‘mand’, dvs. navnet tolkes som ”beboerne på udmarken” (Jørgensen 2008).

Sættes denne sproglige betydning af bebyggelsesnavnet ind i den udgravningsmæssige sammenhæng, synes betydningsindholdet at samstemme særdeles fint med bebyggelsesetableringen, der er repræsenteret ved skiftet fra bebyggelsesfase 7 a-b til bebyggelsesfase 8 i 1100-tallet (bilag 2).

Samspelet mellem navn og bebyggelse vil da kunne beskrives som følger: Fra vikingetidens landsby etableredes i 1000-tallet en udflytterbebyggelse i udmarken. Den forholdsvist lange afstand imellem vikingetidslandsbyen (adelbyen) og torpen (Vorbasse) betød, at tolerancen for vikingetidslandsbynavnets geografiske denotatum blev overskredet, da navnbrugerkredsen opfattede gårdssamlingerne som to geografisk adskilte bebyggelser. Derfor opstod navngivning af den nyetablerede torpbebyggelse (Vorbasse) parallelt med den fortsatte eksistens af vikingelandsbyen. Med tiden (1100-tallet jf. de arkæologiske kilder) overtog udflytterbebyggelsen Vorbasse større og større betydning i ejerlavet, alt imens den gamle vikingetidslandsby blev tømt for gårde og det oprindelige bebyggelsesnavn gik af brug.

Hvis denne teori for samspelet mellem navn og bebyggelse er korrekt, forklarer den omsætningen i navnematerialet til trods for den overordnede bebyggelseskontinuitet. Dette, fordi der for en tid eksisterede to strukturelt adskilte bebyggelser; hvad var da mere oplagt end at navngive den nye bebyggelse med udgangspunkt i den konkrete placering i adelbyens udmark. Spørgsmålet er således også, om ikke netop de bebyggelsesspor efter huse med buede langvægge,

³⁷⁹ Danmarks Stednavne omfatter endnu ikke en bearbejdelse af Vorbasse. Ved venlig meddelelse fra professor Bent Jørgensen (Afdeling for Navneforskning, KU) må imidlertid flg. foreløbig konkluderes ”Om Vorbasse kan man dateringsmæssigt stort set ikke sige noget som helst præcist. Det kan være næsten lige så gammelt, det skal være, og der vil ikke være noget overraskende i at finde navnet Vorbasse i f.eks. 800-tallet.”

der er lokaliseret i den middelalderlige Vorbasse (Hvass 1987:539 og Fund og Fortidsminder, 190604-301), kan repræsentere netop en sådan bebyggelsesfase (11. årh.), der er samtidig med de absolut yngste dele (11. årh.) af den fraflyttede vikingetidslandsby. Det kan ligefrem være en arkæologisk illustration af det bebyggelsesforløb, vi ser beskrevet i landskabslovene, hvor selve adelbyen kunne blive lagt øde ved f.eks. udflytning i torpanlæg (JyL. 1§51).

På den måde kan stednavnet Vorbasse på et helt konkret plan bidrage til forståelsen af landskabsudnyttelsen omkring vikingetidens Vorbasse i perioden op til 1100-tallet. Navnedannelsen indikerer således, at det historiske Vorbasse forud for etableringen af de første gårde udgjorde et udmarksområde tilknyttet den vikingetidsbebyggelse, der blev etableret senest i perioden omkring år 700 (bilag 2 fase 7a+7b).

Det er således også væsentligt, at det som udgangspunkt er selve bytofterne, der navngives, og som udgør det konstituerende navneelement, og ikke ejerlavet eller domænet, som det flere steder er foreslået (f.eks. Porsmose 1987a:31, 48 og til dels Steuer 1989:119, Vikstrand 2013:19ff). Dette må imidlertid ikke forveksles med en opfattelse af landsbyen som statisk tilbage til navngivningstidspunktet - så længe ændringer sker gradvist og inden for en forståelsesmæssig tolerance i navnbruger kredsen.

Eksemplet viser meget godt, at vi, som navneforskningen traditionelt foreskriver, sjældent bør tale om egentlige navneskifter, men i stedet må opfatte disse dynamikker som navnedannelse og navnedød parallelt fungerende med bebyggelsesetableringer og bebyggelsesnedlæggelser inden for rammerne af et enkelt ressourceområde (ejerlav).

3.10. Identiteter og social stratificering

Som det fremgår af afsnit 2.3.2. er jeg af den holdning, at de samfundsmæssige superstrukturer, der etableres, udvikles og opløses igennem hele afhandlingens fokusperiode har aktiveret forskellige fællesskaber og identiteter – hvoraf mange kan have eksisteret samtidigt. Ethvert nedslag i tid og sted omfatter således en række geografiske og imaginære fællesskaber og organisatoriske identiteter. De geografiske repræsentationer af sådanne identiteter er meget heterogene, sådan at forstå, at nogle konstitueres af faste geografiske rammer, mens andre er repræsenterede ved personforhold og sociale fællesskaber. Det betyder, at identitetsfællesskaber og heraf afledte udviklinger, til enhver tid vil være komplekse og stærkt afhængige af den ramme, identiteten skal forstås inden for. Som en umiddelbar konsekvens følger selvfølgelig også, at materielle udtryk for sådanne identiteter og relationer langt fra kan forventes at udvise sammenfald på tværs af forskellige identiteters geografiske og/eller mentale rum. Lokal- og regionalstudier af arkæologiske

genstande udgør altså en akademisk tilgang til fællesskaber og rum, som det kan være svært at applicere med tilstrækkelig kompleksitet på de forhistoriske realforhold.

Når det er sagt, så forekommer bygden i ældre jernalder og (stor)ejerlavene i yngre jernalder, vikingetid og tidlig middelalder afgørende for forståelsen af den organisatoriske udvikling af bebyggelsesmønstrene, men også herredsdannelsen, landstingsområder, sogne og regulære riger må anses som forholdsvis varige og konstante superstrukturer med udtalt indflydelse på de mentale strukturer og organisatoriske rammer. Hertil kommer de militære strukturer, der i perioder aktiveres og kan være stærkt organisatorisk dominerende, for i fredstid igen at gå i dvale eller i det mindste at stå i baggrunden for de i dagligdagen mest præsente strukturer. Alle disse strukturer bærer i sig grundstoffet til skabelsen af fællesskaber og dermed også identiteter, der med større eller mindre gennemslagskraft har indvirket på den enkelte persons daglige forhold, og de rammer inden for hvilke en udvikling bør opfattes.

Det er oplagt, at etableringen af et effektivt defensivt³⁸⁰ militært system har fordret vedvarende bebyggelsesorganisatoriske strukturer, hvor om der herskede størst mulige sikkerhed omkring ressource-³⁸¹ og rollefordeling. Som sådan er det også helt naturligt at inddrage de militære og politiske behov for at kunne disponere over ressourcer som helt afgørende incitaments-generatorer inden for den bebyggelsesorganisatoriske udvikling i sen jernalder og vikingetid.

Som allerede illustreret, må fikserede bebyggelsesfællesskaber være etableret i løbet af yngre jernalder på baggrund af en geografisk inddeling af landskabet. At landsbyerne i yngre jernalder og vikingetid blev ejet, drevet og beboet af folk med vidt forskellig rang og råderet er langt fra overraskende, og det fremgår helt konkret af en række indskrifter på periodens runesten. På en runesten fra Egå foreviges således mindet om Manna, der tjente som *landbestyrer* hos Ketil den Norske, mens *bryderne* Tue og Øde rejste sten ved hhv. Randbøl og Sønder Vinge (Jacobsen og Moltke 1942:nr. 40, 83, 107). På den Skånske Skårby-sten mindes Tomme, der *ejede* landsbyen Gussnava, ligesom også *Folkvi* blev mindet – muligvis som *ejer* af Hyby (ibid:nr. 264, 280). I ovenstående tilfælde er det oplagt at operere med ejerskaber der omfattede flere gårde, dvs. bebyggelsesorganisationer med grundlag for regulære godsstrukturer. Mere uklar er relationen til socialstrukturen og bebyggelsesorganiseringen for de *gode bønder*, Stenkil og Toste, der mindes på

³⁸⁰ For sondring imellem det offensive og hirdbaserede og det defensive bebyggelsesorienterede militærsystem henvises til Holst 2014.

³⁸¹ Ressourcer skal her opfattes bredt som føde, mandskab, udstyr, arbejdskraft, råvarer osv.

sten fra Dalby og Glemminge samt den *thul* på Salhøje, der som en mulig embedsmandsfigur³⁸² omtales på Snoldelevstenen allerede i 700-800-tallet (ibid:nr. 248, 338, DR). Tilsvarende usikkert fremstår det, hvilken funktion *lagsmand* Gyrd, der omtales på Sjelle-stenen, og *tidenders manden* Bose, omtalt på Asmildstenen, har haft i perioden omkring år 1000, ligesom også Sövestad-sten 2's omtale af *bomanden* Bram er svær at indplacere i den forholdsvis komplekse sociale struktur, der synes udkrystalliseret på baggrund af runestenenes personbetegnelser (ibid:nr. 62, 291, DR). I tilgift hertil kommer de sociale positioner, som bl.a. thegner, hirdsmænd, drenge, skippere, styrmænd, skibsejere (DR) dækker over. På runestenene må de formentlig primært opfattes i relation til krig og/eller handel, men det er klart, at de også i bebyggelsesorganisatorisk øjemed må have haft en funktion i sammenspil med de øvrige sociale positioner, som ovenfor er nævnt. Tilsvarende bredt funderet i såvel den militære som den bebyggelsesrelaterede organisatoriske struktur skal vi formentlig opfatte de *drotter*, der henvises til på de tre runesten fra Skjern, Års og Glavendrup (Jacobsen og Moltke 1942:nr. 81, 131, 209). Også her er det oplagt at udlæse en kompleks samfundsorganisatorisk struktur på baggrund af indskrifternes kompleksitet, men samtidig også at udlede, at flere samfundsbærende funktioner kunne samles ved ganske få personer som bl.a. Alle Sølve fra Glavendrup på Fyn, der i første halvdel af 900-tallet omtales som *hirdens thegn*, *viernes gode* og runeristeren Sotes *drot* (Jacobsen og Moltke 1942:nr. 209).

Som Mads Holst har gjort opmærksom på, er der rigtig god grund til at se udviklingen af de organisatoriske grundstrukturer for hhv. det militær-aristokratiske og det bebyggelsesorganisatoriske niveau som to principper, der udvikles i gensidig afhængighed, og dermed ikke som systemer, der udelukker/afløser hinanden, på trods af, at de forskellige principper har haft forskellig vægning til forskellig tid (Holst 2014).

Dynamikker i disse forskellige systemer (bebyggelse, religion, handel, krig, jurisdiktion mv.) har alle genereret rum, identiteter, fællesskaber og oppositioner. Som illustration af de udfordringer, som denne dynamik skaber for forståelsen af det arkæologiske og historiske materiales organisatoriske konnotationer, er bebyggelsesmaterialet illustrativt. Den sene jernalders storejerlavsideitet og afledte organisation udfordres således gennem en markant atomisering af

³⁸² En *thul* tolkes almindeligvis som en taler eller fremsigemand (jf. DR). En nærmere konkretisering af personbetegnelsens ressortområde som recitator, hedensk præst, bygdehøvding el.lign. er imidlertid forbundet med stor usikkerhed (Christensen 2010:103, med noter). Axel Olrik sammenstillede betegnelsen med det angelsaksiske *thyle*, der i Beowulfkvadet (700-1000-tallet) anvendes om kongens embedsmand. Olrik opfatter da bl.a. *thulene* som en vismand, hvem folket har kunnet søge om råd, men samtidig også en juridisk embedsmand (Olrik 1909).

samfundet gennem udparcellering af selvstændige ejerlav. Til gengæld overtages dele af dette identitetstab gennem etablering af 1100-tallets geografisk funderede sogne, der således skaber en række nye samlende relationer og fællesskaber – herunder fælles forpligtelser i forhold til vejbyggeriet, som det endnu fremgår af Jyske Lov i 1200-tallet. Selv om sognene således må erstatte en del af storejerlavenes formodede funktion, er der ikke sammenfald mellem de geografiske repræsentationer af storejerlav og sogne, hvorfor også denne proces må formodes at have medført delvist ændrede identitetsfællesskaber på tværs af den organisatoriske af- og udvikling.

3.11. Drift og demografi

Mens samfundene på tværs af 1. årtusinde altså helt givet har været konstitueret af personer med forskelligartede sociale og organisatoriske positioner, så påvirkede også de driftsmæssige og demografiske udviklinger på tværs af sociale skel. Som konsekvens heraf kan demografiske og driftsteknologiske udviklinger også som udgangspunkt vurderes under et, om end med respekt for de forskellige muligheder og begrænsninger, som varierende kulturlandskaber har udgjort til forskellig tid (Porsmose 2006:21).

Analysen af driftsteknologiske og demografiske udviklinger har, som allerede illustreret, spillet en meget stor rolle i syntesedannelserne for bebyggelsesudviklingen igennem jern- og middelalderen. Særligt har fokus været rettet mod teknologiske innovationer i form af korntyper, agersystemer og plovtyper, ligesom også teorien om befolkningspres som drivkraft for innovation har fyldt meget.

Alle ovenstående fokusområder er utrolig omfattende og udgør i sig selv selvstændige forskningsområder, der på ingen måde kan behandles fyldestgørende i herværende arbejde. Det til trods er det nødvendigt at konfrontere disse argumenter med nyere arkæologisk data, da de har spillet så væsentlige roller i den teoretiske debat.

3.11.1. Drift

Det økonomiske fundament for jernalderens og middelalderens landbrug har i de sidste 90 år udgjort et naturligt omdrejningspunkt i bebyggelsesforskningen. Dette til trods for, at datagrundlaget til udredning af driftsformerne nu som før præges af en forholdsvis kritisk

kildesituation netop i perioden fra yngre romertid til ældre middelalder³⁸³ (Arup 1925:64, Porsmose 1981:463, Hoff 1997:173, Mikkelsen 2003:127, Näsman 2009:99, Jensen 2013:30).

De store kildemæssige problemer til trods, er der nogenlunde konsensus om at opfatte udviklingen af driftsformerne i 1. årtusinde som delvist præget af en vægtning, der gik fra hovedvægt på dyrehold hen mod hovedvægt på kornproduktion (Callmer 1991, Fabech & Ringtved 2009:173, Näsman 2009:108, Nielsen og Dalgaard 2009:177, Poulsen og Sindbæk 2011:25). Det betyder, at der i langt de fleste modeller arbejdes ud fra en ide om forholdsvis begrænsede agre, på trods af, som bl.a. Erland Porsmose og Karl-Erik Frandsen har understreget, at den driftsmæssige ordning af kulturlandskabet gennem såvel jernalder som middelalder kan opfattes som udtryk for udnyttelsen af naturens forudsætninger først og fremmest til kornavl (Porsmose 2006:14, 21, Frandsen 1983:1).

Senest har Charlotte Fabech og Jytte Ringtved foreslået, at det dominerende driftssystem i de ager- og skovbygder³⁸⁴, som bl.a. Fyn primært præges af, i perioden ca. 200 f.Kr.-200 e.Kr. var kendetegnet af små kvadratisk-rektangulære agre i et arealkrævende flyttemarkssystem med en form for alsædebrug (Fabech & Ringtved 2009:167ff, jf. Bilag 59). I denne driftsform blev de dyrkede marker efter en årrække braklagt på ubestemt tid og nye agre taget i brug. Driftsformen baseredes således ikke på fastlagte braklægningsperioder, men derimod på en forholdsvis snæver rumlig tilknytning mellem ageren³⁸⁵ og gården, der fysisk manifesteredes som vandrebebyggelse. I arbejdsmodellen fremstilles perioden omkring år 200 e.Kr. som tidspunktet for den måske væsentligste udvikling i det 1. årtusinde – helt frem til udskiftningen omkring år 1800.³⁸⁶ Fra denne tid foreslås det, at bebyggelserne i stigende grad koncentrerer sig i færre men større landsbyer samtidig med, at tidligere tiders ekstensive og labile driftsform formodes afløst af et intensiveret og permanent indmark-system, der antagelig ved hegning af indmarken fredede eng og ager mod de græssende dyr. Grundlæggende var det, iflg. Fabech og Ringtved, endnu en slags alsædebrug, der praktiseredes i en agerstruktur, som konstitueredes af kvadratisk-rektangulære agre ligesom i den

³⁸³ Dvs. perioden imellem ældre jernalders *celtic fields* og middelalderens udviklede vangebrug.

³⁸⁴ Fabech og Ringtved anvender termene *overdrevs- og skovlandskaber* om de kulturlandskabstyper, der omtrentligt må sidestilles med de her anvendte bygdetyper, agerbygd og skovbygd, jf. Grau Møller (Fabech & Ringtved 2009, Grau Møller 1997).

³⁸⁵ For kompletterende analyser af fynske kornfund fra ældre jernalder henvises til Jensens og Andreasens oversigt fra 2011.

³⁸⁶ For tilsvarende synspunkt se Callmer 1991:343 og 349.

foregående periode. Den foreslåede tendens til bebyggelseskoncentrationer og den udtalte indmark-permanens formodes at have skabt en markant og temmelig stabil zonerings af landskabet i indmark og udmark, inden for hvilke de nu knap så langt vandrende bebyggelser udviklede sig. En serie pollendiagrammer tolkes tillige som udtryk for, at forladte agre og engarealer i landsbyernes periferi groede til i perioden mellem 400-800 e.Kr.

Perioden 700-900 e.Kr. fremlægges på en række væsentlige driftspunkter som en fortsættelse af det intensiverede indmark-/udmarksystem med alsædebrug, der etableredes i den foregående periode. Den overordnede zonerings af landskabet formodes således videreført, hvor altså landsbyerne flytter omkring i den permanente indmark. Zoneringspermanensen til trods ses der dog også en række nybrud. Tofterne udvides således markant, hvilket tolkes som udtryk for, at de hidtil kvadratisk-rektangulære agersystemer erstattes af større og mere langstrakte marker. Det er også i denne periode, Fabech og Ringtved ser en begyndende udflytning af gårde fra landsbyerne. Udflytninger formodes på dette tidspunkt primært at foregå ved udfyldning af de i forvejen forholdsvis tæt bebyggede landskaber, og de nye bebyggelser formodes anlagt på grænsen imellem ind- og udmark eller i den del af udmarken, der lå nærmest allerede eksisterende landsbyer. Herved udvidedes det åbne landskab kun marginalt, mens det dyrkede areal øgedes relativt mere.

I løbet af perioden 900-1200 e.Kr. foreslås tovangsbruget sporadisk introduceret, mens derimod bebyggelserne endnu formodes labile inden for rammerne af den zonerings, der antoges etableret i 200-700 e.Kr.³⁸⁷ Mange nye bebyggelser etableredes ved udfyldning såvel som egentlig kolonisering af tidligere skovområder, og agerdyrkningen intensiveredes. I 1100-tallet formodes landsbyernes vandring i indmarken udfaset og det fuldt udbyggede vangebrug gradvist indfaset, som det senere kendes fra de middelalderlige kilder.

Mange af de hovedlinjer, som Fabech og Ringtved trækker frem i modellen, kan bekræftes ved de fynske fund. Der er imidlertid også forhold, som på baggrund af det stærkt forøgede datamateriale, der er tilvejebragt de senere år, synes at stå i kontrast til modellen. Et par stykker skal fremhæves her.

Som det tidligere er fremlagt i afsnittet om ejerlavene (afsnit 3.5.), peger det fynske materiale på en markant omstrukturering omkring ca. 600 e.Kr. +/- I århundrederne op til denne omstrukturering var der dog langt fra tale om, at gårdene udvikledes snævert inden for rammerne af overordnede landsbyorienterede zonerings af landskabet. Tværtimod bærer spredningen af gårde

³⁸⁷ Se også Callmer 1991:349. Her dog foreslået implementeret i sen yngre germanertid/vikingetid.

præg af en stadig udnyttelse af selv mindre og for så vidt marginale områder i betydelige dele af kulturlandskabet (se f.eks. bilag 19-21, fig. 8). En forholdsvis stabil zonerings af landskabet, der kan ses videreudviklet i de fra historisk tid kendte ejerlav, etableredes med sandsynlighed i yngre germansk jernalder. Fra denne periode kan vi altså tale om en slags landskabelig fastlåsning, men næppe før.

Som foreslået i Fabech og Ringtveds model og i Mads Holsts arbejde med det jyske materiale (Holst 2010), tyder også de fynske bebyggelsesmønstre på en agerstruktur i yngre romertid og ældre germanertid, der var baseret på mindre jordlodder. Strukturernes afspejlet i det mønster, de akkumulerede toftegrænser danner på de store jernalderbebyggelser. På Fyn er billedet særlig tydeligt ved jernalderlandsbyen Sdr. Nærrå, der med sine mange gårde og lange kontinuitet fremstår tydeligt ordnet i en grundlæggende parcellering (Hansen & Lundø 2015:30 og kort 2-10). Set isoleret ud fra dette organiseringsprincip synes der altså ikke at eksistere nogen grundlæggende bebyggelsesorganisatorisk forskel mellem de fynske landsbyer, som f.eks. Sdr. Nærrå og Rynkeby, og de jyske som f.eks. Nr. Snede og Vorbasse, i yngre romertid og ældre germanertid.³⁸⁸

Afledt af ovenstående er det oplagt at stille en række konkrete spørgsmål: Hvorledes har samspillet imellem dyrkningsstrukturen og bebyggelsesstrukturen, dvs. driftsformen og landskabsudnyttelsen, udspillet sig på tværs af det 1. årtusinde – fra tiden med individuelle brug i århundrederne efter Kr.f. til middelalderens forholdsvis velkendte dyrkningsfællesskaber, bl.a. som de vangebrug, der omtales i landskabslovene? Kan teorien om en begrænset brugerrelateret fastlåst parcellering af landsbyens agerjorder i yngre jernalder og vikingetid således underbygges – eller må vi se yngre jernalders driftslandskab i en betydeligt mere parcelleret og låst struktur, end de nuværende teorier ofte lader antyde.

Jeg har tidligere berørt dele af disse spørgsmål i forbindelse med behandlingen af ejerlav og tynges,³⁸⁹ hvoraf det fremgår, at bebyggelsernes jurisdiktion fra og med ca. 600 e.Kr. +/- synes at udstråle fra landsbyen – ikke fra enkeltgården. Men for at komme spørgsmålet om yngre jernalders driftsformer og landskabsudnyttelse lidt nærmere, vil jeg ganske kort adressere denne problematik ud fra to øvrige kildemæssige vinkler; hhv. den juridiske og den arkæo-kartografiske.

³⁸⁸ Se i øvrigt afsnit 3.2.2.4.

³⁸⁹ Se afsnit 3.5.5. om ejerlav og tynges.

3.11.1.1. Lovtekster

Vikingetidens og den tidlige middelalders driftsform blev for snart tyve år siden karakteriseret af Annette Hoff med udgangspunkt i landskabslovene (Hoff 1997). Et af de centrale omdrejningspunkter for Hoffs analyser af driftssystemerne var at datere introduktionen af dyrkningsfællesskaber som afløsning for et ældre og individuelt løkkebrug.

Som Annette Hoff gjorde opmærksom på, er der imidlertid intet i landskabslovene, der direkte oplyser om dette for bebyggelsesforskningen helt afgørende forhold, hvorfor en driftshistorisk anvendelse af landskabslovene i stedet baseres på analyser af lovbestemmelserne. Dyrkningssystemet forsøges herefter udledt af de problemkomplekser, som lovene adresserede (Hoff 1997:173ff).

Med det udgangspunkt har Hoff analyseret de gamle lovteksters³⁹⁰ gærdebestemmelser ud fra den tanke, at dyrkningssystemets organisation bør afspejles særlig tydeligt her; altså om man gærdede individuelt eller underlagt et fællesskabs regelsæt (ibid:174, 186).

Hoffs udgangspunkt og metodiske greb forekommer hensigtsmæssigt, men før jeg vender blikket mod de fremhævede lovstykker, og ligesom Hoff vurderer indicierne på driftsmæssige forhold, er det helt afgørende at erindre om, at de landskaber, som lovene i 1200-tallet regulerede, igennem århundreder havde været konstitueret af komplekse driftsorganisatoriske³⁹¹ forhold i såvel større landsbyer som mindre landsbyer, enkeltgårde og torper. Da lovene af åbenlyse årsager skulle rumme og regulere hele denne strukturelle diversitet, er det et vigtigt opmærksomhedspunkt, at det ved formuleringen af bestemmelserne i ældre middelalder må have været afgørende at tage hensyn til en sådan diversitet for at opfylde bestemmelsernes rette virkeområder. Der må derfor udvises forsigtighed i karakteristikken af de af lovstoffet afledte driftsforståelser.

På baggrund af lovstykker i bl.a. Skånske Lov og Jyske Lov mener Hoff at kunne udskille to kronologiske lag med driftsorganisatorisk betydning. Dels et ældre lag af bestemmelser, der peger mod et ældre individuelt³⁹² løkkebrug (f.eks. SL 187 og JyL. 3§57), og dels et yngre lag af bestemmelser rettet mod driftsfællesskabets vangebrug (JyL. 3§58) (Hoff 1997:174, 190). Baggrunden for Hoffs synspunkt diskuteres klart i hendes disputats, og den bygger bl.a. på indirekte sproglige afledninger af lovteksternes reguleringer.

³⁹⁰ Landskabslovene samt parallelmateriale fra de britiske øer – bl.a. *Ines Law* fra slutningen af 600-tallet.

³⁹¹ Variationen af driftsformer (indmark/udmark, vangebrug, alsædebrug) i tidlig historisk tid fremgår bl.a. af Hoff 1997:107.

³⁹² Karl Erik Frandsen har i sin disputats Vang og Tægt argumenteret for tilsvarende (Frandsen 1983:8ff).

Der skal ikke sås tvivl om, at Hoff's tolkningsmodel udgør en reel mulighed, men spørgsmålet er, om tolkningen kan konkretiseres i det omfang, der fremlægges, med et skifte fra individuelt løkkebrug i vikingetiden til et udviklet vangebrug i løbet af 1100-tallet (ibid:209). Dermed er spørgsmålet også, om vi på baggrund af landskabslovene i samme periode kan udlede et helt grundlæggende skifte fra en dyrkningsorganisation, hvor bønderne i den ældre fase individuelt bestemte over produktionen, mens de senere organiseredes i egentlige dyrkningsfællesskaber baseret på enighed blandt brugerne, fælles hegning og med den enkelte gårdbruger underlagt et regelsæt, der skulle overholdes, for at fællesskabet kunne fungere (ibid:186).

Ved anvendelsen af landskabslovenes tekststykker i bebyggelseshistoriske studier er det mit metodiske udgangspunkt, at de bør tilgås på en måde, der ikke direkte baseres på konkrete driftssystemer, men i højere grad opfatter lovstykkerne ud fra en præcisering af aktører (f.eks. anden mand, by etc.) og med udgangspunkt i lovstykkernes juridiske virkeområder; altså som regulering af forhold udelukkende internt i landsbyerne, mellem landsbyerne eller som helt generelle bestemmelser gældende på tværs af alle øvrige relationer og strukturer. På den måde konstituerer lovstykkerne de strukturelle grænser for den judicielle selvbestemmelse, der kunne udvikles inden for landsbyfællesskabernes rammer – altså sådanne områder som landskabslovene gentagne gange henviser til i forbindelse med f.eks. vejbredder og forskellige gærdeprincipper (JyL. 1§56, 3§57), hvor der skal opnås enighed blandt landsbyens beboere.

Skånske Lov kap. 187 er en bestemmelse, der er målrettet rettigheder og pligter forbundet med påførte skader på etablerede gærder. Det er samtidig en bestemmelse, der af Hoff opfattes som et indicium for et ældre og individuelt løkkebrug. Bestemmelsens indledende tekststykke lyder som flg: ”*Brytær man up utgærþ annærs manz fore hæste sinum ællær uahne sinum, ok uarþ skapæ gør ofna akrum ællær ængium, bõtæ atær skapæn ok a tua øræ, ællær þriþia manz eþ.*” (Brøndum-Nielsen og Aakjær 1933:150).³⁹³

I sin tolkning af bestemmelsen anfører Hoff, at ”...der ikke er tegn på, at bestemmelsen drejede sig om et fælles gærde med kollektivt gærdingsansvar – der er tale om en enkeltpersons eget gærde omgrænsende hans egne agre og eng.” (Hoff 1997:175).

³⁹³ Kroman og Iuul har oversat bestemmelsen som flg. ”*Opbryder en Mand et Gærde for sin Hest eller Vogn, og sker der Skade paa (andre) Mænds Agre eller Enge, skal han erstatte Skaden og desuden (bøde) to Øre eller (give) tredje Mands Ed.*” (Kroman og Iuul 1945:65). Annette Hoff har med rette pointeret det problematiske i, at Kroman og Iuuls oversættelse angiver ‘Gærde’ og ikke ‘Udgærde’ som angivet i originalteksterne (Hoff 1997:175).

Spørgsmålet er dog, om bestemmelsen bør opfattes så entydigt ud fra en bestemt driftsform som angivet af Hoff. I *Anders Sunesens Parafraze* til Skånske Lov ledsages bestemmelsen med overskriften ”*At ingen har Lov til at fjerne eget eller andres Gærder, saa at det ikke tjener til Værn for Agre eller Enge, indtil Sæd og Hø er indhøstet*”, mens hans parafrase af tekstindholdet angiver, at ”*Gærder sættes om Agre eller Enge for at holde Dyr ude og bevare Høet og Sæden, og derfor har ingen, førend Hø eller Sæd er indhøstet og alle Neg bragt bort fra Agrene, Lov til at fjerne andres eller eget Gærde, som tjener til Værn for Agre eller Enge.*”³⁹⁴ Set ud fra denne parafrase kan SL 187 opfattes som direkte belæg for såvel dyrkningsfællesskaber som individuelle brug, og spørgsmålet er da også, om ikke vi på baggrund af denne bestemmelse må nøjes med at udlede, at der er tale om en helt generel bestemmelse, der tilsiger, at ingen mand har ret til utidigt at fjerne gærder, således der sker skade på anden mands afgrøde – driftsorganisationen³⁹⁵ upåagtet.

Det er selvfølgelig en mulighed, at den lovbestemte forpligtelse Anders Sunesen omtaler til *eget gærde*, bundet i den lovansvarliges beskyttelse af en afgiftspålagt produktion – og derigennem værdien af kirkens og egne privilegier – men det kan dårligt afvises, at Anders Sunesens bemærkninger også må opfattes som et udtryk for fællesgærdede agre og enge, da forbuddet imod fjernelse af egne individuelle gærder ellers forekommer uforståeligt – som et forbud imod at påføre sig selv driftsmæssige risiko og evt. tab.

Som en generel bestemmelse, der fungerer i et mangeartet driftsorganisatorisk samfund, giver bestemmelsens konkrete formulering dog god mening, altså slet og ret i betydningen; at hvis en person skadede et gærde med tab til følge skulle der bødes herfor af skadevolder. Dette hvad enten skaden skete i skadevolders egen landsby, i en relateret torp, i nabolandsbyen, på en enkeltgård etc. Princippet var ufravigeligt. Jeg mener derfor heller ikke, at SL 187 afspejler en driftsmæssig udvikling fra et individuelt løkkebrug til dyrkningsfællesskaber³⁹⁶ implementeret kort forinden formuleringen af landskabslovene som foreslået af Hoff, men snarere at teksten afspejler en driftsmæssig diversitet.

³⁹⁴ Jf. *Anders Sunesens Parafraze* (ASP:105).

³⁹⁵ Landsby, torp, enkeltgård og enestegård.

³⁹⁶ Hoff sidestiller de tidlige dyrkningsfællesskaber med envangsbrug, der som en slags alsædebrug primært adskilte sig fra løkkebruget ved at vangebruget var underlagt fællesskabets bestemmelser.

Foruden SL 187 har Hoff også tolket JyL. 3.§57 Vm gærslæ (*Om at sætte gærde*³⁹⁷) som et indicium for tilstedeværelsen af et ældre lov-lag formuleret med udgangspunkt i et individuelt løkkebrug. Tekstens indledende ordlyd er i Skautrups fremlæggelse flg. ”*Hwar man scal siin garth gærthæ. Swo sum eghær allæ giuæ ia til. Oc swo sum han á i by. Oc i bol æfter ræt ræep...*” (Skautrup 1933:474), hvoraf jeg tolker indledningen i betydningen ”*Hver mand skal gærde sit gærde*³⁹⁸...”.

Der er en række forhold i tekststykket, som får Hoff til at tolke teksten som udtryk for et ældre løkkebrug, og disse argumenter vil i det følgende kort kommenteres.

Hoff tolker tekstens indledende ordlyd i betydningen, ”...*enhver mand skulle sin gård*³⁹⁹ *gærde, således som alle ejere i byen kunne blive enige om...efter ret reb i forhold til bolet.*” Dette relateres til det individuelle løkkebrug, fordi lovteksten ifølge Hoff ikke burde have anført dobbeltbetydningen med ”...*garth gærthæ...*”, hvis den refererede til et driftsfællesskab (Hoff 1997:175ff).

Hoff argumenterer altså for, at §57 bærer præg af en uforståelig dobbeltbetydning, med mindre bestemmelsen opfattes med udgangspunkt i et individuelt løkkebrug.

Den af Hoff anførte modstilling synes dog ikke i min optik at fremgå af tekststykket, og særligt må det bemærkes, at ordsammensætningen ”*garth gærthæ*” fra §57 gentages i det efterfølgende lovstykke (§58), som Hoff entydigt jævnfører med dyrkningsfællesskabets vangebrug, om end det på helt tilsvarende vis anfører, at ”*Uvangs garth gærther hwar man swo sum han hauær gullz wirthning...*” (Skautrup 1933:476) – altså ca. i betydningen ”Vangegærde gærder hver mand sådan som han har guldværdi”. Jeg mener derfor ikke, at der kan argumenteres for driftsorganisatoriske forskelle på baggrund af de to lovstykkers indledende sprogbrug – ej heller kan det dog udelukkes.

³⁹⁷ Overskriften til §57 ‘Vm gærslæ’ gengives ofte i betydningen ‘Om Gærde’ (Kroman og Iuul 1945:219) og kan derved opfattes som en direkte parallel til den efterfølgende overskrift §58 ‘Vm akær garth’ (Skautrup 1933:476), der ofte oversættes med ‘Om agergærde’ (Kroman og Iuul 1945:219, eller andre alternativer Hoff 1997:191). Da ‘gærslæ’ imidlertid må opfattes som et verbalsubstantiv, må den rette betydning af overskriften for §57 være ‘Om at sætte gærde’ (venligst meddelt af Bent Jørgensen, Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet).

³⁹⁸ At gærde et gærde kan sprogligt sammenstilles med at lege en leg, spille et spil, løbe et løb osv. (venligst meddelt af Bent Jørgensen, Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet).

³⁹⁹ Hoff foreslog i 1984 at ‘garth’ specifikt i §57 ikke skulle opfattes som gærde, men i stedet som gård (Hoff 1984:87). I disputatsen er overvejelsen omkring denne betydelige ændring imidlertid stort set udeladt (Hoff 1997:175ff). Etymologisk er det gærde, der er den oprindelige betydning, mens gård er sekundær (Bjorvand og Lindemand 2000).

Yderligere er det væsentligt, at ”...*garth gærthæ*...”, der anføres i Jyske Lovs indledende⁴⁰⁰ bestemmelse om gærdepligten (§57), henviser til ”*Hwar man[s]*” samlede gærdepligt i landsbyen – både i bol og by – og altså ikke blot i relation til et ikke nærmere bestemt marksystem. Det vil sige, at hver mand skal gærde toften/byen såvel som produktionslandskabet/bolet efter benævnte og ufravigelige princip. Den indledende del af §57 tilsiger dermed blot, at der er lovmæssig forpligtelse til at gærde både i by og bol⁴⁰¹ i forhold til ejerandele efter de fælles beslutninger, som alle samtykker i. At de indledende – og i øvrigt nærmest ens – sentenser i såvel §57 som §58 således blot henviser til de i driftsfællesskaberne helt grundlæggende gærdeprincipper synes oplagt.

Om overskriften til JyL. 3§57 fremhæver Hoff i øvrigt, at nogle håndskrifter anfører Om huer mansz gardh. Dette må ifølge Hoff ”...tolkes som at det var enkeltpersoners gærder der skulle sættes, og ikke et kollektivt gærdeansvar, som ses i det efterfølgende kap. III 58 om vangegærder.” (Hoff 1997:176). Spørgsmålet er dog, om dette er den rigtige udlægning af denne overskrift. Når vi ser på de præciserende artikler i lovstykket §57, så handler disse i udpræget grad om forhold vedrørende toftægærder, og derfor kan en alternativ overskrift på lovstykket som f.eks. ”Om huer mansz gardh” ikke bruges som et argument for, at der skulle være tale om individuelle løkkebrug, men snarest, at den alternative overskrift henviser til at lovstykkets præciserende bestemmelser primært handler om forhold vedr. særjord, herunder bl.a. gærdebestemmelsen i forhold til de bebyggede tofter. Det er altså hver mands forpligtelse i fællesskabet, der henvises til.

Endelig er det væsentligt, at præciseringerne i §57 udelukkende omfatter bestemmelser, der regulerede inden for rammerne af den enkelte landsbys jurisdiktion og samtidig at der efter den indledende konkretisering af det overordnede gærdeprincip fremhæves en række undtagelser i forbindelse med selve bytoften (forte og tofter) og de forpligtelser, som eksempelvis periodisk ubebyggede tofter var forbundet med. Dette står i kontrast til den efterfølgende §58, der primært er målrettet reguleringer på tværs af ejerlav – det vil sige retslige spørgsmål, hvor det enkelte ejerlav entydigt er udfordret ud over dets judicielle rækkevidde.

Set på dette grundlag kan bestemmelserne i såvel §57 som §58 opfattes ud fra samme skabelon, der er opbygget ved indledningsvis at anvise det helt generelle og grundlæggende retsprincip, for derefter at præcisere forskellige forhold, hhv. internt i og på tværs af ejerlav.

⁴⁰⁰ JyL. 3§57 er den første af fire fortløbende bestemmelser, der alle konkretiserer gærdeforpligtelser på forskellig vis.

⁴⁰¹ ‘By og bol’ er en fast term, der i Jyske lov optræder gentagne gange, JyL. 1§45, 1§51 og altså 3§57. I den angivne form henvises næppe til bolet i betydningen fastsat værdi, men til bolet som udtryk for produktionslandskabet – modsat bytofterne, der bl.a. udgør beboelsesdelen.

Hoffs grundlæggende tilskyndelse til at se et individuelt løkkebrug indlejret i §57 kan umiddelbart undre, da Hoff selv beskriver forskellen mellem de individuelle løkkebrug og de senere dyrkningsfællesskaber (simple envangsbrug) ud fra en antagelse om, at bønderne i det individuelle løkkebrug selv hegnede sig til fred og selv besluttede hvilke afgrøder, der skulle sås hvor og hvornår. Modsat opfattes envangsbruget som et kollektivt foretagende, hvor gårdbrugerne var enige om fælles hegning af alle agre i ét samlet hele, og hvor den enkelte gårdbruger blev underlagt et regelsæt, der skulle overholdes, for at fællesskabet kunne fungere (Hoff 1997:186).

At JyL. 3§57 og §58 skulle henvise til hhv. et individuelt løkkebrug og det udviklede vangebrug som foreslået af Hoff, ser jeg således ikke belæg for. Tværtimod er jeg enig med Poul Meyer i, at Jyske Lov (1949:214) netop ikke indeholder passager i f.eks. gærdebestemmelserne, der med overbevisning viser tilbage til et nært foregående individuelt løkkebrug. Man kan da også undre sig over, hvori behovet for regulering af den anførte karakter (§57) overhovedet skulle bestå i tilknytning til et individuelt løkkebrug, hvis dette som beskrevet af Hoff var kendetegnet netop ved individets ret til selv at bestemme. Jeg mener, at driftsfællesskabet træder klart frem af bestemmelserne som en fuldt integreret organisationsstruktur, i forhold til hvilken lovteksten er i naturlig overensstemmelse – men ikke en forudsætning. Sidstnævnte har selvklart været afgørende al den stund, at samtiden var konstitueret gennem en lang række organisatoriske principper og driftsformer (således også enkeltgårde og torper i driftsfællesskab med adelbyen, indmark/udmark osv), der alle var omfattet af samme lovtekst.

Ovenstående gennemgang har således ikke bibragt noget klart billede af driftsorganisationen i tiden forud for landskabslovene. Dog står det klart, at vi ikke på baggrund af de kronologiske lag i landskabslovene kan sandsynliggøre, at driftsfællesskaber først introduceres i den tidlige middelalder – tværtimod synes driftsfællesskaber i en ikke nærmere bestemt landskiftestruktur efter min opfattelse at være fuldt integreret allerede i de ældste tekster.

Som allerede vist fremtræder perioden omkring 600 e.Kr. central for forståelsen af den bebyggelsesorganisatoriske udviklinger på Fyn. Denne udvikling aktualiserer efter min mening Hoffs afdækning af driftsorganisatoriske analogier fra det britisk kildemateriale fra 600/700-tallet som f.eks. Ine's Law og Bretha Comaithchesa (Hoff 1997:177, 181ff).

Det springer her i øjnene, at Hoff i det britiske materiale ser momenter af tilsvarende driftsmæssige lag afspejlet – altså det individuelle brug og driftsfællesskabet. Det er oplagt at se dette gentagne billede som et indicium for, at det for så vidt ikke primært er kronologiske lag af dyrkningssystemer, der afsløres i lovteksternes lagdelinger, men i stedet snarere er lagdelinger

baseret på den organisatoriske variation, som lovteksterne nødvendigvis måtte rumme for at fungere i det samfund, de var en del af.

Spørgsmålet er derfor også, om vi med inddragelse af nyt og omfangsrigt arkæologisk materiale og en implementering af arkæo-kartografiske sammenstillinger bedre kan tilnærme os et billede af de driftsorganisatoriske rammer, der gennem århundreder prægede bebyggelsesstrukturen indtil det middelalderlige system toner frem af kilderne.

3.11.1.2. Ploven

Introduktionen af muldfjælploven⁴⁰² har spillet en afgørende rolle i bebyggelsehistoriske studier og bebyggelsesorganisatorisk syntesedannelse de seneste snart 100 år (Arup 1925, Hatt 1936, Christensen 1969, Porsmose 1981, 1987). Særligt rodfæstet synes den opfattelse, at muldfjælploven introduceredes i vikingetiden for at blive almindelig udbredt i ældre middelalder, om end dette forhold er tillagt markant forskellig økonomisk betydning af forskellige forskere.⁴⁰³

De senere års feltarkæologiske aktiviteter har imidlertid bragt væsentlige fund for dagens lys, der på afgørende vis rokker ved teorien om muldfjælplovens introduktion i perioden omkring overgangen mellem vikingetid og middelalder. Mens egentlige sikre plovdele først kendes fra århundrederne efter årtusindskiftet (Näsman 2009:108, Larsen 2011:124), så er spor af marker pløjet med muldfjælpløve kendt allerede fra yngre romertid i Slesvig (Mikkelsen 2003:133, Larsen 2011:124), og de betragtes af arkæologen Lars Agersnap Larsen som udbredt i Vestjylland senest fra yngre germansk jernalder på baggrund af fund fra bl.a. Klinkerne ved Skjern Å (Jørgensen og Egeberg 2001:191) og Dommerhaven ved Ribe (Larsen 2011:110, med noter, 124). Det indtryk, Agersnap Larsen for få år siden kunne præsentere af muldfjælplovens rolle i tiden forud for

⁴⁰² Ofte dog præciseret som den oksetrukne hjulplov.

⁴⁰³ Mens f.eks. Porsmose har opfattet hjulploven som ”...klart det største teknologiske fremskridt i agerdyrkningen i ældre middelalder...” (Porsmose 1988:286), så har f.eks. Näsman opfattet den tidligmiddelalderlige produktionsforøgelse som udtryk for ”...generel økonomisk ekspansion styret af sociale og politiske faktorer...” (Näsman 2009:108). Peter Hambro Mikkelsen antog i 2003 muldfjælploven introduceret omkring 900-tallet (Mikkelsen 2003:132), mens rugen kunne påvises fra yngre romertid.

vikingetiden, er siden bestyrket af fund fra bl.a. Henneby⁴⁰⁴ nordvest for Varde og senest muligvis af et fund fra Hirtshals⁴⁰⁵ i Vendsyssel.

Jeg deler Agersnap Larsens vurdering af, at de gentagne fund af spor efter pløjning med muldfjæl i jernalderen bør tolkes om et udtryk for teknologiens vidtstrakte udbredelse betydeligt tidligere end traditionelt antaget omkring årtusindskiftet.

Hvorvidt introduktionen af muldfjælpløve samtidig bør opfattes som regulære hjulpløve, er jeg dog langt mere usikker på. Faktisk opfattedes de simple muldfjælpløve endnu i 1800-tallet som betydeligt mere effektive og let betjente til en lang række formål sammenlignet med de tungere hjulpløve (Arup 1925:65, Mikkelsen 2003:133, med noter), og samtidig var der langt færre investeringer bundet i trækraft til den lille muldfjælpløv. Det kan derfor også være vanskeligt at tro, at hjulploven skulle udgøre den første implementerede muldfjælsplovtype i Danmark. Netop opfattelsen af hjulplovens betydelige investeringsbehov i trækraft har tidligere været anvendt som argument for muldfjælplovens sene introduktion i 900-tallet (Mikkelsen 2003:133), men dette er altså kompromitteret af de gentagne jyske pløjesor dateret til århundrederne forud for vikingetiden. Jeg opfatter det på baggrund af dels den bebyggelseshistoriske udvikling med labile bebyggelser indtil yngre germansk jernalder og fundet af vendte pløjefurer fra yngre romersk og germansk jernalder som sandsynligt, at introduktionen af muldfjælploven i det gammeldanske område skal ses som værende den hulløse og let betjente muldfjælpløv snarere end middelalderens karakteristiske svære hjulpløv.⁴⁰⁶ For nærværende er det dog ikke muligt at afgøre, hvilken plovtype muldfjælen introduceres med⁴⁰⁷, og det er for så vidt heller ikke afgørende i herværende studie.

Mens muldfjælploven således synes velbelagt i Jylland tilbage til senest yngre germansk jernalder – og formentlig også før dette tidspunkt – så er fund af den karakter fra såvel jernalder som middelalder endnu stort set fraværende på de tungere jorde i Østdanmark. Der er imidlertid en række primært jordbundsmæssige og tekniske forklaringer på, hvorfor fundene præsenterer sig således (Larsen 2011:125). Disse skal ikke kommenteres nærmere her, men til gengæld ønsker jeg

⁴⁰⁴ Lokaliteten ved Henneby er endnu ikke publiceret, men omfatter vendte pløjefurer, der stratigrafisk dateres til perioden før vikingetid. For henvisning til udgravninger ved Henneby henvises til nedenstående foreløbige beskrivelse på museets hjemmeside: http://vardemuseum.dk/dk.php/museetsarb/udgravninger/spaendende_udgravning_i_henneby

⁴⁰⁵ Lokaliteten er endnu ikke publiceret, men blot omtalt i pressen og på Vendsyssel Historiske Museums hjemmeside. Dateringen er usikker, men lokaliteten foreslås dateret til jernalderen af udgraverne: <http://www.vhm.dk/page.asp?sideid=1579&zcs=2>

⁴⁰⁶ Tilsvarende indtryk gives af Hardt 2003:25.

⁴⁰⁷ Se også Mikkelsen 2003:132 med noter.

at sætte fokus på udbredelsen af rugen (og herunder vinterrugen), der i en række teorier sammenkædes netop med introduktionen af muldfjælpløven – hvad enten det så sker i romersk jernalder (Larsen 2011:120ff) eller på overgangen til middelalderen (Porsmose 1981, 1987a). Det skyldes, at der tidligere er argumenteret for, at ændringer i afgrødevalg, redskaber og dyrkningsmetoder ofte lader til at komme som pakkøløsninger (Mikkelsen 2003:133, med noter). Spredningen af rugen kan i så fald indicere (men ikke bevise) udbredelsen af muldfjælpløven i hele det gammeldanske område.

3.11.1.3. Kornet

Mens analyser af makrofossiler længe har været forholdsvis velrepræsenterede fra det jyske område, så har grundlaget for vurderinger af afgrødevalg i det østdanske område (herunder Fyn) indtil for få år siden været præget af, at der kun var gennemført ganske få analyser fra det 1. årtusinde. Som resultat af disse sporadiske analyser etableredes der en opfattelse af, at rugen først sent i jernalderen eller ved overgangen til middelalderen spredtes i større omfang til de fede østdanske jorde (Frandsen 1983:528, Hoff 1997:122, Robinson, Mikkelsen og Malmros 2009:131, fig. 78a-d). Store kornfund fra yngre jernalder og middelalder er desværre endnu sjældne på Fyn.

For med fornyet styrke at kunne vurdere validiteten af teorien om en markant senere introduktion af rug i Østdanmark, har arkæobotaniker Peter Mose Jensen inden for rammerne af nærværende forskningsprojekt udført en analyse med udgangspunkt i de tusindtallige prøver, der målrettet er tilvejebragt fra fynske bebyggelser fra perioden yngre romertid til ældre middelalder i det seneste tiår (Jensen 2013). Analysens mange resultater skal ikke gennemgås i detaljer,⁴⁰⁸ men enkelte hovedtendenser bør dog fremhæves. Det gælder særligt forhold omkring rugdyrkingen, da den forskningshistorisk har spillet en så væsentlig rolle i teoridannelsen omkring jernalderens landbrug og bebyggelse.

Jensens analyser af det fynske materiale viser, at den avnklædte byg gennem hele det 1. årtusinde indtager positionen som den primære dyrkede kornart. Samtidig viser materialet dog også, at spredningen af rugdyrkingen på Fyn er stort set sammenfaldende med spredningen i Sønderjylland og Sydsverige, og at den reelt bør opfattes inden for rammerne af en generel sydiskandinavisk udvikling, der kan dateres til yngre romersk jernalder (Jensen 2013:12ff, 19ff). Den hidtil antagne sene introduktion af rug på de fede østdanske jorde kan således ikke længere

⁴⁰⁸ Det er oplagt på sigt at analysere de mange data på baggrund af de historiske kulturbygder, som bl.a. Frandsen, Porsmose og Grau Møller har gjort i historisk tid (Frandsen 1983 og Porsmose 2006:21).

opretholdes.⁴⁰⁹ De arkæobotaniske analyseresultater af makrofossiler fra Fyn underbygges tillige gennem pollenanalyser. I en pollensøjle fra Dallund Sø på Nordfyn optræder rugen således i et stabilt niveau, der indikerer regulær dyrkning senest fra perioden omkring 400 e.Kr., mens mere lokale pollenanalyser fra jernalderbrønde ved hhv. Bytoften på Østfyn og Sdr. Nærå på Midtfyn tillige viser markante indslag af rugpollen allerede i starten af 3. årh. (Rasmussen 2005:1124, Henriksen 1995:18, 2011:110, Hansen og Lundø 2015:35, Enevold 2014).

Mens introduktionen af rug som afgrøde således kan følges helt entydigt fra yngre romertid og fremefter, er de håndfaste arkæologiske vidnesbyrd om vinterdyrkning af rug fåtallige. Dog er der fra Årslev på Midtfyn fundet en kombination af rug, lugtløs kamille og formentlig almindelig rajgræs, der samlet set tolkes som udtryk for vinterdyrkning af rug (Jensen 2013:33, Henriksen 2005:93). Dette fynske fund af vinterdyrket rug, der kan dateres til yngre romersk jernalder, tilhører den absolut tidligste generation af den karakter. Set i lyset af den tilsvarende tidligere introduktion af muldfjælploven i Jylland melder spørgsmålet sig dog, om ikke introduktionen af muldfjælploven og rugen stadig kan eller bør ses i sammenhæng, om end væsentlig tidligere end hidtil antaget for Fyn og Østdanmark generelt. Det er oplagt at tolke sporene af den vinterdyrkede rug som indicium for, at der på Fyn (ligesom i Vestjylland⁴¹⁰) var introduceret et egentligt rotationssystem med byg og rug i løbet af 3. århundrede.

I så tilfælde er der også grundlag for at revurdere, om Sydsandinavien på dette område snarere bør opfattes i en integreret sammenhæng med den nordlige kontinentaleuropæiske udvikling gennem hele det 1. årtusinde end løsrevet herfra indtil kristendommens komme, som det ellers er antydnet og foreslået af en række forskere (f.eks. Steuer 1989:120, Porsmose 2008:36).

Under alle omstændigheder må indfasningen af nye kornsorter, vinterdyrkning og formentlig muldfjælploven samlet set have skabt grundlag for udvikling af de hidtil praktiserede driftsformer (Jensen 2010:197).

3.11.2. Arkæo-kartografi

Som det allerede er fremgået, er kildegrundlaget for beskrivelse af yngre jernalders driftssystem(er) begrænsede, til trods for at konturerne af de rent teknologiske innovationer (primært introduktion af rug og muldfjælplov) efterhånden må opfattes som forholdsvis velunderbyggede.

⁴⁰⁹ Arup påpegede i 1925 rugens betydelige rolle som brødkorn i germansk jernalder, mens hans karakteristik af rugen som ”...*det danske folks vigtigste brødkorn*...” ikke kan bekræftes af fundmaterialet fra perioden (Arup 1925:65)

⁴¹⁰ Robinson, Mikkelsen og Malmros 2009:137.

Konkretiseringer af driftsformer og agersystemer i yngre jernalder og vikingetid domineres oftest af en begrænset gærde-sætning nært tilknyttet landsbyernes gårdtofter. Dette enten i et individuelt løkkebrug, hvor selve toften formodes at have udgjort langt den overvejende del af vikingegårdens agerareal (Hoff 1997:104ff, 355ff),⁴¹¹ eller som tidligere angivet i form af et zoneret landskab, opdelt i indmark og udmark, hvor en fælles indmarks-gærdesætning må forudsættes (Fabech & Ringtved 2009), men hvor til gengæld indmarkens spredte agerstykker ikke umiddelbart fremstilles som baseret på nogen permanent parcellering (jf. bilag 60).

Fælles for de to tolkningsmodeller er altså, at de grundlæggende ikke omfatter strukturelle eller organisatoriske gærde-mekanismer, der siden yngre jernalder og vikingetid vil have kunnet konservere betydelige elementer af parcelleringer af agerjord, bortset altså fra stringent naturbetingede skel, stortofternes skel eller et egentligt indmarks-skel.

Dette betyder, at hvis der klart adskilt fra de historiske landsbyfigurer kan eftervises markante strukturelle sammenfald i ager-parcelleringer på tværs af perioden fra yngre romertid til ældre middelalder, så må realforholdene søges inden for rammerne af et system, der var anderledes end foreslået i de to ovenstående modeller. Enten organisatorisk afvigende eller afvigende i forhold til arealernes permanens på tværs af sen jernalder, vikingetid og ældste middelalder.

Skygger af gærde- og dyrknings-systemet i yngre jernalder og vikingetid er søgt eftervist ved hjælp af arkæo-kartografiske kildesammenstillinger ud fra samme tankegang som Annette Hoff har anvendt for de historiske kilder (Hoff 1997:174). Der er imidlertid den betydelige forskel, at mens vi fra 1200-tallet har bestemmelser omkring gærdepligtens rammer, men ikke selve gærderne, så har vi fra forhistorisk tid via udgravede anlæg og strukturer spor og skygger af gærderne og parcelleringerne, men desværre ikke hjemlige skriftkilder, der beskriver de sædvaner, der karakteriserede udførelsen af gærdearbejdet. Det til trods mener jeg ligesom bl.a. Annette Hoff (1997:174) og Mats Riddersporre (1995:178), at problemkomplekset bør tilgås gennem undersøgelser af gærderne og parcelleringerne af jorden, og jeg mener også, at disse temaer er en hovedindgang til øget fremadrettet forståelse af landskabsudnyttelse og landskiftestrukturer i yngre jernalder og ældre middelalder.

Det tilgængelige kartografiske materiale udgøres af de temmelig præcise og detaljerede udskiftnings- og matrikelkort, der blev produceret i årtierne omkring 1800. Udskiftningen var et vigtigt element i effektiviseringen af landbruget, og reformerne medførte, at overordnede

⁴¹¹ For i ældste middelalder at udvikle sig til store sammenhængende bolområder, der til trods for vangebrugets indførelse prægede bymarken i retning af en forholdsvis enkel agerinddeling (Hoff 1997:202).

agerstrukturer og øvrige kulturlandskabselementer i nogle områder ændredes markant, mens andre områder klarede sig med mindre justeringer.

Som udgangspunkt afspejler kortmaterialet jordfordelingen efter udskiftningen, men det er væsentligt for det arkæo-kartografiske studie, at kortmaterialet også tydeligt afslører dele af et ældre organisatorisk lag (strukturerne før udskiftningen), der kan sammenholdes med de arkæologiske udgravningsplaner.

Det er altså elementer af den overordnede parcel-stabilitet, der prægede århundrederne forud for udskiftningen, der i de følgende eksempler skal sammenstilles med de fragmenter af romertidens og germanertidens parcellering, der fremgår på baggrund af jernaldergårdenes tofter.

I undersøgelsen af disse strukturer har jeg i katalogoversigten noteret for hver enkelt lokalitet, om de udgravede strukturer er i konflikt med matrikelkortenes skel, så vidt det har kunnet afgøres ud fra de georefererede matrikelkort.

Som det fremgår af kataloget samt bilag 61, præges fundmaterialet af en umiddelbar tendens til, at skel på matrikelkortene kun sjældent har brudt de hegnstrukturer, der kan ses i jernalderkonteksten – her kaldet skelkonflikter. De forholdsvis fåtallige skelkonflikter skal imidlertid ses på baggrund af de trods alt store marker på matrikelkortene, der sammen med topografiske grundvilkår umiddelbart giver indtryk af en forholdsvis markant overensstemmelse. For at vurdere om der er tale om egentlige intern-relaterede strukturer, er det derfor nødvendigt at se bort fra langt den overvejende del af materialet, hvor bebyggelsen entydigt ligger inden for større ager-stykker, for i stedet at rette fokus mod de få lokaliteter, hvor jernalderskel og historiske skel udfordrer hinanden på detailniveau; kun herved kan det tilnærmes, om der reelt er tale om strukturelle forhold med rødder i jernalderens driftssystem.

3.11.2.1. Dyrkningsgrænserne

Seden

De omfattende udgravningskampagner som Odense Bys Museer har udført i Seden gennem de seneste femten år har bibragt et meget omfangsrigt arkæologisk materiale (jf. kort 1 og katalog). Som det fremgår af kort 2-3, bærer udgravningen af gårdene OBM 5741 og OBM 7922 ca. 1400 meter fra den historiske landsby tydeligt præg af, at gårdskellene orienterer sig efter skelstrukturer, der endnu præger udskiftningskortet. Der er ikke tale om noget tolkningsmæssigt entydigt billede, da området også er plaget af forholdsvis højtstående grundvand, hvorfor de lokale detailforhold må have spillet en markant rolle på en nu uklar baggrund. Det ændrer imidlertid ikke ved, at sammenfaldet er påfaldende og skærper opmærksomheden på dette forhold.

Fraugde

Også i Fraugde ejerlav har museet foretaget intensive undersøgelser de seneste årtier (Runge 2012b). Foruden omfattende bebyggelse fra neolitikum, bronzealder og ældre jernalder omfatter arealerne også bebyggelsesspor fra yngre romertid og ældre germanertid (kort 1-3).

Som det fremgår af katalogets lokalitetsoversigt, relaterer matrikelkortenes skel sig generelt nydeligt i forhold til bebyggelserne fra yngre romertid og ældre germanertid, om end med enkelte tvivlstilfælde ved bl.a. OBM 8436. Særligt fremhæves skal imidlertid de skelstrukturer, der træder frem af materialet i forbindelse med udgravningerne OBM 8438 og 8439 ca. 860 meter nord for landsbyen på udskiftningstidspunktet (kort 3). Her fremgår det tydeligt, hvor nøje matrikelskellene på udskiftningskortet relaterer sig til strukturen fra yngre romertid og ældre germanertid. Gårdsanlæggene mod nord har en ganske ualmindelig orientering, og derfor er det særlig bemærkelsesværdigt, at denne nøje samstemmer med skellene, hvor imod hustomterne fra yngre bronzealder tydeligt kolliderer med matrikelkortets struktur – og i øvrigt er udlagt efter oldtidens vanlige øst-vest model for langhusenes orientering. Her er sammenfaldet så iøjnefaldende, og samtidig uden et topografisk belæg, at det dårligt kan forklares anderledes end ved landskabelige langtidsstrukturer, der således strækker sig helt tilbage til jernalderens kulturlandskab i tiden forud for bebyggelsesomlægningerne omkring 600 e.Kr.

Årslev

Modsat situationerne i Seden og Fraugde prægedes udgravningen af OBM 8900, ca. 1200 meter nord/nordvest for den historiske landsbytomt af Årslev, af meget få bebyggelsesspor fra yngre jernalder (kort 2).

Som det ses af matrikelkortet, så udgør det område, hvorpå romertids-gården ligger, en meget markant matrikulær struktur, der tydeligt bryder den ellers organiske grænsedragning, der præger matrikelkortet. Det er oplagt, at se denne struktur som udtryk for en vedvarende parcellering i produktionslandskabet på tværs af perioden fra jernalderen til historisk tid. Ikke sådan at forstå, at udnyttelsen af parcellen/åsen/marken har været uforandret i denne tusindårige periode, men derimod blot en indikation af, at de synlige skel vi ser på matrikelkortene i mange tilfælde kan bygge direkte på jernalderens kulturlandskab. En forudsætning herfor må have været, at den mellemliggende periode har været karakteriseret af driftsformer og driftsorganisationer, der har

fordret regulære parcelleringer – også uden for stortofterne og i et omfang, der samtidig overstiger, hvad vi måtte forvente af en enkel indmark/udmark gærdesætning.

Rynkeby

En arkæo-kartografisk sammenstilling fra Rynkeby er, sammenlignet med de ovenfor nævnte eksempler, kompliceret, fordi materialet er meget omfattende og desuden spredt over større dele af ejerlavet; fra 200 meter til langt over 500 meter fra den historiske landsbytomt. Yderligere bærer matrikelkortet fra Rynkeby, ikke umiddelbart så tydeligt præg af de ældre strukturer nær landsbyen, der ellers tydeligt træder frem i landsbyens periferi og på en del af de ældre kort. Det til trods, er struktursammenfaldene i den arkæo-kartografiske sammenstilling særlig tydelige i Rynkeby, hvilket indikerer, at elementer af strukturer på matrikelkortet har nærmere relation til jernalderbebyggelsens struktur, end man måske umiddelbart ville forvente.

Som det fremgår af kort 7-12, så er struktursammenfaldene mellem de arkæologiske spor fra yngre romertid og ældre germanertid og matrikelkortene påfaldende. Der er ikke alene tale om en overensstemmelse set i forhold til naturforhold, men også til de rent administrative strukturer, der dannede ramme for dyrkningssystemet i historisk tid.

Det påfaldende sammenfald i ejerlavets organisation på tværs af mere end et årtusinde indikerer, at skelstrukturerne i den mellemliggende periode må have haft betydelige lighedspunkter og samtidig også, at større dele af ejerlavet må have været vedvarende parcelleret siden romertiden. Dermed antydes også, at vi i perioden imellem jernaldergårdene i 500-tallet og middelalderens vangebrug hverken bør opfatte driftssystemet i Rynkeby som et individuelt løkkebrug, hvor stort set kun toften var dyrket og gærdet, eller som et indmark/udmark-system uden markante indre og permanente skelstrukturer, da de vedvarende strukturer ikke burde forekomme i et sådan system i et langtidsperspektiv. Struktursammenfaldene peger snarere på, at den grundlæggende skelstruktur, der prægede Rynkeby helt op til udskiftningen (og videre til i dag), i al væsentlighed er anlagt direkte oven på de strukturer, der eksisterede i yngre romertid og ældre germanertid. Dermed tyder meget også på, at væsentlige dele af driftsstrukturen allerede etableredes sammen med landsbyen omkring år 600 som en regulær omlægning af det driftslandskab, der var formet og struktureret gennem vækstperioden i yngre romertid og ældre germanertid.

Dermed stilles der fornyet spørgsmål ved omstændighederne omkring driftsfællesskabernes tidlige historie og i særdeleshed spørgsmål omkring tidspunktet for indførelsen af sådanne organisatoriske strukturer.

Umiddelbart er det analytisk problematisk at tilnærme en konkret datering af driftsfællesskabers introduktion på det tilgængelige grundlag. Sikkert er det imidlertid, at langt de fleste landsbyer i historisk tid synes nøje bundet til driftssystemets overordnede struktur – dvs. en strategisk placering i forhold til driftsarealerne og vangene (Frandsen 1983). Med det udgangspunkt vil jeg i det følgende sammenstille vange- og bebyggelsesstrukturer i de fynske landsbyejerlav, hvor der er udgravet hustomter fra yngre germansk jernalder og vikingetid. Formålet er, om muligt, at skabe et arkæologisk supplement til de sproglige tolkninger af landskabslovene, som helt oplagt er forbundet med vide tolkningsmuligheder, når det drejer sig om driftsfællesskabernes introduktion.

Konkret er formålet at klarlægge, om der kan iagttages strukturelle sammenfald eller relationer imellem bebyggelser fra yngre jernalder og vikingetid og vangestrukturerne, som de fremstilles af bl.a. Karl-Erik Frandsen på baggrund af markbøger og udskiftningskort for derved at tilnærme en mulig etableringsfase for driftssamlingerne i f.eks. vangelignende strukturer.

3.11.2.2. Vangene

Erland Porsmose har tidligere fremsat den teori, at den middelalderlige landsbystruktur var nøje sammenknyttet med vangebruget som driftssystem (Porsmose 1987:50).

Som tidligere angivet er der udgravet hustomter fra germanertid og vikingetid i en række fynske landsbyer. Således i Rynkeby, Lumby, Skrillinge og Ullerslev, hvor driftssystemets historisk kendte vangeskel fremstår tydeligt relateret til jernalderlandsbyens, men hvor samtidig dette sammenfalds udsagnsværdi reduceres ved, at jernalderbebyggelsen er sammenfaldende med den historiske landsby. Det kan altså dårligt afgøres om driftsstrukturerne her stammer helt fra landsbyernes anlæggelse i yngre germansk jernalder/vikingetid, eller om de blot er senere implementeringer. Tilsvarende udfordringer fremstår ved Vindinge/Rosilde, Måre/Herrested og Højby/Allerup, der alle opfattes som delte storejerlav, hvorved en omlagt vangestruktur formentlig er etableret ved landsbydelingen – antageligt ved, at tidligere naturlige (vange)skel i lavninger og åløb kom til at fungere som ejerlavsskel, alt imens en ny vangestruktur måtte etableres. For at underbygge teorien om driftsfællesskabernes mulige rod bag om tusindtallet og evt. helt tilbage til de omfattende bebyggelsesomlægninger omkring yngre germansk jernalder er det oplagt at se nærmere på de få nøglelokaliteter, der er dateret til yngre germansk jernalder, men som samtidig ikke ligger i de historiske landsbyer – dvs. i omstrukturerede landsbyejerlav. Konkret omfatter materialet fra Fyn kun tre sådanne lokaliteter; Hjulby, Asperup og Bellinge/Brændekilde, hvorved det statistiske grundlag helt åbenlyst er udfordret. De erkendte strukturer og foreløbige konklusioner kan derfor

også kun tjene som indicier i mangel af andre kildegrupper og de kan samtidig anvendes til at påpege, at tilsvarende analyser med fordel kunne udføres i andre dele af landet.

Når de nævnte bebyggelser fra yngre germansk jernalder og vikingetid er særlig interessante i forbindelse med en datering af yngre jernalders driftsstruktur, så skyldes det, at vi i en arkæo-kartografisk sammenstilling af dyrkningssystemet (anno 1681)⁴¹² og de udgravede og fraflyttede adelbyer kan få en idé om, i hvilket omfang vangestrukturen orienterer sig efter disse ældre bebyggelseslag. Det kan dermed også kan indicere, hvor langt tilbage i tid en ikke nærmere bestemt form for driftsfællesskab kan sandsynliggøres på baggrund af de arkæo-kartografiske sammenstillinger. En direkte relation mellem vangeskellene og de fraflyttede arkæologiske landsbystrukturer fra yngre germanertid og vikingetid er således formentlig det stærkeste indicium, vi arkæo-kartografisk kan opnå for egentlige driftsfællesskaber i proto-historisk og tidlig historisk tid.

I et imponerende arbejde fra 1970'erne har Karl-Erik Frandsen systematisk rekonstrueret åse og vange ved at sammenholde ås-navnene fra markbøgerne med navnene på Ældste Original og Original I-kortene. Således indtegnedes vange-skellene først på ejerlavskortene, herefter blev de overført til sognekort for endelig at blive overført til de herredskort, der er publiceret i disputatsen (Frandsen 1983).

Frandsens originale aftegninger af vangeskel på ejerlavs- og sogneniveau eksisterer desværre ikke længere⁴¹³, hvorfor sammenstillinger af vangeskel og de arkæologiske udgravningsdata i herværende projekt må foretages ud fra bl.a. de herredskort, der er publiceret af Frandsen, vel vidende, at der med denne fremgangsmetode må tages forbehold for den præcision, som kortene i så stort format kan forbindes med.

Hjulby

Ifølge Karl-Erik Frandsens analyser og kortgrundlag har det ikke været muligt at genskabe eventuelle vangeskel i Hjulby ejerlav (Frandsen 1983:123), hvorfor relationen mellem bebyggelsen fra yngre germanertid/vikingetid og driftsorganiseringen henstår uafklaret.

⁴¹² Fyn har i historisk tid været præget af vangebrug om end i forskellige variationer (Frandsen 1983:209).

⁴¹³ Venligst meddelt af Karl-Erik Frandsen.

Bellinge

Ligesom tilfældet var i Rynkeby, er der også i Bellinge en udtalt overensstemmelse mellem agerstykker og vejforløb fra matrikelkortenes ældre lag og de udgravede gårde fra yngre romertid og ældre germanertid (kort 4 nr. 1-7). Betragtes materialet derimod på baggrund af udskiftningens nyanlagte hovedskel og veje, så optræder der markante konflikter mellem jernaldergårdene og de yngre matrikulære grundstrukturer (kort 3, nr. 1 og 4). Mens således en stor del af de generelle landskabsorganisatoriske forhold synes at samstemme mellem jernalderbebyggelsen og matrikelkortets ældre lag, og kun delvist det yngre, så fremstår bebyggelseskoncentrationen nr. 8 tydeligt i konflikt med de matrikulære forhold – og dette endda i forhold til et vangegårde fra kortets ældre lag. Før jeg vender tilbage til tolkningen af denne ualmindelige skel-konflikt, er det nødvendigt kort at opridse de organisatoriske forhold i Bellinge/Brændekilde, da netop disse landsbyer historisk har været organiseret efter et helt uvanligt mønster.

På Bellinge bys udskiftningskort fra 1778 har landinspektør Berg anført, at de i alt 41 gårdes jorder i de to sognebyer Bellinge og Brændekildes var fuldt integreret i et dyrkningsfællesskab, der først ved udskiftningen blev magelagt i to selvstændige enheder (Frandsen 1983:146). Situationen i Bellinge/Brændekilde fremstår således tydeligt som en reminiscens af en ældre tid, hvor jorden og bebyggelsen har været organiseret anderledes end landsby- og sognestrukturen umiddelbart lader ane i 1600 og 1700-tallet. Her efterlyser Karl-Erik Frandsen en rationel forklaring, som jeg i det følgende skal prøve at skitsere.

Som tidligere omtalt, er der centralt i Bellinge/Brændekilde storejerlav udgravet en mindre del af en bebyggelse (OBM 4632), der på baggrund af hustyper og fund af halvkuglekar løst dateres inden for perioden yngre germansk jernalder og ældre vikingetid – i det følgende vikingetidslandsbyen.

Set på baggrund af såvel udskiftningskortene som et samlet markkort anno 1681 (kort 5-8) for Bellinge/Brændekilde er det påfaldende, at vikingetidslandsbyen ikke alene er beliggende centralt i storejerlavet, men tillige i nydelig relation til skellet imellem Bellinge/Brændekildes to omtrent lige store hovedvange. Hvor dyrkningsfællesskabet og vangestrukturen umiddelbart er overraskende på baggrund af de to historiske landsbytomter, så fremstår vangestrukturen i de to hovedvange som en fuldstændig strømlinet driftsmæssige grundstruktur set ud fra teorien om én vikingetidslandsby⁴¹⁴ centralplaceret i storejerlavet.

⁴¹⁴ Der er desværre ikke udgravet meget på lokaliteten, der for en stor dels vedkommende nu er overlejret af nybyggeri, som forhindrer yderligere undersøgelser.

Denne tolkning efterlader uvægerligt et indtryk af et ældre driftssystem, et tovangssystem el.lign., der først ved en senere lejlighed blev ændret til det tre-vangssystem, der i historisk tid er så dominerende på Fyn. Og det er netop dette forhold, der bringer os tilbage til konflikten imellem bebyggelsesområde 8. fra yngre romersk jernalder/ældre germanertid og det senere vangeskel mellem Kirkemarken og Lillemarken. Det er i den forbindelse værd at notere sig, at skelkonflikten mellem jernaldergårdene fra yngre romertid og ældre germanertid og matrikelkortenes skelinformationer ikke skal ses på baggrund af vikingelandsbystrukturen, men der imod på baggrund af den justering af dyrkningssystemet, der uvægerligt må forbindes med etableringen af Bellinges historiske bytomt og dermed i tilknytning til fraflytningen⁴¹⁵ af en ældre adelby centralt i storejerlavet – en proces, der på trods af det mangelfulde dateringsgrundlag, først formodes at være sket lang tid efter jernaldergårdene⁴¹⁶ var opgivet. Opsplitningen af vikingetidsbebyggelsen og ikke mindst indførelsen af en ny driftsform med ekstra vange har selvfølgelig medført et behov for etablering af nye vangeskel, der på den måde må opfattes som et yngre dyrkningsorganisatorisk lag tilført det allerede etablerede system.

Denne tolkning vil ikke alene forklare den specifikke linjeføring af hovedvangeskellet mellem Kirkemarken og Lunsmarken (kort 8), men den vil tillige forklare det bebyggelsesorganisatoriske ophav for det integrerede dyrkningsfællesskab fordelt på to store hovedvange, der som en helt usædvanlig reminiscens endnu eksisterede i slutningen af 1700-tallet - landsbydeling og sogneetableringer til trods. At der ikke blot er tale om et helt enkeltstående tilfælde antydes tillige af udgravningsmaterialet fra Asperup på Nordvestfyn.

Asperup

Ved en arkæo-kartografisk sammenstillingen af Asperups vangestruktur og det bebyggelsesarkæologiske materiale (kort 5) springer det straks i øjnene, at der foreligger et påfaldende strukturelt sammenfald, hvor de arkæologiske spor efter landsbyen fra yngre germanertid og ældre vikingetid (vikingetidslandsbyen) findes centralt i ejerlavet og samtidig ved hovedvangeskellet. Dette indikerer ligesom i Bellinge/Brændekilde, at to omtrent lige store hovedvange har udgjort den oprindelige driftsmæssige grundstruktur – en struktur, der vel at mærke må være etableret ud fra vikingetidslandsbyen og dermed ikke i forbindelse med den historisk kendte bytomt (Asperup) med middelalderkirke. Den historiske kirkebytomt må altså opfattes

⁴¹⁵ Her er der formentlig tale om de processer, der beskrives i JyL. 1§47 og §48.

⁴¹⁶ I denne sammenhæng gårdene fra yngre romertid og ældre germanertid.

sekundært i forhold til vikingelandsbyen, men inden for den samme grundlæggende dyrkningsstruktur,⁴¹⁷ jf. Jyske Lovs bestemmelser om forholdet mellem adelby og torp i dyrkningsfællesskab (JyL. 1§47 og §51).

De fremhævede eksempler viser et meget ens arkæo-kartografisk billede, hvor det historisk kendte hovedvangesystem udgår fra germanertids-/vikingetidslandsbyerne i et tovangssystem. Som supplement til de beskrevne eksempler bør fundsituationen i Fraugde øst for Odense også nævnes, til trods for at tolkningen her endnu er forbundet med betydelige forbehold (jf. kort 4). Den arkæo-kartografiske struktur i Fraugde ejerlav indikerer ligesom i de andre tilfælde en oprindelig tovangsstruktur med en centralplaceret bebyggelse (endnu ingen udskilte huse) beliggende på vangeskellet imellem de to omtrent lige store hovedvange. Det formodede landsbyområde er endnu ikke fuldt udgravet, og det er desværre stærkt forstyrret af grubegravninger, der indtil videre har umuliggjort udskillelse af huskonstruktioner end sige en præcis nedre datering af aktivitetssporene (Runge 2010:157ff). Dog må det fremhæves, at der kun 140 meter syd for de mange anlægsspor er udgravet en vikingetidsgravplads dateret til 900-tallet (ibid:161). Det er efter min vurdering meget sandsynligt, at de mange aktivitetsspor reelt bør relateres til en landsbystruktur, der som en samlet bebyggelse, har afløst de spredte jernaldergårde, der kan følges frem i 500-tallet i store dele af ejerlavet (jf. kort 1).

Mens forholdene i Fraugde således er usikre qua de manglende hustomter, så understøttes den fremhævede relation mellem landsbyerne fra yngre germanertid og vangestrukturen også andre steder i det østdanske vangebrugsområde.⁴¹⁸ På Sjælland er bebyggelser fra yngre germanertid sjældne ligesom på Fyn. Ved Toftegård i Strøby ejerlav på Stevns er der imidlertid udgravet omfattende spor af en landsby dateret til yngre germansk jernalder og vikingetid, ca. 1200 meter øst for den historiske landsbytomt (Tornbjerg 1998, Beck 2012). Som det fremgår af bilag 62, er der tale om en centralplaceret landsby, præcis som vi har set det i gentagne tilfælde på Fyn. Hvad der er

⁴¹⁷ Dvs. en variation af tovangsbrug. I Markbogen er der for Asperup anført det såkaldte Lillebæltssystem – altså en variation af tovangsbruget, hvor én ekstra og mindre vang sås årligt. I Asperup er denne tydeligt udskåret af den oprindelige østlige hovedvang.

⁴¹⁸ Driftssystemernes fordeling ca. 1680'erne fremgår af Frandsen 1983:259.

mere interessant i denne sammenhæng er dog, at også denne landsby nøje relaterer sig til de vangeskel, der fremgår af matrikelkortet.⁴¹⁹

Det billede, der toner frem af de fynske driftssystemers udvikling, fra en slags individuelt flyttemarksbrug indtil ca. 600 e.Kr., til det afløses af driftsfællesskaber (evt. organiseret som simple tovangsbrug), fik sammen med de tidligere fremhævede ændringer i selve bebyggelsesstrukturen gennemgribende betydning for organiseringen i kulturlandskabet.⁴²⁰

Mens de nærmere omstændigheder omkring sædeskifter og brakforhold formentlig har varieret i jernalderen ligesom i historisk tid (Frandsen 1983), så er der alligevel en række forhold forbundet med den helt grundlæggende ager-ressource, der lader sig illustrere gennem simpel beregning, og som derved kan give et indtryk af de landskabelige udfordringer, som jernaldersamfundene stod over for ved indførelsen af helt grundlæggende nye driftssystemer og landsbyorganisationer.

3.11.3. Arealforbrug – en tentativ model

I nedenstående er skitseret en model for den ændring i agermarksbehovet, som vi må forestille os ved dels en markant sammentrækning af bebyggelserne i større enheder og dels en udbredt brug af brakmarksarealer inden for rammerne af et permanent dyrkningssystem (f.eks. tovangsbrug).

Modellen er skitsepræget og udelukkende målrettet ageren i et ideallandskab. Der tages derfor ikke hensyn til lokale landskabelige variationer (lavninger, skråninger, mv.), der i praksis har forhindret den optimale cirkulære models udbredelse i forskellige retninger og dermed i praksis har været afgørende for den lokale udnyttelse af kulturlandskabet. Ej heller omfatter modellen infrastruktur og andre mere eller mindre fælles strukturer inden for ageren.

Ud fra ovenstående simplificerede ideallandskab udregnes en minimumsangivelse for et agrart arealbehov i to forskellige dyrkningssystemer. Udgangspunktet for beregningen er det taleksempel, som Peter Hambro Mikkelsen opgiver i forhold til at brødføde én person inden for

⁴¹⁹ En parallel fundsituation er delvist udgravet i Giörslöf Sunnanå ejerlav i Skåne. Centralt i ejerlavet etableredes i yngre germansk jernalder en regulær germanertidslandsby nær landsbyens historiske hovedvangeskel (jf. bilag 34 og Strandmark og Ifvarsson 2008).

⁴²⁰ Ulf Näsman og Else Roesdahl har tidligere foreslået en tilsvarende sammenhæng mellem en grundlæggende ændret toftestruktur (Vorbasses vikingelandsby ca. 700) og introduktionen af muldfjælploven, rugen og et sædeskifte med tovangsbrug (Näsman og Roesdahl 1993:183).

rammerne af et tovangsbrug og en teknologi, der resulterer i et udbytte på ca. 5 fold. Afledt heraf opgives agerbehovet til ca. 12.000 m² kornproducerende areal pr. voksen (Mikkelsen 2003:127, 142).

Sådanne beregninger er altid behæftet med uoverskueligt mange usikkerheder, og det er da heller ikke her formålet at diskutere, hvorvidt de angivne tal er realistiske som gennemsnit. Regneeksemplerne anvendes blot med den hensigt, at kunne sammenligne tallene fra de to forskellige scenarier forholdsmæssigt, for på den baggrund at skabe et grundlag for at forstå, hvad indførelsen af et brakmarkssystem og dyrkningsfællesskab kan have betydet for bebyggelsesmønsteret. Da der udelukkende er tale om en teoretisk model foretages beregningerne med udgangspunkt i arealberegninger for en cirkel og dermed uden hensyntagen til arealer, der ligger uden for dyrkningsområdet foruden selve tofterne:

A = arealbehovet, r = radius

$$A = \pi r^2 \Rightarrow r^2 = \frac{A}{\pi} \Rightarrow r = \sqrt{\frac{A}{\pi}}$$

Først et eksempel med en bebyggelse bestående af ti standardgårde fra yngre romertid/ældre germanertid, der hver er beliggende på en stor indhegnet tofte på ca. 1.500m². Standardgårdene i denne periode bærer præg af familiegårdbrug, og som konsekvens heraf forudsættes samlet set et fødebehov svarende til fire⁴²¹ voksne pr. gård – set som et gennemsnit af børn og voksne. I dette tilfælde forudsættes ikke tovangsbrug, men i stedet et mere mobilt flyttemarksbrug, hvor nærheden mellem gården og den dyrkede og gødskede ager er udtalt (jf. modellen fig.10) og dermed labil. Ager-arealet er derfor lig med dyrkningsbehovet (alsædebrug) i denne model, hvilket vil sige 6.000 m²/voksen.⁴²² For en bebyggelse bestående af 10 gårde betyder dette, at det samlede dyrkede areal som minimum må omfatte: A = (10*1.500 m²) + ((10*4 pers)*6.000 m²/pers) = 255.000 m². Omregnet i forhold til såvel en enkeltgård som en landsbystruktur med ti gårde afføder det følgende behov for god agerjord i bebyggelsens umiddelbare nærhed.

$$1 \text{ gård labil: } = \sqrt{\frac{25.500 \text{ m}^2}{\pi}} = 90 \text{ m. radius.}$$

⁴²¹ Altså ca. en kernefamilie bestående af to voksne og børn i forskellige aldre (Carelli 2001:fig. 22).

⁴²² Dette i modsætning til tovangssystemet, hvor kun halvdelen var tilsået.

$$10 \text{ gårde labil: } = \sqrt{\frac{255.000 \text{ m}^2}{\pi}} = 285 \text{ m. radius.}$$

Dyrkningsbehovet ligger således inden for en radius af ca. 100-300 meter for langt de fleste bebyggelser.

Hvis vi sammenligner dette med storgårdene fra Vorbasse og Rynkeby på hver ca. 10.000 m² og for nemheds skyld antager, at disse markant større gårde er drevet og beboet af personer med et fødebehov svarende ca. otte⁴²³ voksne (børn og voksne) og samtidig anvender en agrartechnologi baseret på tovangsbrug, så bliver regnestykket flg.

$$\text{Arealet: } (10 \cdot 10.000) + ((10 \cdot 8 \text{ pers}) \cdot 12.000 \text{ m}^2/\text{pers}) = 1.060.000 \text{ m}^2.$$

$$1 \text{ gård tovangsbrug: } = \sqrt{\frac{106.000 \text{ m}^2}{\pi}} = 180 \text{ m. radius.}$$

$$10 \text{ gårde tovangsbrug: } = \sqrt{\frac{1.060.000 \text{ m}^2}{\pi}} = 580 \text{ m. radius.}$$

Som beregningen tematisk anviser, så er der ved overgangen til stationære brakmarkssystemer et teoretisk incitament til at organisere bebyggelsen centralt i en betydelig større sammenhængende ager. Måske ligefrem denne proces bør indarbejdes i de forklaringsmodeller, der skal anvendes for de landsbyetableringer, vi arkæologisk har afdækket i Rynkeby, Skrillinge, Ullerslev, Højby, Herringe, Lumby og Herrested. En omlægning som oven for beskrevet må på én gang beskrives som ager-krævende og ager-samlende, og den fungerer samtidig hermed som en oplagt forklaring på det tilsyneladende fravalg af udnyttelse og bosættelse på de mindre og perifere jorder, især yngre germansk jernalder og ældre vikingetid. Nogle århundreder efter samlingen af bebyggelsen i de store enheder opstår behovet/lysten/muligheden for at genoptage opdyrkningen af de mindre og mere isolerede arealer. Dette ikke blot i små områder som f.eks. Bytoften i Røjerup (Henriksen 1995), men tillige i langt større stil, på de indtil denne tid stort set ubebyggede dele af Fyn – i særdeleshed Vissenbjerg skovbygd og bæltet ned langs den sydfynske kyst over til Gudmeområdet. Skiftet hen mod en (ager)areal-krævende driftsform må betragtes som en langstrakt proces – også for den enkelte landsby. Til trods for at omorganiseringen i et historisk perspektiv synes at fremstå nærmest episodisk, så har landbrugsdriften og produktionen skullet fungere sideløbende med

⁴²³ Altså storfamilien bestående af flere generationer og grene af familien (Carelli 2001:59, fig.22) samt evt. også folk i tjeneste- eller afhængighedsforhold.

transformeringen uden alvorlige konsekvenser for befolkningen. Hvorvidt det var sådanne basale krav om fortsat produktion, der forklarer, at tilsyneladende ”ingen” landsbyer blev liggende på samme landsbytomt vil nok aldrig kunne eftervises, men det er muligt, at det netop er udfordringen ved at omlægge driftssystemet, alt imens samfundet var i ”fuld” produktion, vi ser afspejlet i det geografiske brud, der konsekvent adskiller bebyggelsesområder før og efter ca. 600 e.Kr. Det er i hvert fald, som Paludan tidligere har nævnt i forbindelse med den ældre teori om generelt skifte ved overgangen vikingetid/middelalder, ”...ikke overvældende sandsynligt, at samtlige landsbyer før år 1000⁴²⁴ lå på et sted, der var upraktisk for et intensivt agerbrug.” (1982:314). Derimod kan man forestille sig, at jordbrugerne gennemførte en, i udgangspunktet, fælles indsats med afsøgning og udpegning af velegnede steder til nyanlæg af en landsby med forholdsvis vidtstrakte omliggende agerarealer.⁴²⁵

3.11.4. Demografi

Teorier om demografisk udvikling og heraf afledt pres på kulturlandskabet har i talrige tilfælde været anvendt som grundlag for udarbejdelsen af overordnede bebyggelseshistoriske udviklingsmodeller (f.eks. Grøngaard Jeppesen 1981:143). Som allerede anført i afsnit 2.3.2. mener jeg imidlertid ikke, at der på nuværende tidspunkt kan ses tydelige indikationer på noget generelt pres i det fynske område, hvormed helt gennemgående omlægninger og produktionsudviklinger skal forklares. Der eksisterede således betydelige produktionsarealer, der tilsyneladende først aktiveredes i løbet af middelalderen, ligesom også spredningen af jernalderbebyggelsen generelt afspejler et kulturlandskab præget af stor lokal variation i udnyttelsesgraden (jf. bilag 36).

Mens vi for få år siden kun kunne tilnærme os jernalderens befolkningstal som rene gæt, så tillader de omfattende undersøgelser af jernalderbebyggelsen efterhånden forsigtige estimater baseret på reelle beregninger og udgravede gårdsenheder.

Med de betydelige forbehold en sådan vurdering af bebyggelsen i forhistorisk tid nødvendigvis skal tages med, foretages der i det nedenstående en kort sammenstilling af de

⁴²⁴ Eller for den sags skyld 600 e.Kr. som anført i herværende arbejde.

⁴²⁵ Som tidligere anført (afsnit 2.3.3.1.1. om detektorlokaliteter) har Viggo Hansen ud fra jyske, fynske og sjællandske eksempler undersøgt den maksimale afstand til landsbyen, inden for hvilken der med økonomisk fordel manuelt kunne gødskes. Hansen nåede frem til et resultat på ca. 800-1000 meter, og denne afstand opfattes tilsvarende som grænsen for det intensive landbrug (Hansen 1973:14). I svensk forskning ansættes ca. 500 meter som grænsen for hhv. mindre flytninger med strukturel kontinuitet og længere flytninger afspejlende diskontinuitet (Callmer 1991:341, Jönsson og Persson 2008:146, fig. 68).

arkæologiske og de historiske data. Sammenstillingen foretages ud fra de tidligere opnåede resultater om gårdenes holdbarhed, estimerede antal beboere pr. gård og undersøgelsesgraden af det udgravede område i Fyns/Odense Bys Museers ansvarsområde pr. 1.1.2013. Ifølge et forsigtigt bud fra historikeren Hans Chr. Johansen (1991:41) foreslås Danmarks befolkningstal omkring midten af 1200-tallet i grove træk at have udgjort omtrent det samme som ved de første officielle folketællinger omkring år 1800.

Befolkningstallet for Fyn, blev i hhv. 1769 og 1801 opgjort til 101.712⁴²⁶ og 128.945 personer⁴²⁷. Anvendes forslaget fra Johansen 1991 om, at Danmarks befolkningstal fordobles fra sen jernalder til ca. 1200, skulle vi ud fra dette estimat forvente, at Fyn i den sene jernalder befolkedes af maksimalt 50.000-60.000 personer.⁴²⁸ I sin disputats *Gensidig afhængighed* fra 2010 har Jørgen Elsøe Jensen ligeledes foretaget en række forsigtige tilbageskrivninger af den danske befolkningsudvikling set på baggrund af generelle europæiske tendenser fra ca. år 600 og fremefter (Jensen 2010:167ff). I grove træk antager Jensen befolkningstallet firdoblet i perioden, og for det område, der udviklede sig til middelalderens danske kerneland, betyder det, at befolkningen må have omfattet ca. 250.000 personer omkring år 600 (ibid:168). Overført til fynske forhold betyder det, at befolkningstallet omkring år 600 skulle være ca. en fjerdedel af befolkningstallet fra folketællingerne omkring år 1800 – dvs. ca. 25.000-30.000 personer. Men hvordan passer denne teori om en samlet fynsk befolkning på ca. 25.000-30.000 personer med de arkæologiske data? For at vurdere dette forhold sammenstilles den hypotetiske befolkning på 25.000-30.000 personer med det billede, der toner frem af den repræsentativt velfunderede bebyggelse fra yngre romertid og ældre germanertid, dvs. perioden umiddelbart op til omlægningen omkring år 600. Sammenstillingen mellem Elsøe Jensens model og en akkumuleret periode på flere århundreder er selvsagt ikke optimal, men da bopladsmaterialet fra yngre germanertid endnu er forholdsvis svagt repræsenteret, så er det vurderet, at den foregående periodes arkæologiske materiale, til trods for at det er genereret i en åbenlys vækstperiode⁴²⁹ fra 200/500-tallet, er så nært knyttet til perioden rent

⁴²⁶ Ærø indgår ikke i optællingen.

⁴²⁷ Oplysningerne er sognevis hentet fra Statistisk Tabelværk og venligst videregivet af Jens Toftgaard Jensen. Ærø er ikke medregnet i tabellen, da der først foreligger oplysninger fra 1801.

⁴²⁸ Fyn beregnes traditionelt ca. som 10% af det samlede Danmark.

⁴²⁹ I 500-tallet er der på baggrund af de bevarede husrester meget, der tyder på et befolkningsmæssigt tilbageslag (jf. Katalog, Axboe 2001). Som i perioden fra 1200-1800 e.Kr. er der altså formentlig også i perioden 200-800 e.Kr. tale om betydelige fluktuationer i befolkningstallet.

temporært, at konsekvensen af den grovmaskede vurdering ikke er afgørende svækket på den baggrund.

På Fyn er der udgravet ca. 900⁴³⁰ treskibede huse dateret til perioden 200-600 e.Kr. Disse bygninger repræsenterer anslået ca. 450 gårdsenheder. Ved en formodning om, at hver gård har en levetid på ca. 50 år⁴³¹, betyder det, at der for perioden 200-600 e.Kr. i gennemsnit er udgravet en bygningsmasse på ca. 56 gårde.⁴³² Hvis vi antager, at hver gård som et familie-gårdbrug – bestående af en kernefamilie – i gennemsnit gennem hele sin levetid var beboet af 5 personer (Johansen 1991:47, Carelli 2001:59f, fig. 60) – så betyder det, at udgravningsniveauet pt. repræsenterer en gennemsnitlig befolkning på 280⁴³³ fynboer i perioden 200-600 e.Kr. fordelt på de (for)undersøgte arealer, der for hele Fyn udgør ca. 0,9%.⁴³⁴ Sammenholdes forundersøgelsergraden (0,9%) og de arkæologiske resultater ud fra en antagelse om repræsentativitet og anlæggenes lette genkendelighed så kan befolkningstallet udtrykkes ved nedenstående simple funktion.

$$\begin{aligned} \text{Samlet population} &= \left(\frac{\text{For(undersøgelsespopulation)}}{\text{For(undersøgelsesprocent)}} \right) \\ &\quad \downarrow \\ \text{Samlet population} &= \left(\frac{280}{0,009} \right) = 31.111 \end{aligned}$$

Til trods for at ovenstående resultat på smuk vis samstemmer med forudsigelsen på baggrund af Elsøe Jensens model, så skal det pointeres, at der i ovenstående estimat ikke er taget tilstrækkelig højde for de store tilsyneladende ubebyggede og svagt arkæologisk undersøgte områder strækkende sig fra Vissenbjerg mod sydøst til Gudme (jf. skovområderne angivet på storejerlavskortet bilag 35). Disse formodet store sammenhængende skovområder er på baggrund af en vurdering af stednavne og arkæologiske kilder opgjort til at omfatte ca. 20-25% af det samlede fynske areal (bilag 36).

⁴³⁰ Materialet fra Gudme er kun mangelfuldt medtaget i denne optælling. Trods landsbyens omfang (Michaelsen 2015) vurderes den ukomplette opregning af Gudme ikke at påvirke det samlede resultat i nævneværdigt omfang, da byen som jernalderlandsby må betegnes som en anomali.

⁴³¹ Jf. afsnit 3.2. om husene.

⁴³² Pr. 1.1.2014. 900 huse svarer til ca. 450 gårde, der hver især har eksisteret i ca. 50 år i løbet af perioden 200-600 e.Kr. Dvs. 400 år/50 år pr. gård = 8 gård-generationer. Den udgravede bygningsmasse svarer således til en konstant på 450 gårde/8 gårdgenerationer = 56 gårde.

⁴³³ Dette tal vil skulle justeres forholdsvis markant ved blot mindre ændringer af estimaterne for det gennemsnitlige indbyggertal for en gård og gårdens gennemsnitlige levetid.

⁴³⁴ Tallet er estimeret, men beregnet ud fra de præcise opgørelser fra Odense Bys Museers ansvarsområde og derefter tillagt ca. 300 ha. for ældre udgravninger udført af Svendborg, Langeland og det tidligere Kerteminde Museum.

Tages der repræsentative hensyn for dette forhold, skal befolkningsestimater reduceres med tilsvarende 20-25%. Dermed må det arkæologisk baserede befolkningsestimat for Fyn være ca. 25.000 +/- i gennemsnit i perioden yngre romertid/ældre germanertid. Min vurdering på baggrund af det samlede statistiske grundlag er, at dette befolkningstal for Fyn er forholdsvis retvisende og således også, at de arkæologiske data for Fyn følger en generel europæiske tendens.

Sammenholdes befolkningsestimater på 25.000 +/- indbyggere i yngre romertid-ældre germanertid med de 200-300 storejerlav, der formodes at konstituere bebyggelsen efter ca. 600 e.Kr., så betyder det, at der i grove tal er tale om landsbyer, der i gennemsnit har omfattet et sted imellem 80-125 personer. At gennemsnittet skal findes inden for et forholdsvis snævert spænd på ca. 80-125 personer betyder imidlertid ikke, at variationen landsbyerne imellem ikke har været langt større – tværtimod må dette tages for givet. Sammenlignet med tiden omkring 1800, hvor befolkningstætheden på Fyn var ca. 35 personer/km², så har den i henhold til ovenstående beregning i midten af første årtusinde altså kun været ca. 10 personer/km², men med markante forskelle imellem f.eks. den forholdsvis tæt bebyggede midtfynske agerbygd og det tilsyneladende nærmest øde skovområde omkring Vissenbjerg.

3.11.5. Konklusion

Som det fremgår af ovenstående, kan karakteren af de på Fyn dominerende driftssystemer i perioden fra yngre romersk jernalder til middelalder endnu kun svagt skimtes. På trods af det fragmenterede billede efterlader de arkæologiske spor, de skriftlige kilder og de arkæo-kartografiske analyser ikke desto mindre en driftsorganisatorisk og driftsteknologisk skygge, som jeg i det følgende kort vil skitsere i få forenkede udviklingstrin – vel vidende at implementeringen af sædvaner og teknologi hverken er forløbet ensartet eller strengt periodisk, men egentlig bør ses som resultatet af såvel gradvise tilpasninger som episodiske beslutninger.

Fra ældre jernalder og frem til yngre romersk jernalder (ca. 200 e.Kr) synes gårdenes drift præget af et flyttemarkssystem, formentlig en slags alsædebrug, der var som skabt til at udnytte den mosaik af forskellige ressourcer, som landskabet var konstitueret af (mindre agerjord, enge, vådområder mv.). Kornproduktionen domineredes af byg, der dyrkedes på mindre jordlodder, som blev præpareret med ard. Til trods for at vi ser mindre landsby-klynger, så er der intet, der strukturelt tyder på, at tiden generelt set var præget af forpligtende driftsfællesskaber med heraf afledte bebyggelsesorganisatoriske konsekvenser – tværtimod angiver den stedvist stærke labilitet, at gårdenes produktion og organisation i udgangspunktet var et individuelt anliggende.

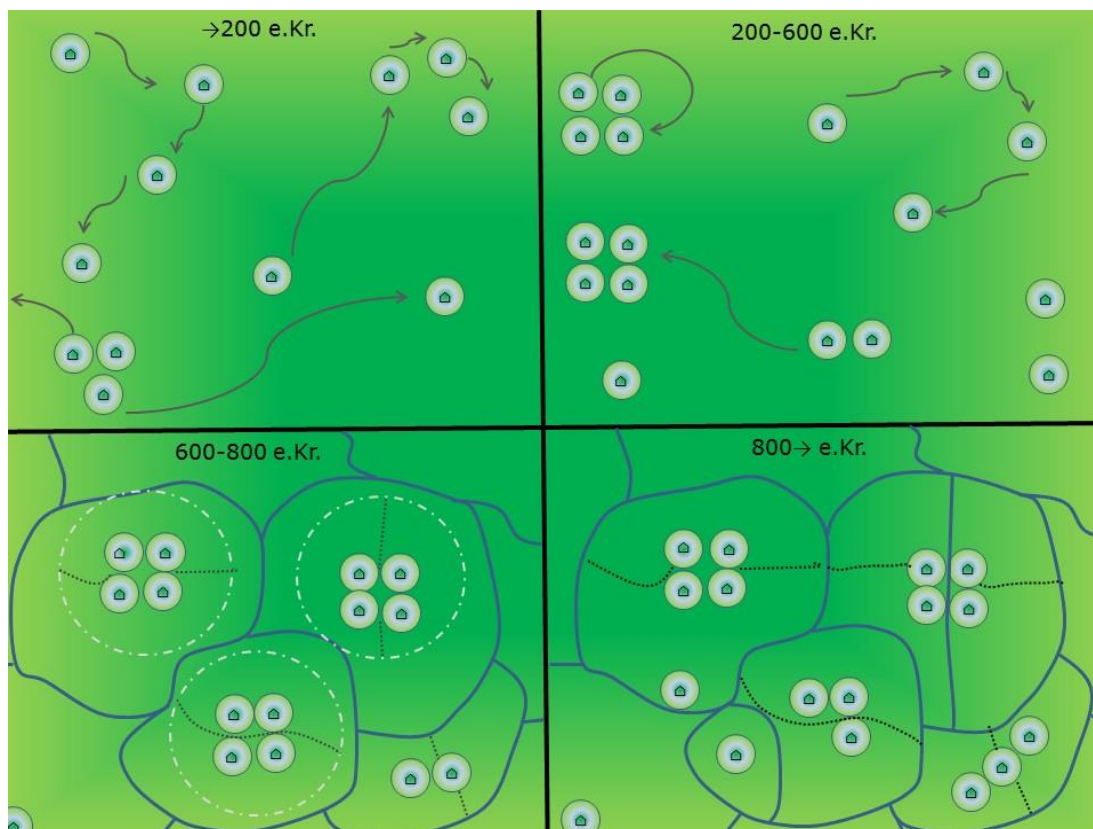

Fig. 23. Skematisk illustration af den overordnede driftsorganisatoriske udvikling fra ældre jernalder til jernalder/vikingetid. Lysegrå stiplede signatur angiver aktive driftsarealer (hypotetisk), mens de indre grå og sorte stiplinger angiver mere eller mindre sikre indre driftsstrukturer, f.eks. vang og indmark/udmark. De fuldt optrukne linjer fra 600 e.Kr. og frem angiver ejerlavsgrenser.

I tiden fra yngre romersk jernalder til starten af yngre germanertid prægedes den driftsorganisatoriske bebyggelsesstruktur af de samme hovedtendenser som i perioden forinden. Der var således stadig tale om labile gårde, der må have været karakteriseret af nært tilknyttede agerarealer, der som selvstændige driftsenheder var tilpasset de varierende landskabsmosaikker.⁴³⁵ På bopladserne ses en meget markant reduktion i antallet af affaldsgruber – og det er oplagt bl.a. at se dette som udtryk for en øget implementering af gødskningsteknologi⁴³⁶ i tilknytning til en

⁴³⁵ Ved Tårup på Fyn er der således udgravet markanlæg, Celtic fields, der endnu var i anvendelse i yngre romertid (Nielsen og Clemmensen 2015).

⁴³⁶ Organisk husholdningsaffald har ikke udgjort noget betydeligt omfang i en jernalderhusholdning med dyrehold. At affaldsgruber stort set forsvinder fra bopladserne kan derfor også kun ses som et symptom, der angiver en generel øget bevidsthed om gødningspotentiale og -teknologi, men det udgør ikke isoleret set basis for en ændret driftsteknologi. Peter Hambro Mikkelsen har ligeledes argumenteret for en forbedret gødskningsteknologi netop fra yngre romersk jernalder som grundlag for sædeskiftebrugenes etablering (Mikkelsen 2003, Jensen 2013:35).

justeret driftsteknologi bl.a. repræsenteret ved stedvist øget bebyggelsesstabilitet og dermed formentlig også dyrkningsmæssig permanens. Sammenfaldende hermed var yngre romertid og ældre germanertid præget af markante teknologiske innovationer i form af introduktionen af rug og med al sandsynlighed også muldjælploven. Det er nærliggende samlet set at tolke disse ændringer som udtryk for et sædeskiftebrug, ligesom det er eftervist i Jylland, om end det umiddelbart må ses implementeret i den endnu eksisterende individuelle organisatoriske struktur.⁴³⁷ Herved kunne udpiningen af jorden reduceres, hvorved incitamentet for at flytte gårdene af den årsag reduceredes. Periodens driftsteknologier skabte altså et forbedret økonomisk fundament, der dels kunne bære en markant generel vækst, og dels kunne skabe et betydeligt forbedret grundlag for at organisere bebyggelserne i stedvis større og større klynger i et stadig mere intensiveret landbrug.

Mens markante teknologiske nybrud således prægede yngre romertid og ældre germanertid, så fremstod den grundlæggende bebyggelsesorganisatoriske udnyttelse af kulturlandskabet på en række områder upåvirket heraf. Den høje frekvens af udgravninger, der viser direkte stedsammenfald på tværs af ældre og yngre romertid⁴³⁸, antyder således sammen med de mange vidt spredte enkeltgårde perioden igennem, at der på trods af markant vækst næppe er tale om en egentlig driftsorganisatorisk samfundsomvæltning, men nok snarere en driftsteknologisk innovativ periode, præget af ældre bebyggelsesorganisatoriske normer.

Fra yngre germanertid ændredes bebyggelsesorganisationen markant, og som vi tidligere har set, forsvinder enkeltgårdene stort set de næste par århundreder, ligesom også den labilitet, der prægede tidligere tiders bebyggelsesklynger, synes udfaset og erstattet med en mere låst bebyggelsesstruktur, der alt overvejende blev etableret som nye landsbytomter. Der er for så vidt ikke umiddelbart tegn på markante driftsteknologiske innovationer i yngre germanertid. De arkæo-kartografiske eksempler på markniveau tyder på, at mange af de parcelleringer af agerjorden, der har kendetegnet landskabet fra yngre germanertid og frem, var genanvendelser af skel i de driftslandskaber, vi så afspejlet via gårdstofterne fra yngre romertid og ældre germanertid. Bebyggelsestofterne blev i modsætning hertil regulært omlagt i yngre germanertid og koncentreret i landsbyer centralt i afgrænsede ressourceområder/ejerlav.

⁴³⁷ At sædeskiftebruget knyttes intimt sammen med driftsfællesskaber som i f.eks. Callmer's bebyggelsesmodeller for Skåne (1991:346ff), mener jeg ikke der er belæg for, da driftsformen historisk er appliceret for såvel enestegårde som landsbyer.

⁴³⁸ Jf. afsnit 3.1. samt f.eks. Hansen og Lundø 2015.

Mens den grundlæggende driftsteknologi⁴³⁹ må opfattes som et kontinuum på tværs af ældre og yngre germanertid, fremstår periodens driftsorganisation endnu i et meget svagt lys. Set på baggrund af selve bebyggelsesudviklingen er det imidlertid oplagt at se egentlige driftsorganisatoriske innovationer, hvor bl.a. en ældre individuel driftsform erstattedes af driftsfællesskaber og formentlig systematisk brakmarksteknologi organiseret på landsbyniveau. Det forhåndenværende fynske materiale støtter således Aksel E. Christensens gamle teori om, at regulerede landsbyer med et vist driftsfællesskab eksisterede som en udbredt bosættelsestype allerede i perioden op til vikingetiden (Christensen 1969:62), men det indikerer tillige, at konceptet næppe heller har været udbredt før denne tid. Det må dog understreges, at selve driftsformen endnu fremstår uafklaret. De arkæo-kartografiske sammenstillinger af vangeskel og periodens bebyggelsesspor viser dog i gentagne tilfælde et interessant strukturelt sammenfald, og det er for så vidt fristende at tolke dette som et indicium for, at en driftsomlægning og reorganisering af bebyggelserne i egentlige ejerlav reelt var to sider af samme sag. Samtidig må det dog også erkendes, at det ikke for nærværende kan afvises, at de hovedvangestrukturer, der kan aflæses af markbogen og udskiftningskortene først blev etableret i eksisterende landsbymarker længe efter landsbyernes grundlæggelse.

Ligesom for yngre germanertid er også vikingetidens og den ældste middelalders dominerende fynske driftssystemer i vid udstrækning ukendte. Det er imidlertid oplagt, at vi på baggrund af de arkæo-kartografiske mønstre fra bl.a. Asperup og Bellinge/Brændekilde må formode, at en egentlig simpel tovangestruktur var almindelig kendt i vikingetiden.

Driftsorganisatorisk var vikingetiden og ældre middelalder præget af en tiltagende torpdannelse og dermed også udfyldelse og udskillelse af driftsenheder fra eksisterende fællesskaber. Der kan næppe være tvivl om, at torpdannelserne til dels var båret af et stigende behov for at imødegå konsekvensen af den driftsøkonomiske udvikling, som i århundreder havde skabt grundlag for en betydelig befolkningsvækst. Det er på den anden side lige så klart, at torpudskillelsen ikke alene kan forklares på dette grundlag,⁴⁴⁰ men også bør betragtes på baggrund af en organisatorisk udvikling, der frigav et ophobet økonomisk og mentalt behov for fleksibilitet og tilpasning. For nærværende er der ikke belæg for at tolke de karakteristiske højryggede agersystemer som værende ældre end overgangen vikingetid/middelalder (Mikkelsen 2003). Det fremstår derfor endnu rimeligt, at sammenkæde netop denne agerform med hjulplovenes og

⁴³⁹ Dvs. plovtype, afgrøder, sædeskifteteknologi, gødskningsteknologi osv.

⁴⁴⁰ For tilsvarende vurdering af generiske forhold i ældre jernalder, se Callmer 1991:349.

jernskærenes generelle udbredelse på ca. samme tid. Blot er det værd at notere sig, at denne teknologiske innovation tilsyneladende kunne implementeres direkte i de allerede længe eksisterende landsbysamfund, og at de dermed ikke bør tillægges nogen betydelig organisatorisk rolle i forståelsen af de ældste landsbyernes etablering eller permanens.

Som det er illustreret, prægedes driftsudviklingen gennem 1. årtusinde af forskelligrettede processer. Sideløbende med en overordnet befolkningsvækst⁴⁴¹ ser vi altså ved indgangen til yngre germanertid en markant omstrukturering af det hidtil atomiserede driftslandskab i et betydeligt mere fastlåst, enkelt og dermed overskueligt landskab – altså en intensivering af landskabsudnyttelsen.

De ovenfor foreslåede driftsændringer, hvor en række produktive områder forlades, mens endnu andre dyrkes stadig mere intensivt, må have påvirket plantedækket forholdsvis markant – og samtidig selvfølgelig forskelligt.⁴⁴² I en artikel fra 2005 fremlægger Bradshaw, Rasmussen og Odgaard en serie pollenanalyser, og heraf fremgår det af materialet fra Dallund Sø øst for landsbyen Søndersø på Nordfyn, at samtidig med at bøgen bredte sig i den sene jernalder (400-1050 e.Kr.), så intensiveredes agerbruget, hvilket forfatterne tolker som et tegn på et egentligt skifte i dyrkningssystemet (Bradshaw, Rasmussen og Odgaard 2005:1159).

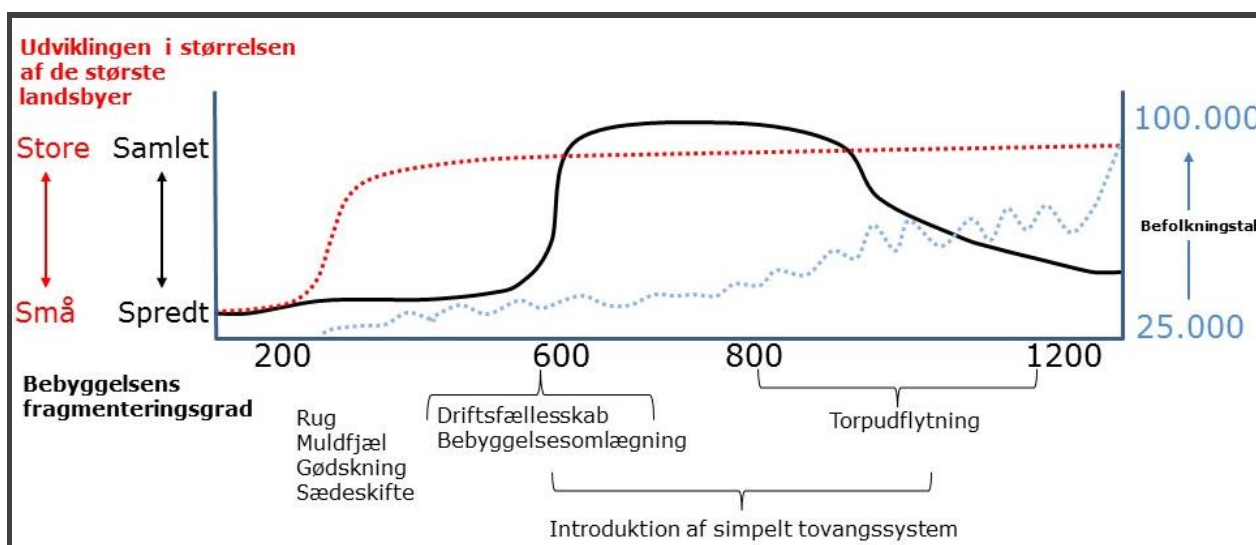

Fig. 24. Grafik af forholdet imellem driftsteknologisk innovation, driftsorganisatorisk innovation og bebyggelsesmønstre på Fyn i 1. årtusinde. Rød streg angiver udviklingen i de største samlede bebyggelser, sort streg graden af bebyggelses fragmentering og blå streg en udjævnet og generel befolkningsudvikling. Perioden omkring 600 e.Kr. karakteriseres i modellen af et skifte fra et labilt og individuelt flyttemarksbrug til et principielt stabilt driftsfællesskab.

⁴⁴¹ Dvs. set over århundreder – det er givet, at der har forekommet betydelige udsving gennem perioden.

⁴⁴² Se bl.a. Odgaard og Nielsen 2009:41ff samt figur. 31. Det er klart, at det i Danmark vil være afgørende om en pollenanalyse udføres på materiale aflejret øst eller vest for et dyrkningssystem – den overvejende vindretning fra vest taget i betragtning.

På baggrund af ovenstående er der udarbejdet en grafik (fig. 24.) med fokus rettet mod udviklinger i driftsteknologi, driftsorganisation og bebyggelsesmønstre på Fyn i 1. årtusinde. Som det fremgår af grafikken, indicerer det arkæologiske fundmateriale fra yngre romertid/ældre germanertid, sammenholdt med historikernes vurderinger af befolkningstallet omkring midten af 1200-tallet, et overordnet set stigende befolkningstal gennem hele 1. årtusinde, mens såvel de teknologiske som de organisatoriske innovationer i højere grad skal tilknyttes forskellige kortere eller længere introduktionsperioder. De første markante innovationer var primært teknologiske, og de omfattede forbedret gødskningsteknologi samt introduktionen af rugen og evt. den simple muldfjæl samt formentlig simple former for sædeskifte-systemer. Sammenfaldende hermed ses et ændret bebyggelsesmønster, hvor enkelte landsbyer voksede meget markant til et niveau, der tilsyneladende modsvarer, hvad vi ser i resten af oldtiden. Samtidig var den spredte enkeltgårdsbebyggelse dog endnu meget udbredt. Driftsorganisationen ændredes ikke tilsvarende radikalt i yngre romertid, hvor gårdene antagelig endnu fungerede på individuel basis, var labile og vidt spredt over store områder i et trods alt endnu rimeligt ekstensivt udnyttet bygdelandskab. Omkring 600 e.Kr. reorganiseredes bebyggelsen og driften i det, der for nærværende må formodes at være egentlige simple driftsfællesskaber. Det er tidligere pointeret, at denne proces formentlig skal ses som del af ovenfra kommende krav om tyngde-ydelser, men der er samtidig efter min vurdering heller ikke tvivl om, at omlægningerne med forskellige individuelle særpræg må ses som en lokal proces, der byggede på ældre sociale strukturer. Det var samtidig en proces, hvorved driftslandskabernes labilitet og enkeltgårde for en stor del forsvandt til fordel for den forenklede bebyggelsesstruktur. Den overordnede befolkningsvækst til trods, så prægedes bebyggelsesbilledet i yngre germansk jernalder og ældste vikingetid altså af en markant sammentrækning af driftsenhederne i intensiverede dyrkningssystemer.

Den struktur, der etableredes omkring yngre germanertid synes for en stor dels vedkommende fastlåst igennem et par århundreder, men i løbet af vikingetiden begynder vi igen at se enkeltgårde i det arkæologiske materiale og hvad vigtigere er, så etableres de mange torper netop fra vikingetiden og fremefter. Om den kraftige torpekspansion driftsmæssigt kan ses som udtryk for, at den driftsstruktur, der var etableret århundreder tidligere, i stigende grad havde svært ved at honorere kravene fra en stadig voksende befolkning rationelt, eller om der var helt andre markedsøkonomiske eller mentale årsager (f.eks. nye afsætningsmarkeder og nye ideologier), skal ikke adresseres her. Blot må vi konstatere, at dyrkningsfællesskaberne fra den tid (og særligt fra 1000-tallet) igen

fragmenteredes, hvorved der alene på Fyn blev etableret hundredevis af nye bebyggelser og dyrkningsfællesskaber.

3.12. Ideologi og offertradition

I tilgift til den basale fødevareproduktion som bebyggelsesorganisationen skal imødegå, og som på mange måder med sit økonomiske udgangspunkt præger de processer, der ledte frem til det bebyggelsesbillede, vi ser afspejlet i de arkæologiske kilder og i de eksisterende landsbyer, står det materiale, der konstituerer den religiøse og mentale side af sagen.

Den strukturelle sammenhæng mellem det mytiske ideal og den fysiske verden er gentagne gange påpeget (f.eks. Fabech 1991:284). For sydsandinaviske forhold er denne kobling for nylig undersøgt af Lotte Hedeager i bogen *Iron Age Myth and Materiality*, hvor samspillet på tværs af det mytiske og det jordiske gøres til meget konkret genstand for kontekstualisering af bl.a. Gudmebebyggelsen (Hedeager 2011:161, 185).

I denne afhandling vil jeg kun berøre offertradition og symbolanvendelse kortfattet og udelukkende tage udgangspunkt i den overordnede udvikling af den religiøse sfære, som afspejles gennem de oftest mindre offerfund, der optræder i bopladskonteksten igennem det 1. årtusinde (jf. også afsnit 2.3.1. og 2.3.2. om afhandlingens teoretiske udgangspunkt samt teoretiske valg og fravalg). Fundgruppen anvendes her som udtryk for den almene befolknings ideologiske habitus i samspil med de markante samfundsændringer, der i kraft af regulære handelspladser (Sørensen 2000:54), øget social kompleksitet (Hedeager 1990) og magtpolitiske konflikter (Ilkjær 2000) prægede yngre romertid og ældre germanertid.

Det metodiske og teoretiske grundlag for at anvende de bopladsrelaterede offerfund som udtryk for en mere generel udvikling er tidligere fremlagt i et studie af ældre jernalders offertradition (Hansen 2004, 2006). Udgangspunktet er her, at det religiøse system, der præger en bestemt tid eller et område, reproduceres som mental struktur i de enkelte personer. Derved vil de grundlæggende mentale strukturer og symbolvalg præge praksis i de forskellige kontekster (ibid:119ff, fig. 2).

Det arkæologisk anvendelige materiale (de bopladsrelaterede offerfund) er desværre ikke bredt funderet på tværs af hele 1. årtusinde, men primært dateret til perioden fra romersk og ældre germansk jernalder. Det vurderes dog, at netop transformationen af offerskikken igennem romersk og germansk jernalder afspejler den mentale og ideologiske proces, der følger jernaldersamfundets udvikling hen imod en regulær rigsdannelse og rigsadministration med grundlæggende betydning for bebyggelsesorganiseringen.

Når jeg primært ønsker at fokusere på udviklingen af de offerfund, der er nært tilknyttet gårdene og landbebyggelserne og derved nedprioritere udtrykkene i f.eks. de store våbenofferfund (Vimose, Illerup osv.), skyldes det en tro på, at netop de små⁴⁴³ enkeltdeponeringer i særlig grad afspejler bevægelser i den jævne befolknings ideologiske strukturer og normer – løsrevet fra det narrative en elite af magtpolitiske årsager vil forsøge at skabe gennem brug af eksklusive symboler og ofre i større rituelle kontekster.⁴⁴⁴ Eller sagt på en anden måde; det er den ideologiske norm blandt den almene befolkning, der er særlig interessant i tilknytning til ideologiens samspil med den almene bebyggelsesudvikling.

Helt generelt er det centralt, at den nordiske mytologi baseredes på dyrkelse af en lang række guder, hvorfor der ikke kan forventes noget entydigt billede af offerpraksis og ideologisk præference. Nedenstående vil således blot fokusere på en række tendenser, der betragtes som symptomatiske for udviklingen, og som sådan danner en klangbund i samspillet med undersøgelsens resterende empiri og teoretiske model.

Som det fremgår af ovennævnte studie af ældre jernalders offertradition (Hansen 2004, 2006), skete der en markant ændring af offerskikken i løbet af yngre romertid og ældre germanertid. I århundrederne omkring Kr.f. ses således en udpræget anvendelse af frugtbarhedssymbolik primært konstitueret ved madofringer og ofringer af de primære produktionsdyr får/ged og ko.⁴⁴⁵ Dette forhold skyldes formentlig, at de rituelle normer og den anvendte symbolik var meget nært tilknyttet det landbrugssamfund, som brugerne var en del af (Hansen 2004, 2006:158, Carlie 2004:174).

Offertraditionen og symbolanvendelsen i ældre jernalder afspejler altså i udpræget grad livsgrundlaget for den enkelte bonde og må derved have skabt et narrativ om en bredt funderet forbindelse mellem den enkelte bonde og gudeverden. I løbet af romersk jernalder forskydes offerpraksis og symbolanvendelsen forholdsvis markant. Parallelt med, at den frugtbarhedsrelaterede offertradition og symbolanvendelse (primært mad og køddyr) artikuleredes svagere og svagere, intensiveredes anvendelsen af offerobjekter og symbolikker, der snarere må opfattes med reference til samfundets elite end til den almindelige bonde.

⁴⁴³ Ikke at forveksle med lav værdi.

⁴⁴⁴ Som eksempel på en elites brug af symboler som magtlegitimering er bådgravene fra yngre germansk jernalder og vikingetid tidligere fremhævet (Varenius 1995:38ff).

⁴⁴⁵ Et senere studie specifikt målrettet fynske lokaliteter har siden bekræftet dette billede (jf. Nielsen 2011).

3.12.1. Offerfund og symbolanvendelse - empiri

I fundmaterialet udtrykkes ovenstående udvikling bl.a. ved, at ældre jernalders madofre i stigende grad udfases, hvorimod symbolanvendelsen af hest⁴⁴⁶ og hund⁴⁴⁷ intensiveres. Om der heri også ligger en betydningsforskydning, er det umiddelbart svært at afgøre.⁴⁴⁸ Sikkert er det dog, at netop hunden og hesten ofte anvendes i et fælles symbolsprog i yngre jernalder og vikingetid – og ud fra gravskikken at dømme i en elitær kontekst. På Fyn illustreres dette forhold ikke alene ved den berømte bådgrav fra 900-tallets Ladby, der med hundekobbel og heste (Madsen og Thrane 1987:4, Sørensen 2001:105) har paralleller i bl.a. de svenske bådgrave fra Vendel og Valsgårde i yngre germanertid samt i den norske vikingetidsgrav fra Oseberg, men også ved et spændende fund af heste og hunde fra Nordvestfyn, der ligeledes må tolkes i en rituel kontekst (Henriksen 2015a). På trods af, at den symbolske betydning af det arkæologiske fund fra Nordvestfyn aldrig vil kunne fastlægges, er det fristende at opfatte fundet med referencer til de hunde- og hesteskikkelser, vi kender fra mytologien og eliten.

Heste og hunde fremhæves også i gentagne tilfælde på de gotlandske billedsten⁴⁴⁹, og på runestenen fra Stentofte berettes om offerheste⁴⁵⁰, ligesom også Adam af Bremen i sin beskrivelse

⁴⁴⁶ På Fyn er ofrede heste i bopladskontekst udgravet fra yngre romertid/ældre germanertid ved bl.a. Åsum (OBM 8688, Hansen 2005, 2006) og Fraugde-Kærby (OBM 8653 anlæg AFS og AGS, se bilag 63). Lignende fund kendes bl.a. fra Sorte Muld på Bornholm og lidt tidligere fra Vestervig og Nr. Tranders i Nordjylland (Klindt-Jensen 1957:295, pl.B, Carlie 2004, Hansen 2004, x4362) samt på en række svenske lokaliteter (Carlie 2004, Lucas og Lucas 2013). På handels- og håndværkspladsen ved Strandby på Sydfyn fra yngre germanertid er der ligeledes fundet dele af hestekranier, der evt. skal opfattes i en rituel kontekst (Henriksen 1997a, Carlie 2004:127), ligesom også stormandsresidensen ved Tissø og borganlægget Trelleborg omfatter ofrede heste (Jørgensen 2014). Hesten er integreret i stormandsgrave repræsenteret ved selve hesteskelettet (Henriksen 2012a:64) eller blot ved rideudstyr (Jacobsen 1982). Se i øvrigt Fabech & Ringtved 2009:171 med noter.

⁴⁴⁷ Hunde har i såvel ældre som yngre jernalder spillet en betydelig rolle ved offerritualerne (Hansen 2004, 2006, Carlie 2004, Nielsen 2011:209ff). På Fyn er hunde især fundet på bopladser dateret til yngre romertid/ældre germanertid ved jernalderbygden omkring Åsum/Seden. Alene her er der således udgravet seks hunde (Albrechtsen 1946, Hansen 2005, 2006, Gotfredsen, Henriksen, Kveiborg og Therkelsen 2009). Hundens og hestens fremtrædende symbolske funktion i germanertidens og vikingetidens offerritualer kendes fra en lang række lokaliteter med højstatusgrave i det mellemsvenske område (eksempler i Lamm og Nordström 1983).

⁴⁴⁸ I nordisk mytologi spiller hestene Rimfaxe og Skinfaxe centrale roller for dagens gang (Bæksted 1992).

⁴⁴⁹ Eksempelvis Hunninge- og Tjängvide- og Garda Bota-stenen (Davidson 1996:41, 46, Hedeager 2011:102).

⁴⁵⁰ Stentofte-stenen, der er ristet i 600-700-tallet, omfatter med stor sandsynlighed en direkte reference til offerskikken i yngre germansk jernalder, der kan sammenlignes med de senere beretninger om ofringer ved Uppsala-templet. Tekstens

af de store bloter ved 1000-tallets Uppsala omtaler hunde, heste og mennesker i en fælles religiøs kontekst.⁴⁵¹ Disse kilder artikulerer derved de statusprægede konnotationer, der er udtrykt i ovenstående mellem hund, hest og højstatusmiljøer i yngre jernalder og vikingetid.

Parallelt med forskydningen af dyrenes symbolske rolle i bopladsofferskikken i løbet af første halvdel af 1. årtusinde e.Kr. ses en udvikling med et elitært islæt, der må forstås i tilknytning til elitens associering til eller kontrol med krig, handel og håndværk.

Sideløbende med etableringen af regulære håndværks- og handelspladser fra yngre romertid og fremefter (Thomsen 1993, Sørensen 2000) ses der en opblomstring i offerdeponeringer af håndværksrelaterede genstande – også i de lokalsamfund, der helt overvejende må have været baserede på landbrug. Alene inden for denne afhandlings fokusområde på Fyn er det værd at fremhæve en række forskelligartede fund, der hver især kan relateres til denne udvikling. Ved Sdr. Nærå blev der fundet et skebor nedstukket som offerfund i kanten af en tagbærende stolpe (Hansen og Lundø 2015). Skebor fra jernalderen er sjældne, men kendes bl.a. fra håndværkspladser som f.eks. Lundeberg på Fyn og Bejsebakken ved Ålborg (Thomsen 1993, Nielsen 2002). Håndværksredskaber udgjorde tillige et element i den offerskik, der praktiseredes ved Tissø (Jørgensen 2014:134) som en del af det elitære miljø i sen jernalder/vikingetid samt offerritualerne i tilknytning til det store våbenofferfund fra Illerup Ådal.

Den religiøse praksis' brug af symbolske referencer til håndværk kendes for så vidt også i førromersk jernalder (se f.eks. Nielsen og Jouttijärvi 2011:167), men artikuleres med særlig kraft gennem de fund af vævevægte, der findes i offerkontekst på de agrare bebyggelser fra yngre romertid og ældre germanertid. Ved bl.a. Seden (se bilag 64), Lumby og Rynkeby, øst og syd for Odense, blev vævevægte således anvendt i offerritualerne.⁴⁵² Huset fra Rynkeby er ¹⁴C-dateret til 5.-6. årh., og i et andet af husets tagstolpehuller fandtes tillige en jernkam deponeret (Christensen

indledende linjer tolkes ifølge DR: *Med ni bukke (og) ni hingste gav HapuwulfR (Hådulv) godår. HariwulfR (Hærulv)*. Stenen stammer fra Sølvesborg i grænseegnen imellem Skåne og Blekinge. Tolkningen af indskriften er markant ændret siden Jacobsen og Moltke 1942:357.

⁴⁵¹ Adam af Bremen:276, Schol. 141.

⁴⁵² Seden OBM 9882 x3243. Pyramideformet vævevægt fundet i stolpenedgravningen i hus K37b. Lumby OBM 7982 (Juel 2007:5) og Rynkeby OBM 2832. To cirkulære vævevægte fundet i stolpehuller til hus K3 (Christensen og Hansen 2008:7).

og Hansen 2008:7). Funktionen af jernkammene er endnu omdiskuteret,⁴⁵³ men sikkert er det, at de i gravskikken oftest er anvendt ved begravelser, der repræsenterer de øvre sociale lag⁴⁵⁴, og at de ligeledes i bopladskonteksten må symbolisere en associering hertil. Endelig er der i et langhus fra Åsum øst for Odense gjort endnu et offerfund, der refererer til klæderelateret håndværk i form af en kraftig synål af bronze (Hansen 2005).

Set i et retrospektivt perspektiv er det nærliggende at opfatte den forskydning i symbolanvendelsen som vævevægte, jernkamme, synåle, skebor mv. repræsenterer med udgangspunkt i de store handels- og håndværkspladser, der formodentlig under kontrol af en elite indtog en helt afgørende økonomisk og social rolle i samfundsudviklingen fra yngre romertid og fremefter. Referencen til håndværk kan derfor også, i den konkrete historiske kontekst i yngre jernalder og vikingetid, opfattes som en symbolsk associering til de samfundsbærende aktiviteter på handels- og håndværkspladserne, der var kontrolleret af eliten, eller referencen kan måske ligefrem være til de elitære og økonomisk velstillede miljøer som sådan.

At netop de redskaber, der relateres til vævning, fremtræder markant i symbolsproget, i de i øvrigt ofte genstandsfattige bopladskontekster⁴⁵⁵ fra yngre romertid og fremefter, er altså næppe helt tilfældigt. Klædeproduktion og vævehytter (grubehuse) kom således til at definere jernalderens store handels- og håndværkspladser, og håndværkssymbolikken kan allerede i yngre romertid have fungeret som et narrativ for idealet om høj rang gennem symbolsk associering til klædeproduktionen; et håndværk, der i løbet af romersk og germansk jernalder fik karakter af specialiseret produktion.⁴⁵⁶

Foruden de symbolske referencer til de elitære miljøer repræsenteret ved bl.a. hunde, heste og håndværksredskaber står den symbolanvendelse, der kan associeres med jernalderens fremvoksende

⁴⁵³ Jernkammene tolkes almindeligvis i relation til bearbejdning af uld, mens forslag om at se jernkammene som personlig garniture i relation til vedligehold af finere pelsværk også er fremført (Henriksen 2009:180ff, Hansen 2009:119).

⁴⁵⁴ Henriksen 2009:186.

⁴⁵⁵ Genstandsmængderne fra Gudme i yngre romertid og ældre germanertid (Michaelsen 2015) udgør en markant afvigelse fra det almindelige fundbillede, der må betegnes som ekstremt fattigt på artefakter af enhver art.

⁴⁵⁶ Med termen masseproduktion tænkes på de større lokaliteter, f.eks. de 350 grubehuse fra Bejsebakken ved Ålborg, hvor der overvejende var tale om vævehytter (Nielsen 2002), eller de fynske lokaliteter fra f.eks. Strandby og Hjulby, der hver især omfattede et stort antal grubehuse (Henriksen 1997a, Juel 2009a). Lokaliteter som Seden på Fyn afspejler en lokalitetstype der allerede i 3./4. årh. havde en betydelig klædeproduktion (Gotfredsen et al. 2009, Henriksen 2009:186), en regulær masseproduktion var der dog næppe tale om.

krigeraristokrati (Hedeager 1990). Ifølge Lotte Hedeager sker der i 1. årtusindes første halvdel en bevægelse hen imod et samfund, hvor dynamiske og subjektive etniske identiteter motiveres og skabes som resultat af den aktuelle magtpolitiske situation (Hedeager 2011:39 med henvisninger). Krig og krigere indtager således en særlig og elitær rolle i nordisk mytologi, og netop de ærefuldt faldne krigere var det forudt at komme til Odins hjem *Valhal* (Hedeager 2011:9).

Krigens symbolik (våben) spiller langt fra nogen dominerende rolle i den for os synlige offertradition, der var tilknyttet jernalderens landsbysamfund. Til trods herfor bør enkelte fund fremhæves, netop qua en reference til krig gennem symbolsk våbenanvendelse. På en i øvrigt helt almindelig jernalderboplads ved Bellinge syd for Odense, er der udgravet en grube, hvori der var henlagt en stor kniv dateret til yngre romersk jernalder. Kniven er af en type, der også kendes fra det store våbenofferfund ved Illerup Ådal, og den er over 30 cm lang. Kniven klassificeres som en regulær kampdolke – dvs. at der er tale om et egentligt våben.⁴⁵⁷ Våbendeponeringen fungerede inden for den sociale og mytologiske praksis, vi tillige ser afspejlet i en række deponeringer af våben på fynske romertidsgravpladser (Henriksen 1989, 2009:115 og bilag 1 1b, 2015), og altså et udtryk for den ideologi, der kendetegner jernalderens små og store våbendeponeringer, som de bl.a. kendes fra de jævngamle fund fra Villestofte og Vimose (Henriksen og Jensen 2007) og formentlig også deponeringerne fra Tissø (Jørgensen 2014). De mere almindelige jernknive findes jævnligt i huse på de i øvrigt ofte næsten genstandstomme lokaliteter fra yngre romertid og frem til overgangen middelalder/vikingetid.⁴⁵⁸ Tolkningen af sådanne knive opfattes almindeligvis som værneofring for det enkelte hus (Carlie 2004:153ff). Vi bør imidlertid ikke afvise, at disse knive ligesom kampdolken kan spille en symbolsk rolle med reference til kamp, ligesom det også er en mulighed for to jyske fund af pilespidser⁴⁵⁹ fra ældre romertid (Hansen 2004,⁴⁶⁰ Carlie 2004:172). Referencer til kamp må under alle omstændigheder tillægges de sværd- og lansestykker, der sammen med sølv, guld, glas, en dyrefigur mv. fandtes i en grube ved en af de ældste kultbygninger ved Gudmehallerne (Sørensen 2003:430, 2010:234ff). Det samme må gøre sig gældende for de

⁴⁵⁷ OBM 5496 x721 dateres til yngre romersk jernalder C1-C2. Samlet længde 31 cm, heraf var bladet 20,5 cm. (Lundø 2013:10). Som parallel til kampdolken fra Bellinge henvises til Ilkjær 1993a og 1993b; tabel 214, AAKR.

⁴⁵⁸ Se f.eks. Lumby (Juel 2007:5), Lunge (Henriksen, Jacobsen og Lorentzen 1997, Carlie 2004:153), Rynkeby (OBM 5491 x121, x361) og Sdr. Nærå OBM 6373 (x371).

⁴⁵⁹ Pilespidser kan selvsagt også opfattes som en reference til jagt. Da jagt også må opfattes som stærkt statuspræget i den senere jernalderkontekst, ændrer det dog ikke så meget ved fundgruppens grundlæggende hierarkiske symbolik.

⁴⁶⁰ Pilespidser x8162 af ben er fundet i det sydvestligste tagstolpehul i hus A288 dateret til ca. 100 e.Kr. (Hansen 2004, bilag 47e).

gentagne offerdeponeringer af lanse- og spydspidser, som bl.a. er fundet ved Tissø, Bejsebakken nær Ålborg, Sorte Muld på Bornholm, Uppåkra i Skåne og Birka i Mälaren (Nielsen 2002:201ff, med noter, Carlie 2004:173).⁴⁶¹

Foruden den symbolske anvendelse af højstatusdyr, værktøj og våben er det en forholdsvis markant ændring i offerskikken og symbolanvendelsen, at frekvensen af ædelmetal og detaljeret ikonografi vinder kraftigt frem i løbet af yngre romertid og germansk jernalder, og med yngre germanertid antager ikonografien et regulært nordisk formsprog (Hansen 2006, Henriksen 2009, 2010).

Isoleret set er ædelmetallets potentiale som indikation på den almindelige befolknings stigende elitært orienterede symbolbrug begrænset, al den stund, at gullet i sig selv er definerende for et højt hierarkisk niveau, hvorfor vi som udgangspunkt dårligt kan opfatte (offer)guld i tilknytning til andre sociale klasser end højstatusmiljøer. Dermed også sagt, at en ikke-formuende bonde/landsby ikke som udgangspunkt formodes at have haft mulighed for at anvende ædelmetaller som symbol og offerobjekt i den rituelle sfære.

At differentieringen af ædelmetalfund som hhv. værdifulde skattehensættelser eller offerfund er svær at foretage er evident, men at der for en ikke ubetydelig del af fundene må have været tale om egentlige offerhensættelser står klart, når fundene indsættes i en teoretisk ramme med fokus på udviklingen af jernalderens samlede offerkontekst (Hansen 2006, fig.2). Deponeringskonteksten ved hegn, hegnsåbninger, vægforløb og tagstolper for en betydelig del af de mange ædelmetalfund fra Gudme,⁴⁶² modsvarer således meget præcist det billede af deponeringskonteksten, der karakteriserer den mere udbredte frugtbarhedsorienterede offerskik (jf. Hansen 2004, 2006, Carlie 2004 fig. 9.12 og 11.8). Gudme kan dog langt fra opfattes som en almindelig landsby i yngre romertid og ældre germanertid, og det kan derfor med rette diskuteres, hvor repræsentative forholdene i Gudme var for offerskikken generelt set. Fundbilledet fra Gudmeområdet er imidlertid som sådan ikke enestående. På et par jernalderbebyggelser fra hhv. yngre romertid og ældre germansk jernalder ved Fraugde-Kærby (kort 3) og Hjallesø (kort 2) hhv. øst og syd for Odense er der således, foruden små offerkar, udgravet deponeringer af ædelmetal i tilknytning til hustomterne

⁴⁶¹ I tillæg til de nævnte publicerede fund, der alle tidligere er tolkede som rituelle hensættelser, knytter sig en række fund, om hvilke jeg mener en ritual tolkning bør appliceres. Det gør sig bl.a. gældende for en kampøkse fundet i tilknytning til et hus ved Vejen Vestermark i Jylland fra yngre romertid eller ældre germanertid (Terp 2013:G10, x1089).

⁴⁶² F.eks. S 12, S 14, S 16, S 17, S 20, S 22, S 25, S 27, S 31 (Michaelsen 2015:159ff).

(Runge og Andreasen 2009, Rasmussen 2015:239), præcis som vi kender det fra Gudme, mens der ved Rynkeby syd for Odense blev deponeret guld i et vådområde i direkte tilknytning til de udstrakte bebyggelsesspor fra yngre romersk og ældre germansk jernalder (kort 24-25).

Det er som anført nærliggende at opfatte deponeringer og symbolanvendelsen af guld som en hierarkisk orienteret ideologisk artikulation af forbindelsen til samfundets højeste sociale trin og samtidig som et udtryk for en religiøs praksis med helt afgørende samfundsmæssig betydning. Tanken bag sådanne votivofre kan udtrykkes med det fra antikken kendte *do, ut des* – dvs. *jeg giver for at du skal give*. I praksis betyder dette, at de(n) ofrende part(er) indgik en aftale med guderne om at yde et passende offer, når det ønskede var opnået. Man ofrede så at sige ikke på forventet efterbevilling, men til gengæld var offeret skalerbart alt efter ønskets karakter og alvor. Deraf udspringer formentlig den af flere fremførte tanke, at en betydelig del af jernalderens ædelmetalofferfund kan afspejle en akut og vidt udbredt krisesituation⁴⁶³ i perioden efter 536 e.Kr., hvor jernaldersamfundene for en stund kan have følt deres eksistensgrundlag truet (Axboe 1999, 2001, Michaelsen 2015:177).

Ofringer af mennesker tolkes traditionelt på et tilsvarende højt hierarkisk niveau (Fabech 1991:284, Hansen 2004, 2006, Carlie 2004). Morten Axboe forestiller sig da også, at germanertidens guldofferfund i gentagne tilfælde har været suppleret med menneske- og dyreofringer ophængt i træer (Axboe 2001:32), som vi kender det fra Adam af Bremens beretning om Uppsala i 1000-tallet. Denne teori er selvsagt svær at eftervise arkæologisk, men spørgsmålet er i hvilket omfang, vi reelt bør regne hermed – og hvilke tendenser de arkæologiske kilder indikerer om brugen af mennesker i jernalderens offerkontekst.

Fra eller i direkte tilknytning til fynske jernalderbebyggelser er der i mindst fem tilfælde udgravet mennesker eller væsentlige dele heraf. Ved Skrillinge på Nordvestfyn er der på et omfattende bopladsområde fra yngre førromersk og ældre romersk jernalder udgravet en grube, hvori der var deponeret et kranium (Hansen 2006:133, Nielsen 2011:210). Et tilsvarende kraniefund er udgravet ved Tokkendrup på Nordfyn og Fraugde Radby øst for Odense, hvor kraniedelene ligeledes blev fundet i bopladsgruber (Therkelsen 2011:118, Nielsen 2011:209ff). At der i ritualsymbolikken er en udtalt præference for kranier og kraniestykker er langt fra tilfældigt, men afspejler et helt generelt billede vi f.eks. også kender fra de nordjyske byhøje (Hansen 2004, 2006). I tilgift til kraniefundene knytter sig to spektakulære fund af (næsten) hele skeletter. Ved Lindved

⁴⁶³ Vulkanudbrud, pest mv. omtales i litteraturen som mulige årsager til en krisesituation i perioden omkring 536 e.Kr. (Axboe 1999).

Hovedgård syd for Odense, er der på en jernalderboplads fundet let ildpåvirkede rester af en ca. 30 årig kvinde, der var parteret og lagt i en kogestensgrube.⁴⁶⁴ Fra Asperup på Nordvestfyn er der i kanten af et vådbundsområde, direkte op til et udstrakt bopladsområde fra ældre jernalder, fundet et skelet, der rettelig er sammenlignet med det berømte fund fra Tollund i Midtjylland (Bonde 2011). Til trods for at der på Fyn er udgravet betydeligt flere hustomter fra yngre romertid og ældre germanertid end for den foregående del af ældre jernalder (bilag 13), er det værd at notere, at alle fem skeletfund dateres til perioden yngre førromersk jernalder til ældre romertid. Der er derimod for nærværende ingen registrerede fund af menneskeofringer, der supplerer de mange gulddeponeringer fra perioden omkring 5.-6. årh. – hverken fra bopladser eller de umiddelbart tilknyttede vådbundsområder. På den måde fremstår boplads materialet som et direkte parallelmateriale til de kendte moseofre fra samme periode.⁴⁶⁵

Som før omtalt var de bopladsrelaterede ædelmetalofferfund dateret til den efterfølgende periode, dvs. yngre romertid og ældre germanertid, og det er nærliggende at opfatte det ændrede fundbillede som udtryk for en reel bevægelse i den rituelle symbolanvendelse fra ældre til yngre jernalder.

Selv om der således kan argumenteres for, at såvel menneske- som ædelmetalsymbolikken på lige fod bør relateres til det samfundsbærende niveau, så er der alligevel mindst én helt afgørende forskel på de to; hvor menneskesymbolikken/-offeret repræsenterer en alle steds nærværende ressource, principielt set på lige fod med dyr, mad osv., så indtager ædelmetallet helt entydigt en eksklusiv ideologisk plads, der meget præcist orienteres imod samfundets elite.

3.12.1.1. Ideologi og bebyggelsesorganisation

Ovenstående analyse af offer- og symbolanvendelsen i tilknytning til jernalderens bebyggelser tegner umiddelbart et forholdsvist komplekst billede. Der er imidlertid ingen tvivl om, at kun de færreste rituelle handlinger har afsat sig tydeligt læsbare arkæologiske spor⁴⁶⁶, og at analysen som konsekvens heraf kun afspejler udviklingen i en meget begrænset del af de ritualer, der rent faktisk

⁴⁶⁴ Det er foreslået, at anlægget kan opfattes som tegn på kannibalisme i jernalderen (Nielsen 2011:211). Da der ikke findes andre kilder (skriftlige eller arkæologiske), der indikerer, at dette skulle være tilfældet, opfatter jeg imidlertid ikke dette som en plausibel forklaring. Sted nr. 080410-21, OBM 9431 grube M.

⁴⁶⁵ Fra vikingetiden er menneskeofre primært kendt fra højstatusmiljøer som eksempelvis i brøndanlæg fra 800-900-tallet ved det senere Trelleborg (Nørlund 1948:36ff) samt Adam af Bremens beretning fra Gamle Uppsala i 1000-tallet.

⁴⁶⁶ Også fra samtidens Romerrige ved vi, at langt fra alle ofre var omfattende. Oftest ofredes således blot en mønt eller et stykke keramik, lidt frugt eller en blomst (Ørsted 1999:162ff).

har fundet sted (Hansen 2006). Jeg er enig med flere andre forskere i (bl.a. Carlie 2004:214), at drikkeritualer, fælles offermåltider og ofringer jernalderen igennem, har udgjort et bærende element i kulten frem til kristendommens udbredelse. Ligesom tilfældet var i f.eks. Romerriget (Ørsted 1999:167), må vi også forestille os, at ritualerne i jernalderens Sydsandinavien i jernalderen var stærkt funktionsbestemte, og at man ofrede til de guder, som man mente bedst kunne hjælpe i den konkrete situation. Selv om det kun undtagelsesvist er muligt at vurdere den specifikke betydning af offerfundene (Hansen 2004:24ff), danner fundene alligevel som samlede grupper tydelige markeringer af offergenstandenes kontekst og samlede narrativ – f.eks. som frugtbarhedsrelateret ofring eller ofring rettet mod mere elitære fokuspunkter. Mens offerfundene i ældre jernalder tydeligt centrerer omkring forskellige frugtbarhedsrelaterede offertyper (primært madofre, produktionsdyr osv.), så parallelforskydes offersymbolikken over mod et miljø, der i stigende grad er præget af elitens domæner (prestigedyr, krig, guld, sølv, handel og håndværk). Dette afspejles ikke kun på de centralpladser (Gudme, Tissø, Jelling m.fl.), der i løbet af jernalderen blev eksponenter for en stigende institutionalisering af den religiøse infrastruktur (Fabech 1991:291), men også på bebyggelser, der må betegnes som ordinære landbebyggelser.

Den ovenfor beskrevne hierarkisk orienterede ideologiske bevægelse skal næppe opfattes som et egentligt religionsskifte (Hansen 2006), men bør sandsynligvis ses som en nyorientering inden for rammerne af en allerede etableret religion. Udviklingen fremstår dermed som del af en gennemgribende mental og dermed også samfundsorganisatorisk proces. For med et symbolsprog, der forskubbes fra allestedsnærværende frugtbarhedsrelaterede symboler/offerobjekter hen mod elitære symboler og privilegier, legitimeres elitens særstatus som samfundsbærende nøglepersoner med en gudebestemt ret til en privilegeret position på bekostning af det bredere funderede ideal, der tilsyneladende prægede den foregående periodes ideologi og offerskik.

Som tidligere anført, er det for så vidt ikke så overraskende (eller nyt) at en elite gennem ideologiske virkemidler forsøger at skabe et narrativ om deres gudebestemte ret til særstatus over en resterende del af befolkningen. Det nye og overraskende med transformeringen af offerskikken i yngre romertid og ældre germanertid er snarere, at ideologien bag denne praksis tilsyneladende spredtes til samfundet generelt og derved konstitueredes og reproduceredes af et befolkningsgrundlag, der var betydeligt bredere funderet end eliten selv. Svækkelsen af ideologien bag det normsæt, der med rod i landbruget understøttede befolkningen generelt set, og samtidig styrkelsen af elitens symboler, idealer og gudebestemte særret, er altså et resultat af et forhold mellem flere agenter – både de dominerende og de dominerede.

Kontekstualiseringen af offerskikudviklingen inden for rammerne af dominansforhold som her beskrevet, kan på en række væsentlige områder beskrives med det begreb som Pierre Bourdieu kalder *symbolsk vold* (Bourdieu 1999:47). Bourdieu ser således ikke i dominansen en modstilling mellem tvang og indvilligelse. I stedet karakteriseres dominansen af en ureflekteret accept og indvilligelse fra den domineredes side (Bourdieu 1999:52). De dominerede anvender så at sige uden refleksion et sprog, der er konstrueret ud fra de dominerendes synspunkt, hvorfor dominansen ikke opfattes som et overgreb af den dominerede, men i stedet som naturlig og selvfølgelig (ibid:48ff), og altså i dette tilfælde gudebestemt. Gennem denne proces er den dominerede altså aktiv i opretholdelsen (og måske ligefrem udbygningen) af dominansforholdet gennem internaliseringen af de dominerendes sprog – dette hvad enten den dominerede handler ubevidst eller i et bevidst forsøg på egen vinding. Så længe det anvendte sprog er den dominerendes, vil dominansen reproducere.

At samfundets religiøse ressourcer (mytiske og økonomiske) i stigende grad kanaliseredes i en hierarkisk retning kan med tiden have fået afgørende betydning for de muligheder, der senere skulle vise sig for at etablere den tilsvarende stærkt stigende økonomiske centralisering, der prægede samfundene i den sene jernalder. Tankegangen bag denne argumentation er, at der ved en århundredelang tradition for at centralisere religiøse ressourcer ved en begrænset hierarkisk privilegeret persongruppe blev skabt et ideologisk fundament, hvorpå der forholdsvist enkelt kunne etableres et narrativ om en elites (kongers, jarlers osv.) ret til også at råde over jordens ressourcer generelt set. Fundamentet for at etablere tyngesystemer bundet i jorden styrkes dermed i takt med den ideologiske omkalfatring. På den måde kom de almindelige gårdejere – i forsøget på at styrke deres egne positioner gennem udveksling med guderne inden for den ændrede hierarkisk funderede offerpraksis – til at understøtte en bevægelse, der langsomt svækkede deres⁴⁶⁷ position i samfundet, eller måske snarere en bevægelse, der fremhævede en uanfægtelig elite som særligt privilegerede.

Hvorvidt den proces, der her beskrives, bør opfattes som et resultat af en bevidst elitær strategi eller som et resultat af en mere passiv og langstrakt proces fremstår endnu uafklaret, men er heller ikke i første omgang afgørende for forståelsen af den bebyggelsesorganisatoriske udvikling.

⁴⁶⁷ Da der var tale om en rullende mentalt forankret proces, er ændringen i praksis forløbet som en langsom selvforstærkende forskydning, der til enhver tid har været opfattet som værende i fuld overensstemmelse med traditionen og ideologien. Ændringer opfattedes derfor antagelig også som et ubrudt kontinuum i samtiden – jf. den teoretiske model om reproduktion af mental struktur fig. 2.

3.12.2. Kosmologi og bebyggelse

At der i et eller andet omfang må være en, om ikke andet, idealiseret sammenhæng mellem en religions kosmologi og det samfund, hvori kosmologien fungerer, er næppe kontroversielt, al den stund at kosmologier tjener det formål, at forklare verdens grundlæggende bestanddele. Som jeg tidligere har understreget i den teoretiske redegørelse for afhandlingen, så er jeg af den grundopfattelse, at de mentale strukturer, der danner baggrunden for praksis, er stærkt påvirkelige på tværs af organisatoriske niveauer gennem strukturel interaktion. Med det udgangspunkt er det oplagt at se nærmere på den landskabsorganisatoriske praksis, der synes udkrystalliseret på baggrund af de arkæologiske analyser på ejerlavsniveau, og den mentale struktur, der kan skimtes i kosmologien i den nordisk mytologi⁴⁶⁸ (bilag 65).

Som tidligere vist er landskabsorganisationen i århundrederne efter omstruktureringen i bebyggelsen omkring 600 e.Kr. præget af en opdeling af landskabet i ejerlav, der hver især har været zoneret i forskellige rum. Hvert ejerlav bestod således ideelt set af en forholdsvis centralt placeret landsby, omkring hvilken det nære og primære produktionslandskab strakte sig. Adskilt herfra var udmarken, der øjensynligt lå stort set ubeboet hen. Som sådan danner landskabsorganiseringens bebyggelseshistoriske aftryk en meget præcis parallel til kosmologiens verdensbillede i den nordiske mytologi. Her beskrives det på tilsvarende vis, at menneskene levede i *Midgård* (altså centralt) afskærmet fra det omgivende landskab med et gærde mod *Udgård*, der lå omkring Midgård (Stefánsson 2005:135, 153, 244).

Det er et iagttagelsesværdigt ord- og struktursammenfald mellem den ældre terminologi for bebyggelsernes omgivende afgrænsning, *udgærdet*, mod udmarken og kosmologiens terminologi for området uden for menneskenes velordnede *Midgård* som det utæmmede og jættestyldte *Udgård*. At bebyggelsesorganisationen med beboet indmark og ubeboet og vildsom udmark har haft indflydelse på kosmologiens verdensbillede, og at dét verdensbillede omvendt også har haft indflydelse på en tilbageholdenhed med at etablere udflytninger i udmarken i sen jernalder og vikingetid, forekommer tænkeligt. På den måde kan religionsskiftet, som tidligere foreslået af Johan Callmer (1991:349), meget vel have haft en identificerbar indflydelse på bebyggelsespraksis i tiden fra vikingetidens start til langt ind i ældre middelalder. I modsætning til Callmer ser jeg dog ikke den kristne ideologiske indflydelse som en bebyggelseshistorisk stabilisator, men snarere som et blandt mange elementer, der har ændret agrarbefolkningens verdensbillede og dermed også gødet

⁴⁶⁸ Dvs. på baggrund af religionshistorikernes fremstillinger af denne.

jorden for den torpudflytning, som med stigende intensitet prægede Sydsandinavien fra den tidlige missionærtid ved vikingetidens begyndelse til langt ind i ældre middelalder.

4. Opsummering, konklusion og syntese

Hovedemnet for denne afhandling er bebyggelsesudviklingen og landsbydannelsen på Fyn i 1. årtusinde, og i særdeleshed årsagerne bag etableringen af den grundlæggende bebyggelsesorganisatoriske struktur, der endnu kendetegner landbebyggelsens byer og organisering. Med udgangspunkt i en opfattelse af bebyggelsesstruktur og bebyggelsesorganisation som en social praksis (fig. 2) er de bebyggelseshistoriske kilder analyseret ud fra en empirisk orienteret undersøgelsesmodel, hvor et samspil af økonomiske, ideologiske og sociale processer alle opfattes som væsentlige for at kunne forklare de iagttagne mønstre (fig. 3). Afhandlingens analyser er grundlæggende forskelligartede, og de spænder lige fra entydigt aflæselige fysiske arkæologiske og kartografiske strukturer over skriftanalyser til komplekse sociale og mentale processer. Ved sammenstillingen af de forskelligartede elementer skabes der imidlertid et bredt funderet og mangesidet billede af bebyggelsesudviklingen i et diakront historisk perspektiv. Den anvendte undersøgelsesmodel (fig. 3) har gennem arbejdet vist sig særdeles operationel, og tilsammen danner de mange delanalyser et differentieret bebyggelseshistorisk grundlag, hvorpå en ny bebyggelseshistorisk syntese for 1. årtusinde kan etableres.

Udarbejdelsen af grafiske modeller for en lang række forskellige bebyggelsesorganisatoriske niveauer, har understøttet undersøgelsesmodellens antagelse om strukturel interaktion. Således er det i gentagne tilfælde illustreret, hvorledes relaterede bebyggelsesordninger på forskellige niveauer gennemløb parallelle udviklinger, hvorved elementer som labilitet og stabilitet, territorialitet og fluktuering kendetegner forskellige tidsperioders bebyggelsesorganisation på tværs af vidt forskellige bebyggelsesniveauer.

Anvendelsen af ^{14}C -dateringer har gennem hele afhandlingens arkæologiske perspektivering spillet en markant rolle, og via en stringent og kvalificeret samplingsstrategi har ^{14}C -dateringer vist sig som et uvurderligt metodisk redskab. Dels for at rette fokus mod problempunkter i de etablerede hustypologier, og dermed datagrundlaget for ellers umiddelbart veletablerede bebyggelseshistoriske synteser, dels for eftersøgningen af de bebyggelseskomplekser fra sen germansk jernalder og ældre vikingetid, som på baggrund af det nuværende undersøgelsesstade, statistisk set burde optræde i langt rigere mål i materialet, end de arkæologiske udgravningsberetninger umiddelbart afspejler og endelig for illustrationen af den episodiske karakter, hvormed bebyggelsesomlægningen omkring 600 e.Kr. må opfattes (afsnit 3.2- 3.5).

De omfattende feltarkæologiske undersøgelser er siden 2006 udført med basis i en grundlæggende arbejdshypotese. Arbejdshypotesen forholder sig kvalificeret til netop det konstaterbare forhold, at bebyggelsesspor fra perioden ca. 600-800 e.Kr. fremstår markant underrepræsenteret i det arkæologiske beretningsmateriale. Arbejdshypotesen har i al sin enkelhed taget udgangspunkt i en formodning om, at bebyggelser fra perioden hidtil har ”gemt” sig rent arkæologisk som en del af de ældste eksisterende landsbyer og/eller på bopladsområder fra yngre romersk-ældre germansk jernalder i det åbne land. Arbejdshypotesen har gennem arbejdet kunnet bekræftes og dette endda med et tilsyneladende entydigt resultat.

Afhandlingens første hovedspørgsmål var helt overordnet – og i en fynsk kontekst – at undersøge rækkevidden af den bebyggelseshistoriske model, der siden ca. 1980 har været altdominerende i dansk bebyggelsesarkæologi og -historie, altså Vorbassemodellen. Som det fremgår af analyserne af de arkæologiske kilder (afsnit 3.1-3.4), kan den overordnede bebyggelsesmodel, der beskriver bebyggelsesstrukturen som labil vandrebebyggelse frem til ca. 11. århundrede, ikke bekræftes på Fyn.

De statistiske og rumlige undersøgelser viser således, at en generel labil bebyggelsesorganisation kun kendetegnede praksis frem til ca. 600 e.Kr. Bebyggelserne blev tilsyneladende omlagt omkring denne tid, og tiden omkring 600 adskiller sig fra øvrige perioder i det 1. årtusinde ved, at der ikke er eksempler på bebyggelser med stedskontinuitet på tværs af en konkret periode på kun ganske få årtier omkring 600 e.Kr. Perioden omkring 600 e.Kr. udgør altså den tid, hvor de ældste eksisterende fynske landsbyer etableredes på deres blivende sted. Den konsekvente bebyggelsesomlægning omkring 600 e.Kr. opfattes ikke blot som en fossilisering af et gammelt bebyggelsesorganisatorisk system, men derimod som en aktiv bebyggelsesorganisatorisk innovation. Sammenholdt med de landskabsorganisatoriske grænser, som ejerlavene fra historisk tid udtrykker, står det endvidere klart, at perioden omkring 600 e.Kr. ikke alene lader til at have omfattet en omlægning af selve landsbyerne, men tillige en egentlig organisering af landskabsressourcen i en langt større og mere låst skala (afsnit 3.5).

Ovenstående fremstår som afhandlingens umiddelbare hovedresultater, og med dette er der skabt en bebyggelseshistorisk sammenhæng på tværs af det 1. årtusinde, der underbygges af et stort arkæologisk bygningsmateriale.

Analyserne illustrerer også, at perioden efter ca. 600 e.Kr. er præget af en låst bebyggelses- og landskabsorganisatorisk struktur. Den traditionelt opfattede bebyggelseshistoriske omlægning

omkring 1000-tallet e.Kr. kan således ikke bekræftes i materialet, og 1000-tallet må i stedet (ud fra en bebyggelseshistorisk vinkel) betragtes inden for rammen af et overordnet bebyggelsesorganisatorisk kontinuum. I den undersøgte periode er det således årtierne omkring 600 e.Kr., der viser gennemgående tegn på bebyggelsesorganisatorisk omlægning, og som illustreret gennem afhandlingens delanalyser fremstår denne omlægning konsekvent på tværs af varierende landskabstyper og områder.

Rent metodisk har erkendelsen af landsbyernes ældre etableringsfaser og landskabets organisering i blivende territorielle ressourcefællesskaber (ejerlav) vidtrækkende betydning for muligheden for at anvende bebyggelsesnavnematerialet i de bebyggelseshistoriske detailanalyser. Disse muligheder er anvendt gennem afhandlingens tolkninger af konkrete bebyggelsesarkæologiske sekvenser, og i kombination med erkendelsen af, at bebyggelsen i århundrederne efter 600 e.Kr. fremstår særlig låst, er der ved retrospektion udarbejdet en kortskitse, der *tentativt* visualiserer en landskabelig ordning i storejerlav forud for udparcelleringen af torper, hoved- og enestegårde i vikingetid og middelalder.

Mens den hidtidige markante bebyggelseshistoriske fokus på Vorbassemodellens overordnede skifte fra labil til stabil bebyggelsesstruktur i 1000-tallet har betydet, at forskningen i årtier har søgt generelle kausale forklaringer på bebyggelsesstabiliseringen i århundrederne efter årtusindskiftet, så er dette fokus naturligt ændret i herværende afhandling, hvor det konkret er rykket tilbage til perioden op til ca. 600 e.Kr. Det medfører, at de kausale forklaringer på bebyggelsesstabiliseringen må justeres i forhold til det hidtil antagne. Samtidig har de seneste årtiers store udgravningsaktivitet og afledte arkæologiske og arkæobotaniske analyser betydet, at en række driftsmæssige innovationer, som f.eks. introduktion af rug, muldfjæl og sædeskifte, på helt tilsvarende måde viser sig tidligere introduceret end tidligere antaget. Derved opstår den situation, at flere grundlæggende argumenter for bebyggelsesstabiliteten i den eksisterende teori, der er rodfæstet i perioden omkring 1000-tallet, opretholdes i herværende afhandling – blot i en næsten 500 år ældre historisk kontekst.

Afledt af ovenstående kan en bebyggelseshistorisk udvikling for Fyn i det 1. årtusinde e.Kr. i grove træk sammenfattes i flg. syntese.

Fra starten af 1. årtusinde prægedes bebyggelsesstrukturen af forholdsvis spredte og labile gårde, der som mindre familiebaserede gårdbrug kun sjældent udvikledes til landsbyer med mere end tre socialgeografisk integrerede enheder. Bebyggelserne var stærkt labile og præget af det driftsøkonomiske grundlag, der må opfattes som en slags flyttemarksbrug, velegnet til at udnytte

selv mindre ressourceområder i en afmålt periode. Bebyggelserne indgik i store løse bygdetilhørsområder med udgangspunkt i personrelationer og stammetilhørsforhold. Retten til jorden må på baggrund af den labile struktur i praksis formodes at have fungeret som en grundlæggende og generel brugsret for langt de fleste. Samtidig må den udbredte selvforsyning med udgangspunkt i forholdsvis standardiserede familie-gårdbrug ses i en kontekst, hvor der endnu ikke fandtes noget udbredt og organiseret marked for omsætning af eventuel overskudsproduktion, antagelig bort set fra år med fejlslagen høst, udbrud af sygdomme i dyreholdet mv.

Ligesom der ved bebyggelsesorganiseringen ses en meget udtalt sammenhæng til produktionsformen, kan en tilsvarende nær relation aflæses i karakteren af den religiøse sfære. Her spillede forskellige frugtbarhedsritualer den helt overordnede bebyggelsesrelaterede rituelle rolle, og på den måde var markante dele af det rituelle sprog dybt forankret i de enkelte gårdbrugeres daglige virkehorisont.

Ved overgangen til yngre romersk jernalder, i slutningen af 2. århundrede ses forholdsvis store ændringer i bebyggelsen. Ud fra enkeltgårde eller små landsbyer vokser således mere regulære og integrerede landsbyer fra starten af perioden. Det er en proces, der hurtigt vinder momentum, og i løbet af det sene 200-tal ser vi landsbyer af en størrelse på ca. 20 gårde og i tilfældet Gudme måske helt op mod det dobbelte. Gårdene defineres arkitektonisk meget tydeligt i perioden, men grundlæggende er gårdkonceptet en direkte fortsættelse af traditionen fra ældre romertid baseret på familie-gårdbrugets autonome ø-gårde. Sideløbende med fremvæksten af de markante landsbyer, der må opfattes som selvgroede hovedbebyggelser, præges landskabet i yngre romertid og ældre germanertid tillige af enkeltgårde. På baggrund af de arkæologiske analyser synes der at være tale om en forholdsvis ligelig fordeling, hvor halvdelen af befolkningen var bosat i de stadig mere stabile landsbysamfund, alt imens den anden halvdel fortsat etablerede sig i enkeltliggende brug.

På baggrund af de akkumulerede hegnsstrukturer fra gårdene i de større landsbyer afspejles driftssystemets agerstruktur som præget af mindre jordlodder, der på mange måder kan sammenlignes med de ældre tiders digevoldingssystemer. Disse systemer af jordlodder fra yngre romertid og ældre germanertid afspejler som tidligere den enkelte gårdbrugers direkte fysiske relation til gårdens produktive ager. Derved artikuleres en strukturel forklaring på, hvorfor bebyggelserne har en tydelig tendens til at klumpe sig i mindre grupper, typisk bestående af 2-6 gårde, også inden for samlet set langt større landsbysamfund. Landsbyklyngerne er dog langt fra statiske, og såvel gårdene som de tilhørende vejforløb mellem disse har løbende ændret beliggenhed. Landsbyområderne forrykkedes som i århundrederne forinden drypvis over såvel

større som mindre afstande. Introduktionen af ny produktionsteknologi i løbet af yngre romersk og ældre germansk jernalder må, foruden at understøtte grundlaget for betydelig større bofasthed, have medført en regulær produktionsforøgelse. Denne produktionsforøgelse har formentlig skabt grundlag for en permanent overskudsproduktion, som i løbet af yngre romersk og ældre germansk jernalder kan have fundet afsætningsmuligheder bl.a. på de handels- og håndværkspladser, der langsomt vokser frem i samme periode.

Med landbrugsproduktionens voksende magtpolitiske potentiale vokser elitens incitament for at gøre direkte krav på samfundets samlede produktion, og parallelt med udviklingen ses en udvikling i den ideologiske sfære, der tydeligt orienteres netop mod elitens symbolsprog (f.eks. handel, håndværk, krig og rigdom). Derved må vi også forestille os, at idégrundlaget om en elites særret til produktionen stille og roligt dannes som et gudsgivet faktum ved elite såvel som den jævne agrare befolkning.

I årtierne omkring 600 e.Kr. når den udvikling, der havde været taget tilløb til i århundreder, et foreløbigt klimaks. På det tidspunkt omlægges tilsyneladende alle bebyggelser, og gårdene etableres i landsbyer forholdsvist centralt i en tilhørende landskabelig ressource, der principielt synes etableret med henblik på territoriell permanens (storejerlav). Gårdene etableredes som markant større nabogårde organiseret i direkte tilknytning til blivende infrastruktur, mens den hidtil altdominerende labile ø-gårds-organisering opgives. Familie-gårdbruget udfordres således af mere omfattende bofællesskaber, der formentlig bør opfattes langt mere komplekst og sammensat end tidligere.

Etableringen af ejerlavsstrukturer i yngre germansk jernalder betød samtidig, at de agrare ressourcer var nøje fordelt med eksplicit relation til bestemte brugere/landsbysamfund. Der er så at sige intet "ingenmandsland" mellem en stor del af de enkelte ejerlav eller ressourceområder. Den landskabelige pendant til de fikserede landsbyer blev således på samme tid etableret i en overordnet låst struktur. Den fastlåste bebyggelsesstruktur underbyggedes i de kommende århundreder gennem investeringer i en stadig mere udbygget infrastruktur og formentlig også i de agrare driftsstrukturer.

Samlingen af bebyggelsen må på den ene side opfattes som en intensivering af landbruget omkring landsbyerne, men samtidig som en marginalisering af en lang række hidtil produktive områder, der således sprang i skov. Ved bebyggelsesomlægning omkring 600 e.Kr. etableres således en egentlig og forholdsvis stabil zoneringsstruktur af landskabet i en driftsstruktur, der på en række områder synes at pege frem mod de driftsfællesskaber, vi kender fra middelalderens landskabslove og herunder et egentligt indmark-udmarkssystem. Mens selve bebyggelsesstrukturen således fremstår

konsekvent omlagt omkring 600 e.Kr., tyder meget i de landskabelige strukturer på, at driftslandskabet blev formet på basis af de eksisterende strukturer, der gennem hele yngre romersk og ældre germansk jernalder i høj grad må have præget landskabet. Således genfindes endnu på udskiftningskortene fra o. 1800 en lang række skellinjer, der i detaljer stemmer overens med hegnstrukturer og dermed ager-parcelleringer halvandet årtusinde tidligere.

Det er afhandlingens hypotese, at omlægningen omkring 600 e.Kr. var meget nært forbundet med en administrativ innovativ proces, hvorved tyngeforpligtelse for første gang pålægges jorden i territorielle enheder og dermed ikke som udgangspunkt påhviler konkrete personer. Med et tyngepålæg relateret til landsbyernes territorium ændres derfor også selve grundenheden i bebyggelserne fra at være det enkelte brug til at være landsbyen som samlet struktur. Set ud fra den betragtning er ideen om driftsfællesskaber oplagt fra og med 600 e.Kr.

At landsbyen efter omlægningen på den måde kan have konstitueret den bebyggelsesorganisatoriske grundenhed, og for så vidt have indgået i en form for taksering ud fra hvilke f.eks. politiske og militære dispositioner kunne træffes, betyder imidlertid ikke, at landsbyen som sådan har udgjort nogen egentlig del af en formaliseret magtstruktur. Landsbyens indbyggere har antagelig blot indgået i et tyngefællesskab i relation til en konkret magtstruktur, der i sidste ende var organiseret af (små)kongen, men som i praksis kan have været forlenet til forskellige stormænd, jarler eller egentlige vasalkonger.

Den ved 600-tallets begyndelse ændrede landskabs- og landsbyorganisering synes altså umiddelbart som skabt til implementering af en regulær tyngestruktur, men bebyggelsesorganiseringen må, ud fra iagttagne variationer i ejerlavens omfang og bebyggelsesstrukturerne, opfattes som et lokalt forankret respons på et oven fra kommende krav om principiel tynggeafkast baseret på produktionslandskabet. Herved forklares de på en og samme tid temporære sammenfald for omlægning ansporet af formelle krav indført ca. 600 e.Kr., samtidig med, at der dannes rum til at forklare den variation, hvormed omlægningen mødes i forskellige egne.

I 600- og 700-tallet fremstod bebyggelsesmønsteret, set ud fra det begrænsede registrerede materiale fra perioden, meget struktureret og låst i de etablerede centralt placerede landsbystrukturer. Fra starten af vikingetiden omkring 800 e.Kr. ser vi imidlertid en begyndende udflytning af enkeltgårde. I første omgang tilsyneladende ud mod vejnettet, som det afspejles på Videnskabernes Selskabs Kort, men i løbet af vikingetiden tillige i stadigt stigende omfang som etablering af et stort antal torper. Det er denne torp-proces, vi kartografisk og arkæologisk ser

afspejlet i ejerlavsstrukturen, hvor nye ressourceområder udspaltes af allerede eksisterende produktionsfællesskaber. Samtidig ser vi internt i landsbyerne en helt parallel situation, hvor de tidligere meget store gårdtofter i gentagne tilfælde spaltes/deles i modsætning til romertidsbebyggelsen, hvor eksisterende gårdtofter ikke deltes. Disse delinger foretages således i vikingetid og middelalder inden for den etablerede tofte og konsekvent ud fra landsbyens fastlagte infrastruktur. Denne praksis indikerer, at der på det tidspunkt må have været en direkte relation mellem den enkelte gårdtofte i landsbyen og dennes andel i landsbyens samlede ressource. Samtidig kan det ved blot en simpel rumlig iagttagelse af gårdstofternes ofte fortættede forløb langs med en landsbygade eller landsbyforde konstateres, at den direkte fysiske nærhed mellem den enkelte gårdstofte og gårdens tilhørende jorder ikke som tidligere kan opretholdes i integreret sammenhæng, men derimod må være spredt fra gården i større eller mindre markstykker i landsbyens ressourceområde.

I løbet af vikingetiden splittedes storejerlavene mange steder, og stille og roligt kompliceredes den tyngestruktur, der formodes etableret med bebyggelsesomlægningen omkring 600 e.Kr. Mens et oprindeligt landsbybaseret tyngesystem således fremstår forholdsvis enkelt at håndtere i de første århundrederne efter 600 e.Kr., så er det tydeligt, at en sådan model i løbet af den tidlige middelalder skulle kunne rumme en stadig stigende kompleksitet i takt med befolknings- og bebyggelsesudviklingen generelt og lokalt. Hvorvidt kirken i den forbindelse kom til at spille en central rolle er bestemt en mulighed, for med kirkens fremmarch i den tidlige middelalder, etableredes der et net af skriftkyndige, og samtidig med de territorielle sognes oprettelse og tiendens indførelse i starten af 1100-tallet var der reelt etableret en territorial struktur, der, som anført i landskabslovene, kunne pålægges tyngesforpligtelser, f.eks. i forbindelse med vedligehold af afgørende infrastruktur. Den forpligtelse foreslås frem til den tid at have været pålagt de oprindelige storejerlav. Under alle omstændigheder medførte etableringen af kirkerne, at de ofte flere århundreder gamle landsbyer i stort tal blev tilført et nyt element, en kirke. Først i træ, men siden hen i tegl eller sten. Om det er som led i denne proces, at den ofte iagttagne reduktion af toftedybderne, og dermed udvidelse af ageren skal ses, er endnu helt uafklaret. Sikkert er det derimod, at vi med etableringen af kirkerne i nye såvel som gamle landsbyer fik et symbol på en ny tid, der for alvor kom til at symbolisere integreringen af Danmark i den europæiske kulturkreds.

I og med at projektets primære arkæologiske kildemateriale er forankret på Fyn, er det klart, at der for at afsøge syntesens dækningsområde for jernalderens, vikingetidens og middelalderens

Danmark som helhed er behov for tilsvarende analyser i andre regioner. Der er gennem afhandlingen omtalt svenske såvel som jyske og sjællandske eksempler, som synes at følge samme mønster som det fynske, og mange flere enkeltlokaliteter kunne for så vidt udpeges i såvel en dansk som en skandinavisk kontekst. Da der er tale om helt overordnede samfundsrelaterede problemkomplekser og modeludarbejdelser set i et diakront perspektiv, er det mit håb, at projektets problemstillinger, analyser og resultater – foruden at stå som et samlet arbejde – fremadrettet vil indgå i en bred vifte af forskningsområder. Dette både i snævre bebyggelseshistoriske studier, men også i den fortsatte udforskning af danernes tidlige rigsdannelsesproces, hvor Fyn med Gudme i spidsen indtager en central teoretisk position. For nærværende kan afhandlingens resultater imidlertid tjene som en hypotese om den bebyggelsesorganisatoriske proces, der prægede Danmark i tiden mellem labile stammesamfund og et stabilt kongerige.

Som tidligere anført (afsnit 2.2.) har det gennem de seneste snart 25 år været et udbredt synspunkt, at vi kun gennem totaludgravning af særligt udvalgte lokaliteter kan forstå nødudgravningernes ellers kalejdoskopiske billede. Man kan dårligt være uenig i Jørgen Jensens efterhånden 22 år gamle synspunkt, men det er på baggrund af denne afhandlings resultater væsentligt at understrege, at der her bør foretages en lille tilføjelse. For ligesom de mange mindre undersøgelser kun kan forstås på baggrund af enkelte særligt velundersøgte nøglelokaliteter, så står det efterhånden tilsvarende klart, at nøglelokaliteter kun kan forstås og perspektiveres tilstrækkeligt, når de analyseres som del af en helhed. Her spiller nedslidte enkeltgårde og imponerende landsbystrukturer en fuldstændig ligeværdig rolle i forsøget på at afdække og forstå den samlede bebyggelseshistoriske praksis.

5. Litteratur og kilder

- Adam af Bremen. *De Hamburgske ærkebispers historie og nordens beskrivelse*. Oversat af Carsten L. Henrichsen. København 1968.
- Adamsen, Lone Bach, Mogens Bo Henriksen, Lars Ewald Jensen, Karsten Kjer Michaelsen og Mette Sejr Thomsen 2003: Ny vej, ny viden – arkæologi forud for motorvejen. *Fynske Minder 2003*. s. 29-51.
- Albrechtsen, Erling 1946. Fyns bebyggelse i ældre jernalder. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1946*. s. 1-71.
- 1951a: Fyns bebyggelse i oldtiden. *Fynske Årbøger 1951*. s. 220-252.
 - 1951b: Ein Gräberfeld der Jüngerer Eisenzeit auf Fünen. *Acta Archaeologica XXI 1950*. s. 234-253.
 - 1954: *Fynske jernaldergrave bd. I. Førromersk jernalder*. Odense.
 - 1956: *Fynske jernaldergrave bd. II. Ældre romersk jernalder*. København.
 - 1960: *Fynske guldfund*. Fynske studier III. Odense.
 - 1968: *Fynske jernaldergrave bd. III. Yngre romersk jernalder*. Odense.
 - 1971: *Fynske jernaldergrave bd. IV, 1+2. Gravpladsen på Møllegårdsmarken ved Broholm*. Odense.
 - 1972: Den ældre jernalders bebyggelse på Fyn. *Kuml 1970*. s. 123-144.
 - 1973a: *Fynske jernaldergrave bd. V. Nye fund*. Fynske Studier X. Odense.
 - 1973b: Angler, saxere, jyder og fynboer i det 5. århundrede. *Fynske Minder 1972*. s. 31-42.
 - 1974: *Fyn i oldtiden*. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 20. Odense.
 - 1976: *Vikingerne i Franken. Skriftlige Kilder fra det 9. Århundrede*. Oversat af Erling Albrechtsen. Odense.
- Albris, Sofie Laurine 2014: *At bo, at benævne. Arkæologi og stednavne i jernalderens og vikingetidens landskab. Eksempler fra Sydvestsjælland*. København.
- Albøge, Gordon 2000: Stednavne. I: Dalsgaard K., P. Eriksen, J.V. Jensen og J. Rydén Rømer (red.) *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Aarhus. s. 112-124.
- Albøge, Gordon, Bente Holmberg, Bent Jørgensen, Marianne Kjær og Eva Meldgaard 1976: Hvilke lokaliteter får navn? I: Dalberg, V., B. Helleland, A. Rostvik og K. Zilliacus (red.) *Ortnamn och Samhälle. Aspekter, begrepp, metoder. Rapport från NORNA:s fjärde symposium i Hanaholmens kulturcentrum 25-27 april 1975*. NORNA-rapporter 10. Uppsala. s. 13-25.
- Andersen, Niels H. 1984: Jernalderbebyggelsen på Sarup-pladsen. *Hikuin 10*. s. 83-90.
- Andrén, Anders 1998: En centralort utan textbelägg? Uppåkra som et historiskt-arkeologiskt problem. I: Larsson, L. og B. Hårdh (red.) *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia 8°. Stockholm. s. 137-146.
- Arup, Erik 1925: *Danmarks Historie bd. I. Land og folk: til 1282* (Uændret fotografisk optryk efter originaludgaven, 1961). København.

- Axboe, Morten 1999: The year 536 and the Scandinavian Gold Hoards. *Medieval Archaeology XLIII* 1999. s. 186-188.
- 2001: Året 536. *Skalk* 2001/4. s. 28-32.
- Bang, Thomas B. 1916: Nordfyns hellige kilder. *Aarboeg for historisk samfund for Odense og Assens Amter. IV. Aargang.* 1916. s. 447-458.
- Bantelmann, Albert 1955: *Tofting. Eine vorgeschichtliche Warft an der Eidermündung.* Neumünster.
- Bech, Jens-Henrik 2005: Strejftog i Ginnerup-gravningernes historie. *Sydthy Årbog* 2005. s. 6-12.
- Beck, Malene R. 2004: Motorvej til Svendborg – et tværsnit gennem Fyns fortid. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum* 2004. s. 8-15.
- Becker, Carl Johan 1965: Ein Früheisenzeitliches Dorf bei Grøntoft, Westjütland. Vorberichte über die Ausgrabungen 1961-63. *Acta Archaeologica XXXVI.* s. 209-222.
- 1971: Früheisenzeitliche Dörfer bei Grøntoft, Westjütland. 3. Vorbericht: Die Ausgrabungen 1967-68. *Acta Archaeologica XLII.* s. 79-110.
- 1975: Jernalder-landsbyen i Jylland. Aktuelle problemer omkring dens oprindelse. *Kuml* 1973-74. s. 294-296.
- 1976: Bosættelsesformer i bronze- og jernalder. Hvordan skaffer vi nyt materiale? I: Thrane, H. (udg) *Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. november 1975 afholdt af Odense universitet. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 17.* Odense. s. 70-83.
- 1977: Problemer om bosættelsen i dansk jernalder. Hvad kan gravfundene sige om de aktuelle problemer? I: Thrane, H. (red.): *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet.* Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 22. Odense. s. 29-38.
- 1980: Viking-age Settlements in western and central Jutland. Recent excavations. Introductory remarks. *Acta Archaeologica* 50, 1979. s. 89-94.
- Bede, the Venerable saint: Historia ecclesiastica gentis Anglorum.* Translated by Thomas Miller. The Old English Version of Bede's Ecclesiastical History of the English People. In Paratheses Publications. Old English Series, Ontario, Cambridge. 1999.
- Begtrup, Gregers 1806: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand I Danmark. Fyn, Langeland, Ærø Lolland og Falster I. Tredje bind Fyen, Langeland og Ærø.* Kjøbenhavn. (Fotolitografisk genoptryk 1978).
- Berg, H. M. 1964: *Nordiske Sagaer I. Jomsvikinga Saga.* C.C. Rafns oversættelse.
- Berglund, Björn E. (ed.) 1991: *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden. Ecological Bulletins* 41. Copenhagen.
- Berntsen, Arent 1656: *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed.* Kjøbenhafn.
- Binford, Lewis R. 1962: Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 1962. vol 2. s. 217-225.
- Bjorvand, Harald og Frederik Otto Lindeman 2000: *Våre arveord. Etymologisk ordbog.* Oslo.
- Bonde, Jakob 2011: Et arkæologisk gensyn med Hedegaardsvej. *Vends* 11. s. 21-28.

- Bonde, Jakob og Michael Borre Lundø 2014: Arkæologi på den vestfynske motorvej. *Vends 2014*. s. 23-31.
- Bourdieu, Pierre 1997: *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handlen*. København.
– 1999: *Den maskuline dominans*. Esbjerg.
- Bourdieu, Pierre og Loïc J. D. Wacquant 1996: *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København.
- Boye, Linda og Eliza Fønnesbech-Sandberg 1999: House typology in the county of Copenhagen, Denmark, during the Late Bronze Age and Iron Age. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 493-495.
- Bradshaw, Emily G., Peter Rasmussen & Bent Vad Odgaard 2005: Mid- to late-Holocene land-use change and lake development at Dallund Sø, Denmark: synthesis of multiproxy data, linking land and lake. *The Holocene 15,8* (2005). s. 1152-1162.
- Brink, Stefan 1984: Absolut datering av bebyggelsesnamn. I: Dalberg, V., G. Fellows-Jensen, B. Jørgensen & J. Kousgård Sørensen (red.) *Bebyggelses og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25-27 oktober 1982*. NORNA-rapporter 26. Uppsala s. 18-66.
- 1988: Folkevandringstida namn. I: Näsman, U. & J. Lund (red.) *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra et bebyggelsesarkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland. d.2.-4. oktober 1985*. Aarhus. s. 13-31.
- 1989: Ett bidrag till onomastisk teori: Bosättningsonomastik: I: Peterson, L. (red.) *Festskrift till Thorsten Andersson den 23 februari 1989. Studia Onomastica*. Lund. s. 19-28.
- 1997: Västsvenska namnmiljöanalyser. I: Strandberg, S. (red.) *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningskrift till Lars Hellberg*. Uppsala. s. 61-84.
- 2000: Husby. *Reallexikon der Germanische Altertumskunde 15*. s. 274-278.
- Brøndsted, Johannes 1960: *Danmarks Oldtid. Bd. 3 Jernalderen*. Anden reviderede udgave, 3. oplag. 1966. København.
- Brøndum-Nielsen, Johannes og Svend Aakjær 1933: *Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene. Skånske Lov Text I-III*. København.
- Buch-Hansen, Hubert og Peter Nielsen 2005: *Kritisk realisme*. 1. udgave, 2. oplag 2007. Roskilde.
- Bæksted, Anders 1992: *Nordiske guder og helte*. 2. udgave. 4 oplag. København.
- Bøe, Arne 1963: Jarl. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. 7. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 559-564.
- Callmer, Johan 1986: To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-1986. Papers of the Archaeological Institute University of Lund 1985-1986. New Series Vol. 6*. s. 167-208.
- 1991: The process of village formation. In: Berglund, B.E. (ed.) *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden. Ecological Bulletins 41*. Copenhagen. s. 337-349.
- Campbell, James 1990: Government and Politics 409-1042. Saxons and Scandinavians. I: *The Cambridge Historical Encyclopedia of Great Britain and Ireland*. s. 59-64.

- Carelli, Peter 2001: *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm.
- 2004: Individualisering, privatisering och kommersialisering. Framväxten av en kapitalistisk anda i 1100-talets Danmark. I: Carelli, P., L. Hermanson og H. Sanders (red.). *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Centrum för Danmarksstudier 3. Lund. s. 24-60.
- Carlie, Anne 2004: *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, Skrifter No 57. Stockholm.
- Christensen, Aksel E. 1969: *Vikingetidens Danmark*. København.
- Christensen, Lisbeth Eilersgaard 2010: *Stednavne som kilde til yngre jernalders centralpladser*. Ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- 2013: *Kulturhistorisk stednavneanalyse fra Rynkeby, Sdr. Nærå og Åsum*. (Rapport udarbejdet i indeværende projekt, upubliceret). <http://museum.odense.dk/media/12621443/Kulturhistorisk%20stednavneanalyse%20omkring%20Rynkeby.pdf>
- 2014: Stednavne, centralpladser og vækstcentre – om tolkningsvalg og betydningsrelationer. I. Eggert, B., P. Gammeltoft og R.S. Olesen (red.): *På sporet. Festskrift til Bent Jørgensen på 70-årsdagen den 12. marts 2014*. København. s. 79-89.
- i tryk: Husebyer in Denmark – *Husby* in Grejs parish, Nørvang hundred, and *Husby* in Ullerup parish, Elbo hundred. In: Christensen, L.E., T. Lemm & A. Pedersen (eds) *Husebyer – status quo, open questions and perspectives. Papers from a workshop at the National Museum, Copenhagen, March 19th–20th 2014*, Copenhagen.
- Christensen, Peter Mohr 2009: Erritsø. *Skalk* 2009/4. s. 9-15.
- Christensen, Tom 2010: Lejre beyond the legend – the archaeological evidence. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. Rahden. s. 237-254.
- Christensen, Vibeke og John Kousgård Sørensen 1972: *Stednavneforskning 1. Afgrænsning, terminologi, metode, datering*. København.
- Clausen, H. V. 1916: Danmarks oldtidsbebyggelse. *Aarbøger for nordisk oldkundighed og historie* 1916. III. Række. 6. Bind. s. 1-226.
- Croix, Sarah 2015: Permanency in Early Medieval Emporia: Reassessing Ribe. *European Journal of Archaeology* volume 18, 3 2015. s. 497-523.
- Dalberg, Vibeke og John Kousgård Sørensen 1979: *Stednavneforskning 2. Udnyttelsesmuligheder*. København.
- Dam, Peder 2004: Det GIS-baserede bebyggelses- og ejerlavskort 1681-1688. I: Nørbach, L. (red) *HisKIS 2003-2005* s. 14-26.
- 2008: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Ph.d.-afhandling. Afd. For Historie, SAXO-Instituttet, Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- 2009: Mellem torp og *torp*. Bebyggelsestorp som begreb og som indgang til ældre bebyggelsesstruktur. I: Dam, P., P. Gammeltoft, J.G.G. Jakobsen, B.N. Knudsen & O. Svensson (red.). *Torp som ortnamn och bebyggelse*. Konferensrapport. Tvärvetenskapelig torp-konferens,

- Malmö, 25-27 april 2007. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund. s. 187-208.
- 2010: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. Landbohistorisk Selskab. Auning.
- 2015: *Bebyggelser og stednavnetyper. Navnestudier nr. 44*. København.
- Dam, P., P. Gammeltoft, J.G.G. Jakobsen, B.N. Knudsen & O. Svensson (red.) 2009: *Torp som ortnamn och bebyggelse*. Konferensrapport. Tvärvetenskapelig torp-konferens, Malmö, 25-27 april 2007. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund. Lund.
- Davidson, Hilda R. Ellis 1996: *Nordisk mytologi. Om gudedyrkelse og heltesagn*. København.
- Dobat, Andres S. 2010: Füsing - eine jüngereisenzeitliche Siedlung im Umfeld von Hedeby/Schleswig: (Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Prospektionen 2003-05). In: C. von Carnap-Bornheim (ed.) *Studien zu Haithabu und Füsing. Die Ausgrabungen in Haithabu 16*. Neumünster. s. 131-256.
- 2014: Finding Sliesthorp?: The Viking Age settlement at Füsing. *Antiquity*.
- Donat, Peter 1980: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.-12. Jahrhundert. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für alte geschichte und archäologie*. Berlin.
- Draiby, Bente 1991: Studier i jernalderens husbygning. Rekonstruktion af et langhus fra ældre romersk jernalder. I: Madsen, B. (red.) *Eksperimentel Arkæologi. Studier i teknologi og kultur nr. 1. 1991*. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, Lejre. s. 103-133.
- Egeberg Hansen, Torben, Steen Hvass og Dorthe Kaldal Mikkelsen 1991: Landbebyggelserne i det 7. århundrede. I: Mortensen, P. & B.M. Rasmussen (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2. Høvdingesamfund og Kongemagt. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2, 1991*. Højbjerg s.17-26.
- Eriksen, Palle og Per Ole Rindel 2005: Den vestjyske borg. *Skalk 2005/1*. s. 5-10.
- Eriksen, Palle, Torben Egeberg, Lis Helles Olesen og Hans Rostholm 2009: *Vikinger i vest. Vikingetiden i Vestjylland*. Højbjerg.
- Ethelberg, Per 2003: Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1000 e.Kr.). I: Madsen, L.S. & Orla Madsen (red.). *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 82*. s. 123-373.
- Fabech, Charlotte 1991: Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. & J. Ringtved (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII*. Højbjerg. s. 283-303.
- 1993: Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland. *Tor vol. 25*. s. 201-245.
- Fabech, Charlotte, Steen Hvass, Ulf Näsman & Jytte Ringtved 1999: ‘Settlement and Landscape’ - a presentation of a research programme and a conference. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 13-28.

- Fabech, C. & J. Ringtved 2009: Arealanvendelse og landskabstyper i det 1. årtusinde. I: Odgaard, B. og J. Rydén Rømer (red.). *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 143-146.
- Fellows-Jensen, Gillian 1995: The light thrown by the early place-names of Southern Scandinavia and England on population movement in the Migration Period. In: Marold, E. and C. Zimmermann (eds) *Nordwestgermanisch.. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Berlin. s. 57–76.
- 2013: The Scandinavian background to English place-names. In: Coates, R., J. Carroll & D.N. Parsons (eds). *Perception of Place. Twenty-first-century interpretations of English Place-name Studies. English Place-Name Society. Supernumerary Volume for 2012*. Nottingham s. 75-101.
- Fenger, Ole 1983: Danelagen og danerloven. *Andet tværfaglige vikingesymposium. Moesgaard maj 1983*. Højbjerg. s.7-21.
- 1989: „Kirker rejses alle vegne“ *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie. Bind 4. 1050-1250*.
- Feveile, Claus 2014: På sporet – af den nordøstfynske vikingetid. Fagarkæologens beretning fra efterårets store detektortræf på Hindsholm. *Fynboer og Arkæologi. Nr. 1 2014*.
- in press: Understanding the Hinterland of the Ladby Ship Grave. *Proceedings from XVII Viking Congress, Shetland*
- under udgivelse: Nordøstfyn – fra ingen til mange metalrige pladser på få år. I: Hillberg, V. & T. Lemm (red.) *Beretning fra det 33. tværfaglige vikingesymposium*. Slesvig.
- Fonnesbech-Sandberg, Eliza 1992: Problemer i østsjælland bopladsarkæologi. I: Lund Hansen, U. & S. Nielsen (red.) *Sjællands Jernalder. Beretning fra et symposium. 24. IV. 1990 i København. Arkæologiske Skrifter 6*, København. s. 21-35.
- Frandsen, Karl-Erik 1983: *Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg.
- Frandsen, Lene B. & Stig Jensen 1988: Pre-Viking and Early Viking Age Ribe. Excavations at Nicolajgade 8, 1985-86. *Journal of Danish Archaeology 6. 1987*. s. 175-189.
- Friedman, Jonathan 1974: Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism. *Man, New Series Vol. 9, No.3* (Sept. 1974). s. 444-469.
- Fuchs, Christian 2002: Social Information and Self-Organisation. In: Trappl, R. (ed.) *Proceedings of the 16th European Meeting on Cybernetics and Systems Research*. <http://cartoon.iguw.tuwien.ac.at/christian/socinfo.htm>
- Germundsson, Tomas, Deborah Olausson & Mats Riddersporre 1991: Mapping settlement patterns. In: Berglund, B. E. (ed.) *The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden. Ecological Bulletins 41*. Copenhagen. s. 49-50.
- Gerritsen, Fokke 1999: The cultural biography of Iron Age houses and the long-term transformation of settlement patterns in the southern Netherlands. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 139-148.
- Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Oxford.
- 1987: *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge.
- Giddens, Anthony og Philip W. Sutton 2013: *Sociology*. 7th. edition. Cambridge.

- Gjesdal, Kristin 2009: *Gadamer and the Legacy of German Idealism. Modern European Philosophy*. Cambridge.
- Gotfredsen, Anne Birgitte, Mogens Bo Henriksen, Jacob Kveiborg & Karen Green Therkelsen 2009: Fjordfiskere, strandjægere, håndværkere og handelsmænd i jernalderens Seden. *Fynske Minder 2009*. s. 77-109.
- Grabowski, Radoslaw (under udgivelse): *Charred plant remains as microartefacts: expanding the empirical foundation of settlement and household archaeology*.
- Grau Møller, Per 1990: *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Odense University studies in history and Social Sciences vol. 117. Odense.
- Grau Møller, Per & Erland Porsmose 1997: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet. Miljø- og Energiministeriet. Skov- og Naturstyrelsen. København*
- Greve, Rudi 1996: Gyngstrup – en middelalderlig bebyggelse på Nordfyn. *Fynske Minder 1996*. s. 138-139.
- Grindkåsa, Line 2012: Boplasspor og grav fra romertid–merovingertid på Jarlsberg og Tem (lok. 8,9 og 10). I: Mjærum, A. & L.E. Gjerpe (red.): *E18-prosjektet. Gulli-Langåker. Dyrkning, bosetning og graver i Stokke og Sandefjord. Bind 1*. Bergen. s. 105.
- Gräslund, Bo 1986: Knut den store och sveariket. Slaget vid Helgeå i ny belysning. *Scandia 52.2*. s. 211-238.
- Grøngaard Jeppesen, Torben 1977: Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode. I: Thrane, H. (red.): *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 22. Odense. s. 76-87, samt diskussion heraf s. 88-89.
- 1978: Anvendte feltarkæologiske metoder i projekt landsbyen. I: Thrane, H. (udg.) *Bebyggelseshistorisk metode og teknik. Beretning fra et symposium d. 19.-20. maj 1978 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 22. Odense. s. 94-107.
- 1979: *Landsbyens opståen. Indledende studier over middelalderlandsbyernes pladskontinuitet. Arkæologiske undersøgelser 1*. Skrifter fra historisk institut, Odense Universitet, nr. 24. Odense.
- 1981: *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske Studier XI.
- 1982a: Aastrup I - 'en meget smuk udskiftning'. *Fynske Minder 1982*. s.39-58.
- 1982b: Aastrup II - to sulehuse fra middelalder og renæssance. *Fynske Minder 1981*. s. 59-72.
- 1984: Landsbyens alder – arkæologisk belyst. I: Dalberg, V., G. Fellows-Jensen, B. Jørgensen & J. Kousgård Sørensen (red.) *Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25-27 oktober 1982*. NORNA-rapporter 26. Uppsala s. 158-169.
- Grøngaard Jeppesen, Torben & Erland Porsmose 1987: Fynske landsbyundersøgelser – 10 år efter starten. I: Thrane, H. (red.): *Diakrone bebyggelsesundersøgelser. Beretning fra et bebyggelseshistorisk symposium på Hollufgård – afholdt den 8.-9. oktober 1985*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 34. Odense. s. 78-85.

- Haarnagel, Werner 1979: *Die grabung Feddersen Wierde. Methode, hausbau, siedlungs- und wirtschaftsformen sowie sozialstruktur*. Textband. Wiesbaden.
- Hagen, Roar 2013: Rational Choice. I: Andersen, H. & L.B. Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne samfundsteori*. 5. udgave. 1. oplag. København. s. 251-266.
- Hald, Kristian 1965: *Vore stednavne*. 2. Reviderede og forøgede udgave. København.
- 1966: *Stednavne og kulturhistorie*. København.
- 1974: -torp. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. 18. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 496-499.
- Hansen, Gitte 2000: Bydannelse og forklaring af sociale fænomener. Individualisme, kollektivismen og Giddens strukturationsteori. *META 2000:4*. Lund. s. 2-16.
- Hansen, Jesper 2004: *Vanetænkning og Vanetro. En undersøgelse af offerskik og religion i ældre jernalder i Nordjylland – med særlig fokus på teoretisk metodiske processer, samt en deraf følgende nytolkning af periodens boplads*. Upubliceret hovedfagsspeciale.
- 2005. Åsum – en bebyggelse viet til Guderne? *Aktuel Arkæologi*. Nr. 7 Forår 2005. s. 26-29.
- 2006. Offertradition og religion i ældre jernalder i Sydsandinavien – med særlig henblik på bebyggelsesofringer. *Kuml 2006*. s.117-75.
- 2009: Til døden os skiller – om udgravningen af en gravplads ved Lundsgaardkomplekset. *Fynske Minder 2009*. s. 113-133.
- 2011: Rynkeby – ¹⁴C-dateringer i en fynsk landsby med stedkontinuitet fra yngre germansk jernalder. *Fynske Minder 2011*. s. 95-103, 112ff.
- Hansen, Jesper & Mogens Bo Henriksen 2012: Hvem samler de for? – eksempler på lægmænds bidrag til Odense Bys Museers oldsagssamling. *Fynske Minder 2012*. s. 87-104.
- Hansen, Jesper & Charlotte Kolmos 2008: Jernalderbebyggelsen ved Gestelevvej. *Ræthingeposten 2008*. s. 13-18.
- Hansen, Jesper & Michael Borre Lundø 2015: Nærå og Njords Høj – boplads, gravplads og samlingsplads? *Årbogen 2015*. s. 27-49.
- Hansen, Viggo 1973: Historisk Kulturgeografi. Eksempel på arbejdsmetode med arkivmateriale. *Geografisk orientering 1973*, nr. 1. s. 11-17.
- 1984: Nyt fra den historisk/geografiske forskningsfront. *Geografisk tidsskrift 84 (1984)*. s. 99-100.
- Hardt, Nis 1994: Die Bovidenfiguren von Lundeberg. In: Nielsen, P.O., K. Randsborg & H. Thrane (eds) *The Archaeology of Gudme and Lundeberg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. *Arkæologiske studier. Volume X*. Copenhagen. s. 89-93.
- 2003: Jernalderens og vikingetidens landbrug. I: Madsen, L.S. & O. Madsen (red.) *Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 82*. Haderslev. s. 17-122.
- Hatt, Gudmund 1928: To bopladsfund fra den ældre jernalder, fra Mors og Himmerland. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1928 III. Række 18. Bind*. s. 219-260.
- 1930: En brandtomt af et jernaldershus på Mors. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1930 III. Række 20. Bind*. s. 83-118.

- 1935: En jernalders hustomt i Troldtoft. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1935. s.47-57.
- 1936: Oldtidens landsby i Danmark. *Fortid og Nutid*. 1936. s. 97-129.
- 1937: *Landbrug i Danmarks oldtid*. København.
- 1938: Jernalders bopladser i Himmerland. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie* 1938. s.119-266.
- 1957: *Nørre Fjand An early Iron-Age Village site in West Jutland*. Copenhagen.
- 1959: A dwelling site of early migration period at Oxbøl, Southwest Jutland. *Acta Archaeologica vol. XXIX* 1958. s. 142-154.
- Haue, Niels 2012: *Jernalderens samfund i Nordjylland - belyst med udgangspunkt i byhøjen Nr. Tranders, Aalborg*. Ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet.
- Hedeager, Lotte 1982: Settlement Continuity in the Villages of Stevns, South-Eastern Zealand – an Archaeological Investigation. *Journal of Danish Archaeology vol. 1*, 1982. s. 127-131.
- 1988. Jernalderlandsbyen. I: Bjørn, C. m.fl. (red.) *Det danske landbrugs historie I, 4.000 f.Kr-1536*. s.114-145.
- 1990: *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Aarhus.
- 2011: *Iron Age Myth and Materiality. An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000*. Routledge.
- Hedeager, Lotte, Bjørn Poulsen & Svend Åge Tornbjerg 1982: Land og by – en undersøgelse af østersøkeramikens datering og spredning på Stevns. *Hikuin* 8. s. 125-148.
- Helles Olesen, Lis & Esben Schlosser Mauritzen 2015: *Luftfotoarkæologi i Danmark*. Holstebro.
- Hellesen, Jette Kjærulff & Ole Tuxen 1988: *Historisk Atlas Danmark*. København.
- Henriksen, Mogens Bo 1989: Bregentved I – En gravplads ved Ringe Sø med våbendeponeringer fra yngre romersk jernalder. *Fynske Minder* 1989. s. 67-76.
- 1993: Anvendelse af rekognoscering som inveteringsmetode ved bebyggelseshistoriske undersøgelser. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1992. s. 32-48.
- 1995: Arkæologiske udgravninger på Bytoften. I: Henriksen, M.B. & E. Porsmose (red.) *Bytoften – et oldtidslandskab på Østfyn*. Kerteminde Museums Skrifter. Kerteminde. s. 7-37.
- 1997a: Vikinger ved Helnæsbugten. *Fynske Minder* 1997. s. 25-58.
- 1997b: Fra Herringes ældste tider – fem midtfynske huse fra 1100-tallet. *Ræthingeposten* 1997. s. 21-30.
- 2000: Lundsgård, Seden Syd og Hjulby – tre fynske bopladsområder med detektorfund. I: Henriksen, M.B. (red.) *Detektorfund. Hvad skal vi med dem? Dokumentation og registrering af bopladser med detektorfund fra jernalder og middelalder. Rapport fra et bebyggelseshistorisk seminar på Hollufgård den 26. oktober 1998*. Skrifter fra Odense Bys Museer Vol. 5. s. 17-60.
- 2002: Er Hjulby Nyborgs forgænger? *Fynske Minder* 2002. s. 155-185.
- 2003a: Fynske hus- og gårdtomter fra middelalder og tidlig renæssance. *Bol og By 2003: 1-2. Middelalderens bygninger, landsbyer og agersystemer*. s. 67-99.
- 2003b: På vejen til Nyborg – nye fund af vikingetidsbopladser ved Vindinge og Avnslev. *Nyborg før og nu* 2003, årg. 6. s. 7-26.

- 2005: En Motorvej tilbage til Fyns fortid: *Fynske Minder 2005*. s. 81-112.
 - 2008: *Arkæologiske forundersøgelser ved store anlægsarbejder – metode, økonomi og strategi. Rapport fra et seminar på Odense Bys Museer den 10. oktober 2005*. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 10. Odense.
 - 2009: *Brudager Mark – en romertidsgravplads nær Gudme på Sydøstfyn. Bind I og II*. Odense.
 - 2010: Gold deposits in the Late Roman and Migration Period landscape – a case study from the island of Funen (Fyn), Denmark. In: Lund Hansen, U. & A. Bitner-Wróblewska (eds) *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark–Poland 2005-2008. Nordiske Fortidsminder Serie C, volume 7*. Copenhagen, Warszawa. s. 389-432.
 - 2011: Bytoften – pollen fra en jernalderbrønd blev til træer i et oldtidslandskab. *Fynske Minder 2011*. s. 110-115.
 - 2012a: *Søllested og Møllemosegård. To vikingetidsgaves lokale kontekst og det arkæologiske potentiale i gravens opland*. Arkæologisk rapport nr. 350, 2012. Odense Bys Museer.
 - 2012b: Runestenen fra Allerup Kirke. *Højby-Nyt nr. 7*, november 2012, s. 20.
 - 2013: Odenses forgænger – eller: én af mange? I: Bisgaard, L., M. Buus & P. Gammeltoft (red.) *Beretning fra togtredivte tværfaglige vikingesymposium*. Højbjerg. s. 68-83.
 - 2015a: Kystens kultpladser – vikingernes rituelle aktiviteter ved havet. *Odense Bys Museers Årbog 2015*. s. 200-217.
 - 2015b: Kenotafer, ødelagte grave eller ofringer? Deponeringer og andre aktiviteter på ældre jernalders gravpladser. I: Foss, P. & N. Algren Møller (red.) *De dødes landskab. Grav og gravskik i ældre jernalder i Danmark*. Arkæologiske Skrifter 13, København. s. 183-214.
- Henriksen, Mogens Bo og Helle W. Horsnæs 2015: Detecting Vester Kærby. Problems associated with the interpretation of metal-detector finds from the plough soil. In: Larsson, L., F. Ekengren, B. Helgesson & B. Söderberg (eds) *Small Things Wide Horizons. Studies in honour of Birgitta Hårdh*. Oxford. s. 237-244.
- Henriksen, Mogens Bo, Jørgen A. Jacobsen & Asger H. Lorentzen 1997: *Fynske jernalderbopladser Bind 1, Vends, Skovby, Skam og Lunde Herred*. Skrifter fra Odense Bys Museer. Vol. 1,1. 2. udgave. Odense.
- Henriksen, Mogens Bo & Xenia Pauli Jensen 2007: Krigsbytteofferfundet fra Villestofte – et lille fund med store perspektiver. *Fynske Minder 2007*. s. 120-141.
- Henriksen, Mogens Bo & Erland Porsmose 1995: *Bytoften – et oldtidslandskab på Østfyn*. Skrifter fra Kerteminde Museum. Kerteminde.
- Hilsberg, Susan 2009: *Place-Names and Settlement History. Aspects of selected Topographical Elements on the Continent and in England*. Wissenschaftliche Arbeit zur erlangung des Akademischen Grades Magister Artium, Universität Leipzig (<http://fletchycorp.com/susi/wp-content/uploads/2010/03/gesamt.pdf>)
- Hines, John 1984: *The Scandinavian Character of Anglian England in the pre-Viking Period*. BAR British Series 124. Oxford.
- Hodgson, Geoffrey M. 2012: On the Limits of Rational Choice Theory. *Economic Thought vol.1 No.1*. World Economics Association Community. Bristol. s. 94-108.

- Hoff, Annette 1984: Middelalderlige gårder og hegn - ældre og yngre dyrkningssystemer i Jyske Lov. *Fortid og Nutid* 1984. s. 85-102.
- 1997: *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Aarhus.
- Holst, Mads Kähler 2010: Inconstancy and stability – large and small farmsteads in the village of Nørre Snede (Central Jutland) in the first millennium AD. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. Rahden. s. 155-179.
- 2014: Warrior aristocracy and village community. In: Stidsing, E., K. Høilund Nielsen & R. Fidel (eds) *Wealth and complexity. Economic specialized sites in Late Iron Age Denmark. East Jutland Museum Publications vol. 1*. Aarhus. s. 179-197.
- Hornbech, Knud & Erland Porsmose 1984: Herrested – en middelalderlig købstad. *Cartha. Årsskrift for Kerteminde Museum* 1983. s. 37-51.
- Houken, Aage 1976: *Håndbog i danske stednavne*. Anden udgave. København
- Huitfeldt, Arild 1604 [1978]: *Bispekrøniken. Den Geistlige Histori offuer alt Danmarckis Rige* (Faksimiliudgaven). København
- Hvass, Steen 1979a. Die volkerwanderungszeitliche Siedlung Vorbasse, Mitteljutland. *Acta Archaeologica* 49, 1978. s. 61-111.
- 1979b: Jernalderlandsbyerne ved Vorbasse. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1979. s. 105-112.
 - 1981: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* 50, 1979. s. 137-172.
 - 1983. Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millenium A.D. *Journal of Danish Archaeology* 2. s. 127-136.
 - 1984: Årtusinders landsby. *Skalk* 1984/3. s. 20-30.
 - 1985: *Hodde – et vestjysk landbrugssamfund fra ældre jernalder*. *Arkæologiske studier volume 7*. København.
 - 1987: Vorbasse – Eine Dorfsiedlung während des 1. Jahrtausends n. Chr. in Mitteljutland, Dänemark. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission Band 67*, 1986. s. 529-542.
 - 1988: Jernalderens bebyggelse. I: Mortensen, P. & B.M. Rasmussen (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens Stammesamfund*. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII*, 1988. Højbjerg. s. 53-92.
 - 1989: Rural Settlement in Denmark in the first Millennium A.D. In: Randsborg, K. (ed.) *The birth of Europe: Archaeology and social development in the first Millennium A.D. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum XVI*. s. 91-99.
 - 1993: Bebyggelsen. I: Hvass, S. & B. Storgaard (red.) *Da Klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. s. 187-194.
- Høilund Nielsen, Karen 2005: “...the sun was darkened by day and the moon by night...there was distress among men...” – on social and political development in 5th – 7th – century southern Scandinavia. *Studien zur Sachsenforschung* 15. s. 247-286.

- Ilkjær, Jørgen 1993a: *Illerup Ådal. 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Jutland Archaeological Society Publications XXV: 3. 1993.* Højbjerg.
- 1993b: *Illerup Ådal. 4. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Tafelband. Jutland Archaeological Society Publications XXV: 4. 1993.* Højbjerg.
- 2000: *Illerup Ådal – et arkæologisk tryllespejl.* Højbjerg.
- Jacobsen, Jørgen A. 1982: Røjerups Vikingetid. *CARTHA. Årsskrift for Kerteminde Museum 1982.* s. 45-55.
- 1984: Fynsk jernalderstatus: *Hikuin 10.* s. 17-26.
- 2001: *Fynske jernalderbopladsler Bind 2, Odense Herred. Skrifter fra Odense Bys Museer. Vol. 1,2.* Odense.
- Jacobsen, Jørgen A., Claus Madsen & Henrik Thrane 1984: Nye fynske husfund fra yngre jernalder. *Fynske Minder 1984.* s. 7-18.
- Jacobsen, Lis & Erik Moltke 1942: *Danmarks Runeindskrifter.* Textbind. København.
- Jankuhn, Herbert 1977: *Einführung in die Siedlungsarchäologie.* Berlin.
- Jensen, Jørgen 1980: En kommentar til debatten om dansk arkæologi – fortid og fremtid. *Fortid og Nutid. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie. Udgivet af dansk historisk fællesforening, Bind XXVIII 1979-1980.* s. 64-69.
- 1993: 25 års arkæologi i Danmark. I: Hvass, S. & B. Storgaard (red.) *Da Klinger i muld...25 års arkæologi i Danmark.* Aarhus. s. 8-13.
- 2003: *Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.* København.
- 2004: *Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid 400 e.Kr.-1050 e.Kr.* København.
- Jensen, Jørgen Elsøe 2010: *Gensidig afhængighed – en arv fra fortiden. Danmarks middelalderbyer – et vidnesbyrd om spredningen af vestlig civilization.* Odense.
- Jensen, Peter Mose 2013: Fynske arkæobotaniske fund fra landbebyggelse i perioden fra romersk jernalder til middelalder. (Rapport udarbejdet i indeværende projekt, upubliceret). <http://museum.odense.dk/media/12621446/Landsbydannelse%20og%20bebyggelsesstruktur,%20Odelrapport%201,%20Arkæobotanik.pdf>
- Jensen, Stig 1987: Pløjemarksarkæologi. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 1986.* s. 9-15.
- Jensen, Søren 2009: 10.000 års historie under motorvejen. *Årbog 2009. Svendborg Museum.* s. 36-60.
- Jeppesen, Jens 2008: Kragsskovhede. *Skalk 2008/5.* s. 3-9.
- Johansen, Hans Chr. 1991: *Danmark i tal.* Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie. Bind 16, redigeret af Olaf Olsen. København.
- Jonsson, Hans 2009: Etymologin av ordet *torp*. I: Dam, P., P. Gammeltoft, J.G.G. Jakobsen, B.N. Knudsen & O. Svensson (red.) *Torp som ortnamn och bebyggelse. Konferensrapport. Tvärvetenskapelig torp-konferens, Malmö, 25-27 april 2007.* Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund. s. 9-22.
- Juel, Christian 2009a: Nye udgravninger i Hjulby – Nyborgs forgænger. *Fynboer og arkæologi Nr. 2. september 2009.* s. 2-8.

- 2009b: *Den fynske landbebyggelse 950-1350 e.Kr. – en komparativ analyse af arkæologiske kilder og middelalderens landskabslove*. Upubliceret magisterkonferens. Københavns Universitet.
- Juel, Christian, Jesper Hansen & Allan B. Andersen (i tryk): Grave i lange baner – et højkompleks fra tragtbægerkulturen ved Ibbjerg sydøst for Odense. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 2015*.
- Jouttijärvi, Arne 2010: *Analyse af digler fra OBM5491*. Heimdal Archaeometry. (Upubliceret Rapport).
- Jönsson, Lars & Lars Persson 2008: *Det organiserede landskab. Öresundsforbindelsen och arkeologin. Malmöfynd Nr. 13*. Elanders Sverige AB. Malmö.
- Jørgensen, Bent 1977: Stednavne og bebyggelsesarkæologi. Nogle efterræsonneringer. I: Thrane, H. (red.): *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 22. Odense. s. 76-87.
- 1980: *Stednavne og administrationshistorie*. København 1980.
- 2008: *Danske Stednavne*. København.
- 2011: Navne og navnemiljøer omkring de danske Gudme'r. I: Christensen, L.E. & B. Jørgensen (red.) *Navnemiljøer og samfund i jernalder og vikingetid. Rapport fra NORNA's 38. symposium i Ryslinge 12.-15. maj 2009*. NORNA-rapporter 86. København. s. 177-197.
- Jørgensen, Lars 1999: Fra nutidens pløjelag til jernalderens samfund – stormænd og håndværkere i Gudme. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1998*. s. 8-21.
- 2010: Gudme-Lundeborg on Funen as a model for northern Europe? In: Grimm, O. & A. Pesch (eds) *The Gudme/Gudhem Phenomenon. Papers presented at a workshop organized by the Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA) Schleswig, April 26th and 27th, 2010*. Schriften des Archäologischen Landesmuseum . Ergänzungsreihe. Band 6. s. 77-89. Neumünster. s. 77-90.
- 2013: Vikingetidens kongsgård ved Tissø. Kult-, samlings- og markedsplads gennem 500 år. I: Pedersen, L. (red) *Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum*. Kalundborg. s. 125-144.
- 2014: Norse religion and ritual sites in Scandinavia in the 6th-11th century. I: Gulløv, H.C. (ed.) *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics. Research at the National Museum of Denmark. Proceedings of the Northern Worlds Conference. Copenhagen 28-30 November 2012. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 22*. Copenhagen. s. 129-150.
- Jørgensen, Lise Bender & Palle Eriksen 1995: *Trabjerg. En vestjysk landsby fra vikingetiden. Holstebro Museums række. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXI:1*. Højbjerg.
- Jørgensen, Lise Bender & Torben Skov 1981: Trabjerg. A Viking-age Settlement in North-west Jutland. *Acta Archaeologica 50, 1979*. s. 119-136.
- Jørgensen, Mogens Schou 1988: Vej, vejstrøg og vejspærring. Jernalderens landfærdsel. I: Mortensen, P. og B.M. Rasmussen (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens Stammesamfund. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII*. Højbjerg. s. 101-116.
- Jørgensen, Mogens Schou og Torben Egeberg 2001: På tværs af Skjern Å-dalen. *Nationalmuseets Arbejdsmark 2001*. s. 186-201.

- Kaldal Mikkelsen, Dorthe 1999: Single farm or village? Reflections on the settlement structure of the Iron Age and the Viking Period. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 177-193.
- 2006: Gårdens udvikling gennem jernalderen og vikingetid. I: Grau Møller, P. & M.S. Kristiansen (red.) *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000. Beretning fra et seminar på Skarrildhus november 2003*. Landbohistorisk Selskab. Auning s. 119-132.
- Kaspersen, Lars Bo 2013: Anthony Giddens I: Andersen, H. & L.B. Kaspersen (red.) *Klassisk og moderne samfundsteori*. 5. udgave. 1. oplag. København. s. 453-468.
- Kastholm, Ole Thirup 2012: Indhegnede romertidsgårde ved Jyllinge. *ROMU 2011*. s. 19-33.
- Kaul, Flemming 1999: Vestervig – an Iron Age village mound in Thy, NW Jutland. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 53-67.
- Kjær, Hans 1928: Oldtidshuse ved Ginderup i Thy. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1928*. s.7-20.
- 1930: En ny hustomt paa oldtidsbopladsen ved Ginderup. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1930*. s. 19-30.
- Klindt-Jensen, Ole 1957: *Bornholm i folkevandringstiden. Og forudsætningerne i tidlig jernalder. Nationalmuseets Skrifter. Større Beretninger, II*. København.
- Klingenberg, Susanne 2011: Hoby – a chieftain's residence from the centuries around the birth of Christ. In: Boye, L. (ed.). *The Iron Age on Zealand. Status and Perspective. Nordiske Fortidsminder. Series C, volume 8*. Copenhagen. s. 31-40.
- Klitgaard, Susanne 2002: Arkæologiske forundersøgelser – metode, økonomi og resultat. *Arkæologiske udgravninger i Danmark 2001*. København. s. 5-25.
- Kolderup-Rosenvinge, J.L.A. 1824: *Danske Recesser og Ordinantser af Kongerne af den oldenborgske Stamme*.
- Kousgård Sørensen, John 1958a: *Danmarks Stednavne Nr. 13. Svendborg Amts bebyggelsesnavne*. København.
- 1958b: *Danske bebyggelsesnavne på -sted*. København.
- 1969: *Danmarks Stednavne Nr. 14. Odense Amts bebyggelsesnavne*. København.
- 1981: Stednavnene og bebyggelserne, ældre?, samtidige?, yngre? *Fortid og Nutid 1981*. s. 91-96.
- Kristiansen, Mette Svart 2005: *Tårnby. Gård og landsby gennem 1000 år*. Højbjerg.
- Kroman, Erik & Stig Iuul 1945a: *Danmarks gamle love paa nutidsdansk. Første bind*. København.
- 1945b: *Danmarks gamle love paa nutidsdansk. Andet bind*. København.
- Köcher, Arthur 1923: Kongebrevet fra 1085. Studie i det ældste danske Diplom- og Brevvæsen. *Historisk Tidsskrift, Bind 9. række, 2 (1921 - 1923) 1*. s. 130-169.
- La Cour, Vilhelm 1927: *Sjællands ældste bygder: en arkæologisk-topografisk Undersøgelse*. København.
- Lamm, Jan Peder & Hans-Åke Nordström (eds) 1983: *Vendel Period Studies. Transactions of the Boat-grave symposium in Stockholm, February 2-3, 1981*. The Museum of National Antiquities, Stockholm Studies 2. Stockholm.

- Larsen, Jesper Eckhardt 2006: "ikke af brød alene..." *Argumenter for humaniora og universitet i Norge, Danmark, Tyskland og USA 1945-2005*. København. Ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitet, 2007.
- Larsen, Lars Agersnap 2011: *Muldfjælspløve i Danmark. Fra yngre romersk jernalder til senmiddelalder*. Højbjerg.
- Liebrott, Niels-Knud 1989: *Dansk middelalderarkæologi*. København.
- Lindblom, Charlotta 2014a: Jelling – fund og kulturlandskab i det lokale område. I: Lyngstrøm, H. og L.C. Sonne (red.) *Vikingetidens aristokratiske miljøer. Arkæologi på Saxo-instituttet*. København. s. 21-32.
- 2014b: Harald Blåtands palisade i Jelling. (https://www.academia.edu/8764529/Lindblom_C._2014_Harald_Bl%C3%A5tands_palisade_i_Jelling).
- Lisse, Christian 1974: „Gøkstorp qvod nune Knutstorp dicitur“ Landsbynavneskifter i middelalderen. I: Andersen, P. et al. (red.) *Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning, dialektologi, sproghistorie. På havlfjerdsårsdagen 9. 9. 1974*. Navnestudier nr. 13. København. s.117-127.
- Lorentzen, Asger Halling 1996: Fynske jernalderboplads. *Fynske Minder 1996*. s. 59-63.
- Löwenborg, Daniel 2012: An Iron Age Shock Doctrine – Did the AD 536-7 event trigger large-scale social changes in the Mälaren valley area? *JAAH 2012 No. 4 Löwenborg*. <http://www.arkeologi.uu.se/Journal/no-4-lowenborg/>
- Lucas, Malin og Robin Lucas 2013: *Gårdar och hästoffer. Järnålder och tidig medeltid i Fyrislund. Upplandsmuseets rapporter 2013:02*. Uppsala.
- Lund, Jørgen 1988: Jernalderens bebyggelse i Jylland. I: Näsman, U. & J. Lund (red.) *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra et bebyggelsesarkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Öland. d.2.-4. oktober 1985*. Aarhus. s. 139-167.
- Lund, Jørgen & Viggo Thomsen 1982: Toftinghuset. Om rekonstruktion af et jernalderhus. *Kuml 1981*. s. 187-205.
- Lund Johansen, Louise 2011: En nytolkning af Åbrinken – Et indblik i bebyggelsesudvikling, bopladsdynamik og sociale relationer på en vestjysk lokalitet fra ældre jernalder. I: Møller, N.A., S.S. Qvistgaard & S.F. Jensen (red.) *Nyt fra Vestfronten. Nord- og vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder. Beretning fra et colloquium i Ribe 4.-5. oktober 2010*. Arkæologiske Skrifter 10, Saxo-Instituttet. København. s. 71-86.
- Lundø, Michael Borre 2011: Huset, gården og landsbyen i førromersk jernalder (500-1 f. Kr.). I: Nielsen, M.H., M.B. Lundø & K.G. Therkelsen (red.) *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f. Kr. – 150 e. Kr.* Odense. s. 31-74.
- Lundø, Michael Borre & Mikael Holdgaard Nielsen 2011: Den ældre jernalder på Fyn. I: Nielsen, M.H., M.B. Lundø & K.G. Therkelsen (red.) *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f. Kr. – 150 e. Kr.* Odense. s. 9-29.
- Madsen, Claus & Henrik Thrane 1987: Skibsjubilæum. *Skalk 1985/1*. s. 3-7.
- Madsen, Dorthe Nørregaard, Per Grau Møller & Niels Hørlück Jessen 1983: Noter. I: *Landsbyregistrering i Fyns Amt. Foreløbig orientering*. Fyns Amt. s. 1-18.

- 2014: Harald Blåtands skattevæsen? I. Lyngstrøm, H. & L.C. Sonne (red.) *Vikingetidens aristokratiske miljøer. Arkæologi på Saxo-instituttet*. København. s. 51-54.
- Mathiassen, Therkel 1948: *Studier over Vestjyllands oldtidsbebyggelse*. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-Historisk Række II. København.
- 1959: *Nordvestsjælland oldtidsbebyggelse*. Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-Historisk Række VII. København.
- Meyer, Poul 1949: *Danske bylag: en fremstilling af det danske landsbystyre paa baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer*. København.
- 1957: Bystævne. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. København. sp. 444-447.
- Michaelsen, Karsten Kjer 2015: *Den romerske forbindelse. Gudme-Lundeborg og Romerriget i jernalderen*. Odense.
- Michaelsen, Karsten Kjer & Palle Ø. Sørensen 1994: En kongsgård fra jernalderen. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1993*. Svendborg. s. 24-35.
- Mikkelsen, Peter Hambro & Lars Christian Nørbach 2003: *Drengsted. Bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Højbjerg.
- Moberg, Ove 1987: Slaget vid Helgeå och dess følger. *Scandia* 53.1. s. 175-185.
- Mogren, Mats 2005: Den långa medeltiden. I: Mogren, M. (red.) *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västsåne*. Stockholm. s. 8-33.
- Mortensen, Peder og Birgit M. Rasmussen (red.) 1988: *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens Stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, 1988. Højbjerg.
- Müller, Sophus 1897: *Vor Oldtid*. København.
- 1912: Vendsysselstudier. III Jernalderens kulturhistorie og fund. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1912, III. Række 2. Bind*. s. 83-142.
- Møller, Elna 1960: *Tømrede klokkehuse*. Meddelelser fra Foreningen til gamle bygningers bevaring 8. række nr. 3. København.
- Møller-Jensen, Erik 2010: The “princely” estate at Tjørring on Jutland. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. Rahden. s. 197-223.
- Naamansen, Arne Tubæk 1993: Kongsgård eller præstegård? På overgangen fra forhistorisk til historisk tid i Hjulby. *Fynske Minder 1993*. s. 183-200.
- Nicolay, Johan 2010: Settlement research and material culture in northern Netherlands: Herrenhöfe and other evidence of socio-political differentiation. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33. Rahden. s. 119-132.
- Nielsen, Bjarne Henning 1996: Smedegård – en byhøj fra den ældre jernalder ved Nors. *Historisk Årbog for Thy og Vester Hanherred 1996*, s. 51-60.
- Nielsen, Helge 2010: *Middelalderen bag tallene. Middelalderens befolkningsudvikling, landbrug, bebyggelse og økonomi belyst ud fra listerne i Kong Valdemars Jordebog og andre kilder*. København.

- Nielsen, Helge & Tommy Dalgaard 2009: Middelalderens landbrug (ca. 1050-1536). I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 177-204.
- Nielsen, Herluf 1963: Jarl. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*. 7. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 565-566.
- Nielsen, Jens N. 2002: Bejsebakken, a Central Site near Aalborg in Northern Jutland. In: Hårdh, B. & L. Larsson (eds) *Central Places in the Migration and the Merovingian Periods. Papers from the 52nd Sachsensymposium*. Uppåkrastudier 6. Stockholm. s. 197-213.
- Nielsen, Jens N. og Marianne Rasmussen 1986: *Sejlfjord – en jernalderlandsby ved Limfjorden*. Aalborg.
- Nielsen, Leif Chr. 1981: Omgård. A Settlement from the Late Iron Age and the Viking Period in West Jutland. *Acta Archaeologica* 50, 1979. s. 173-208.
- Nielsen, Lone Bach 2005: En vikingeboplads ved Højby. *Fynske Minder 2005*. s. 113-129.
- Nielsen, Mikael Holdgaard 2011: Offerfund og religiøse forestillinger. I: Nielsen, M.H., M.B. Lundø & K.G. Therkelsen (red.) *Fyn i Fortiden. Det levede liv 500 f.Kr – 150 e. Kr*. Odense. s. 182-213.
- Nielsen, Mikael Holdgaard & Arne Jouttijärvi 2011: Jernudvinding. I: Nielsen, M.H., M.B. Lundø & K.G. Therkelsen (red.) *Fyn i Fortiden. Det levede liv 500 f.Kr – 150 e. Kr*. Odense. s. 164-172.
- Nielsen, Mikael Holdgaard, Michael Borre Lundø & Karen Green Therkelsen (red.) 2011: *Fyn i Fortiden. Det levede liv 500 f.Kr – 150 e. Kr*. Odense.
- Nielsen, Poul Otto, Klavs Randsborg & Henrik Thrane (eds) 1994: *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Arkæologiske Studier. Volume X. Copenhagen.
- Nielsen, Svend 1987. Huller i jorden. *Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979-86*. København. s. 87-93.
- Nielsen, Viggo & Niels-Chr. Clemmensen 2015: *Oldtidsagre i Danmark. Fyn og Langeland*. Højbjerg.
- Norr, Svante 2009: ¹⁴C-datering i boplatskomplex, metodstudier utifrån exemplet Väster Hacksta, Västerås. Rapporten från Arkeologikonsult 2009:2067b. Upplands Väsby.
- Nyström, Staffan 2009: *Torp*-namn i Sverige. Några tankar om kronologi och distribution. I: Dam, P., P. Gammeltoft, J.G.G. Jakobsen, B.N. Knudsen & O. Svensson (red.) *Torp som ortnamn och bebyggelse*. Konferensrapport. Tvärvetenskapelig torp-konferens, Malmö, 25-27 april 2007. Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 11. Lund. s. 107-124.
- Näsmann, Ulf 1986: Vendel period glass from Eketorp-II, Ôland, Sweden. *Acta Archaeologica* 55, 1984. s. 55-116.
- 1987: Hus, landsby, bebyggelse. *Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979-86*. København. s. 69-86.
- 1988: Den folkevandringstida krisen i Sydsandinavien, inklusive Ôland och Gotland. I: Näsman, U. & J. Lund (red.) *Folkevandringstiden i Norden. En krisetid mellem ældre og yngre jernalder. Rapport fra et bebyggelsesarkæologisk forskersymposium i Degerhamn, Ôland. d.2.-4. oktober 1985*. Aarhus. s. 227-255.

- 1991: Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning. I: Mortensen, P. & B.M. Rasmussen (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2. Højbjerg. s. 165-177.
 - 1997: Från Region til Rike – Från Stam til Stat. I: Krøger, J.F. (red.) *Rikssamlingen. Høvdingemagt og kongemagt. Karmøyseminariet 1996*. Stavanger. s. 46-65.
 - 2006: Danerna och det danske kongeriges opkomst. *Kuml 2006*. s. 205-241.
 - 2009: Jernalderens driftsformer i arkæologisk belysning. I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 99-116.
- Näsman, Ulf og Else Roesdahl 1993: Yngre germansk jernalder og vikingetid. I: Hvass, S. & B. Storgaard (red.) *Da Klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Højbjerg. s. 181-186.
- Nørbach, Lars Christian 2003: Bebyggelse og jernudvinding. I: Mikkelsen, P.H. & L.C. Nørbach (red.) *Drengsted. Bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 43. Højbjerg. s. 9-113.
- Nørlund, Poul 1948: *Trelleborg. Nordiske fortidsminder IV. Bind 1*. hefte. København.
- Odgaard, Bent 2009: Klimaets udvikling gennem de sidste 2 årtusinde. I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 19-21.
- Odgaard, Bent & Anne Birgitte Nielsen 2009: Udvikling i arealdækning i perioden 0-1850. Pollen og landskabshistorie. I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 41-58.
- Olrik, Axel 1909: At sidde på høj. Oldtidens konger og oldtidens thulir. *Danske Studier*. s. 1-10.
- Olrik, Hans 1893: *Danske helgeners levned I*. København.
- Olsen, Bjørnar 1997: *Från ting til text. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Oslo.
- Paludan, Helge 1982: Anmeldelse af ”Middelalderlandsbyens opståen” (T. G. Jeppesen). *Historie, Ny række XIV*, 2. s. 312-314.
- Parker, J. 2010: Structuration theories. In: Crothers, C. (ed.) *Historical developments and theoretical approaches in sociology. Vol. II*. (e-bog)
- Pedersen, Anne 2014: *Jellingprojektet – et kongeligt monument i dansk og europæisk belysning. Årsrapport 2013*. <http://jelling.natmus.dk/om-projektet/statusrapporter/>
- 2015: *Jellingprojektet – et kongeligt monument i dansk og europæisk belysning. Årsrapport 2014*. <http://jelling.natmus.dk/om-projektet/statusrapporter/>
- Pedersen, Birthe Hjorth 1974: Stednavneendelsen -by i enkeltgårdsområder. I: Andersen, P. et. al. (red.) *Festskrift til Kristian Hald. Navneforskning, dialektologi, sproghistorie. På havlfjerdsårsdagen 9. 9. 1974. Navnestudier*. Navnestudier Nr. 13. s. 129-144.
- Pontoppidan, Erik 1774: *Den Danske Atlas. Tomus VI, Supplement*. (genoptryk 1971). København.
- Porsmose, Erland 1977: Den stationære landsbys opståen. Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder. I: Thrane, H. (red.) *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense universitet*. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 22. Odense. s. 66-75.

- 1978: Udskiftningskortet som bebyggelseshistorisk kilde – forsøg med retrospektiv kulturgeografi. I: Thrane, H. (red.) *Bebyggelseshistorisk metode og teknik: beretning fra et symposium d. 19.-20. maj 1978 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Historisk Institut nr. 23. Odense. s. 42-62.
 - 1979: Bebyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen imellem jernalder og ældre middelalder. I: Thrane, H. (red.) *Fra jernalder til middelalder. Beretning fra et symposium 17. – 19. maj 1979 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Historisk Institut nr. 27. Odense. s. 118-139.
 - 1981: *Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 72. Odense.
 - 1983: *Landsbyregistrering i Fyns Amt. Foreløbig orientering*. Fyns Amt.
 - 1984: Sellebjerg – en boplads fra Germansk jernalder. *CARTHA. Årsskrift for Kerteminde Museum 1984* s. 11-21.
 - 1987a: *De fynske landsbyers historie -i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense.
 - 1987b: *Bebyggelseshistorisk teori og syntese. Landsbyens udvikling ca. 1000-1800 e.Kr.* Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 36. Odense.
 - 1988: Middelalder o. 1000-1536. I: Bjørn, C. (red.) *Det danske landbrugs historie I, 4.000 f.Kr.-1536*. Odense. s. 205-417.
 - 1989: Grubehuset i Rønninge. *CARTHA. Årsskrift for Kerteminde Museum 1988* s. 35-45.
 - 1992: Bebyggelsesudvikling fra vikingetid til renæssance i Rønninge sogn, Østfyn. I: Augustsson, J.-E. (red.) *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund. 1989*. Stockholm. s. 128-138.
 - 1993: Landbebyggelsen. I: Hvass, S. & B. Storgaard (red.) *Da Klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*. Aarhus. s. 264-267.
 - 1994: Arkæologi og historie – kontinuitet eller brud i vikingetidsforskningen. *Fynske Minder 1994*. s. 97-106.
 - 1995: Den stationære landsby. I: Henriksen, M.B. & E. Porsmose (red.) *Bytoften – et oldtidslandskab på Østfyn*. Kerteminde. s. 39-47.
 - 2006: Bygder. Regionale variationer. I: Grau Møller, P. & M.S. Kristiansen (red.) *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab. Auning. s. 9-24.
 - 2008: *Danske Landsbyer*. København.
- Porsmose Christensen, Erland 1976: *De nedlagte landsbyer på Fyn. Et agrar- og bebyggelseshistorisk studie*. Odense.
- Porsmose Christensen, Erland & Torben Grøngaard Jeppesen 1976: Landsbyens opståen og udvikling indtil de store matriklers tid. Udkast til et projekt. I: Thrane, H. (red.) *Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. november 1975 afholdt af Odense universitet*. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 17. Odense. s. 106-116.
- Poulsen, Bjørn 2011: If the Danish Vikings knew Land Rent, what was it like? In: Poulsen, B. & S.M. Sindbæk (eds) *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Turnhout. s. 277-291.

- Poulsen, Bjørn & Søren Sindbæk 2011: Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia. In: Poulsen, B. & S.M. Sindbæk (eds) *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Turnhout. s. 1-30.
- Poulsen, Viktor 1974: Fyns første boplads fra vikingetid. *Harja nr. 1*. 1974. s. 21-23.
- Prangsgaard, Kirsten 2002: Skovborglund – en boplads fra ældre germansk jernalder. *Arkæologi i Slesvig 7*. 1999. *Symposium Løgumkloster 22.1. – 23.1.1999*. s. 27-33.
- Prangsgaard, Kirsten & Anne Katrine Thaastrup-Leth 2007: Gårde fra vikingetid og middelalder ved Asperup. *Vends 2007*. s. 60-67.
- Randsborg, Klavs 1988: Byen, magten og jorden. Europa og Danmark i det første årtusind. I: Mortensen, P. & B.M. Rasmussen (red.) *Fra Stamme til Stat i Danmark. 1. Jernalderens Stammesamfund*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Højbjerg. s. 9-19.
- Rasmussen, Birgitte Dyhrberg (red.) 2015: Årsberetning 2014. *Odense Bys Museer 2015*. Odense. s. 219-257.
- Rasmussen, Maria Elisabeth 2009: Tyvekrogen i Tved – en nyopdaget landsby fra middelalderen. *Årbog for Svendborg Museum 2009*. s. 61-74.
- Rasmussen, Peter 2005: Mid- to late-Holocene land-use change and lake development at Dallund Sø, Denmark: vegetation and land-use history inferred from pollen data. *The Holocene 15,8* 2005. s. 1116-1129.
- Rasmussen, Poul 1957: Bol. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 2*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 55-63.
- 1961a: Hamna. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 6*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 98-99.
- 1961b: Herred. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 6*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 487-491.
- 1970: Skiben. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 15*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 477-479.
- Rau, Rikke Marie 2008: *Fra gårdsstruktur til jernaldersamfund – en analyse af midtfynsk bebyggelsesstruktur i yngre romersk – og ældre germansk jernalder*. Upubl. Kandidatspeciale ved afdeling for Forhistorisk Arkæologi, Aarhus Universitet.
- Renfrew, Colin & Paul Bahn 1996: *Archaeology. Theories, Methods and Practice*. Second edition. London.
- Reynolds, Andrew 2009: *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford.
- Riddersporre, Mats 1995: *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner, Avhandlingar 124. Trelleborg.
- 1999: Village and single farm. Settlement structure or landscape organization. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 167-175.
- Rindel, P.O. 1993: Bønder fra stenalder til middelalder ved Nørre Holsted – nye arkæologiske undersøgelser på den kommende motorvej mellem Vejen og Holsted. *Mark og Montre 1993*. s. 19-27.

- 1999: Development of the village community 500 BC-100 AD in west Jutland, Denmark. In: Fabech, C. & J. Ringtved (eds) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Højbjerg. s. 79-99.
- Robinson, David Earle, Peter Hambro Mikkelsen & Claus Malmros 2009: Agerbrug, driftsformer og planteressourcer i jernalder og vikingetid (500 f.Kr. – 1100 e.Kr.). I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 117-142.
- Roesdahl, Else 1996: *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. Viborg.
- Roesdahl, Else & Søren M. Sindbæk 2014: Borgens formål. I: Roesdahl, E., S.M. Sindbæk & A. Pedersen (red.) *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 81*. Højbjerg. s. 435-456.
- Runge, Mads 2009: *Nr. Hedegård. En nordjysk byhøj fra ældre jernalder*. Højbjerg.
- 2010: *Kildehuse II. Gravpladser fra yngre bronzealder og vikingetid i Odense Sydøst*. Fynske Studier 23. Odense.
- 2012a: *Dannelsen af regionale bebyggelsesmønstre i sen bronzealder og ældre jernalder*. Upubliceret ph.d.-afhandling. Aarhus Universitet.
- 2012b: Yngre bronzealders bebyggelse inden for et 350 hektar stort undersøgelsesområde sydøst for Odense. I: Boddum, S., M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.) *Bebyggelse i yngre bronzealders lokale kulturlandskab*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol. 2, 2012. Viborg, Holstebro. s. 113-139.
- Runge, Mads & Marianne Høyem Andreasen 2009: Jernalderstormanden i Fraugde Kærby. *Fynske Minder 2009*. s. 135-147.
- Ryan, Martin J. 2011: That ‘Dreary Old Question’: The Hide in Early Anglo Saxon England. In: Higham, N.J. & M.J. Ryan (eds) *Place-names, Language and the Anglo-Saxon Landscape*. Woodbridge. s. 207-223
- Sawyer, Peter 2002: Da Danmark blev Danmark. Fra ca. 700 til 1050. I: Olsen, O. (red.) *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie Bind 3*. 2. udgave. 1. oplag. København.
- Saxo Grammaticus: Danmarks krønike*. Oversat af Fr. Winkel Horn 1994. Viborg.
- Schacke, Adam Tybjerg 2006: Enestegårde på Fyn. I: Grau Møller, P. & M. S. Kristiansen (red.) *Bygder. Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til 2000*. Landbohistorisk Selskab. Auning. s. 175-191.
- Schiffer, Michael B. 1987: *Formation processes of the archaeological record*. Albuquerque.
- Schmidt Sabo, Katalin 2005: Bystrukturernas dynamik. I: Mogren, M. (red.) *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Lund. s. 140-213.
- Schütze, Berit & Per Frölund 2007: Korta hus under äldre järnålder. I: Göthberg, H. (red.) *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang. Volym 3. Arkeologi E4 Uppland – studier*. Uppsala. s. 153-172.
- Sindbæk, Søren M. 2014a: Landbebyggelsen. I: Roesdahl, E., S.M. Sindbæk & A. Pedersen (red.) *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 81. Højbjerg. s. 103-184.

- 2014b: Borgen. I: Roesdahl, E., S.M. Sindbæk & A. Pedersen (red.) *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 81. Højbjerg. s. 185-250.
- Skaarup, Jørgen 1978: En urnegrav fra yngre germansk jernalder i Lundby på Tåsinge. *Fynske Minder 1977*. s. 47-56.
- 1979: En Middelalderlig ladeplads ved Vitsø Nor på Ærø. Foreløbig beretning om undersøgelserne 1976-1978. *Antikvariske studier 3. Fortidsminder og Bygningsbevaring*. s. 69-86.
- 2005: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder*. Rudkøbing.
- Skansjö, Sten 1983: *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. Skånsk senmedeltid och renässans*. Lund.
- Skautrup, Peter 1933: *Danmarks gamle landskabslove. Bind II. Jyske Lov*. København.
- Skov, Hans 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyper i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e.Kr. *Hikuin 21* s. 139-162.
- 2002: The development of rural house types in the old Danish region 800-1500 A.D. In: Klapste, J. (ed.) *The rural house from the migration period to the oldest still standing buildings*. Ruralia IV. 8. – 13. September 2001. Bad Bederkesa, Lower Saxony, Germany. Turnhout.
- Solberg, Bergljot 2000: *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Oslo.
- Staal, Benny 1997: Etagebyggeri? *Skalk 1997/1*. s. 30-32.
- Steensberg, Axel 1962: *Gamle Danske Bøndergårde*. Anden ændrede udgave ved D. Yde-Andersen. København.
- Steenskjøld-Sjøgren, Sune & Christian-Peter Pedersen 2005: Hestehavevej Ryslinge – en midtfynsk bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid. *Årbog 2005 – Svendborg & Omegns Museum*. s. 29-36.
- Steenstrup, Johannes 1894: Nogle bidrag til vore landsbyers og bebyggelsens historie. *Historisk tidsskrift 6 rk., 5. bd.*, s. 313-366.
- 1896: *Danmarks Riges Historie*. København.
- 1908: *De danske stednavne*. København.
- Stefánsson, Finn 2005: *Gyldendals Leksikon om Nordisk Mytologi*. København.
- Stenak, Morten, Jørgen Rydén Rømer, Ulf Näsman & Bent Odgaard 2009: Landskabsforandringer gennem 2000 år. I: Odgaard, B. & J. Rydén Rømer (red.) *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger*. Aarhus. s. 283-301.
- Steuer, Heiko 1989: Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Kingdom. In: Randsborg, K. (ed.) *The birth of Europe: Archaeology and social development in the first Millennium A.D. Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum XVI*. Rome. s. 100-122.
- Stoumann, Ingrid 1981: Sædding. A Viking-age Village near Esbjerg. *Acta Archaeologica 50, 1979*. Copenhagen. s. 95-118.
- Strandmark, Frederik & Patric Ifvarsson 2008: *Arkeologisk slutundersökning 2005. Stora Bernstorps II – arkeologisk slutundersökning av Stora Bernstorps industriområde, etapp II inom fornlämning RAÄ 58. Burlöv socken i Burlövs kommun. Skåne län. Enheten för Arkeologi*

- Strid, Jan Paul 1999: *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. 2 uppl. Stockholm.
- Swanton, M.J. 1996: *The Anglo-Saxon Chronicle*. London.
- Søndergaard, Bent 1972: *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*. Navnestudier 10. København.
- Sørensen, Anne Birgitte 2011: *Østergård. Vikingetid og middelalder*. Haderslev.
- Sørensen, Anne C. 2001: *Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age. Ships and Boats of the North. Volume 3*. Roskilde.
- Sørensen, Palle Østergaard 1994a: Gudmehallerne. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets Arbejdsmark 1994*. København. s. 25-39.
- 1994b: Houses, Farmsteads and Settlement Pattern in the Gudme Area. I: Nielsen, P. O., K. Randsborg & H. Thrane (eds) *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991. Arkæologiske studier. Volume X*. Copenhagen. s. 41-47.
- 2000. Detektorfundene fra Gudme og den digitale arkæologi. I: Henriksen, M.B. (red.) *Detektorfund – hvad skal vi med dem? Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 5*. Odense. s. 69-78.
- 2001. Bebyggelsen på Gudme III – tre skattefund og en langvarig historie. *Årbog for Svendborg & Omegns Museum 2000*. s. 69-78.
- 2003: Gudme. Katalog tekst (Kat. 7.8-17) I: Jørgensen, L. (red.) *Sejrens triumf – Norden i skyggen af det romerske imperium*. København. s. 428-435.
- 2010. The political and religious centre at Gudme on Funen in the late Roman and Germanic Iron Ages – settlement and central halls. I: *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet 33*. Rahden/Westf. s. 225-236.
- Söderberg, Bengt 2005: *Aristokratisk rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600-1100*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No. 62. Stockholm.
- Sørensen, Søren A. 2000: *Hørup – en sjællandsk værkstedsplads fra romersk jernalder*. Holbæk.
- Therkelsen, Karen Green 2011: Huset, gården og landsbyen i ældre romersk jernalder (1-150 e. Kr.). I: Nielsen, M.H., M.B. Lundø & K.G. Therkelsen (red.): *Fyn i fortiden. Det levede liv 500 f. Kr. – 150 e. Kr.* Odense s. 75-124.
- Thomasson, Joakim 1998: Dominus terrae Scania. Om den vandrende byn och maktens territorialisering. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.) *Centrala platser centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8º, No.28*. Stockholm. s. 73-94.
- 2005: Bybildningen och bönderna. I: Mogren, M. (red.) *Byarnas bönder. Medeltida samhällsförändring i Västskåne*. Lund. s. 44-139.
- Thomsen, Per O. 1993: *Lundeborg – en handelsplads fra jernalderen. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum. Bind 32*. Svendborg.

- 1999a: Metalværksteder fra romersk jernalder i Kværndrup – en foreløbig præsentation. *Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1998*. s. 22-32.
 - 1999b: Ædelt håndværk. *Skalk 1999/4*. s. 5-10.
- Thrane, Henrik 1973: Lysglimt fra en mørk tid. To jernalderspænder fra Åsum Enggård. *Fynske Minder 1973*. s. 19-28.
- (red.) 1976a: *Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. november 1975 afholdt af Odense universitet*. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 17. Odense. s. 5-17.
 - 1976b: Bebyggelsesarkæologi som metode. I: Thrane, H. (red.) *Bebyggelsesarkæologi. Beretning fra et symposium d. 7.-8. november 1975 afholdt af Odense universitet*. Skrifter fra institut for historie og samfundsvidenskab nr. 17. Odense. s. 5-17.
 - (red.) 1977: *Kontinuitet og bebyggelse. Beretning fra et symposium d. 12.-14. maj 1977 afholdt af Odense Universitet*. Skrifter fra Institut for historie og samfundsvidenskab, Odense Universitet, nr. 22. Odense.
 - 1987. Arkæologisk strategi og taktik på Fyn 1972-85. I: Thrane, H. (red.) *Diakrone bebyggelsesundersøgelser. Beretning fra et bebyggelseshistorisk symposium på Hollufgård – afholdt den 8.-9. oktober 1985*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 34. Odense. s. 86-103.
 - 1989: Bovidenstatuetten von Fünen. *Frühmittelalterliche Studien 23*. s. 362-416.
- Thrane, Henrik & Erland Porsmose 1996: Stormand – præst – konge. I: Crumlin-Pedersen, O., E. Porsmose & H. Thrane (red.) *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense. s. 170-181.
- Thurston, Tina L. 2001: *Landscapes of power, Landscapes of Conflict. State Formation in the South Scandinavian Iron Age. Fundamental Issues in Archaeology*. New York.
- Tillisch, Søren Skriver 2009: Oldtidsforfattere under arkæologisk kontrol. Om skriftlige kilder og materiel kultur i Sydskandinavien. *Kuml 2009*. s. 213-240.
- Tornbjerg, Svend Åge 1998: Toftegård – en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. I: Larsson, L. & B. Hårdh (red.) *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia 8°: 28. Stockholm. s. 217-232.
- Ulriksen, Jens, Cille Krause & Niels H. Jensen 2014: Roskilde. En bygrundlæggelse i vanskeligt terræn. *Kuml 2014*. s. 145-185.
- Varenius, Björn 1995: Metaphorical Ships in Iron-Age Context. In: Crumlin-Pedersen, O. & B.M. Thye (eds) *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th-7th May 1994. Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol. 1*. Copenhagen. s. 35-40.
- Vestergaard, Orla 1966: Marked. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. XI*. 2. oplag 1980-1982. Fotografisk optryk efter 1. udgave 1956-1978. sp. 446-449.
- Vikstrand, Per 2010: Ortnamn och den äldre järnålderns högstatusmiljöer. I: Bratt, P. & R. Grönwall (red.) *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser*. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010. Stockholm. s. 24–30.

- 2013: *Järnålderns bebyggelsenamn. Om bebyggelsenamnens oppkomst och ålder i mälardalens län*. Skrifter utgivna av Institutet för språk och folkminnen Namnarkivet i Uppsala Serie B: 13. Uppsala.
- Villumsen, Sune 2011: *Bebyggelse i tid og rum – Anvendelse af kulstof-14 daterede hustomter i strukturelle og rumlige analyser af bebyggelsen på Fyn*. Upubliceret kandidatspeciale, Københavns Universitet.
- Ulsig, Erik 1987: De fynske landsbyers historie (1. opponents oppositioner). *Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 17 (1987 - 1989) 3*. s. 454-468.
- Venge, Mikael 2002: *Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340. Dansk skattheorie I*. København.
- Voss, Olfert 1957: Trælborg. *Skalk 1957/4*. s. 14-15.
- Weibull, Lauritz 1923: Den skånske kyrkans äldsta historia. *Historisk tidskrift för Skåneland. Femte bind*. s. 109-246.
- 1925: Knut den Heliges Gåvobrev. *Historisk Tidsskrift. 9. Række 3. Bind*. s. 104-147.
- Wählin, Sidsel 2014: Metal-rich sites in Vendsyssel. A preliminary presentation. In: Stidsing, E., K. Højlund Nielsen & R. Fidel (eds) *Wealth and complexity. Economic specialized sites in Late Iron Age Denmark. East Jutland Museum Publications vol. 1*. Aarhus. s. 143-155.
- Zimmermann, W. Haio 1992: *Die Siedlungen des 1. bis 6. Jahrhunderts nach Christus von Flögelneekhöltjen, Niedersachsen: Die Bauformen und ihre Funktionen. Probleme der Küstenforschung im Südlichen Nordseegebiet. Band 19*. Hildesheim.
- Ørsted, Peter 1999: *Romerne. Dagligliv i det romerske imperium*. 4. udgave, 1. oplag. København.
- Aakjær, Svend 1926-45: *Kong Valdemars Jordebog*. København
- 1934a: Landsby og enkeltgaard. *Fortid og Nutid bd.10*. Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie. 1933-34. s. 209-228.
- 1934b: Jarl, aar og lev-mand. I: Norrild, S. et al (red.) *Festskrift til Vilhelm Andersen fra kolleger og disciple. Udgivet i anledning af hans halvfjerdsaaers fødselsdag den 16. oktober 1934*. København. s. 320-338.

Upublicerede elektroniske rapporter:

- Andersen, Allan B. 2011: *OBM 5525 Campus etape IV. Arkæologisk rapport nr. 337*. [http://historiskatlas.dk/OBM5525_etape_4_Odense_Campus_\(7250\)](http://historiskatlas.dk/OBM5525_etape_4_Odense_Campus_(7250))
- Bech, Bente 2014: *OBM 5859 Statsfængslet Søby Søgård. Arkæologisk rapport nr. 476*. <http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5859,%20Statsfængslet%20Søbysøgård.pdf>
- Beck, Anna S. 2012: *KØM 1699, SMV 8405 Toftegård omr. IV 2011 og Toftegård omr. II 2012. Udgravningsberetning*. <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/111207/public>
- Beck, Malene R. & Søren Jensen 2006: *Bygherrerapport SOM 01.252 Slæbæk Nordøst*. <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/35091>

- Bonde, Jakob 2013: *OBM 6271ff, Nr. Broby-Fåborg. Arkæologisk rapport nr. 433.*
http://historiskatlas.dk/pdf/Bygherrerapport_OBM6271ff.pdf
- Bonde, Jakob 2014: *OBM 4263ff Motorvejsudvidelse Middelfart-Nr. Åby. Arkæologisk rapport nr. 474.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Motorvejsudvidelse%20mellem%20Middelfart%20og%20Nørre%20Åby.pdf>
- Bonde, Jakob & Mikael H. Nielsen 2008: *OBM 2025 Dreslette kirke. Arkæologisk rapport nr. 225.*
[http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Dreslette_kirke_\(4321\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Dreslette_kirke_(4321))
- Christensen, Line Borre & Jesper Hansen 2008: *OBM 2832 Odensevej. Arkæologisk rapport nr. 220.* http://historiskatlas.dk/pdf/Odensevej_OBM2832.pdf
- Christensen, Line Borre & Kirsten Prangsgaard 2009: *Stenløkkevej I-IV. OBM 2580. Arkæologisk rapport nr. 274.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_Stenløkkevej_I-IV_\(8749\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_Stenløkkevej_I-IV_(8749))
- Christensen, Line Borre & Mads Runge 2009: *OBM 8435 OBM8435 Tietgenbyen Nordvest III Arkæologisk rapport 268.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Tietgen%20Byen%20Nordvest%20III%20-%20OBM8435.pdf>
- Egeberg Hansen, Torben 2009: *Rindum Skole, jernalderbebyggelse med gårde på række. (Bygherrerapport).* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/72420>
- Feveile, Claus 2013: *KTM274-2 (udgravningsberetning).*
<http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/98354/public>
- Feveile, Claus & Søren Jensen 2013: *ØFM 401 Industrivej.*
<http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/101316/public>
- Haue, Marlena 2014: *VHM 00164 Jerslev Kirke. Bebyggelse fra sen vikingetid/tidlig middelalder. Kulturhistorisk Rapport Vendsyssel Historiske Museum.*
<http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/112510/public>
- Hårde, Andreas 2008: *OBM 2819 Seden kirkegård. Arkæologisk rapport nr. 180.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Seden%20Kirkegård%20-%20OBM2819.pdf>
- Hårde, Andreas 2009: *OBM 2563 Dallund Vest. Arkæologisk rapport nr. 296.*
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/77979>
- Jakobsen, Michael L. 2007: *OBM 3979 Bækkevej. Arkæologisk rapport nr. 115.*
[http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Bækkevej_\(4464\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Bækkevej_(4464))
- Jakobsen, Michael Lundø 2008a: *OBM 3790 Ågård nord. Arkæologisk rapport nr. 147.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Ågård%20Nord%20-%20OBM3790.pdf>
- Jakobsen, Michael Lundø 2008b: *OBM 3946 Villestofte Skovvej. Arkæologisk rapport nr. 157.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Villestofte%20Skovvej%20-%20OBM3946.pdf>
- Jakobsen, Michael Lundø 2010a: *OBM 2520 Fladbjerg. Arkæologisk rapport nr. 300.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Fladbjerg%20-%20OBM2520.pdf>
- Jakobsen, Michael Lundø 2010b: *OBM 5525 Campus etape 1. Arkæologisk rapport nr. 307.*
http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5525_Campus_etape_1.pdf
- Jakobsen, Michael Lundø 2010c: *OBM5495 Dalslund vest. Arkæologisk rapport nr. 313.*
http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5495_Dalslund_Vest.pdf

- Jakobsen, Michael Lundø & Mads Runge 2008a: *OBM 2830 Tyrstbjerg. Arkæologisk rapport nr. 199.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Tyrstbjergvej%20-%20OBM2830.pdf>
- Jakobsen, Michael Lundø & Mads T. Runge 2008b: *OBM 2820 Villestofte Skovvej øst. Arkæologisk rapport nr. 198.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Villestofte_Skovvej_Øst_\(4383\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Villestofte_Skovvej_Øst_(4383))
- Jarrett, K: <http://www.kjarrett.com/livinginthepast/tag/giddens/www.kjarrett.com/livinginthepast>
- Jensen, Anne Ø. 2008: *OBM 3785 Golfparken. Arkæologisk rapport nr. 172.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Golfparken%20-%20OBM3785.pdf>
- Jensen, Jesper 2007: *OBM 3131 Odense Congress Center. Arkæologisk rapport nr. 88.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Odense%20Congress%20Center%20-%20OBM3131.pdf>
- Jensen, Jesper & Kirsten Prangsgaard 2008: *Arkæologisk rapport nr. 229. Hedegårdsvej.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Hedegaardsvej_\(4486\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Hedegaardsvej_(4486))
- Jensen, Jesper & Mads T. Runge 2008: *OBM 8416 etape III Frydenlund. Arkæologisk rapport nr. 188.* [http://historiskatlas.dk/pdf/Frydenlund%20-%20OBM8416\(etape_3\).pdf](http://historiskatlas.dk/pdf/Frydenlund%20-%20OBM8416(etape_3).pdf)
- Jensen, Søren & Malene R. Beck 2006: *SOM 01.253 Slæbæk sydøst.* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/35089>
- Juel, Christian 2010a: *OBM 8935 Hjulby. Arkæologisk rapport nr. 308.* [http://historiskatlas.dk/pdf/OBM8935_Hjulby_\(Kampagne%202009\)_Nyborg_Landsogn.pdf](http://historiskatlas.dk/pdf/OBM8935_Hjulby_(Kampagne%202009)_Nyborg_Landsogn.pdf)
- Juel, Christian 2010b: *OBM 5537 Stenløsevej. Arkæologisk rapport nr. 310.* http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5537_Stenløsevej.pdf
- Juel, Christian 2007a: *OBM 7982 Lumbyvej. Arkæologisk rapport nr. 86.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Lumbyvej%20-%20OBM7982.pdf>
- Juel, Christian 2007b: *OBM 4401 etape 1. Plouggårdsvej. Arkæologisk rapport nr. 112.* [http://historiskatlas.dk/pdf/Plouggårdsvej_OBM4401\(etape_1\).pdf](http://historiskatlas.dk/pdf/Plouggårdsvej_OBM4401(etape_1).pdf)
- Juel, Christian 2007c: *OBM 4401 etape 2. Plouggårdsvej. Arkæologisk rapport nr. 113.* [http://historiskatlas.dk/pdf/Plouggårdsvej_OBM4401\(etape_2\).pdf](http://historiskatlas.dk/pdf/Plouggårdsvej_OBM4401(etape_2).pdf)
- Kanstrup, Marie 2005: *OBM 8672 Harekjærgård Syd. Arkæologisk rapport nr. 60.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Harekjær%20Syd%20-%20OBM8672.pdf>
- Kolmos, Charlotte K. 2012: *OBM 2758 Skrillinge nord III etape 2. Arkæologisk rapport nr. 386.* <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/89573/public>
- Kolmos, Charlotte K. 2013: *OBM 5490 etape II, Toftegårdsvej. Arkæologisk rapport nr. 410.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Bygherrerapport%20Toftegårdsvej%20etape%20II%20OBM%205490.pdf>
- Kolmos, Charlotte K. 2014: *OBM 6295 Højlund. Arkæologisk rapport nr. 454.* <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/118337/public>
- Lundø, Michael Borre 2010: *OBM 4538, Dragebjerggård Vest. Arkæologisk rapport nr. 304.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Dragebjerggård_Vest_\(5910\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Dragebjerggård_Vest_(5910))
- Lundø, Michael Borre 2012a: *OBM 5530 Egeparken. Arkæologisk rapport nr. 363.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Egeparken%20OBM5530.pdf>
- Lundø, Michael Borre 2012b: *OBM 5537 Stenløse et. 2. Arkæologisk rapport nr. 378.* <http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5537%20Stenløsevej%20II.pdf>

- Lundø, Michael Borre 2012c: *OBM 2830 Tyrstbjerg etape 2. Arkæologisk rapport nr. 352.* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/77515>
- Lundø, Michael Borre 2012d: *OBM 5525 etape II. Arkæologisk rapport nr. 355.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Campus%20etape%20II%20OBM5525.pdf>
- Lundø, Michael Borre 2012e: *OBM 5526 Vindinge-Refsvindinge cykelsti.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Cykelsti%20Vinding-Refsvindinge%20OBM%205526.pdf>
- Lundø, Michael Borre 2012f: *OBM 5539 Hvilehøjvej vest. Arkæologisk rapport nr. 370.* <http://historiskatlas.dk/pdf/OBM5539%20Hvilehøjvej%20Vest.pdf>
- Lundø, Michael Borre 2012g: *OBM 8235. Hedvigslund. Arkæologisk rapport nr. 380.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Bygherrerapport%20Hedvigslund%20Haveforening%20OBM8235.pdf>
- Lundø, Michael Borre 2013: *OBM 5496 Tuekjærsholm. Arkæologisk rapport nr. 414.* <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/110823/public>
- Lundø, Michael Borre 2014: *OBM 5850 Bakkegård. Arkæologisk rapport nr. 471.* <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/122562/public>
- Moesgaard-Christensen, Anne-Dorthe 2009: *OBM 2802-2806 Ringe Golfbaner I-IV. Arkæologisk rapport nr. 9.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Ringe_Golfbane_\(4371\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Ringe_Golfbane_(4371))
- Mogensen, Signe Fog & Maria Elisabeth Rasmussen 2006: *SOM 01.358 og SOM 01.360 Rødskebølle og Rødskebølle Øst.* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/73133>
- Nielsen, Lone Bach 2006a: *OBM 3969 Kærsagerhaven Øst. Arkæologisk rapport nr. 269.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kærsagerhaven_Øst_\(4448\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kærsagerhaven_Øst_(4448))
- Nielsen, Lone Bach 2006b: *OBM 8870 Eskene Nord. Arkæologisk rapport nr. 270.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Eskene%20Nord%20-%20OBM88701.pdf>
- Nielsen, Mikael Holdgaard 2009a: *OBM 3141 Stavadgyden. Arkæologisk rapport nr. 265.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Stavadgyden%20-%20OBM3141.pdf>
- Nielsen, Mikael Holdgaard 2009b: *OBM 8505 Vesterled etape 8. Arkæologisk rapport nr. 280.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Vesterled%20-%20OBM8505.pdf>
- Nielsen, Mikael Holdgaard 2012a: *OBM 2894 Brobæklunden. Arkæologisk rapport nr. 352.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_Brobæklunden_\(8755\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_Brobæklunden_(8755))
- Nielsen, Mikael H. 2012b: *OBM 8436 Harekærgård øst. Arkæologisk rapport nr. 382.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Bygherrerapport%20Harekær%20Nord%20etape%20I%20OBM%208436.pdf>
- Nielsen, Mikael Holdgaard & Anne Katrine Thastrup-Leth 2008: *OBM 2809 Salomons Brink. Arkæologisk rapport nr. 192.* [http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Salomons_Brink_\(4375\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Salomons_Brink_(4375))
- Nielsen, Mikael Holdgaard & Marius Nakling 2008. *OBM4536 Hestehaven 51. Arkæologisk rapport nr. 195.* <http://historiskatlas.dk/pdf/Hestehaven%2051%20-%20OBM4536.pdf>
- Posselt, Marie Vang & Torben Egeberg 2012-2013: *RSM 10.054 Violhaven. Beretning* <http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/95260/public>
- Poulsen, Lisbeth 2007a: *OBM 7493 Bjerggårds Allé. Arkæologisk rapport nr. 137.* [http://historiskatlas.dk/pdf/Bjerggårds%20Allé%20-%20OBM7493\(juli2007\).pdf](http://historiskatlas.dk/pdf/Bjerggårds%20Allé%20-%20OBM7493(juli2007).pdf)

- Poulsen, Lisbeth 2007b: *OBM 3135 Skydebjerg torp. Arkæologisk rapport nr. 123.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Skydebjerg%20Torp%20-%20OBM3135.pdf>
- Rasmussen, Tina 2008: *OBM 3782 Lind Hansens Vej. Arkæologisk rapport nr. 178.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Lind%20Hansens%20Vej%20-%20OBM3782.pdf>
- Runge, Mads & Anne Katrine Thastrup-Leth 2010: *OBM 6083 Hjallese torp. Arkæologisk rapport nr. 302.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Hjallese%20Torp%20-%20Torpegården%20-%20OBM6083.pdf>
- Sjøstrand, Olga 2011: *OBM 8438 Krogslundsstien. Arkæologisk rapport nr. 344.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Udgravning%20ved%20Krogslundsstien%20OBM8438.pdf>
- Strandmark, Frederik & Jakob Bonde 2008a: *OBM4901, Kauslunde. Arkæologisk rapport nr. 237.*
[http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kauslunde_\(4493\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kauslunde_(4493))
- Strandmark, Frederik & Jakob Bonde 2008b: *OBM 4913 Skrillinge SØ. Arkæologisk rapport nr. 236.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Skrillinge%20SØ%20-%20OBM4913.pdf>
- Svendborg Museums Årsberetning 2010:
<http://www.svendborgmuseum.dk/images/ommuseet/aarsberetninger/aarsberetning2010web.pdf>
- Søndergaard, Mathias 2011a: *OBM 8439 Kidehuse V. Arkæologisk rapport nr. 237.*
[http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kildehuse_V_\(7258\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Kildehuse_V_(7258))
- Søndergaard, Mathias 2011b: *OBM 2523 Søllinge boldbaner etape II. Arkæologisk rapport nr. 326.*
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/81840>
- Terp, Anita 2013: *HBV j.nr.: 274 Vejen Vestermark – Solar I og II. (Bygherrerapport).*
<http://www.kulturarv.dk/publicffdata/documentation/file/doc/106507/public>
- Valgreen, Carsten 2011: *Hvem skaber værdierne? Berlingske Business 24 februar 2011.*
<http://dagenssynspunkt.blogs.business.dk/2011/02/24/hvem-skaber-v%C3%A6rdierne/>
- Villumsen, Sune 2010: *OBM 8433 Tietgenbyen NV, Fraugde sogn. Arkæologisk rapport nr. 311.*
<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/resource/59331>
- Villumsen, Tina 2011a: *OBM 5517-5519, Nyt OUH. Arkæologisk rapport nr. 345.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Udgravning%20ved%20nyt%20OUH%20OBM%205517ff.pdf>
- Villumsen, Tina 2011b: *OBM 5548 Højmevej 20. Arkæologisk rapport nr. 320.*
[http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Højmevej_\(5917\)](http://historiskatlas.dk/Udgravning_ved_Højmevej_(5917))
- Waller, Ruth 2006: *Archaeological Resource Assessment of the Isle of Wight: Early Medieval period.*
<http://www.iwhistory.org.uk/resourceassessment/Early%20Medieval%20Isle%20of%20Wight.pdf>
- Westermann, Jakob 2007: *OBM 5741 Hvenekilde nordøst. Arkæologisk rapport nr. 60.*
<http://historiskatlas.dk/pdf/Hvenekilde%20Nordøst%20-%20OBM5741.pdf>
- Witte, Frauke: <http://www.historie-online.dk/nyt/sonderjylland-danevirke.htm>

Kildefortegnelser og elektronisk henvisning:

- (ASP) *Anders Sunesens Parafrase til Skånske Lov*. Se Kroman og Iuul 1945a.
- (AUD) *Arkæologiske Udgravninger i Danmark*
http://www.kulturstyrelsen.dk/en/publikationer/publikationsarkiv-kulturarvsstyrelsen/singlevisning/artikel/arkaeologiske_udgravninger_i_danmark/
- (DLU) *Danmarks længste udgravning. Arkæologi på naturgassens vej 1979-86*. Redigeret af Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat. 1987.
- (DR) *Danske Runeindskrifter*. Runedatabasen <http://runer.ku.dk/Default.aspx?page=1>
- (DRB) *Danmarks Riges Breve*. Udarbejdet af C. A. Christensen og Herluf Nielsen. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1. række 1-2 bind.
- (DS) *Danmarks Stednavne* <http://danmarksstednavne.navneforskning.ku.dk/>
- (DST) *Danmarks Statistik* <http://www.statistikbanken.dk/statbank5a/default.asp?w=1440>
- (F&F) *Fund og Fortidsminder* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Kort/>
- (GSS) *Gammeldansk Seddelsamling* <http://gammeldanskordbog.dk/>
- (HR) *De fynske hovedgårde* [Hovedgårdsregistranten]. (Myrtue, Anders 1995: red) <http://static.sdu.dk/mediafiles//D/9/D/%7BD9D02B56-F4A1-47F6-B2EA-7FE8266CE381%7DSammenfatningerAnalyser.pdf>
- (JyL) *Jyske Lov*. Se Kroman og Iuul 1945b.
- (KVJB) *Kong Valdemars Jordebog*. Se Aakjær, Svend 1926-15.
- (LR) *Landsbyregistrering i Fyns Amt: foreløbig orientering*. Fyns Amtskommune, Udvalget for teknik og miljø. 1983. (Se Porsmose 1983)
- (ODS) *Ordbog over det danske sprog* <http://ordnet.dk/ods>
- (SDE) *Den Store Danske Encyklopædi* www.denstoredanske.dk
- (SL) *Skånske Lov*. Se Kroman og Iuul 1945a.

Resumé

1.

Afhandlingen *Landsbydannelse og bebyggelsesorganisation i 1. årtusinde* er et tværvideenskabeligt projekt med det overordnede mål at undersøge gyldigheden af den bebyggelseshistoriske model, der med udgangspunkt i den midtjyske landsby Vorbasse har været det altdominerende grundlag for synteseudarbejdelser omkring samfundsudviklingen i 1. årtusinde i Danmark siden 1980'erne (bilag 2).

Det har i projektet været en gennemgående tese, at væsentlige elementer af den generelle bebyggelseshistoriske udvikling adskiller sig fra den gældende bebyggelsesmodel. Det empiriske fundament for en række af de helt grundlæggende bebyggelses- og samfundsteorier, vi traditionelt opfatter som velunderbyggede, svækkes derfor også markant. Dermed opstår behovet for at formulere en ny bebyggelseshistorisk syntese, og netop udarbejdelsen heraf har været et hovedmål for herværende afhandling.

2.

Projektet tager som regionalstudie udgangspunkt i et omfattende bebyggelsesarkæologisk materiale fra Fyn og Øer. Der er tale om hustomter dateret til perioden ca. 200-1200 e.Kr., som i al væsentlighed er udgravet inden for de seneste 10-15 år (bilag 8). Til trods for det regionale fynske udgangspunkt er projektets sigte i syntesedannelsen bredere – principielt set vendt mod det gammeldanske område.

Analyserne bygger foruden på arkæologiske kilder tillige på historiske, kartografiske og onomastiske kilder, der på forskellig vis relateres til væsentlige aspekter af bebyggelses- og landskabsorganisationen i jernalder, vikingetid og middelalder.

Projektets teoretiske og metodiske tilgang tager udgangspunkt i en opfattelse af bebyggelsesudviklingen som en dynamisk social praksis. Projektet er som sådan inspireret af forskningstraditioner fra sociologien og filosofien. Her iblandt den strukturdualitet, der primært forbindes med forskere som Anthony Giddens og Pierre Bourdieu, men tillige en del af tankestoffet bag den kritiske realisme, som bl.a. den britiske filosof Roy Bhaskar forbindes med.

Den teoretiske forankring har dannet baggrund for udarbejdelsen af en empirisk rettet undersøgelsesmodel med analytisk fokus rettet mod både økonomiske, ideologiske, sociale og normative processer (fig. 3).

3.

Gennem statistiske analyser, baseret på den samlede mængde og spredning af de arkæologiske (for)undersøgelser, illustreres det, hvordan det arkæologiske kildemateriale er forankret i vidt forskellige landskaber og historiske kulturbygder (bilag 9-14). Sammenholdt med undersøgelsesgraden betragtes det arkæologiske kildemateriale som repræsentativt for den generelle bebyggelsesudvikling.

Samlet set omfatter det empiriske materiale mere end 1500 hustomter, der er udgravet i 90 forskellige historiske ejerlav. De mange udgravningsdata er suppleret med mere end 1400 ¹⁴C-dateringer fra de udvalgte lokaliteter, og tilsammen danner fundmængden, fundspredningen og dateringsgrundlaget en kronologisk ramme med oplagte analytiske perspektiver. Afhandlingens analyser og modeludarbejdelse inddrager hermed for første gang de senere årtiers meget markante vækst af udgravningsdata i én samlet bebyggelsehistorisk syntese for perioden 200-1200 e.Kr.

På baggrund af den indledende statistiske analyse af de arkæologiske bopladsspor klarlægges det, at bebyggelsesudviklingen på Fyn i perioden 200-1200 e.Kr. repræsenterer mindst to grundlæggende forskellige organisatoriske principper. Den afgørende brydningstid imellem de to organisationsprincipper kan fastsættes til årtierne omkring 600 e.Kr., hvor vore ældste eksisterende landsbyer synes anlagt, og hvor i det hele taget en regulær og omfattende bebyggelsesomlægning har fundet sted (fig. 5).

Perioden efter 600 e.Kr. præges traditionelt af et svigtende fundbillede, når det gælder regulære hustomter. Der søges med baggrund i det omfattende ¹⁴C-daterede materiale svar på denne gammelkendte lakune, og der argumenteres bl.a. for, at en del af problemet ligger i de anvendte hustypologiske ordninger (bilag 22-23), ligesom der påpeges metodiske redskaber til at imødegå problemet. Arbejdet med hustyperne omfatter derfor også en grov revideret hustypologisk skitse, der for nærværende må danne ramme for vurdering og datering af ældre udgravninger, hvorfra absolutte dateringer ikke foreligger.

På baggrund af analyser af hegnstrukturer og gårdenes socialgeografiske forankringer argumenteres der for, at bebyggelsesorganiseringen forud for 600 e.Kr. grundlæggende var baseret på gården (som enhed). Omvendt synes det definerende bebyggelsesorganisatoriske grundelement i

århundrederne efter 600 e.Kr. at være landsbyen og den tilhørende jordressource som en samlet fikseret struktur.

Det diskuteres ud fra såvel arkæologiske som skriftlige kilder, om det tilsyneladende skifte fra en labil gårdsorganisering til en mere stabil landsbyorganisering kan have været forbundet med indførelsen af tyngepålæg på jord som ressource – principielt set løsrevet fra de personlige relationer, der synes at have præget tiden forud for omlægningen.

Overgangen fra en gårdsorienteret til en landsbyorienteret bebyggelses- og landskabsorganisering formodes at være nært forbundet med etableringsprocessen for de historisk kendte ejerlav. Ejerlavens etablering anses derfor også som et helt centralt omdrejningspunkt for forståelsen af den bebyggelsesorganisatoriske udvikling. Ejerlavens etableringsproces undersøges i afhandlingen gennem diakrone sammenstillinger af bebyggelsernes rumlige relation til de historisk kendte ejerlavsgrenser – forud for vikingetidens og middelalderens torpudspaltning. Det vises i analyserne, at der er en nøje rumlig forbindelse mellem bebyggelser dateret umiddelbart efter omlægningen omkring 600 e.Kr. og de historiske ejerlavsgrenser.

Det er afhandlingens hypotese, at den påviste fiksering af jernalderbebyggelsen bl.a. kan ses på baggrund af indførelsen af en vidt udbredt territorial tyngesforpligtelse, pålagt på landsbyniveau og samtidig organiseret inden for en større struktur som eksempelvis de senere kendte herreder.

Den præsenterede teori om udbredt fiksering af landsbyer og ejerlav omkring 600 e.Kr. åbner metodisk set for en forholdsvis direkte anvendelse af de klassiske bebyggelsesnavnetyper i en lang række bebyggelsehistoriske detailanalyser. Dette forhold udnyttes i afhandlingens analyser og sammenholdt med en erkendelse af, at bebyggelsesstabiliteten især i århundrederne umiddelbart efter bebyggelsesomlægningen var særlig markant, udarbejdes der i projektet en kortskitse, der på et konkret niveau forholder sig til den sene jernalders strukturelle landskabsudnyttelse og territorialgrænser på landsbyniveau.

Bebyggelsesudviklingen afspejler tillige betydelige driftsmæssige forandringer spredt over hele årtusindet. I afhandlingen skabes der på baggrund af afgrænsede, sammenstillende analyser af arkæologiske, arkæobotaniske, kartografiske og historiske kilder grundlag for at skitsere en overordnet driftshistorisk udvikling i et integreret samspil med den tilsvarende

bebyggelsehistoriske udvikling. Analyserne indikerer, at et vidt udbredt individuelt og labilt landbrug i tiden omkring ca. 600 e.Kr. afløstes af mere integrerede driftsfællesskaber - uden at karakteren dog kan tilnærmes særlig præcist.

Parallelt med de bebyggelsesorganisatoriske og driftsmæssige ændringer kan der ved analyser af offerfundene fra bopladserne og religionsskiftet fra hedenskab til kristendom iagttages tilsvarende ændringer i den rituelle praksis. I første omgang er der tale om, at det rituelle symbolsprog ændredes fra en i ældre romersk jernalder bredt forankret frugtbarhedsoffertradition hen imod en yngre og langt mere elitært præget offertradition med fokus på elitens symboler – handel, krig osv. Det er afhandlingens hypotese, at denne glidende ideologiske bevægelse hen mod elitens symbolverden tilsvarende forankrede sig som en udbredt accept af den personbundne koncentration af magt og særrettigheder til jorden.

Det konkluderes på baggrund af de gennemførte analyser, at væsentlige dele af den rådende bebyggelsehistoriske model ikke kan bekræftes i fundmaterialet. Det er gennem afhandlingen klarlagt, at en række af de grundlæggende bebyggelsesorganisatoriske principper, der endnu i dag præger de rumlige og juridiske rammer for vore ældste landsbyer, allerede blev etableret ved en gennemgribende bebyggelsesomlægning omkring 600 e.Kr.

Da projektets primære arkæologiske kildemateriale er forankret på Fyn, er det klart, at der for at afsøge syntesens generelle udsagnsværdi for jernalderens, vikingetidens og middelalderens Danmark er behov for tilsvarende indgående analyser i andre regioner. For nærværende kan afhandlingens resultater således blot tjene som en hypotese om den bebyggelsesorganisatoriske proces, der prægede og udviklede Danmark i tiden mellem de labile stammesamfund og det stabile kongerige.

Summary

1.

The study *Landsbydannelse og bebyggelsesorganisation i det 1. årtusinde – Village formation and settlement structure in the 1st millennium AD* – is an interdisciplinary project with the primary goal of examining the validity of the settlement-historical paradigm that, based on the central Jutish village of Vorbasse, has constituted the dominant foundation for synthetic works on societal developments during the 1st millennium in Denmark since the 1980s (annexe 2).

One of the project's central hypotheses is that significant elements of the general settlement history deviate from the current paradigm, resulting in the empirical foundations of a number of completely basic settlement and societal theories, traditionally perceived as well-founded, being significantly attenuated. The need therefore arises for a new settlement-historical synthesis, and formulation of this is one of the project's main aims.

2.

As a regional study, the project has its basis in the extensive settlement-archaeological record for Funen and surrounding islands. This takes the form of house sites dated to the period c. AD 200-1200, which have predominantly been excavated during the course of the last 10-15 years (annexe 8). In spite of the regional focus on Funen, the project's intention, in terms of synthesis formulation, is broader – being in principle directed towards Denmark as a whole.

In addition to the archaeological record, the analyses also incorporate historical, cartographic and onomastic sources that are related in various ways to significant aspects of the settlement and landscape structure during the Iron Age, Viking Age and Middle Ages.

The project's theoretical and methodological approach is founded on a view of settlement development as a dynamic social practice. The project is, as such, inspired by research traditions from sociology and philosophy, including the duality of structure linked with such scholars as Anthony Giddens and Pierre Bourdieu, as well as the aphorisms behind the critical realism with which the British philosopher Roy Bhaskar, among others, is associated.

This theoretical anchoring has formed the background for the formulation of an empirically-targeted investigative model with an analytical focus directed towards economic, ideological, societal and normative processes (fig. 3).

3.

Through statistical analyses based on the cumulative number and distribution of the archaeological investigations, it is illustrated how the archaeological record is anchored in widely differing landscapes and historical cultural communities (i.e. bygder) (annexes 9-14). Given the degree and extent of the investigations undertaken, the archaeological record is considered to be representative of general settlement developments.

In total, the empirical material encompasses more than 1500 excavated house sites, located within 90 different historical cadastral districts. The abundant excavation data are supported by more than 1400 radiocarbon dates from the selected localities. Together, the quantity, distribution and dating foundation of these sites forms a chronological framework that offers obvious analytical perspectives. The study's analyses and model formulation thereby includes, for the first time, the marked body of new excavation data produced in recent decades in one collective settlement-historical synthesis covering the period AD 200-1200.

On the basis of the preliminary statistical analysis of the archaeological settlement data, it is established that the settlement development on Funen in AD 200-1200 represents at least two fundamentally different organisational principles. The period of upheaval between the two can be dated to the decades around AD 600, when the earliest existing villages appear to have been founded and when, in general, a regular and comprehensive reorganisation of the settlement appears to have taken place (fig. 5).

The time after AD 600 has traditionally been characterised by an inadequate archaeological record in terms of regular house sites. Based on the extensive body of radiocarbon-dated evidence, an explanation is sought for this long-acknowledged lacuna, and it is argued that part of the problem lies in the house typologies that have been employed to date (annexes 22-23), and methodological tools are identified which can mitigate this problem. Research on the house types therefore includes a preliminary and approximate revised house-typological schema, which must, for the present, form the basis for evaluation and dating of earlier excavations, where no absolute dates are available.

Using analyses of the fence structure and social-geographical anchoring of the farmsteads, it is argued that the settlement structure prior to AD 600 had its basis in the farmstead. Conversely, the defined fundamental structural element of settlements in the centuries after AD 600 appears to have been the village and its associated land resources, as a collective fixed structure.

It is discussed, on the basis of both archaeological and documentary sources, whether this apparent shift, from a labile farmstead structure to a more stable village structure, could be linked to

the introduction of encumbrance on land as a resource – in principle disengaged from the personal relations that appear to have characterised the time prior to reorganisation.

The transition, from a farmstead- to a village-oriented settlement and landscape structure, must have been closely associated with the establishment process for the historically known cadastral districts. The establishment of the cadastral district is therefore seen as being completely central to an understanding of these developments in settlement structure. In this study, the developmental process for cadastral districts is investigated through diachronous comparisons of the spatial relations between settlements and historically known cadastral district boundaries – prior to the segregation of *thorps* in the Viking Age and Middle Ages. These analyses reveal a close spatial relationship between settlements dated to the time immediately after the restructuring around AD 600 and the historical cadastral district boundaries.

The study's hypothesis is that the demonstrated stabilisation of Iron Age settlement should be seen against the background of the introduction of a widespread territorial encumbrance duty; the latter being imposed at village level and at the same time organised within a wider structure such as the later known districts or hundreds.

The theory presented here, of the widespread establishment of villages and cadastral districts around AD 600, opens up the possibility, in methodological terms, of direct application of classic settlement name types in a large number of detailed settlement-historical analyses. This opportunity is exploited in the study's analyses and, together with a recognition that settlement stability was particularly marked, especially in the centuries immediately following the settlement reorganisation, a sketch map has been produced, which, in tangible terms, addresses the Late Iron Age's structural landscape exploitation and territorial boundaries at village level.

The settlement development also reflects significant changes in agrarian practices through the course of the entire millennium. Based on delimited, comparative analyses of archaeological, archaeobotanical, cartographic and historical sources, the study has created a basis for sketching the general historical development of agrarian practices in an integrated interplay with the corresponding settlement-historical development. The analyses indicate that widespread individual and labile agriculture was replaced by more integrated collective (i.e. communal) farming practices in around AD 600 – without it being possible to define the character of this transition more precisely.

In parallel with the changes in settlement structure and agrarian practices, analyses of offerings from the settlements and the religious shift from paganism to Christianity show that

similar changes took place in ritual practices. In the first instance, ritual symbolism changed from the broadly-anchored fertility-offering tradition of the Early Roman Iron Age towards a much more elitist-influenced offering tradition with a focus on the symbols of the elite – trade, war etc. It is the study's hypothesis that this seamless ideological movement towards the symbolic universe of the elite was correspondingly anchored in a widespread acceptance of the concentration of power and privileges with respect to land in relation to particular individuals.

On the basis of the analyses undertaken, it is concluded that significant elements of the current generally accepted settlement-historical model cannot be confirmed in the archaeological record. Through this study it is demonstrated that a number of fundamental principles relating to settlement structure, which continue to this day to characterise the spatial and judicial frames of our earliest villages, were already established during a radical settlement reorganisation that took place around AD 600.

As the project's primary archaeological source material is anchored on Funen, it is clear that, in order to test the general application of its findings to the rest of Denmark in the Iron Age, Viking Age and Middle Ages, there is a need for corresponding analyses to be undertaken in other regions. At present, the results of this study can therefore merely serve as a hypothesis in relation to the settlement-structural process responsible for influencing and developing Denmark in the time between a labile tribal society and a stable monarchy.